

ਖੋਜ ਪਤ੍ਰਿਕਾ

ਬਾਬਾ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ
ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ

ਸੰਪਾਦਕ
ਡਾ. ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ

ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ
ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ
ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ
(1961 ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਐਕਟ ਨੰਬਰ 35 ਤਹਿਤ ਸਥਾਪਿਤ)

KHOJ PATRIKA
(BABA SHEIK FARID VISHESH ANK)
(Punjabi)

edited by
Dr. Jit Singh Seetal

ਸੰਪਾਦਕੀ ਮੰਡਲ
ਡਾ. ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ (ਮੁੱਖ ਸੰਪਾਦਕ)
ਡਾ. ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾਦਕ)
ਡਾ. ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ (ਮੈਂਬਰ)
ਪ੍ਰੋ. ਗੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ (ਮੈਂਬਰ)
ਡਾ. ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ (ਮੈਂਬਰ)

ISBN: 978-81-302-0105-4

2015

ਕਾਪੀਆਂ: 1100

ਕੀਮਤ: 100.00

ਡਾ. ਦੇਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਰਜਿਸਟਰਾਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਨੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ
ਮੈਸ: ਰਾਜਪੁਰਾ ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ ਪ੍ਰੈਸ, ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਖੇ ਛਪੀ।

ਸੰਪਾਦਕੀ ਨੋਟ

ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦਾ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਥਮ ਅਸਥਾਨ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਲੋਕ-ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਉੱਚ ਅਧਿਆਤਮਕ ਭਾਵ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਦਾ ਸਫਲ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੂਫੀਆਂ ਨੇ ਫਾਰਸੀ ਮਾਧਿਅਮ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਰਹੱਸਮਈ ਭਾਵ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਤੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਥ ਜੋਗੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਗੰਭੀਰ ਆਸ਼ੇ ਵਧੇਰ ਕਰਕੇ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਪ੍ਰਧਾਨ ਲੋਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਕੀਤੇ। ਇਹ ਸ਼ੇਅਰ ਕੇਵਲ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਹੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੂਫੀ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਤੇ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਸਥਾਪਤ ਕਰਕੇ ਲੋਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦੁਆਰਾ ਜਨ ਸਮੂਹ ਸਾਹਮਣੇ ਰਖਿਆ। ਇਸ ਨਾਲ ਲਹਿੰਦੀ ਜਾਂ ਮੁਲਤਾਨੀ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਥਮ ਅਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੀ ਰਚਨਾ ਜਿੱਥੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਲੌਕਿਕ ਤੇ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਿਯ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਉਥੇ ਇਸ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਪੁਰਾਤਨਤਾ, ਪਵਿੱਤ੍ਰਤਾ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਵੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਜਾਂ ਉਸ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਲਈ ਘੱਟ ਗੌਰਵ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ।

1973-74 ਦਾ ਸਾਲ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਅੱਠਵੇਂ ਸਾਲਾ ਜਨਮ ਪੂਰਬ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਾਲ ਸੀ। ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਮੈਮੋਰੀਅਲ ਸੋਸਾਇਟੀ ਨੇ ਇਸ ਸਾਲ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੀ ਜੀਵਨ-ਵਿਵਿਆ ਤੇ ਲੋਕ-ਬਾਣੀ ਦੇ ਵਿਸਥਾਰ ਤੇ ਪਰਸਾਰ ਲਈ ਬੜਾ ਸਲਾਘਾ ਯੋਗ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਢੇਰ ਸਾਰਾ ਸਾਹਿਤ ਸੋਸਾਇਟੀ ਦੀ ਮਾਇਕ ਸਹਾਇਤਾ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਸਦਕਾ ਰਚਿਆ ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਭੰਡਾਰ ਵਿਚ ਨਿੱਗਰ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਦੇ ਸੀਸ ਪਰ ਸਜਿਆ ਮੁਕਟ ਫਰੀਦ-ਬਾਣੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਨਗਾਂ ਨਾਲ ਹੋਰ ਚਮਕ ਪਿਆ ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਰਿਸ਼ਮਾਂ ਦੂਰ ਦੂਰ ਤਕ ਸਾਹਿਤ ਗਗਨ ਦੀ ਹਰ ਧੁੰਧਲੀ ਗੁੰਠ ਨੂੰ ਰੋਸ਼ਨ ਕਰ ਗਈਆਂ। ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਵੇਹੜਾ ਅਜੇਹੀ ਉਸ਼ਾ ਦੀ ਲਾਲੀ ਨਾਲ ਰੋਣਕਾਂ ਨਾਲ ਭਰ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਸੱਚੇ ਸੁਪੂਤਾਂ ਤੇ ਸੇਵਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਤਖ਼ਤ ਨੂੰ ਸੁੱਚੇ ਪਾਣੀਆਂ ਨਾਲ ਧੋ ਸੰਵਾਰ ਦਿੱਤਾ।

‘ਖੋਜ ਪਤ੍ਰਿਕਾ’ ਦਾ 1974 ਸਾਲ ਦਾ ਅੰਕ ਵੀ ਅਸਾਂ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰ ਯਾਦ ਤੇ ਸਾਹਿਤ-ਦੇਣ ਨੂੰ ਸਮਰਪਣ ਕਰਨ ਦਾ ਮਨ ਬਣਾਇਆ। ਅਸਾਂ ਪੂਰਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੇ ਜੀਵਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸੰਬੰਧੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਲੇਖਕਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਆਲੋਚਕਾਂ ਪਾਸੋਂ ਉਚੇਰੇ ਲੇਖ ਲਿਖਵਾਏ ਜਾਣ ਤਾਂ ਜੋ ‘ਖੋਜ-ਪਤ੍ਰਿਕਾ’ ਦੇ ਪੰਨੇ ਕਿਸੇ ਸੁਨਹਿਰੀ ਮਹੱਲ ਦੀਆਂ ਬਾਹੀਆਂ ਵਾਂਗ ਦੂਰੋਂ ਹੀ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਦਾਅਵਤ-ਨਜ਼ਾਰਾ ਦੇ ਸਕਣ। ਸਾਡੇ ਸਿਦਕ-ਦਿਲੀ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਯਤਨ ਕਿਥੋਂ ਕੁ ਤਕ ਸਫਲ ਹੋਏ ਹਨ, ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾਉਣਾ ਜਾਂ ਨਿਰਣਾ ਕਰਨਾ ਤਾਂ ਸੁਹਿਰਦ ਪਾਠਕਾਂ ਦਾ ਖੁਸ਼ਗਵਾਰ ਕਾਰਜ ਹੋਵੇਗਾ। ਅਸੀਂ ਕੇਵਲ ਇੰਨਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਹਾਲੀ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪੱਖਾਂ ਤੇ ਬਾਣੀ ਦੇ ਸਮੂਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਉਘਾੜ ਕੇ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਅੱਗੇ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਇਸ ਅੰਕ ਨੂੰ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਭੇਟਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਦੇਰੀ ਹੋਣ ਦਾ ਵੀ ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ। ਆਸ ਹੈ ਪਾਠਕ ਸਾਡੀ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸਾਨੂੰ ਖਿਮਾ ਕਰਨਗੇ। ਗੁਲਦਸਤੋ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਫੁੱਲ ਥੋੜੇ ਹਨ ਤੇ ਉਹ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨੇ ਵੀ ਘੱਟ ਹੋਣਗੇ, ਪਰ ਸਾਡਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਲੀ ਸੁਗੰਧੀ ਤੇ ਤਾਜ਼ਗੀ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਅਵੱਸ ਭਾਏਗੀ। ਥੋੜ੍ਹੇ

ਫੁੱਲ ਵੀ ਬਹੁਤੀ ਮਹਿਕ ਦੇ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਡਾ ਯਕੀਨ ਹੈ।

‘ਖੋਜ-ਪਤ੍ਰਿਕਾ’ ਦੇ ਅਸਾਂ ਚਾਰ ਮੁੱਖ ਭਾਗ ਬਣਾਏ ਹਨ ਅਰਥਾਤ ‘ਜੀਵਨ-ਦਰਸ਼ਨ’, ‘ਰਚਨਾ-ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ’, ‘ਵਿਚਾਰ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ’ ਅਤੇ ‘ਭਾਸ਼ਾ-ਪ੍ਰਭਾਵ’ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰ ਉਪ-ਸ਼ੀਰਸ਼ਕਾਂ ਹੇਠ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਲੇਖਾਂ ਨੂੰ ਸਜਾਉਣ ਦਾ ਨਿਮਾਣਾ ਜੇਹਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਵਾਰਿਸ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ :

ਸੱਭਾ ਵੀਣ ਕੇ ਜੋਬ ਬਣਾ ਦਿਤਾ

ਜੇਹਾ ਇਤਰ ਗੁਲਾਬ ਨਚੋੜਿਆ ਏ

‘ਜੀਵਨ-ਦਰਸ਼ਨ’ ਹੇਠ ਅਸਾਂ ਪਹਿਲਾ ਲੇਖ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਆਲੋਚਕ ਡਾ. ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ ਦਾ ‘ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਤੋਂ ਪੂਰਵ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸੂਫੀ ਆਗਮਨ’ ਇਸ ਲਈ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੇ ਆਗਮਨ ਦੀ ਪ੍ਰਿਸ਼ਟ-ਭੂਮੀ ਤੇ ਪੂਰਵ-ਇਤਿਹਾਸ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਭਲੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਗਿਆਨ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਲੇਖ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ‘ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੇ ਸਮੇਂ ਭਾਰਤ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਸਥਿਤੀ ਡਾਂਵਾ-ਡੋਲ ਸੀ। ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਜਨਮ ਸਮੇਂ ਭਾਰਤ ਅੰਦਰ ਦੋ ਉੱਘੇ ਧਰਮ ਤੇ ਸਮਾਜ ਸਨ, ਇਹ ਸਨ ‘ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ’। ਡਾ. ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਧਰਮਾਂ ਸਮਾਜਾਂ ਦਾ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦੇ ਹੋਇਆ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸੂਫੀਆਂ ਦੀ ਆਮਦ ਤੇ ਦੇਣ ਬਾਰੇ ਭਰਪੂਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਲੇਖ ਇਸ ਮਾਲਾ ਦਾ ਸਿਰਮੌਰ ਮਣਕਾ ਹੈ।

ਡਾ. ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਲੇਖ ‘ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ - ਜੀਵਨ ਤੇ ਰਚਨਾ’ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੇਹੀ ਮਹਾਨ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦਾ ਬਹੁ-ਪੱਖੀ ਤੇ ਬਹੁ-ਅੰਗੀ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਲੇਖ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੇ ਸੁਭਾ, ਜ਼ਬਾਨ, ਗੁਣਾਂ, ਤਪ ਤਿਆਗ, ਸਥਰ-ਸੁਕਰ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਹੈ। ਲੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸਾਕਾਰ ਸਮੂਰਤ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਕਲਾ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਬੇਮਿਸਾਲ ਮਿਸਾਲ ਹੈ ਜੋ ਸੁਹਜ ਤੇ ਪ੍ਰਵੀਣਤਾ ਕਾਰਣ ‘ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ’ ਦੀ ਸਾਹਿਤ ਪਿਆਸ ਨੂੰ ਤ੍ਰਿਪਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰੋ. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ ਦਾ ਲੇਖ ‘ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ— ਵਿਅਕਤਿਤ੍ਵ ਤੇ ਬਾਣੀ’ ਵੀ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੀ ਅਜ਼ਮਤ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਨੂੰ ਉਲੀਕਦਾ ਹੈ। ‘ਪਦਮ’ ਜੀ ਦੇ ਕਥਨ ਮੁਤਾਬਿਕ ‘ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੀ ਥਾਂ ਬਾਬਾ ਆਦਮ ਵਾਲੀ ਹੈ।’ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪਿਤਾਮਾ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਅੰਦਰਲੀ ਉਸ ਚਿਣਗ ਨੂੰ ਸੁਲਗਾਇਆ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਕਾਲੀ ਕੋਇਲ ਦੇ ਖੰਭ ਸਾੜ ਸਕਦੀ ਸੀ ਤੇ ਥ੍ਰਿਹਣ ਦੇ ਅੰਗ ਅੰਗ ਮੋੜਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਸੀ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤ੍ਵ ਤੇ ਬਚਨਾਂ ਨੂੰ ਜੋ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਿਯਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ, ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੂੰ ਨਸੀਬ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਸੀ।

ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ, ਮਸਲਿਆਂ ਤੇ ਬਚਨਾਂ ਸੁਖਨਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਉਪਲਬਧ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਹਿਤਕ ਖੋਜ ਦੀ ਅਵੱਸ਼ਕਤਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਪੱਖ ਨੂੰ ਬੜੀ ਵਿਦਵਤਾ ਸਹਿਤ ਪੂਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਲੇਖ ‘ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੇ ਹਵਾਲੇ, ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨ-ਝਾਕੀਆਂ ਨੂੰ ‘ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ’, ‘ਮਿਹਰਬਾਨ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ’, ‘ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ’ ਅਤੇ ‘ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ’ ਵਿਚੋਂ ਲੈ ਕੇ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਤੇ ਅੰਤ ਉਤੇ ਕੁਝ ਨਿਰਣੇ ਤੇ ਸਿੱਟੇ ਕੱਢੇ ਹਨ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚਲੀਆਂ ਸਾਂਝਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਮਹਾਨ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ, ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਅਮਰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਏ ਜੋ ਹੁਣ ਤਕ ਕਾਇਮ ਹਨ।

‘ਰਚਨਾ-ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ’ ਉਪ ਸ਼ੀਰਸ਼ਕ ਹੇਠ ਅਸੀਂ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਤੇ ਸਾਰਥਕ ਲੇਖ ਇਕੱਤਰ ਕਰ ਸਕੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਵਿਦਵਾਨ ਲੇਖਕਾਂ ਸਦਕਾ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਿਆ ਹੈ। ਪਹਿਲਾ ਲੇਖ ਕਰਨੀ ਕਥਨੀ ਦੇ ਸਮਾਨ ਸਮਰਥਕ

ਅਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੇ ਪਰਦਰਸ਼ਕ ਡਾ. ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ, ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਸਚਿੱਤ੍ਰ ਚਿੱਤਰਣ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਲੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਤੇ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਠੁੱਕ ਨੂੰ ਬੰਨ੍ਹਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸਦੀ ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਤੇ ਅਦਭੁਤ ਚਿੱਤਰਕਲਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਾਲ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਨੂੰ ਉਘਾੜਦਾ ਹੈ। ਲੇਖ, ਉਦਾਹਰਣਾਂ, ਟੁਕਾਂ ਤੇ ਹਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਨਗਾਂ ਨਾਲ ਸੁਸਜਤ ਤੇ ਸਜੜਤ ਹੈ।

ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਕਿਹੜੇ ਪੜਾ ਦੇ ਸੂਫੀ ਸਨ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਕਿਸ ਪੜਾ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਜੋ ਚਰਚਾ ਡਾ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸੰਮਤੀ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੜਾ ਤਕ ਲਿਆਉਣ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋ. ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਚੇਚਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਲੇਖ 'ਫਰੀਦ-ਬਾਣੀ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੜਾ' ਸੂਫੀਆਂ ਦੇ ਸੱਤ ਮੁਕਾਮਾਂ ਦਾ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਫਰੀਦ ਜੀ 'ਬਕਾ' ਵਾਲੇ ਮਕਾਮ ਦੇ ਸੂਫੀ ਸਨ ਜੋ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅੱਲਾਹ ਨਹੀਂ ਉਸਦੇ ਦਾਸ ਗਿਣਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਭਾਵੇਂ ਮਸਤ ਮਲੰਗ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉੱਚਤਮ ਦਰਜੇ ਦੇ ਗੰਭੀਰ ਸੂਫੀਆਂ ਵਿਚ ਗਿਣਨਾ ਉਚਿਤ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਆਸ਼ੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰੋ. ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਸਹਿਤ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕ ਆਮ ਕਰਕੇ ਦੋਹਰੇ ਛੰਦ ਵਿਚ ਹਨ, ਦੋਹਰਾ ਨਿਰੋਲ ਭਾਰਤੀ ਛੰਦ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਦੋਹਰਾ ਛੰਦ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਵਾਹਨ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨਕ ਜੁਗਤ ਨਾਲ ਹਾਲੀ ਤਕ ਘੱਟ ਵੱਧ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰੋਮ ਭੂਸ਼ਣ ਗੋਇਲ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸੁੰਦਰ ਲੇਖ 'ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੇ ਦੋਹਰੇ' ਵਿਚ ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਬੜੀ ਵਿਦਵਤ ਸਹਿਤ ਵਿਦਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਦੋਹੇ' ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਵਰਤੋਂ ਦੱਸੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਲੱਛਣ ਦਰਸਾਏ ਹਨ ਤੇ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੱਛਣਾਂ ਉੱਪਰ ਸੁਘੜ ਸਾਹਿਤਕ ਤੌਲੇ ਵਾਂਗ ਤੋਲਿਆ ਤੁਲਾਇਆ ਹੈ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕ ਜਾਂ ਦੋਹਰੇ ਪਿਰਾਮਿਡ ਸਮਾਨ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਰੂਪੀ ਪੱਥਰ ਨੂੰ ਹਿਲਾਉਣ ਜਾਂ ਕੱਢਣ ਨਾਲ ਸਾਰਾ ਪਿਰਾਮਿਡ ਹੀ ਢਹਿ ਢੇਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਉਸਾਰੀ ਤੇ ਸੰਜਮ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਲੇਖ ਕਿਸੇ ਕਲਾਕਾਰ ਰਾਜ ਵਾਂਗ ਉਸਾਰਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਫਰੀਦ ਬਾਣੀ ਦਾ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਸਥਾਨ ਹੈ, ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਵੀ 'ਟਿਪਣੀਆਂ ਸਹਿਤ' ਕੁਝ ਆਪਣੇ ਸ਼ਲੋਕ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ, ਹਰ ਬਾਣੀਕਾਰ ਦਾ ਬਿੰਬ ਉਸ ਦੇ ਬਾਣੀ-ਲੋਕ ਵਿਚ ਲੁਪਤ ਹੈ। ਇਸ ਲੁਪਤ ਬਿੰਬ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨਾ ਬਿਖੜਾ ਕਾਰਜ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਡਾ. ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਬਰਾੜ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲੇਖ 'ਗੁਰੂ-ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਫਰੀਦ ਬਾਣੀ' ਵਿਚ ਉਪਰੋਕਤ ਬਿੰਬ ਨੂੰ ਸਫਲਤਾ ਸਹਿਤ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ - ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਿਦਵਤਾ ਦੇ ਬਲ ਬਾਣੀ-ਲੋਕ ਵਿਚੋਂ ਬਾਣੀਕਾਰ ਫਰੀਦ ਦੇ ਬਿੰਬ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤੇ ਹੁਣ ਤਕ ਇਸ ਗਡਮੱਡ ਹੋਈ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਹੀਸ ਵਤ ਨਿਖੇੜਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਫਰੀਦ ਬਾਣੀ-ਲੋਕ ਦੇ ਪ੍ਰੇਰਣਾ-ਸਰੋਤ ਅੱਲਾਹ ਦੀ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਬਾਣੀ-ਲੋਕ ਦੇ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਸਰੋਤ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਜਾਂ ਪਰਮ-ਸਤ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਲੇਖ ਫਰੀਦ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਸੰਤਾਂ, ਸੂਫੀਆਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਇਕ ਥਾਂ ਘੱਟ ਵੱਧ ਹੀ ਸੰਕਲਤ ਹੋਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਕੱਚੀ ਬਾਣੀ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਹਾਲ ਕਬੀਰ ਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਹੈ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਬਾਰੇ ਵੀ ਆਮ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੁਝ ਕੁ ਬਾਣੀ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਲਾਬਾ ਨੇ ਇਸੇ ਵਿਸ਼ੇ ਉਤੇ ਲੇਖ 'ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਫਰੀਦ-ਬਾਣੀ' ਲਿਖ ਕੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਅਜਿਹੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ

ਜੋ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਨਹੀਂ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਕਾਫੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਵਿਚ ਬਾਣੀ 'ਮਸਲੇ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਕੇ' ਵਿਚ ਵੀ ਦਰਜ ਹੈ। ਵਿਦਵਾਨ ਲੇਖਕ ਨੇ ਉਹ ਬਾਣੀ ਲੈ ਕੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਬਾਣੀ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਇੰਨੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈ ਹੈ। ਵਿਦਵਾਨ ਲੇਖਕ ਦੀ ਖੇਜ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਸ਼ਲਾਘਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕੇਗੀ, ਇਸ ਦਾ ਸਾਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ।

‘ਵਿਚਾਰ ਵਿਵੇਚਨ’ ਹੇਠ ਅਸਾਂ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਆਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਫਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਠੀਕ ਮੇਲ ਖਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਉੱਚਤਮ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਘਟਾਇਆ ਤੇ ਅਜੇਹਾ ਹੀ ਜੀਵਨ ਜੀਵਿਆ। ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ‘ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ’ ਵਿਚ ਕਲਾਮਈ ਕਲਮ ਦੁਆਰਾ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ‘ਮਰਨਾ ਸੱਚ’ ਤੇ ‘ਜੀਉਣਾ ਝੂਠ’ ਆਸ਼ੇ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰੱਖਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਸ ਸੱਚੇ ਕਥਨ ਨੂੰ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਅਧਿਆਤਮ ਜਾਂ ਰੂਹਾਨੀ ਰਹੱਸਵਾਦ ਦਾ ਜੀਵਨ ਜਿਉਂਦੇ ਰਹੇ।

ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਨੂੰ ਕਈ ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੇ ‘ਪ੍ਰਤਿਗਾਮੀ’ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਕਈ ਉਸ ਨੂੰ ਪਹਿਲੇ ਪੜਾ ਦਾ ਸੂਫੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕਈ ਇਕ ਸ਼ਰ੍ਹਾਵਾਦੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੇਖਦੇ ਹਨ। ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਆਸ਼ੇ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਕੇ ਡਾ. ਕੁਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਕਾਂਗ ਨੇ ‘ਫਰੀਦ-ਧਾਰਾ-ਇਕ ਵਿਵੇਚਨ’ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਜਨਕ ਵਿਵੇਚਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਾਂਗ ਜੀ ਨੇ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਦਾਚਾਰ ਦਾ ਸਮਰਥਕ ਦਰਸਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਮਹਾਨ ਸਦਾਚਾਰੀ ਸਪੁਤ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਪਹਿਲੇ ਮਹਾਂ ਪੁਰਸ਼ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਦਾਚਾਰ (ਨੈਤਿਕਤਾ) ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਸਰਬ-ਵਿਆਪੀ ਤੇ ਸਰਬ-ਕਾਲੀ ਹੈ। ਇਸ ਆਸ਼ੇ ਨੂੰ ਵਿਦਵਾਨ ਲੇਖਕ ਨੇ ਰੋਚਕ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਸਾਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਡਾ. ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਬਿੰਬ, ਚਿੰਨ੍ਹ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਲੜੀ ਦਾ ਦੂਜਾ ਲੇਖ ਡਾ. ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ‘ਦੀਪ’ ਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਸ਼ੀਰਸ਼ਕ ਵੀ ‘ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਬਿੰਬ’ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਬਿੰਬ ਵਿਧਾਨ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਲੱਛਣ ਮੰਨ ਕੇ ਉਸਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਵੀ ਬਿੰਬਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼-ਬਿੰਬਾਂ, ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਿਕ ਬਿੰਬਾਂ, ਅਲੰਕਾਰ-ਬਿੰਬਾਂ (ਰੂਪਕ ਤੇ ਉਪਮਾਵਾਂ) ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ-ਬਿੰਬਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟ ਬਿੰਬਾਤਮਕ ਮੁਹਾਵਰਿਆਂ ਤੇ ਅਖਾਉਤਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਬੜੀ ਸੁਚੱਜਤਾ ਨਾਲ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਪਿਆਸ ਨੂੰ ਬੁਝਾਇਆ ਹੈ। ਰਸਾਂ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਮਿਤ ਬਿੰਬ ਇਸ ਲੇਖ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵੀ ਸੁਆਦ ਤੇ ਰਸ ਭਰਦੇ ਹਨ।

ਫਰੀਦ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਦੋ ਮੁੱਖੀ ਧਾਰਾਵਾਂ ਹਨ। ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਮਨੁੱਖ-ਸਨੇਹ ਤੇ ਮਾਨਵ-ਦਰਦ ਵਿਅਕਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਡਾ. ਵਜ਼ੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ‘ਫਰੀਦ ਦਾ ਨੈਤਿਕ ਫਲਸਫਾ’ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦਾ ਨੈਤਿਕ ਚਿੰਤਨ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦੱਸ ਕੇ ਨੈਤਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਚ ਸ੍ਵੈ-ਕਾਬੂ ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦਾ ਮੁੱਖ ਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਨਿਯਮ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਫਰੀਦ-ਫਲਸਫਾ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਵਿਦਵਾਨ ਲੇਖਕ ਨੇ ਸ਼ੇਖ ਜੀ ਦੀ ਇਬਾਦਤ ਤੇ ਬੰਦਗੀ ਉਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੇ ਫਲਸਫੇ ਦਾ ਆਧਾਰ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਨਾਮ ਤੇ ਅੱਲਾਹ ਦਾ ਇਸ਼ਕ ਤੇ ਦੀਦਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਸਚਿਆਰ ਤੇ ਅੰਤਰੀਵੀ ਪ੍ਰੇਮੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

ਇਸੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਦੂਜਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਲੇਖ ਡਾ. ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਸ਼ੀਰਸ਼ਕ ਹੈ ‘ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦੀ ਨੈਤਿਕ ਚੇਤਨਾ’। ਵਿਦਵਾਨ ਲੇਖਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮੌਤ ਦੇ ਬਲਵਾਨ ਸੁਰ ਨੂੰ ਸੁਣਦਾ ਹੈ ਜੋ ਅਮੂਰਤ

ਸੰਕਲਪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸਮੂਹਤ ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਲੇਖ ਵਿਚ ਪਾਵਨ ਤੇ ਅਪਾਵਨ ਦਾ ਪਰਮ-ਸੁਭ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਿੱਧੀ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਸਬਰ, ਨਿਮਰਤਾ, ਖਿਮਾ ਆਦਿ ਦਰਵੇਸ਼ੀ ਜੀਵਨ ਵਿਧੀ ਦਾ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦਾ ਅਸਰ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਲੇਖ ਤੋਂ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਨੈਤਿਕ ਚੇਤਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਡੂੰਘੇ ਧਾਰਮਿਕ ਅਨੁਭਵ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨੈਤਿਕਤਾ ਨਿਰਲਿਪਤੀ ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮਦੀ ਹੈ।

‘ਭਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰਭਾਵ’ ਖੰਡ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਕੇਵਲ ਦੋ ਲੇਖ ਦੇ ਸਕੇ ਹਾਂ। ਪਹਿਲਾ ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ‘ਫਰੀਦ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਪਕ੍ਰੰਸ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ’ ਤੇ ਦੂਜਾ ਡਾ. ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ ਦਾ ‘ਫਰੀਦ ਬਾਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ’। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਲੇਖ ਫਰੀਦ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਲੇ ਅੰਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਪਏ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਕਵੀਆਂ ਪੁਰ ਪਏ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਅੰਸ਼ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਤੇ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਨਿਰੰਤਰ ਜੋੜਦੀ ਹੈ ਤੇ ਪੁਰਾਤਨ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਰੂਪ ਰੇਖਾ ਨੂੰ ਉਲੀਕਦੀ ਤੇ ਸਚਿੱਤਰ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਇਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਗੁਲਦਸਤਾ ‘ਸੱਭਾ ਵੀਣ ਕੇ ਤੇ ਜ਼ੇਬ ਬਣਾ ਕੇ’ ਆਪਣੇ ਸੁਹਿਰਦ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਲੈ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਸਾਨੂੰ ਆਸ ਹੈ, ਪਾਠਕ ਇਸ ਦੇ ਫੁੱਲਾਂ ਦੀ ਆਭਾ ਆਪਣੇ ਦੂਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਨੇਤ੍ਰਾਂ ਨਾਲ ਵੇਖ ਸਕਣਗੇ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਸੁਗੰਧੀ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਅਤਰ ਦੀਆਂ ਨਾਸਕਾਂ ਵਾਂਗ ਸੁੰਘ ਸਕਣਗੇ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਫੁੱਲਾਂ ਦੀ ਮੂਕ ਜੇਭਾਂ ‘ਚੋਂ ਨਿਕਲਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵੀ ਸੂਵਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸੁਣ ਕੇ ਆਨੰਦ ਮਾਣ ਸਕਣਗੇ। ਜੇਕਰ ਇਹ ਅੰਕ ਸਾਡੇ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਸੁਹਜ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਕਰ ਸਕਿਆ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਵਾਂਗੇ ਕਿ ਸਾਰੀ ਘਾਲ ਥਾਏਂ ਪਈ ਤੇ ਸਾਡਾ ਨਿਮਾਣਾ ਜੇਹਾ ਯਤਨ ਸਫਲਤਾ ਦਾ ਦਾਮਨ ਫੜ ਸਕਿਆ।

ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ

ਤਤਕਰਾ

ਸੰਪਾਦਕੀ

ਜ.ਸ.ਸ

ਜੀਵਨ ਦਰਸ਼ਨ

1. ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਤੋਂ ਪੂਰਵ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸੂਫੀ-ਆਗਮਨ

ਡਾ. ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ 1

✓ 2. ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ - ਜੀਵਨ ਤੇ ਰਚਨਾ

ਡਾ. ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ 14

3. ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ - ਵਿਅਕਤਿਤ੍ਵ ਤੇ ਬਾਣੀ

ਪ੍ਰੋ. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ 22

✓ 4. ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਹਵਾਲੇ

ਪ੍ਰੋ. ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ 29

(+9)

ਰਚਨਾ-ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ

5. ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ : ਰਚਨਾ, ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਤੇ ਚਿੰਤਨ

ਡਾ. ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ 47

6. ਫ਼ਰੀਦ-ਬਾਣੀ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੜਾ

ਪ੍ਰੋ. ਰਾਮ ਸਿੰਘ 58

✓ 7. ਗੁਰੂ-ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਫ਼ਰੀਦ-ਬਾਣੀ

ਡਾ. ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਬਰਾੜ 72

✓ 8. ਆਦਿ-ਗ੍ਰੰਥ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਫ਼ਰੀਦ-ਬਾਣੀ

ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਲਾਂਬਾ 78

(+9)

ਵਿਚਾਰ ਵਿਵੇਚਨ

9. ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ

ਸਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ 101

10. ਫ਼ਰੀਦ-ਧਾਰਾ - ਇਕ ਵਿਵੇਚਨ

ਡਾ. ਕੁਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਕਾਂਗ 106

11. ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਬਿੰਬ

ਡਾ. ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ 'ਦੀਪ' 111

12. ਫਰੀਦ ਦਾ ਨੈਤਿਕ ਫਲਸਫਾ

ਡਾ. ਵਜ਼ੀਰ ਸਿੰਘ 128

13. ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦੀ ਨੈਤਿਕ ਚੇਤਨਾ

ਡਾ. ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਘ 133

ਭਾਸ਼ਾ-ਪ੍ਰਭਾਵ

14. ਫਰੀਦ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ

ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ 143

15. ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਕੇ

ਡਾ. ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ 150

16. ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੇ ਦੋਹਰੇ

ਪ੍ਰੇਮ ਭੂਸ਼ਣ ਗੋਇਲ 160

ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਤੋਂ ਪੂਰਵ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸੂਫੀ-ਆਗਮਨ

-ਡਾ. ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ

ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਸਮੇਂ ਭਾਰਤ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਸਥਿਤੀ ਬੜੀ ਡਾਵਾਂ ਡੋਲ ਸੀ। ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਜਨਮ ਸਮੇਂ ਭਾਰਤ ਅੰਦਰ ਦੋ ਉਘੇ ਧਰਮ ਤੇ ਸਮਾਜ ਸਨ, ਇਹ ਸਨ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ। ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੀ ਹਾਲਤ ਬੜੀ ਪਤਲੀ ਸੀ ਕਿਉਂ ਜੋ ਇਹ ਧਰਮ ਅਨੇਕਾਂ ਛੋਟੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਚੁਕਿਆ ਸੀ। ਇਸਲਾਮ ਵੀ ਇਸ ਵੇਲੇ ਬੇਹਤਰ ਫਿਰਕਿਆਂ ਵਿਚ ਤਕਸੀਮ ਹੋ ਚੁਕਿਆ ਸੀ। ਦੋਹਾਂ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਨਫਰਤ ਦੀ ਡੂੰਘੀ ਖਾਈ ਕਾਇਮ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਮਨੁੱਖਤਾ ਖੰਭ ਲਾ ਕੇ ਉਡ ਰਾਈ ਸੀ। ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਂ ਉਪਰ ਅਨੇਕਾਂ ਅਪੱਦਰ ਹੋਏ। ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਵਲੋਂ ਅਣਗਹਿਲੀ ਵਰਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ ਉਸ ਵੇਲੇ ਹਿੰਦੂ ਸਾਧੂਆਂ, ਸੰਤਾਂ, ਸਿਧਾਂ, ਜੋਗੀਆਂ ਅਤੇ ਨਾਥਾਂ ਆਦਿ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਫ਼ਕੀਰਾਂ, ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਸੂਫੀਆਂ ਆਦਿ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿਧੀ ਦਾ ਆਧਾਰ, ਕਰਾਮਾਤਾਂ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਮੇ, ਨਿਧੀਆਂ ਤੇ ਸਿਧੀਆਂ ਹੀ ਸਨ। ਅਸਲੀ ਜੀਵਨ ਬੋਧਾ ਹੋ ਚੁਕਿਆ ਸੀ।

ਇਸਲਾਮੀ ਰਾਜ-ਸ਼ਕਤੀ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪਹਿਲਾਂ 712 ਈ. ਵਿਚ ਸਿੰਧ ਅੰਦਰ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਇਹ ਅਰਬ-ਹਕੂਮਤ ਕੇਵਲ ਪੰਜਾਹ ਸਾਲ ਹੀ ਰਹੀ, ਪਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਬੀਲੇ ਏਥੇ ਹੀ ਵਸੇ ਰਹੇ। ਲਗਭਗ 964 ਈ. ਵਿਚ ਗਜ਼ਨੀ-ਰਾਜ ਦੇ ਹੱਲਿਆਂ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ 1001 ਈ. ਤਕ ਮਹਿਮੂਦ ਗਜ਼ਨਵੀ ਪੰਜਾਬ ਉਪਰ ਕਾਬਜ਼ ਹੋ ਗਿਆ। ਚੂੰਕਿ ਇਹ ਹਕੂਮਤ ਸ਼ਖ਼ਸੀ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਦੇਸ਼ ਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਸਖਤੀਆਂ ਦਾ ਮੂੰਹ ਦੇਖਣਾ ਪਿਆ। ਗਜ਼ਨਵੀ ਰਾਜ ਮਗਰੋਂ ਗੌਰੀ ਹਕੂਮਤ ਆਈ ਤੇ ਫ਼ੇਰ ਗ਼ੁਲਾਮ-ਵੰਸ਼ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਜਾਰੀ ਹੋਈ। ਇਹ ਰਾਜ ਵੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀ ਸਨ, ਇਸ ਕਾਰਨ ਪੱਖ-ਪਾਤ, ਅਨਿਆਏ, ਅਤਿਆਚਾਰ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਪਰਜਾ ਨੂੰ ਕਰਨਾ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੁਲਤਾਨਾਂ, ਅਮੀਰਾਂ ਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਇਕ ਹੀ ਧੁਨ ਲਗੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ, ਉਹ ਇਹ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਾਜ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੁੰਦਾ ਜਾਵੇ, ਇਸ ਲਈ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ੁਲਮ ਵੀ ਸਹਿਣੇ ਪਏ। ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਕੋਈ ਦੋਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਇਹ ਤਾਂ ਸ਼ਖ਼ਸੀ ਹਕੂਮਤ ਤੇ ਸ਼ਾਸਕ ਵਰਗ ਦੀ ਮਨੋਭ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਸੀ।

ਇਸਲਾਮੀ ਸ਼ਕਤੀ, ਜਦ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਕਾਇਮ ਹੋ ਗਈ ਤਦ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਫ਼ਕੀਰਾਂ, ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਤੇ ਸੂਫੀਆਂ ਦਾ ਆਗਮਨ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਏਥੇ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਸਲੀ ਜੀਵਨ ਕਾਰਨ ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਇਸ਼ਾਇਤ ਤੇ ਤਬਲੀਗ਼ ਹੋਈ, ਭਾਵ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਅਛੂਤ ਜਾਤੀਆਂ ਉਚ-ਜਾਤੀਆਂ ਤੋਂ ਮਧੋਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਦਾਇਰੇ (ਖੇਤਰ) ਵਿਚ ਆ ਗਈਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੂਫੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਸਿਧ ਸੂਫੀ ਇਹ ਹਨ : ਹਜ਼ਰਤ ਦਾਤਾ, ਰਜ਼ੀ ਬਖ਼ਸ਼, ਅਬੁਲਹਸਨ ਅਲੀ ਹਿਜ਼ਵੀਰੀ, ਹਜ਼ਰਤ ਖ਼ਾਜ਼ਾ ਉਸਮਾਨੀ ਹਾਰੂਨੀ, ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਈਨੁੱਦੀਨ ਚਿਸ਼ਤੀ, ਸੰਜਰੀ ਅਜਮੇਰੀ, ਹਜ਼ਰਤ ਖ਼ਾਜ਼ਾ ਕੁਤਬਦੀਨ ਬਖ਼ਤਿਆਰ ਕਾਕੀ ਅਤੇ ਹਜ਼ਰਤ ਸ਼ੇਖ ਬਹਾਉਦੀਨ ਜ਼ਿਕਰੀਆ ਮੁਲਤਾਨੀ ਸਨ।

ਹਜ਼ਰਤ ਖ਼ਾਜ਼ਾ ਉਸਮਾਨ ਨੇ ਭਾਵੇਂ ਇਕ ਵਾਰ ਹੀ ਭਾਰਤ-ਭੂਮੀ ਉੱਪਰ ਕਦਮ ਰਖਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਮਾਣ ਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਬਖਸ਼ਿਆ ਸੀ ਪਰ ਸੂਫੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਆਪ ਪਹਿਲੇ ਸੂਫੀ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਰਕਤ ਨਾਲ ਅਗੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸੂਫੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਮੁਲਕ ਨੂੰ ਰੂਹਾਨੀਅਤ ਤੇ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਆਪ ਨੂੰ ਇਹ ਮਾਣ ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਹਜ਼ਰਤ ਖ਼ਾਜ਼ਾ ਮੁਈਨੁੱਦਦੀਨ ਚਿਸ਼ਤੀ ਅਜਮੇਰੀ ਦੇ ਪੀਰ ਅਤੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਸਨ। ਆਪ ਦੀ ਹੀ ਇਸ ਹਦਾਇਤ ਕਾਰਨ ਖ਼ਾਜ਼ਾ ਗਰੀਬਨਵਾਜ਼ ਨੇ ਇਸਲਾਮ ਤੇ ਇਮਾਨ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਫੈਲਾਈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਰੀਦ-ਰਸੀਦ ਖ਼ਾਜ਼ਾ ਮੁਈਨੁੱਦਦੀਨ ਨੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਵਾਸ ਕਰਕੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨੂੰ ਮਾਨਵਤਾ ਤੇ ਰੂਹਾਨੀਅਤ ਨਾਲ ਰੋਸ਼ਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹਜ਼ਰਤ ਦਾਤਾਰੰਜ ਬਖਸ਼ ਅਬੁਲਹਸਨ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵੱਡੇ ਸੂਫੀ ਸਨ। ਇਸ ਬਜ਼ੁਰਗ ਨੇ ਫਾਰਸੀ ਜ਼ਬਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪੁਸਤਕ 'ਕਸ਼ਫੁਲਮਹਜੂਬ' ਲਿਖੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੂਫੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਉੱਪਰ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਸੂਫੀ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਪਵਿੱਤਰ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਵਾਸੀ ਸਨ ਤੇ ਉਥੇ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮਾਧ (ਮਜ਼ਾਰ) ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਆਪ ਦੀ ਇਲਮੀਅਤ, ਰੂਹਾਨੀਅਤ ਦੀ ਇਤਨੀ ਬੁਲੰਦ ਸ਼ਾਨ ਹੈ ਕਿ ਖ਼ਾਜ਼ਾ ਮੁਈਨੁੱਦਦੀਨ ਚਿਸ਼ਤੀ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਕਬਰੇ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਚਿੱਲ੍ਹਾ ਕੀਤਾ ਸੀ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਵਿਚ ਇਹ ਸ਼ਿਅਰ ਫੁਰਮਾਇਆ ਸੀ :

‘ਗੰਜਬਖਸ਼ ਫੈਜ਼-ਏ-ਆਮ ਓ ਮਜ਼ਹਰੇ ਨੂਰੇ ਖ਼ੁਦਾ॥

ਨਾਕਸਾਂ ਰਾ ਪੀਰਿ ਕਾਮਲ, ਕਾਮਲਾ ਰਾ ਰਹਨੁਮਾ॥’

ਖ਼ਾਜ਼ਾ ਕੁਤਬਦੀਨ ਬਖਤਿਆਰ ਕਾਕੀ ਮੁਈਨੁੱਦੀਨ ਚਿਸ਼ਤੀ ਦੇ ਜਾਨਸ਼ੀਨ (ਖਲੀਫਾ) ਸਨ ਤੇ ਇਕ ਖ਼ੁਦਾਰਸੀਦਾ ਬਜ਼ੁਰਗ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੱਵਾਲੀ ਸੁਣਨ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸ਼ੌਕ ਸੀ ਤੇ ਇਕ ਦਿਨ ਜਦ ਕੱਵਾਲਾਂ ਨੇ ਅਹਿਮਦ ਜਾਮ ਦੀ ਗਜ਼ਲ ਦਾ ਇਹ ਸ਼ਿਅਰ ਪੜ੍ਹਿਆ :

‘ਕੁਸਤਗਾਨੇ ਖੋਜਰੇ ਤਸਲੀਮ ਰਾ ।

ਹਰ ਜ਼ਮਾ ਅਜ਼ ਗ਼ੈਬ ਜਾਨੇ ਦੀਗਰ ਅਸਤ॥

ਤਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉੱਪਰ ਮਸਤੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਭਾਰੀ ਹੋ ਗਈ, ਤੇ ਏਸੇ ਮਸਤੀ (ਵਜ਼ਦਾਨੀ ਹਾਲਤ) ਵਿਚ ਚੌਥੇ ਦਿਨ ਜਾਨ-ਬਹਕ ਹੋ ਗਏ। ਇਹ ਬਜ਼ੁਰਗ (ਹਸਤੀ) ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੇ ਮੁਰਸ਼ਦਿ-ਕਾਮਲ ਸਨ। ਸ਼ੇਖ ਬਹਾਉਦੀਨ ਜ਼ਿਕਰੀਆ ਮੁਲਤਾਨੀ ਵੀ ਮੁਈਨੁੱਦਦੀਨ ਚਿਸ਼ਤੀ ਦੇ ਮੁਰੀਦਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਨ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਸਿੰਧ ਵਿਚ ਸੂਫੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ, ਅਸੂਲਾਂ ਤੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦਾ ਕਾਫੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੋਇਆ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੂਫੀਆਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕੋਈ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀਆਂ ਔਕੜਾਂ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਬਹੁਤ ਨਵੇਂ ਅਸੂਲ ਨਹੀਂ ਘੜਨੇ ਪਏ। ਰਾਜ-ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਹਾਰਾ ਸੀ। ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਅਸੂਲ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਾਫੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਬੰਨੇ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੋਇਆ ਤੇ ਦੂਜੇ ਬੰਨੇ ਉੱਚ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਮਧੋਲੇ ਹੋਏ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਛੋਟੀ ਜਾਤੀਏ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਦਾਇਰੇ ਵਿਚ ਆ ਗਏ। ਇਹ ਸੀ ਹਾਲਤ ਉਸ ਵੇਲੇ ਜਦ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਗੰਜ-ਸ਼ਕਰ ਨੇ ਜਨਮ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ।

ਜਨਮ

ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਪੈਦਾਇਸ਼ ਸ਼ੇਖ ਜਮਾਲੁਦੀਨ ਜਾਂ ਕਮਾਲੁਦੀਨ ਸੁਲੈਮਾਨ ਦੇ ਘਰ (ਜੋ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਦੂਜੇ ਖਲੀਫਾ ਉਮਰ ਖਤਾਬ-ਫਾਰੂਕ-ਏ-ਆਜ਼ਮ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਵਿਚੋਂ ਸਨ) ਮਾਤਾ ਮਰਿਯਮ ਦੇ ਉਦਰ ਤੋਂ ਕੋਨੀਵਾਲ ਜਾਂ ਖੋਤਵਾਲ ਪਿੰਡ ਵਿਚ (ਜੋ ਹੁਣ ਚਾਵਲੀ ਮਸ਼ਾਇਖ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ) ਸੰਨ 1173 ਵਿਚ ਹੋਈ। ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ-ਏ-ਨਸਬ ਵੀਹਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਹਜ਼ਰਤ ਫਾਰੂਕ ਨਾਲ ਜੁੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤੀ

ਫਰੀਦ ਬਾਬਾ ਨੂੰ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਹੀ ਵਿਦਿਆ ਪੜ੍ਹਨ ਬਿਠਾਇਆ ਗਿਆ। ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਆਪ ਖੇਤਵਾਲ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਮੁਲਤਾਨ ਚਲੇ ਗਏ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨੀਂ ਮੁਲਤਾਨ ਸੰਸਾਰਕ ਤੇ ਰੂਹਾਨੀ ਤਾਲੀਮ (ਵਿਦਿਆ) ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਆਪ ਦੀ ਮੁਢਲੀ ਵਿਦਿਆ ਮੁਲਤਾਨ ਵਿਚ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ। ਆਪ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੀ ਬੜੇ ਚੇਤਨ (ਜ਼ਹੀਨ) ਤੇ ਖੁਸ਼ ਮਜ਼ਾਜ਼ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਫਰੀਦ ਬਾਬਾ ਨੇ ਚੰਦ ਹੀ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਕੁਰਾਨ ਸਰੀਫ਼ ਜ਼ਬਾਨੀ ਯਾਦ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਸਗੋਂ ਅਰਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਵਿਚ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਲਿਆਕਤ ਹਾਸਲ ਕਰ ਲਈ ਸੀ। ਫ਼ਾਰਸੀ ਵੀ ਆਪ ਨਾਲ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਦੇ ਰਹੇ ਤੇ ਕਮ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੀ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਆਲਮਾਂ-ਫ਼ਾਜ਼ਲਾਂ (ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਤੇ ਪੰਡਤਾਂ) ਵਿਚ ਹੋਣ ਲਗ ਪਈ।

ਇਕ ਵਾਰ ਖ਼ਾਜ਼ਾ ਬਖ਼ਤਿਆਰ ਕਾਕੀ ਜਦ ਮੁਲਤਾਨ ਤਸਰੀਫ਼ ਲਿਆਏ, ਤਦ ਫ਼ਰੀਦ ਬਾਬਾ ਵੀ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਲਈ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਏ। ਆਪ ਬਖ਼ਤਿਆਰ ਕਾਕੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਰੂਹਾਨੀ ਕਮਾਲਾਤ ਤੋਂ ਇਸ ਕਦਰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ ਕਿ ਜਦ ਉਹ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲੱਗੇ ਤਦ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨਾਲ ਜਾਣ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਏ। ਇਹ ਦੇਖ ਕੇ ਸੂਫੀ ਕਾਕੀ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ “ਪਹਿਲੋਂ ਦੁਨਿਆਵੀ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੋ ਇਸ ਪਿੱਛੋਂ ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਆਉਣਾ — ਬੇ ਇਲਮ (ਸੂਫੀ) ਦਰਵੇਸ਼ ਸੈਤਾਨ ਦਾ ਅੱਡਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।” ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਉੱਪਰ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਬੜਾ ਡੂੰਘਾ ਅਸਰ ਪਿਆ ਅਤੇ ਆਪ ਨੇ ਮੁਲਤਾਨ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਵਿਦਿਆ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਯਤਨ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਰਾਤ ਦਿਨ ਜਾਹਰੀ ਇਲਮ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਲਈ ਜੁਟੇ ਰਹੇ, ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਆਪ ਇਕ ਮਹਾਨ ਵਿਦਵਾਨ ਬਣ ਗਏ।

ਇਸਲਾਮ ਮੁਲਕਾਂ ਦਾ ਸਫ਼ਰ

ਜਦ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਮੁਲਤਾਨ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ ਤੇ ਹੋਰ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਬਾਕੀ ਨਾ ਰਹੀ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਦੇ ਵਿਚ ਇਲਮ ਹਸੂਲ ਦੀ ਪਿਆਸ ਵਧ ਗਈ। ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਵਿਦਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਸ਼ੌਕ ਅਧੀਨ ਮੁਲਤਾਨ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੰਧਾਰ ਜਾ ਪੁੱਜੇ ਅਤੇ ਉਥੇ ਲਗਾਤਾਰ ਪੰਜ ਸਾਲ ਵਿਦਿਆ ਪੜ੍ਹਨ ਵਿਚ ਸਲਗਨ ਰਹੇ ਅਤੇ ਇਸ ਪਿੱਛੋਂ ਹੋਰ ਇਸਲਾਮੀ ਮੁਲਕਾਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਚਲ ਪਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਆਪ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕਈ ਰੱਬ ਦੇ ਪਹੁੰਚੇ ਹੋਏ ਸੂਫੀਆਂ ਤੇ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਹੋਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਚੰਦ ਇਕ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਹਨ : ਸ਼ੇਖ਼ੁਲਮਸ਼ਾਇਖ਼ ਹਜ਼ਰਤ ਸ਼ਹਾਬੁਦੀਨ ਸੁਹਰਾਵਰਦੀ, ਸ਼ੇਖ਼ ਸੈਫ਼ੁਦੀਨ ਖਿਜਰੀ, ਸ਼ੇਖ਼ ਸਈਦੁਦਦੀਨ ਹਮਵੀ, ਸ਼ੇਖ਼ ਔਰਦੁਦਦੀਨ ਕਿਰਮਾਨੀ, ਸ਼ੇਖ਼ ਫ਼ਰੀਦੁਦੀਨ ਅੱਤਾਰ ਨੇਸ਼ਾਪੁਰੀ ਅਤੇ ਸ਼ੇਖ਼ ਬਹਾਉਦੀਨ ਜ਼ਿਕਰੀਆਂ ਮੁਲਤਾਨੀ ਆਦਿ।

ਸੰਸਾਰਕ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤੀ, ਇਸਲਾਮੀ ਮੁਲਕਾਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਅਤੇ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਤੇ ਸੂਫੀਆਂ ਦੀ ਰੂਹਾਨੀ ਵਿਚਾਰ-ਧਾਰਾ ਤੋਂ ਲਾਭ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਜਦ ਆਪ ਵਾਪਸ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰੇ ਦੇਸ਼ ਆਏ ਤਦ ਸਿੱਧੇ ਉਥੋਂ ਆਪਣੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਬਖ਼ਤਿਆਰ ਕਾਕੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਜਾ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨੀਂ ਆਪ ਦੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਦਿੱਲੀ ਆਪਣੇ ਜਜ਼ਬਾਤ, ਖ਼ਿਆਲਾਤ ਤੇ ਇਰਸ਼ਾਦਾਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਫ਼ਰੀਦ ਬਾਬਾ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਖ਼ਾਜ਼ਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਨ ਚਿੱਤ ਹੋਏ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਬਾਗ਼ ਬਾਗ਼ ਹੋ ਗਏ। ਆਪ ਨੇ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਤਪੱਸਿਆ (ਜ਼ਹੁਦ) ਅਤੇ ਭਗਤੀ (ਇਬਾਦਤ) ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਕੋਠੜੀ (ਹੁਜ਼ਰਾ) ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਤਨੀ (ਆਤ੍ਮਿਕ) ਤਰਬੀਅਤ ਵਿਚ ਲਗ ਗਏ ਅਤੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਹੀ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਨੂੰ ਰੂਹਾਨੀ ਅਰਸ਼ ਉਪਰ ਪੁਚਾ ਦਿੱਤਾ।

ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦਿਲੀ ਸ਼ੌਕ ਨਾਲ ਬੰਦਗੀ ਵਿਚ ਇਤਨੇ ਸਲਗਨ ਹੋਏ ਕਿ ਕਈ ਕਈ ਦਿਨ ਇਸ ਮਸਤੀ ਵਿਚ ਰੱਬ ਨਾਲ ਲਿਵ ਲਾਈ ਰਖਦੇ ਸਨ ਤੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਦੋ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਮਗਰੋਂ ਜਾਂਦੇ। ਇਸ ਰੰਗ ਵਿਚ ਵੇਖ ਕੇ ਬਖਤਿਆਰ ਕਾਕੀ ਮਨੋ ਬੜੇ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦੇ। ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਆਪ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ, ਇਲਮੀਅਤ ਅਤੇ ਬੰਦਗੀ ਦੀ ਇਤਨੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਹੋਈ ਕਿ ਆਪ ਦੀ ਕੋਠੜੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭੀੜ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਲਈ ਲਗੀ ਰਹਿੰਦੀ। ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਇਸ ਭੀੜ-ਭਾੜ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਬਾਬਾ ਜੀ ਘਬਰਾ ਗਏ ਅਤੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਾਲ ਹਾਂਸੀ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਚਲੇ ਗਏ ਅਤੇ ਉਥੇ ਹੀ ਰਿਆਜ਼ਤ ਤੇ ਇਬਾਦਤ ਵਿਚ ਇਸ ਕਦਰ ਲਿਵਲੀਨ ਹੋਏ ਕਿ ਬਾਹਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਲੋਂ ਮੂੰਹ ਮੋੜੀ ਬੈਠੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਜਦ ਆਪ ਦੇ ਮੁਰਸ਼ਿਦ ਕਾਮਲ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਹਾਂਸੀ ਵਿਚ ਹੀ ਸਨ।

ਪੀਰ ਦੇ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣੇ ਬਾਰੇ ਸੁਣ ਕੇ ਆਪ ਦਿੱਲੀ ਪਹੁੰਚੇ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਆ ਕੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਦੀ ਗੱਦੀ ਸੰਭਾਲਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੋਦੜੀ ਤੇ ਡੰਡਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪੀਰ ਦੇ ਖਿਆਲਾਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਆਪ ਦੇ ਹੁਹਾਨੀ ਵਿਚਾਰ ਇਤਨੇ ਸੁਲਝੇ ਹੋਏ ਤੇ ਆਕਰਸ਼ਕ ਸਨ ਕਿ ਲੋਕੀ ਹਰ ਵੇਲੇ ਆਪ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਲਈ ਇਕੱਠੇ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਇਸ ਭੀੜ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਆਪ ਘਬਰਾਏ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬੰਦਗੀ, ਇਬਾਦਤ ਤੇ ਤਪੱਸਿਆ ਵਿਚ ਵਿਘਨ ਪੈਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਲਈ ਆਪ ਮੁੜ ਹਾਂਸੀ ਤਸਰੀਫ਼ ਲੈ ਗਏ ਅਤੇ ਉਥੇ ਜਮਾਲੁਦੀਨ ਹਾਂਸਵੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਖ਼ਲੀਫ਼ਾ ਬਣਾ ਕੇ ਆਪ ਪਾਕਪਟਨ ਵਿਚ ਚਲੇ ਗਏ।

ਪਾਕਪਟਨ ਵਿਚ

ਪੰਜਾਬ ਅੰਦਰ ਅਜੋਧਨ ਪਾਕਪਟਨ ਇਕ ਐਸੀ ਜਗ੍ਹਾ ਸੀ, ਜਿਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕ ਫ਼ਕੀਰਾਂ, ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਤੇ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਸਖਤ ਵਿਰੋਧੀ ਤੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਸਨ। ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਜਦ ਪਾਕਪਟਨ ਵਿਚ ਆਏ ਤਦ ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਲ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਏਥੇ ਫ਼ਕੀਰਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਕਦਰ-ਕੀਮਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਸਲੂਕ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਫਰੀਦ ਜੀ ਬਸਤੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਇਕ ਦਰਖਤ ਦੇ ਥੱਲੇ ਕੰਬਲੀ ਵਿਛਾ ਕੇ ਬੈਠ ਗਏ ਅਤੇ ਉਥੇ ਹੀ ਇਬਾਦਤ ਤੇ ਰਿਆਜ਼ਤ (ਭਗਤੀ ਤੇ ਤਪੱਸਿਆ) ਵਿਚ ਸਲਗਨ ਹੋ ਗਏ। ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਜਦ ਆਪ ਨੇ ਨਿਕਾਹ (ਸ਼ਾਦੀ) ਕਰ ਲਿਆ ਤਦ ਜਾਮਿਆ ਮਸਜਦ ਦੇ ਕਰੀਬ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਇਕ ਮਕਾਨ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਇਸ ਮਕਾਨ ਵਿਚ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਬਾਲ-ਬੱਚੇ ਆਦਿ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਆਪ ਪਹਿਲੇ ਵਾਂਗ ਹੀ ਉਸ ਬੂਟੇ ਦੇ ਥੱਲੇ ਰਾਤ ਕੱਟ ਲੈਂਦੇ ਸਨ।

ਪਾਕਪਟਨ ਦੀ ਉਹ ਨਿਰਦਈ ਧਰਤੀ ਸੀ ਜਿਥੇ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਪੁਛਦਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਫਰੀਦ ਬਾਬਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੇ ਅਸਰ ਇਤਨਾ ਡੂੰਘਾ ਪੈਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਥੋੜ੍ਹੇ ਹੀ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਇਸ ਫਕੀਰ-ਦੁਸ਼ਮਣ ਇਲਾਕੇ ਅੰਦਰ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਬਾਬਾ ਜੀ ਵਲ ਇਸ ਕਦਰ ਵਧ ਗਈ ਕਿ ਆਪ ਦੇ ਫਕੀਰੀ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਹਰ ਵੇਲੇ ਇਕ ਮੇਲਾ ਜਿਹਾ ਲਗਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਜਦ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪਿਆਰ ਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਵਧੀ ਤਦ ਉਥੋਂ ਦੀਆਂ ਫਕੀਰ-ਦੁਸ਼ਮਣ ਤਾਕਤਾਂ ਹਰਕਤ ਵਿਚ ਆ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਨੂੰ ਦੁੱਖ ਤੇ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਣ ਦੇ ਮਸ਼ਵਰੇ ਤੇ ਸਲਾਹਾਂ ਹੋਣ ਲਗ ਪਈਆਂ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੇ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਕਾਜ਼ੀ ਸਿਰ-ਕੱਢ ਤੇ ਜਾਨੀ ਦੁਸ਼ਮਣ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਆਲਮਾਂ, ਕਾਜ਼ੀਆਂ ਤੇ ਮੁਫਤੀਆਂ ਪਾਸੋਂ ਇਹ ਫਤਵਾ ਹਾਸਲ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜੇ ਕੋਈ ਸ਼ਖਸ ਮਸੀਤ ਵਿਚ ਰਾਗ-ਰੰਗ (ਸਮਾਅ-ਕੱਵਾਲੀ) ਸੁਣੇ ਤਦ ਉਸ ਨੂੰ ਕੀ ਸਜ਼ਾ ਮਿਲਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਆਲਮ ਫਕੀਰ ਦੋਸਤ ਸਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਮਝ ਲਿਆ ਕਿ ਇਹ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਉੱਪਰ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਕਾਜ਼ੀ ਤਿਆਰੀਆਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਾਜ਼ੀ ਦੇ ਇਰਾਦੇ ਨੂੰ

ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ, ਉਸ ਨੂੰ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਤਾੜਿਆ, ਝਾੜਿਆ ਅਤੇ ਜਲੀਲ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਕਾਜ਼ੀ ਆਪਣੀਆਂ ਹਰਕਤਾਂ ਤੋਂ ਬਾਜ਼ ਨਾ ਆਇਆ ਤੇ ਲਗਾਤਾਰ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੂੰ ਦੁਖ ਤੇ ਕਸ਼ਟ ਦੇਣ ਦੀਆਂ ਤਜਵੀਜ਼ਾਂ ਤੇ ਤਦਬੀਰਾਂ ਇਖਤਿਆਰ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਖੁਦਾ ਦਾ ਭਾਣਾ ਐਸਾ ਹੋਇਆ ਕਿ ਆਖਰ ਉਹ ਕਾਜ਼ੀ ਬੜਾ ਖੁਰ ਤੇ ਜਲੀਲ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਤਬਾਹ ਬਰਬਾਦ ਹੋ ਗਿਆ।

ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਅਮਲੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੁਣ ਕੇਵਲ ਪਾਕਪਟਨ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਸਗੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿਧੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕੋਨੇ-ਕੋਨੇ ਵਿਚ ਫੈਲ ਗਈ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਭਰ ਵਿਚੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਆਉਂਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਫੈਲਣ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਇਕ ਅਸਲੀਅਤ ਹੈ ਕਿ ਫਰੀਦ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੇ ਬਚਨਾਂ ਦਾ ਇਹ ਅਸਰ ਹੋਇਆ ਕਿ ਕੇਵਲ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਆਸ ਪਾਸ ਦੇ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਖੂਬ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੋਇਆ ਤੇ ਅਛੂਤ ਜਾਤੀਆਂ ਉੱਚ ਜਾਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਮਧੋਲੀਆਂ ਤੇ ਲਤਾੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ, ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਦਾਇਰੇ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਆਪ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਆਪਣੇ ਨੇਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ-ਗਰੀਬਾਂ ਅਮੀਰਾਂ, ਆਮ ਤੇ ਖ਼ਾਸ ਨੂੰ ਰੂਹਾਨੀ ਲਾਭ ਪਹੁੰਚਾਂਦੇ ਹੋਏ ਪਚਾਨਵੇਂ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਇਸ ਫ਼ਾਨੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚੋਂ 1266 ਈ. ਵਿਚ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਏ।

ਵਿਦਵਤਾ

ਅਸੀਂ ਪਹਿਲੋਂ ਹੀ ਸੰਕੇਤ ਕਰ ਆਏ ਹਾਂ ਕਿ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਛੋਟੀ ਉਮਰੇ ਹੀ ਪੜ੍ਹਨੇ ਬਿਠਾ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਹੀ ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ਼ ਜ਼ਬਾਨੀ ਯਾਦ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਅਰਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਉਪਰ ਵੀ ਕਾਬੂ ਪਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਆਪ ਅਰਬੀ ਵਿਚ ਕਵਿਤਾ ਕਹਿਣ ਦੇ ਕਾਬਲ ਵੀ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਕਈ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਰਬੀ ਕਲਾਮ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਵੀ ਦਿਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਉਘੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ ਆਪ ਦਾ ਫ਼ਾਰਸੀ ਕਲਾਮ ਸੂਫੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਏਥੇ ਆਪ ਦਾ ਕੇਵਲ ਇਕ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸ਼ਿਅਰ ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਦੇ ਰਹੇ ਹਾਂ :

‘ਬਕਦਰਿ ਰੰਜ ਯਾਬੀ ਸਰਵਰੀ ਰਾ।

ਬਸਬ ਬੇਦਾਰ ਬੂਦਾਨ ਮਹਤਰੀ ਰਾ॥’

(ਹੇ ਸਾਲਿਕ! ਜਿੰਨੇ ਤੂੰ ਦੁਖ ਭੋਗੇਂਗਾ ਉਨ੍ਹੀ ਵੱਡੀ ਸਰਦਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੇਂਗਾ, ਜਿੰਨਾ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਜਾਗ੍ਰਤਾ ਕਰੇਂਗਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਡਾ ਮਾਣ ਪਾਵੇਂਗਾ)

ਸੂਫੀਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੂਫੀ ਲੋਕ ਜਿਥੇ ਜਿਥੇ ਗਏ, ਉਥੋਂ ਦੀ ਸਥਾਨਕ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾਇਆ, ਤੇ ਇਹੋ ਨੀਤੀ ਠੀਕ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਸੂਫੀਆਂ ਦਾ ਰੂਹਾਨੀ ਦਰਬਾਰ ਆਮ-ਖਾਸ ਲਈ ਖੁਲ੍ਹਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਲੋਕ ਆਪਣੀ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਦੱਸੀਆਂ ਸਿਖਿਆਵਾਂ ਤੋਂ ਅਧਿਕ ਲਾਭ ਉਠਾ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਭਾਵੇਂ ਅਰਬੀ ਅਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ, ਪਰ ਉਹ ਮੁਲਤਾਨ ਦੀ ਬੋਲੀ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਸੀ, ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਉੱਚਤਾ ਤੇ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਸੀ ਕਿ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ, ਖਿਆਲ, ਅਨੁਭਵ, ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਜੀਵਨ ਫਲਸਫਾ ਲਹਿੰਦੀ ਬੋਲੀ (ਮੁਲਤਾਨ) ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਇਹ ਸਚਾਈ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਕਿ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੀ ਰੁਚੀ ਇਸ ਜ਼ਬਾਨ ਵਿਚ ਕਾਵਿ ਰਚਣ ਦੀ ਤਦ ਹੀ ਹੋਈ ਹੋਵੇਗੀ, ਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਮਾਤ ਬੋਲੀ ਮੁਲਤਾਨੀ ਦਾ ਕਾਵਿ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰਾ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਦੂਜਾ ਤਬ ਇਸ ਬੋਲੀ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਫ਼ਾਰਸੀ-ਅਰਬੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ

ਸਥਾਨਕ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਧੜਾ-ਧੜ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਤੀਸਰੀ ਸਚਾਈ ਇਹ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਭਾਵੇਂ ਇਕ ਆਲਿਮ ਕਵੀ ਸਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਫਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦ ਲੋਕ-ਰੁਚੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵਰਤੇ ਹਨ — ਭਾਵ ਕਿਤੇ ਤਤਸਮ ਸ਼ਬਦ ਤੇ ਕਿਤੇ ਤਦਭਵ ਸ਼ਬਦ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਲੋਕ-ਸਮੂਹ ਬੋਲਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਰੁਚੀ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਇਕ ਲੋਕ-ਕਵੀ ਵੀ ਸਨ, ਜੋ ਸਦਾ ਲੋਕ-ਕਲਿਆਣ ਤੇ ਲੋਕ-ਰੁਚੀਆਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਆਪ ਦੀ ਵਿਦਵਤਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਫੁਲ੍ਹ ਫੁਲ੍ਹ ਪੈਂਦੀ ਹੈ :

1. ਫਰੀਦਾ ਜਿਨ੍ਹੀ ਕੀਮੀ ਨਾਹਿ ਗੁਣ, ਤੇ ਕੀਮਤੋ ਵਿਸਾਰਿ ॥
ਮਤ ਸਰਮਿੰਦਾ ਬੀਵਹੀ, ਸਾਂਈ ਦੇ ਦਰਬਾਰਿ ॥੫੯॥
2. ਫਰੀਦਾ ਕਾਲੇ ਮੈਡੇ ਕਪੜੇ ਕਾਲਾ ਮੈਡਾ ਵੇਸ ॥
ਗੁਨਹੀ ਭਰਿਆ ਮੈਂ ਫਿਰਾ ਲੋਕੁ ਕਹੈ ਦਰਵੇਸ ॥੬੨॥
3. ਕਲਰ ਕੇਰੀ ਛਪੜੀ ਆਏ ਉਲਥੇ ਹੰਝਾ ॥
ਚਿੰਜੂ ਬੋੜਨਿ ਨਾ ਪੀਵਹਿ ਉਡਣ ਸੰਦੀ ਡੰਝ ॥੬੪॥
4. ਫਰੀਦਾ ਭੰਨੀ ਘੜੀ ਸਵੰਨੜੀ, ਟੁਟੀ ਨਾਗਰ ਲਜੁ ॥
ਅਜਰਾਈਲੁ ਫਰੇਸਤਾ ਕੈ ਘਰਿ ਨਾਠੀ ਅਜੁ ॥੬੮॥

ਫਰੀਦ ਬਾਬਾ ਦੀ ਜੀਵਨੀ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਇਹ ਦੇਖ ਚੁਕੇ ਹਾਂ ਕਿ ਆਪ ਨੇ ਜਿਥੇ ਇਸਲਾਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਰਟਨ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਥੇ ਦਿੱਲੀ ਅਤੇ ਹਾਂਸੀ ਆਦਿ ਵਿਚ ਵੀ ਟਿਕੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਸੋ ਕੁਦਰਤੀ ਤੌਰ ਤੇ ਇਥੋਂ ਦੀ ਸਥਾਨਕ ਬੋਲੀ ਦਾ ਵੀ ਆਪ ਉਪਰ ਅਸਰ ਪੈਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਅਬਦੁਲ ਹਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ “ਉਰਦੂ ਕੀ ਨਸ਼ਵੇਨਾ ਮੈਂ ਸੂਫੀਆ-ਏ-ਕਰਾਮ ਕਾ ਕਾਮ” ਵਿਚ ਇਕ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਖਰੜੇ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦੇ ਕੇ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਹਿੰਦੀ ਬੋਲੀ (ਖੜੀ ਬੋਲੀ ਤੋਂ ਵੀ ਭਲੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜਾਣੂ ਸਨ। ਆਪ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਮਾਦਰੇ ਮੋਮਨਾ ਜੋ ਜਮਾਲੁਦੀਨ ਹਾਂਸਵੀ ਦੀ ਖਾਦਮਾ ਸੀ, ਨੇ ਫਰੀਦ ਜੀ ਅਗੇ ਹਿੰਦੀ ਜ਼ਬਾਨ ਵਿਚ ਅਰਜ਼ ਕੀਤੀ, ਤਦ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਜਵਾਬ ਹਿੰਦੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਦਿੱਤਾ :-

ਮਾਦਰੇ ਮੋਮਨਾਂ ਅਰਜ਼ ਦਾਸ਼ਤਕਰਦ ਬਜ਼ਬਾਨੇ ਹਿੰਦੀ ਕਿ “ਖੋਜ ਬਾਲਾ ਹੈ”

ਯਾਨੀ ਖੁਰਦ ਅਸਤ ਈਂ ਬਾਰੇ ਗਰਾਂ ਰਾ ਤਾਕਤ ਨਤਵਾਨਦ ਆਵੁਰਦ”

ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ :-

“ਪੂਨੇ ਕਾ ਚਾਂਦ ਭੀ ਬਾਲਾ ਹੋਤਾ ਹੈ” ਯਾਨੀ ਸ਼ਬੇ ਮਾਹੇ ਚਹਾਰ ਦਹਮ ਦਰ

ਅਵਲ ਸਬ ਖੁਰਦ ਮੀ ਬਾਸ਼ਦ ਕਿ ਬਤਦਰੀਜ਼ ਬ-ਕਮਾਲ ਮੀਰਸਦ।

ਉਪਰੋਕਤ ਦੋਹਾਂ ਟੁਕਾਂ ਦਾ ਇਹ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਖਾਦਮਾ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜਮਾਲੁਦੀਨ ਹਾਂਸਵੀ ਅਜੇ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੈ ਜੋ ਖ਼ਿਲਾਫਤ ਦਾ ਬੋਝ ਨਹੀਂ ਉਠਾ ਸਕੇਗਾ। ਪਰ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਏਕਮ ਦਾ ਚੰਦ ਪਹਿਲੋਂ ਛੋਟਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਸਹਿਜੇ ਪੁੰਨਿਆ ਦਾ ਸੋਲਾਂ ਕਲਾ-ਸੰਪੰਨ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਿਵੇਂ ਇਹ ਬੱਚਾ ਵੀ ਚਮਕ ਉਠੇਗਾ।

ਸ਼ੇਖ ਅਲੀ ਸਾਬਰ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਮੁਰੀਦ ਸਨ। ਇਕ ਵਾਰ ਸ਼ੇਖ ਅਲੀ ਸਾਬਰ ਨੇ ਫਰੀਦ ਬਾਬਾ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੇਰੇ ਬਾਰੇ ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਕੀ ਹੁਕਮ ਹੈ? ਆਪ ਨੇ ਫਰਮਾਇਆ “ਓਹ ਸਾਬਰ। ਬਰੇ ਭੋਗਹਾ ਖੁਾਹੀ ਕਰਦ” ਯਾਨੀ ਤੇਰਾ ਐਸ਼ ਖੁਸ਼ ਖੁਾਹਦ ਗੁਜ਼ਸਤ — ਭਾਵ ਤੂੰ ਆਨੰਦ ਮਾਣੇਗਾ। “ਜੁਮਆਤੇ ਸ਼ਾਹੀ” ਇਹ ਇਕ

ਪ੍ਰਸਤਕ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਹਜ਼ਰਤ ਸ਼ਾਹ ਆਲਮ ਦੇ ਬਚਨ ਸੰਕਲਿਤ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦਗੰਜਸ਼ਕਰ ਦਾ ਇਕ ਕਾਵਿ-ਬਧ ਕੌਲ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ :-

ਅਸਾਂ ਕੇਰੀ ਯਹੀ ਸੁਰੀਤ॥

ਜਾਉਂ ਨਾਏ ਕਿ ਜਾਉਂ ਮਸੀਤ॥

“ਉਰਦੂ ਕੀ ਨਸਵੇ ਨੁਮਾ ਮੇਂ ਸੂਫੀਆਂ ਕਰਾਮ ਕਾ ਕਾਮ” ਵਿਚ ਆਏ ਆਪ ਦੇ ਕਲਾਮ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਦੇਖੋ :

‘ਤਨ ਧੋਨੇ ਸੇ ਦਿਲ ਜੇ ਹੋਤਾ ਪੋਕ’॥

ਪੇਸ਼-ਰੋਂ ਅਸਫੀਆਂ ਕੇ ਹੋਤੇ ਗੋਕ’॥

ਰੀਸ਼ ਸਬਲਤਾ ਸੇ ਗਰ ਬੜੇ ਹੋਤੇ॥

ਬੋਕੜਵਾਂ ਸੇ ਨਾ ਕੋਈ ਬੜੇ ਹੋਤੇ॥

ਖਾਕ ਲਾਨੇ ਸੇ ਗਰ ਖੁਦਾ ਪਾਏਂ॥

ਗਾਏ ਬੈਲਾਂ ਭੀ ਵਾਸਲਾਂ ਹੋ ਜਾਏਂ॥

ਗੋਸ਼ਗਰੀ ਮੇ ਗਰ ਖੁਦਾ ਮਿਲਤਾ॥

ਗੋਸ਼-ਯੁਯਾ ਕੋਈ ਨ ਵਾਸਲ ਹੋਤਾ॥

ਇਸਕ¹³ ਕਾ ਰਮੂਜ਼¹⁴ ਨਿਆਰਾ¹⁵ ਹੈ॥

ਜੁਜ਼¹⁶ ਮਦਦੇ-ਪੀਰ ਕੈ ਨ ਚਾਰਾ¹⁷ ਹੈ॥

ਅਬਦੁਲ ਹਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਹੇਠ ਲਿਖੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਦੱਸੀ ਹੈ। ਜੇ ਇਹ ਗੱਲ ਠੀਕ ਹੋਵੇ, ਤਦ ਸਾਡੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ ਫ਼ਰੀਦ ਬਾਬਾ ਜਿਥੇ ਪੰਜਾਬੀ-ਸਾਹਿਤ ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬ ਦਾ ਮੀਲ ਪੱਥਰ ਤੇ ਚਾਸਰ ਹੈ, ਉਥੇ ਆਪ ਪਹਿਲੇ ਉਰਦੂ ਦੇ ਗ਼ਜ਼ਲਗੋ ਸ਼ਾਇਰ ਵੀ ਸਿਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

‘ਵਕਤੇ ਸਹਿਰ¹⁸ ਵਕਤ ਮੁਨਾਜ਼ਾਤ¹⁹ ਹੈ॥

ਖੇਜ਼²⁰ ਦਰਾਂ²¹ ਵਕਤ ਕਿ ਬਰਕਾਤ²² ਹੈ॥

ਨਫਸ²³ ਮਬਾਦਾ²⁴ ਕਿ ਬਗੋਯਦ²⁵ ਤੁਰਾ²⁶॥

ਖਸ (ਖ) ਚੇਹ ਖੇਜ਼ੀ²⁷ ਕਿ ਅਭੀ ਰਾਤ ਹੈ॥

ਬਾ ਤਮ-ਤਮਹਾ²⁸ ਚਿਹ ਰਵੀ²⁹ ਜ਼ੇਰੇ ਜ਼ਿਮੀ³⁰॥

ਨੋਕ ਅਮਲ ਕੁਨ³¹ ਕਿ ਰਹੀ ਸਾਤ³² ਹੈ॥

ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ

ਤਾਰੀਖ (ਇਤਿਹਾਸ) ਤੋਂ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਇਕ ਸ਼ਾਦੀ ਨਾਸਰੁਦੀਨ ਮਹਮੂਦ ਬਾਦਸ਼ਾਹ (ਦਿੱਲੀ) ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ ਹਜ਼ਬਰਾ ਨਾਲ ਹੋਈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਫ਼ਰੀਦ ਬਾਬਾ ਨੇ ਦਰਵੇਸ਼ੀ ਲਿਬਾਸ (ਕਪੜੇ) ਪਹਿਨਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਅੰਗ ਸੰਗ ਰਖਿਆ। ਇਸ ਸ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਆਪ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਤਿੰਨ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਦੱਸੀਆਂ

1. ਪਾਕ, ਪਵਿਤਰ 2. ਅਗੇ ਚਲਣ ਵਾਲੇ, ਪਹਿਲੇ ਨੰਬਰ ਤੇ 3. ਸੂਫੀ-ਸੰਤ 4. ਭੱਥਾ 5. ਦਾੜ੍ਹੀ 6. ਮੁੱਛਾਂ 7. ਦਾੜ੍ਹੀ ਵਾਲੇ
ਬੱਕਰੇ 8. ਮਿੱਟੀ, ਭਬੂਤ, ਸਵਾਹ 9. ਲਗਾਉਣਾ, ਮਲਣਾ 10. ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ 11. ਕੰਨ ਫੜਨਾ 12. ਮਿਲਣ ਵਾਲਾ
13. ਪ੍ਰੇਮ 14. ਭੇਦ, ਰਹਸ 15. ਵਖਰਾ 16. ਸਿਵਾਏ 17. ਇਲਾਜ 18. ਸਵੇਰ 19. ਬੰਦਗੀ 20. ਉੱਠ 21. ਇਸ ਵਿਚ
22. ਬਰਕਤਾਂ, ਦਾਤਾਂ 23. ਮਨ 24. ਐਸਾ ਨ ਹੋਵੇ 25. ਕਹੇ 26. ਤੈਨੂੰ 27. ਉੱਠਦਾ ਹੈ 28. ਇੱਕਲਾ 29. ਚਲਦਾ ਹੈ
30. ਜ਼ਮੀਨ ਤੇ 31. ਸੁਭ ਕਰਮ ਕਰ 32. ਨਾਲ

ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਆਪ ਸਾਹਿਬ-ਔਲਾਦ ਵੀ ਸਨ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਪੁੱਤਰੀਆਂ ਅਤੇ ਪੰਜ ਪੁੱਤਰ ਸਨ। ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ 1266 ਈ. ਵਿਚ ਪਾਕਪਟਨ ਅੰਦਰ ਹੋਇਆ। ਆਪ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਮਗਰੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦਰਵੇਸ਼ੀ (ਗੁਰਾਨੀ) ਗੱਦੀ ਉਪਰ ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਵੱਡਾ ਸਪੁੱਤਰ ਦੀਵਾਨ ਬਦਰੁਦੀਨ ਸੁਲੇਮਾਨ ਬੈਠਾ। ਸ਼ੇਖ ਬ੍ਰਹਮ, ਜਿਸ ਦੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੋਈ ਸੀ, ਤਕ ਫ਼ਰੀਦ ਬਾਬਾ ਦੀ ਵੰਸ਼ਾਵਲੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :

1. ਸ਼ੇਖ ਜਮਾਲੁਦੀਨ।
2. ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦੁਦੀਨ ਮਸਊਦ ਗੰਜ ਸ਼ਕਰ।
3. ਦੀਵਾਨ ਬਦਰੁਦੀਨ ਸੁਲੇਮਾਨ।
4. ਖ਼ਾਜਾ ਦੀਵਾਨ ਪੀਰ ਅਲਾਉਦੀਨ (ਮੌਜੇ ਦਰਯਾ)।
5. ਖ਼ਾਜਾ ਦੀਵਾਨ ਪੀਰ ਮੁਇਜ਼ਦੀਨ।
6. ਖ਼ਾਜਾ ਦੀਵਾਨ ਪੀਰ ਫ਼ਜ਼ਲ।
7. ਖ਼ਾਜਾ ਮੁਨੱਵਰ ਸ਼ਾਹ।
8. ਦੀਵਾਨ ਪੀਰ ਬਹੁਉਦੀਨ (ਹਾਰੂ)।
9. ਦੀਵਾਨ ਸ਼ੇਖ ਅਹਮਦ ਸ਼ਾਹ।
10. ਦੀਵਾਨ ਪੀਰ ਅਤਾਉਲਾ।
11. ਖ਼ਾਜਾ ਸ਼ੇਖ ਮੁਹੰਮਦ।
12. ਸ਼ੇਖ ਬ੍ਰਹਮ (ਇਬਰਾਹੀਮ, ਫ਼ਰੀਦ ਸਾਨੀ)।

ਸ਼ੇਖ ਬ੍ਰਹਮ ਨਾਲ ਹੀ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਹੀ ਗੰਜ ਸ਼ਕਰ ਦੇ ਸਲੋਕ (ਪੰਜਾਬੀ ਰਚਨਾ) ਸਨ, ਜੋ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਨੂੰ ਸੁਣਾਏ ਗਏ, ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਲੋਕਾਂ ਦਾ ਉਤਾਰਾ ਕਰ ਲਿਆ ਤੇ ਇਹੋ ਸਲੋਕ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰ-ਗੱਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਮਿਲੇ ਤੇ ਮਗਰੋਂ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਪਾਸ ਆਏ, ਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਦੇਖ ਰੇਖ ਵਿਚ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ 18 ਸਲੋਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਲਈ ਸੰਕਲਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤੇ।

ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ

ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਇਕ ਖ਼ੁਦਾ ਰਸੀਦਾ (ਰੱਬ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚੇ ਹੋਏ) ਦਰਵੇਸ਼ ਸਨ। ਸੁਭਾ ਦੇ ਬੜੇ ਹੀ ਨਿਘੇ ਸਨ। ਮਿੱਠ ਬੋਲੇ ਇਤਨੇ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਸਨ ਕਿ ਜੇ ਇਨਸਾਨ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਆਇਆ, ਉਹ ਫੇਰ ਉਮਰ ਭਰ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਹੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਇਹ ਸੱਚਾਈ ਸਾਫ਼ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ :-

‘ਇਕੁ ਫਿਕਾ ਨ ਗਾਲਾਇ’, ਸਭਨਾ ਮੈ ਸਚਾ ਧਣੀ॥

ਹਿਆਉ^੧ ਨ ਕੈਹੀ ਠਾਹਿ^੨, ਮਾਣਕ ਸਭ ਅਮੋਲਵੇ॥(੧੨੯)

ਸਭਨਾ ਮਨ ਮਾਣਿਕ ਠਾਹਣ^੩ ਮੂਲਿ^੪ ਮਚਾਂਗਵਾ^੫॥

ਜੇ ਤਉ ਪਿਰੀਆ^੬ ਦੀ ਸਿਕ^੭, ਹਿਆਉ ਨ ਠਾਹੇ^੮ ਕਹੀਦਾ ॥੧੩੦॥

ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਫ਼ਰੀਦ ਬਾਬਾ ਨਮਾਜ਼ ਤੇ ਰੋਜ਼ੇ ਦੇ ਪਾਬੰਦ ਸਨ। ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਸੁਭਾ ਵਿਚ ਬੇਹਦ

1. ਬੋਲ 2. ਪਰਮਾਤਮਾ 3. ਹਿਰਦਾ, ਦਿਲ 4. ਢਾਹ 5. ਢਾਉਣਾ 6. ਬਿਲਕੁਲ 7. ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ 8. ਪ੍ਰੀਤਮ, ਪ੍ਰਭੂ 9. ਤਾਂਘ, ਪਿਆਰ 10. ਢਾਹੇ।

ਸਰਲਤਾ ਤੇ ਸਾਦਗੀ ਸੀ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਆਪ ਇਕ ਸਾਦਾ ਜਿਹਾ ਕੁਰਤਾ ਪਹਿਨੀ ਰਖਦੇ ਸਨ, ਹਾਲਾਂ ਕਿ ਆਪ ਦੇ ਮੁਰੀਦ ਗਰੀਬ-ਮੁਸਕੀਨ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਤਕ ਸਨ। ਆਪ ਮੋਢੇ ਉਪਰ ਇਕ ਕੰਬਲੀ ਰਖਦੇ ਸਨ, ਜਿਥੇ ਜੰਗਲ ਆਦਿ ਵਿਚ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਸੀ, ਵਿਛਾ ਕੇ ਇਬਾਦਤ ਤੇ ਰਿਆਜ਼ਤ ਵਿਚ ਸਲਗਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਰਾਤ ਨੂੰ ਜੇ ਸਰਦੀ ਲਗੇ ਇਸ ਕੰਬਲ ਨੂੰ ਹੀ ਉਪਰ ਲੈ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਇਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਲਕੜੀ ਦਾ ਸਰਹਾਣਾ ਸਿਰ ਥਲੇ ਰਖ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਰੋਜ਼ਾ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਮੁਨੱਕੇ ਦੇ ਦਾਣੇ ਨਾਲ ਖੋਲ੍ਹਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਸਾਦੀ ਪਰ ਚੋਪੜੀ ਹੋਈ ਰੋਟੀ ਖਾਂਦੇ ਸਨ। ਭਾਵੇਂ ਆਪ ਨਿਰੰਤਰ ਇਬਾਦਤ ਤੇ ਰਿਆਜ਼ਤ (ਭਗਤੀ ਤੇ ਤਪੱਸਿਆ) ਵਿਚ ਮਸ਼ਗੂਲ ਤੇ ਮਸ਼ਰੂਫ (ਸਲਗਨ, ਲਿਵਲੀਨ) ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਜਿਸਮਾਨੀ ਸਿਹਤ ਸੋਹਣੀ ਤੇ ਬਹੁਤ ਉਮਦਾ ਸੀ। ਸਵੇਰੇ ਇਸਨਾਨ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸ਼ਰਧਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ ਉਪਰ ਇਕ ਮੇਲਾ ਜਿਹਾ ਲੱਗਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਹਰ ਵੇਲੇ ਖਿੜੇ ਮੱਥੇ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਸਨ। ਆਪ ਵਿਚ ਹਲੀਮੀ, ਰਹਿਮ, ਮੁਸਤਕਿਲ-ਮਿਜ਼ਾਜੀ, ਸੰਤੋਖ, ਆਦਿ ਗੁਣ ਭਰੇ ਪਏ ਸਨ।

ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਬਚਨ

ਸਤ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਬੈਠਿਆਂ ਆਪ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਕਲਿਆਣ ਖ਼ਾਤਰ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਤੋਂ ਇਕੱਤਰ ਕੀਤੇ ਤਜਰਬਿਆਂ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਾਰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਬਚਨ ਕੇਵਲ ਰੱਬੀ ਗਿਆਨ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਸਗੋਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਜੀਵਨ-ਪੰਥ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵੀ ਇਹ ਬਚਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਹੇਠਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਇਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਬਚਨ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ :-

1. ਆਪਣਾ ਨਿਘਾ ਕੰਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਠੰਢੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਛਡਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ।
2. ਅਸਫਲਤਾ ਦਾ ਦਿਹਾੜਾ ਹੀ ਸ਼ੇਰ-ਮਰਦਾਂ ਲਈ ਉਚ ਸਫਲਤਾ ਹੈ।
3. ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਹੀਣ ਰਹਿਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਵੱਡੀ ਘਾਟ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਹੈ।
4. ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਤੂੰ ਹੈ, ਉਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦਿਖਾ, ਨਹੀਂ ਤੇ ਰਾਜ ਆਪ ਹੀ ਖੁਲ੍ਹ ਜਾਵੇਗਾ।
5. ਮੂਰਖ ਨੂੰ ਜੀਉਂਦਾ ਨਾ ਖਿਆਲ ਕਰੇ।
6. ਉਹ ਚੀਜ਼ ਨਾ ਵੇਚੋ ਜਿਹੜੀ ਮੁੜ ਖਰੀਦੀ ਨਾ ਜਾ ਸਕੇ।
7. ਹਰੇਕ ਦੀ ਰੋਟੀ ਨੂੰ ਨਾ ਖਾ, ਪਰ ਆਪਣੀ ਰੋਟੀ ਹਰ ਸ਼ਖਸ ਨੂੰ ਖਵਾ।
8. ਪਾਪ ਉਪਰ ਮਾਣ ਨਾ ਕਰ।
9. ਟੀਪ-ਟਾਪ ਪਿਛੇ ਨਾ ਪੈ ਅਤੇ ਆਰਾਮ ਤਲਬ ਨਾ ਬਣ।
10. ਜੇ ਤੈਥੋਂ ਡਰਦਾ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਹਰ ਵੇਲੇ ਭੈ ਖਾ।
11. ਬੂਠ ਉਪਰ ਆਧਾਰਤ ਸੱਚਾਈ ਨੂੰ ਤਰਕ ਕਰ।
12. ਆਕਲ ਨੁਮਾ ਨਾਦਾਨ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿ।
13. ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਬਿਹਤਰ ਰਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
14. ਅਮੀਰਾਂ ਤੇ ਧਨਵਾਨਾਂ ਪਾਸ ਬੈਠ ਕੇ ਆਪਣਾ ਧਰਮ ਨਾ ਭੁਲੇ।
15. ਉਹ ਦੁਸ਼ਮਣ ਜੋ ਭੈੜਾ ਹੈ, ਉਸ ਨਾਲੋਂ ਆਪਣੇ ਸੰਬੰਧ ਤੋੜ ਲਵੇ।
16. ਬਰਬਾਦ ਹੋਈ ਸ਼ਕਤੀ ਮੁੜ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕਦੀ।
17. ਗੁਣ ਜਾਨ ਦੀ ਬਾਜ਼ੀ ਲਾ ਕੇ ਵੀ ਸਿਖੇ।

ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਕ ਸੱਚਾ ਦਰਵੇਸ਼ ਬਣਨ ਦਾ ਪਾਠ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਦਰਵੇਸ਼ ਦੇ ਇਹ

ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਲੱਛਣ ਦੱਸਦੇ ਹਨ :

- (ੳ) ਰੱਬ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਜੁੜੇ ਰਹਿਣਾ (ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ) ।
- (ਅ) ਖਲਕਤ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਜੁੜੇ ਰਹਿਣਾ ।
- (ੲ) ਕੇਵਲ ਰੱਬ ਦੀ ਆਸ ਰਖਣਾ ।
- (ਸ) ਕਿਸੇ ਦਾ ਦਿਲ ਨ ਦੁਖਾਉਣਾ ।
- (ਹ) ਹੱਕ ਦੀ ਕਮਾਈ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ (ਕਿਰਤ) ।
- (ਕ) ਸਹਿਨਸ਼ੀਲਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਨਾ (ਦਰਵੇਸ਼ੀ) ।
- (ਖ) ਹਿਰਸ ਤੇ ਲਾਲਚ ਤੋਂ ਪਰਹੇਜ਼ ਕਰਨਾ ।
- (ਗ) ਤਕਬਰ ਤੇ ਹਉਮੈ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿਣਾ ।

ਫਰੀਦ-ਸਾਹਿਤ ਉੱਪਰ ਇਕ ਨਜ਼ਰ

ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਸੰਕੇਤ ਕਰ ਆਏ ਹਾਂ ਕਿ ਫਰੀਦ ਇਕ ਸੂਫੀ ਦਰਵੇਸ਼ ਸਨ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿਚ ਲਿਵਲੀਨ ਸਨ । ਪਿਆਰੇ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਇਕ ਤਾਂਘ ਸੀ, ਇਕ ਤੜਪ ਸੀ ਤੇ ਨਿੱਘੀ ਨਿੱਘੀ ਚੀਸ ਸੀ । ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਆਪ “ਮੌਤ” - ਅੰਤਮ ਸਚਾਈ ਦੀ ਖੋਜ ਵਿਚ, ਉਸਦੇ ਮਿਲਾਪ (ਵਸਲ) ਲਈ ਰਾਤ-ਦਿਨ ਇਬਾਦਤ ਤੇ ਰਿਆਜ਼ਤ ਵਿਚ ਸਲਗਨ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਟੋਹ ਵਿਚ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਪਤੀ ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਪਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ । ਆਪ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਸਰੋਤ ‘ਮੌਤ’ ਹੈ । ਥਾਂ ਥਾਂ ਤੇ ਆਪ ਨੇ ਮੌਤ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਦਿਤੇ ਹਨ । ਜੇ ਹੋਰ ਗੁਰੂ ਨਾਲ ਦੇਖੀਏ ਤਦ ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਉਪਰ ਬੜੇ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਹੈ :-

(1) ਆਪੇ ਦੀ ਪਛਾਣ (2) ਮੌਤ ਦਾ ਸੰਕਲਪ (3) ਪ੍ਰਭੂ-ਪਿਆਰ (4) ਬਿਰਹ (5) ਰੱਬ ਦੀ ਰਜ਼ਾ (6) ਮੁਰਸ਼ਦ ਦੀ ਸ਼ਰਣ (7) ਸਦਾਚਾਰਕ ਕੀਮਤਾਂ । ਸੋ ਅਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰੱਖ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਉਪਰ ਇਕ ਪੜਚੋਲਵੀਂ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰਾਂਗੇ ।

ਆਪੇ ਦੀ ਪਛਾਣ

ਕਿਸੇ ਉਰਦੂ ਸ਼ਾਇਰ ਨੇ ਇਹ ਠੀਕ ਹੀ ਕਿਹਾ ਹੈ “ਖੁਦ ਸਨਾਸੀ ਖੁਦਾ ਸਨਾਸੀ ਹੈ” । ਇਹ ਬਿਲਕੁਲ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਤਕ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪਛਾਣ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਤਦ ਤਕ ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪਾ ਸਕਦਾ । ਗੁਰਮਤ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਉਪਰ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ :-

“ਆਪੁ ਸਵਾਰਹਿ ਮੈਂ ਮਿਲਹਿ ਮੈਂ ਮਿਲਿਆ ਸੁਖੁ ਹੋਏ”

ਦੇਖਣ ਤੇ ਸੁਣਨ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਖੁਤਨ ਵਿਚ ਖਾਸ ਕਿਸਮ ਦਾ ਹਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਨਾਭੀ ਵਿਚ ਕਸਤੂਰੀ ਦਾ ਨਾਛਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਹਰਨ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਖੁਸ਼ਬੂ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਤੇ ਬਾਹਰ ਖਿਆਲ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਕਸਤੂਰੀ ਨੂੰ ਲਭਣ ਲਈ ਉਹ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਲਭਦਾ ਫਿਰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਛਾਣਦਾ । ਫਰੀਦ ਬਾਬਾ ਵੀ ਸਾਧਕ ਲਈ ਇਹੋ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਹੇ ਸਾਲਿਕ ! ਤੂੰ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਕਿਉਂ ਭਟਕਦਾ ਫਿਰਦਾ ਹੈਂ, ਉਹ ਜੋਤਿ ਤੇ ਤੇਰੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਹੈ :-

ਫ਼ਰੀਦਾ ਜੰਗਲੁ ਜੰਗਲੁ ਕਿਆ ਭਵਹਿ ਵਣਿ ਕੰਡਾ ਮੋੜੇਹਿ ॥
 ਵਸੀ ਰਬੁ ਹਿਆਲੀਐ ਜੰਗਲੁ ਕਿਆ ਢੁਢੇਹਿ ॥੧੯॥
 ਫ਼ਰੀਦਾ ਮਨੁ ਮੈਦਾਨੁ ਕਰਿ ਟੇਇ ਟਿਥੇ ਲਾਹਿ ॥
 ਅਗੈ ਮੂਲਿ ਨ ਆਵਸੀ ਦੋਜਕ ਸੰਦੀ ਭਾਹਿ ॥੨੪॥
 ਸਭਨਾ ਮਨ ਮਾਣਿਕ ਠਾਹਣੁ ਮੂਲ ਮਚਾਂਗਵਾ ॥
 ਜੇ ਤਉ ਪਿਰੀਆ ਦੀ ਸਿਕ ਹਿਆਉ ਨ ਠਾਹੇ ਕਹੀਦਾ ॥੧੩੦॥

ਪ੍ਰਭੂ-ਪਿਆਰ

ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ 'ਪਿਆਰ' ਇਕ ਸਥਾਈ ਜਜ਼ਬਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ 'ਪਿਆਰ' ਕਰਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ ਉਹ ਪਸ਼ੂਆਂ ਨਾਲੋਂ ਘਟੀਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਇਹ ਸੰਸਾਰ 'ਪਿਆਰ' ਦੇ ਆਧਾਰ ਉਪਰ ਜੀਉਂਦਾ ਹੈ। ਦੁਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਇਹ ਰੋਣਕਾਂ 'ਪਿਆਰ' ਦਾ ਹੀ ਸਿੱਟਾ ਹਨ। ਸੂਫੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪਾਉਣ ਦਾ ਸੁਰਾਮ ਰਸਤਾ 'ਪਿਆਰ-ਇਸ਼ਕ' ਹੀ ਹੈ। ਇਸ਼ਕ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੈ -- ਇਸ਼ਕ ਮਜ਼ਾਜ਼ੀ ਤੇ ਇਸ਼ਕ ਹਕੀਕੀ। ਇਸ਼ਕ ਮਜ਼ਾਜ਼ੀ ਇਸ਼ਕ ਹਕੀਕੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪਉੜੀ ਹੈ। ਫ਼ਾਰਸੀ ਦਾਨ ਸੂਫੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਮਾਸ਼ੂਕ ਤੇ ਸਾਲਿਕ (ਜ਼ਰਿਆਸੂ) ਨੂੰ ਆਸ਼ਕ ਕਹਿੰਦੇ ਚਲੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ ਤੇ ਉਰਦੂ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ਼ਕ ਲਈ ਇਹੋ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਨੇ (ਹਿੰਦੀ) ਭਾਰਤੀ ਸਭਿਅਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਜ਼ਰਿਆਸੂ ਨੂੰ ਪਤਨੀ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਸੂਫੀਆਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਸੇ ਲੀਕ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਸ੍ਰੋਤ ਬਣਾਈ ਰਖਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀ ਕਾਵਿ ਦੀ ਇਕ ਵਿਲਖਣਤਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਨੇ ਵੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਅੰਦਰ ਪਤੀ ਤੇ ਪਤਨੀ ਦੇ ਰੂਪਕਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ। ਫ਼ਰੀਦ-ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ਼ਕ ਮਜ਼ਾਜ਼ੀ ਦੀ ਥਾਂ ਇਸ਼ਕ ਹਕੀਕੀ ਹੀ ਉਭਰਿਆ ਹੈ, ਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਵੀ ਇਸ਼ਕ ਹਕੀਕੀ ਬਾਰੇ ਹੀ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਨੇ ਇਸ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤਾ ਹੈ --

‘ਤਤੀ ਤੋਇ ਨ ਪਲਵੈ ਜੇ ਜਲਿ ਟੁਬੀ ਦੇਇ ॥
 ਫ਼ਰੀਦਾ ਜੇ ਡੋਹਾਗਣਿ ਰਬ ਦੀ ਝੂਰੇਦੀ ਝੂਰੇਇ ॥੬੨॥
 ਸਾਹੁਰੈ ਢੇਈ ਨਾ ਲਹੈ ਪੇਈਐ ਨਾਹੀ ਥਾਉ॥
 ਪਿਰ ਵਾਤੜੀ ਨ ਪੁਛਈ ਧਨ ਸੋਹਾਗਣਿ ਨਾਉ ॥੩੨॥
 ਢੁਢੇਦੀਏ ਸੁਹਾਗ ਕੂ ਤਉ ਤਨਿ ਕਾਈ ਕੋਗ॥
 ਜਿਨ੍ਹਾ ਨਾਉ ਸੁਹਾਗਣੀ ਤਿਨਾ ਝਾਕ ਨ ਹੋਰ’ ॥੧੧੪॥

ਬਿਰਹਾ

ਪਤੀ ਦਾ ਵਿਛੋੜਾ ਪਤਨੀ ਲਈ ਇਕ ਸੂਲ ਜਾਂ ਸੱਲ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੀਵ ਇਕ ਕਤਰਾ (ਖ਼ੂੰਦ) ਹੈ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਇਕ ਸਾਗਰ (ਸਮੁੰਦਰ) ਹੈ। ਬੂੰਦ ਆਪਣੇ ਹੋਏ ਸੇਮੇਂ ਤੋਂ ਵਿਛੜੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਸੂਫੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਵਿਛੜੇ ਹੋਣ ਕਾਰਨ, ਬਿਨ ਪਾਣੀ ਦੀ ਮੱਛੀ ਵਾਂਗ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਇਕ ਸੋਜ਼ (ਜਲਣ) ਇਕ ਪੀੜ ਇਕ ਚੀਸ ਤੇ ਇਕ ਦਰਦ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਦਰਦ ਉਸ ਦੀ ਜਾਨ ਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਚੀਸ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਉਹ ਜੀਉਂਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਪੀੜ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਮਿਲਾਪ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੈ। ਜੇ ਜ਼ਰਿਆਸੂ ਵਿਚ ਇਹ

ਤੜਪ ਨਹੀਂ ਤਦ ਉਸ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਪਿਆਰ ਵੀ ਨਹੀਂ । ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਨੇ ਇਸ ਵਿਛੋੜੇ ਦੇ ਸੱਲ ਨੂੰ ਬਿਰਹਾ ਕਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਦਾ ਸਿਰਤਾਜ ਦਸਿਆ ਹੈ :

ਬਿਰਹਾ ਬਿਰਹਾ ਆਖੀਐ ਬਿਰਹਾ ਤੂੰ ਸੁਲਤਾਨੁ॥

ਫਰੀਦਾ ਜਿਤੁ ਤਨਿ ਬਿਰਹੁ ਨ ਊਪਜੈ ਸੋ ਤਨੁ ਜਾਣੁ ਮਸਾਨੁ ॥੩੬॥

ਰਜਾ

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਜਪੁ ਜੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚਕਾਰ ਅਗਿਆਨ ਦੀ ਕੰਧ ਖੜ੍ਹੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸੋਮੇ ਤੋਂ ਦੂਰ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਇਹ ਕੰਧ ਜਦ ਤਕ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ ਤਦ ਤਕ ਆਤਮਾ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚਕਾਰ ਪਾੜਾ ਪਿਆ ਰਹੇਗਾ । ਇਸ ਅਗਿਆਨ ਅੰਧਕਾਰ ਦਾ ਪਰਦਾ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਰਜਾ ਉਪਰ ਤੁਰਨ ਨਾਲ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਰਜਾ ਉਪਰ ਤੁਰਨ ਨਾਲ ਗਿਆਨ-ਸੁਹਜ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਅਗਿਆਨ ਅੰਧਕਾਰ ਉਡ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :

‘ਕਿਵ ਸਚਿਆਰਾ ਹੋਈਐ ਕਿਵ ਕੂੜੈ ਤੂਟੈ ਪਾਲਿ॥

ਹੁਕਮਿ ਰਜਾਈ ਚਲਣਾ ਨਾਨਕ ਲਿਖਿਆ ਨਾਲਿ’ ॥੧॥

ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਵੀ ਰਬ ਦੀ ਰਜਾ ਉਪਰ ਤੁਰਨ ਵਿਚ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਮੰਜਿਲ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸਬਰ ਸਬੂਰੀ (ਭਾਣੇ) ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਹਨ :

‘ਕੰਧੀ ਵਹਣ ਨ ਢਾਹਿ, ਤਉ ਭੀ ਲੇਖਾ ਦੇਵਣਾ ॥

ਜਿਧਰਿ ਰਬ ਰਜਾਇ, ਵਹਣੁ ਤਿਦਾਊ ਰਹਿਉ ਕਰੇ’ ॥੮੪॥

ਮੁਰਸ਼ਦ

ਨਾਥ-ਪੰਥ ਤੇ ਗੁਰਮਤ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸ਼ਰਣ ਵਿਚ ਜਾਣ ਲਈ ਕਾਫੀ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ । ਗੁਰੂ-ਪਰੰਪਰਾ ਭਾਰਤ ਅੰਦਰ ਮੁੱਢ-ਕਦੀਮਾਂ ਤੋਂ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ । ਗੁਰਮਤ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਰਣ ਵਿਚ ਜਾਣਾ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਦਸਿਆ ਹੈ । ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ :

ਬਲਿਹਾਰੀ ਗੁਰ ਆਪਣੇ ਦਿਉਹਾੜੀ ਸਦ ਵਾਰ ॥

ਜਿਨਿ ਮਾਣਸ ਤੇ ਦੇਵਤੇ ਕੀਏ ਕਰਤ ਨ ਲਾਗੀ ਵਾਰ ॥੪੬੧-੬੨॥

ਸੂਫੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਮੁਰਸ਼ਦ ਦੀ ਸ਼ਰਣ ਵਿਚ ਜਾਣਾ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਖਿਆਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਵੀ ਗੁਰੂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਬੜੇ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ :

‘ਖੜਾ ਪੁਕਾਰੇ ਪਾਤਣੀ ਬੋੜਾ ਕਪਰ ਵਾਤਿ ॥੮੫॥

ਜੋ ਜਨ ਪੀਰ ਨਿਵਾਜਿਆ ਤਿਨ੍ਹਾਂ ਅੰਚ ਨ ਲਾਗ’ ॥੮੨॥

ਸਦਾਚਾਰ

ਮਨੁੱਖ ਜਾਹਰਾ ਤੌਰ ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਕਿੰਨਾ ਵੀ ਭਗਤ ਹੋਵੇ ਜਦ ਤਕ ਉਹ ਸਦਾਚਾਰੀ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ ਤਦ ਤਕ ਉਸ ਦੀ ਭਗਤੀ ਕਬੂਲ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀ । ਝੂਠੇ ਨੁਮਾਇਸ਼ੀ ਭਗਤਾਂ ਨੂੰ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਬਗਲੇ ਦੇ ਰੂਪਕ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਸਦਾਚਾਰੀ ਬਣਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿਤਾ ਹੈ :

‘ਫਰੀਦਾ ਦਰੀਆਵੈ ਕੰਨੈ ਬਗਲਾ ਬੈਠਾ ਕੇਲ ਕਰੇ॥

ਕੇਲ ਕਰੇਂਦੇ ਹੰਝ ਨੋ ਅਚਿੰਤੇ ਬਾਜ ਪਏ’ ॥੯੯॥

ਮੌਤ ਦਾ ਸੰਕਲਪ

ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਖੋਜ ਵਿਚ ਇਬਾਦਤ ਤੇ ਰਿਆਜ਼ਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਉਸ ਸਚਾਈ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਮੌਤ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਸਰੋਤ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਕ ਕੇਂਦਰ ਬਿੰਦੂ ਬਣਾ ਕੇ ਇਕ ਬੰਨੇ ਸੰਸਾਰੀ ਉਮਰ ਬਾਰੇ ਕਸ਼ਟ ਭੰਗਰਤਾ ਦੱਸੀ ਤੇ ਦੂਜੇ ਬੰਨੇ ਪ੍ਰਲੋਕ ਵਿਚਲੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਹੈ :

ਫਰੀਦਾ ਗੋਰ ਨਿਮਾਣੀ ਸਭੁ ਕਰੇ ਨਿਘਰਿਆ ਘਰਿ ਆਉ॥

ਸਰ ਪਰ ਮੈਥੇ ਆਵਣਾ ਮਰਣਹੁ ਨਾ ਡਰਿਆਹੁ ॥੬੩॥

ਚਲਿ ਚਲਿ ਗਈਆਂ ਪੰਖੀਆ ਜਿਨੀ ਵਸਾਏ ਤਲ॥

ਫਰੀਦਾ ਸਰੁ ਭਰਿਆ ਭੀ ਚਲਸੀ ਥਕੇ ਕਵਲ ਇਕਲ ॥੬੪॥

ਸਾਰ

ਅਸੀਂ ਇਹ ਪਿਛੇ ਦੇਖ ਆਏ ਹਾਂ ਕਿ ਫਰੀਦ ਇਕ ਅਦੁਤੀ ਤੇ ਬੇਮਿਸਾਲ ਦਰਵੇਸ਼ ਹਨ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਆਲੋਚਕ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਰੀਅਤ ਦੇ ਪਾਬੰਦ, ਇਕ ਕੱਟੜ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕਈ ਇਕ ਵਿਦਵਾਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲੇ ਪੜਾ ਦਾ ਕਵੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕਈ ਲੋਕ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੂਫੀ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਵੀ ਇਨਕਾਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਦਲੇਰੀ ਨਹੀਂ ਜੋ ਬੁਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਸਾਡੀ ਜਾਚੇ ਫਰੀਦ ਜੀ ਇਕ ਸਚੇ ਸੂਫੀ ਸਨ, ਜੋ ਆਪਣੀ ਜਾਤ ਰੱਬ ਦੀ ਜਾਤ ਵਿਚ ਫ਼ਨਾ ਕਰ ਚੁਕੇ ਸਨ। ਆਪ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਏਕਤਾ ਵਿਚ ਸੀ, ਉਹ ਕਣ-ਕਣ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਕਿਸੇ ਦੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਦੁਖਾਉਣਾ ਉਹ ਰੱਬ ਨੂੰ ਸਤਾਉਣਾ ਖਿਆਲ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸਥਰ, ਸੰਤੋਖ, ਧੀਰਜ, ਦਇਆ, ਆਦਿ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਆਪ ਭੰਡਾਰ ਸਨ। ਰੱਬ ਦੇ ਭਾਣੇ ਅਤੇ ਰਜ਼ਾ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਮਿਠਤ ਤੇ ਨਿਰਮਾਣਤਾ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਰਗ ਰਗ ਵਿਚ ਸਮਾਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਜਾਤ-ਪਾਤ ਤੇ ਛੂਤ-ਛਾਤ ਦੇ ਵਿਤਕਰਿਆਂ ਤੋਂ ਆਪ ਬਹੁਤ ਹੀ ਦੂਰ ਸਨ। ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਦਰਬਾਰ ਹਰੇਕ ਲਈ ਖੁਲ੍ਹਾ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਸ਼ਾਹੀ ਤਾਕਤ ਦਾ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਭੈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹਕ-ਹਲਾਲ ਦੀ ਕਮਾਈ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਨਾਮ-ਸਿਮਰਨ ਵਿਚ ਸਦਾ ਜੁੜੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। “ਹਮਾਓਸਤ” ਦੇ ਕਾਇਲ ਸਨ। ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਜਾਤ ਘੁਲੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਹ ਸਭ ਰਚਨਾ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਰੂਹਾਨੀ ਸਰੂਪ ਹੈ। ਅਜ ਲੋੜ ਹੈ ਫਰੀਦ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਤੇ ਉਸ ਉਪਰ ਚਲਣ ਦੀ। ਜੇ ਸੰਸਾਰ ਇਹਨਾਂ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੇ ਬਚਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਰਾਹ ਨੁਮਾ ਖਿਆਲ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਢਾਲ ਲਵੇ, ਤਦ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਅਮਨ-ਅਮਾਨ ਦਾ ਰਾਜ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ।

ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ : ਜੀਵਨ ਤੇ ਰਚਨਾ

-ਡਾ. ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ

ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ 571 ਹਿ: ਅਰਥਾਤ 1175 ਈ. ਵਿਚ ਪਿੰਡ ਕੋਤਵਾਲ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਮੁਲਤਾਨ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਸੀਅਰੁਲ ਅੱਲੀਆ ਮੁਤਾਬਿਕ ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ 569 ਹਿ: ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਆਪ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਜਮਾਲੁਦੀਨ ਸੁਲੇਮਾਨ ਸੀ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਕਰਸੂਮ ਬੀਬੀ ਜੋ ਸ਼ੇਖ ਵਜ਼ੀਹੁਦੀਨ ਖੁਜੰਦੀ ਦੀ ਸਪੁਤਰੀ ਸੀ। ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਦੋ ਭਰਾ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਇਜ਼ੁਦੀਨ ਮਹਿਮੂਦ ਅਤੇ ਨਜ਼ੀਬੁਦੀਨ ਮੁਹੰਮਦ ਮੁਤਵਕਿਲ ਸੀ।

ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮੁਢਲੀ ਵਿਦਿਆ ਆਪਣੇ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਪਿੰਡ ਕੋਤਵਾਲ ਵਿਚ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਫਿਰ ਕੁਝ ਚਿਰ ਮੁਲਤਾਨ ਵਿਖੇ ਮੌਲਾਨਾ ਮਿਨਹਾਜ਼ੁਦੀਨ ਤਿਰਮਿਜ਼ੀ ਦੀ ਮਸਜਿਦ ਦੇ ਮਦਰਸੇ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਿਲ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਤਕ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਸਾਰਾ ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ ਜ਼ਬਾਨੀ ਯਾਦ ਹੋ ਚੁਕਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪ ਇਨੀ ਲਗਨ ਦੇ ਮਾਲਿਕ ਸਨ ਕਿ 24 ਘੰਟਿਆਂ ਵਿਚ ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ ਦਾ ਮੁਕੰਮਲ ਪਾਠ ਕਰ ਲੈਣਾ ਆਪਣੀ ਰੂਹਾਨੀ ਖੁਰਾਕ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਹੀ ਆਪ ਜੀ ਉਤੇ ਅੱਲਾ ਦਾ ਫਜ਼ਲ ਹੋਇਆ ਤੇ ਇਕ ਕਾਮਿਲ ਮੁਰਸ਼ਦ ਖੁਵਾਜਾ ਬਖ਼ਤਿਆਰ ਕਾਕੀ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੇਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮੁਕੱਦਸ ਕਦਮਾਂ ਵਿਚ ਆਤਮ ਸਮਰਪਣ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। “ਮੁਰਦਾ ਹੋਇ ਮੁਰੀਦੁ ਨ ਗਲੀ ਹੋਵਣਾ। ਸਾਬਰ ਸਿਦਕਿ ਸਹੀਦੁ ਭਰਮ ਭਉ ਖੋਵਣਾ।” ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਾਕਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਮੁਰੀਦ ਬਣ ਕੇ ਆਪਣੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਦੀ ਰਹਿਬਰੀ ਦੀ ਛਤਰ ਛਾਇਆ ਹੇਠ ਘਾਲ ਕਮਾਈ ਪ੍ਰਾਰੰਭ ਕਰ ਦਿਤੀ। ਆਪਣੇ ਪੀਰ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਮੁਲਤਾਨ ਵਿਚ ਕੁਝ ਚਿਰ ਰਹਿ ਕੇ, ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਕੰਧਾਰ ਵਿਚ ਵੀ ਕਈ ਸਾਲ ਰਹੇ। ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਮਹਾਂ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰਿ ਅਨਾਇਤ ਨੇ ਰੂਹਾਨੀ ਦੌਲਤ ਨਾਲ ਮਾਲਾ ਮਾਲ ਕੀਤਾ। ਖੁਵਾਜਾ ਮੁਈਨੁਦੀਨ ਚਿਸ਼ਤੀ ਨੇ ਖੂਬ ਰਹਿਮਤ ਦੀ ਬਾਰਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਸ਼ੇਖ ਕੁਤਬੁਦੀਨ ਕਾਕੀ ਨੇ ਘੋਰ ਤਪੱਸਿਆ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਬਲ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ। ਆਪ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਦਾਉਂਦੀ ਰੋਜ਼ੇ ਰਖਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਰੋਜ਼ਾ ਖੋਲ੍ਹਣ ਵੇਲੇ ਵੀ ਅਲਪ ਅਹਾਰ ਹੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਇਲਾਹੀ ਨੂਰ ਦੇ ਜਲਵੇ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਦਿੱਬ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਾਲੇ ਕਈ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਹਾਂਸੀ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਆਪ ਗਏ ਤਾਂ ਉਥੋਂ ਦੀ ਮਸੀਤ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਿਲ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਮੌਲਾਨਾ ਨੂਰ ਤੁਰਕ ਨੇ ਆਪ ਦੀ ਆਤਮਿਕ ਬੁਲੰਦੀ ਦਾ ਇਹਸਾਸ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੱਜ ਕੇ ਸਿਫਤ ਸਲਾਹ ਕੀਤੀ। ਇਥੇ ਆਪ ਜੀ ਤਕਰੀਬਨ 19-20 ਸਾਲ ਰਹੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਖੁਵਾਜਾ ਬਖ਼ਤਿਆਰ ਕਾਕੀ ਦੀ ਵਫ਼ਾਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਸਥਾਨ ਤੋਂ ਚਾਲੇ ਪਾਉਣ ਲਈ ਕਮਰ ਕਸੇ ਕਰ ਲਏ।

ਮੁਰਸ਼ਦ ਦੀ ਵਫ਼ਾਤ ਉਪਰੰਤ ਆਪ ਚਿਸ਼ਤੀਆਂ ਗੱਦੀ ਦੇ ਵਾਰਸ ਬਣੇ। ਹਾਂਸੀ ਤੋਂ ਖੋਤਵਾਲ ਆਏ ਤੇ ਫਿਰ ਪਾਕਪਟਨ ਚਲੇ ਗਏ। ਇਹ ਸਥਾਨ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਆਇਆ ਅਤੇ ਭਜਨ ਬੰਦਗੀ ਲਈ ਇਕਾਂਤ ਅਤੇ ਯੋਗ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵੇਖ ਕੇ ਆਪ ਇਥੇ ਹੀ ਟਿਕ ਗਏ ਤੇ ਆਖਰੀ ਦਮ ਤਕ ਇਸੇ ਹੀ ਸਥਾਨ ਤੇ ਟਿਕੇ ਰਹੇ।

ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਕਈ ਸ਼ਾਦੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਪੰਜ ਪੁੱਤਰ ਖੁਵਾਜਾ ਨਸੀਰੁਦੀਨ, ਖੁਵਾਜਾ ਸ਼ਹਾਬੁਦੀਨ, ਸ਼ੇਖ ਬਦਰੁਦੀਨ ਸੁਲੇਮਾਨ, ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁਦੀਨ, ਸ਼ੇਖ ਯਾਕੂਬ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਧੀਆਂ ਬੀਬੀ ਮਸਤੂਰਾ, ਬੀਬੀ ਸ਼ਰੀਫ਼ਾਂ ਅਤੇ ਬੀਬੀ ਫ਼ਤੀਮਾ ਸਨ। ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਗ੍ਰਹਿਸਤ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਇਬਾਦਤ ਰਾਹੀਂ ਯੋਗ ਕਮਾਇਆ ਅਤੇ ਰੂਹਾਨੀਅਤ ਦੀਆਂ ਉੱਚ ਅਤੇ ਅਨੂਪਮ ਉਚਾਈਆਂ ਵਲ ਪਰਵਾਜ਼ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ।

ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਅਤਿਅੰਤ ਸਾਦਗੀ ਭਰਿਆ ਸੀ। ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਸੁਭਾ ਅਤੇ ਜ਼ਬਾਨ ਵਿਚ ਇੰਨੀ ਮਿਠਾਸ ਸੀ ਕਿ ਦਰਸ਼ਨ ਅਭਿਲਾਸੀ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਖਿੱਚੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਗਰੀਬੀ ਨਿਮਰਤਾ, ਨਿਰਲੇਪਤਾ, ਸੇਵਾ, ਸਬਰ, ਸ਼ੁਕਰ, ਤਪ ਔਰ ਤਿਆਗ ਦੀ ਆਪ ਸਾਕਾਰ ਮੂਰਤ ਸਨ। ਸਰੀਰ ਉੱਤੇ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਪਾਟੇ ਪੁਰਾਣੇ ਕਪੜੇ ਹੀ ਪਹਿਨਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਕੋਲ ਹੁੰਦਾ ਸਭ ਆਏ ਗਏ ਲੋੜਵੰਦਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਦਿੰਦੇ ਅਤੇ ਘਰ ਵਿਚ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਗਰੀਬੀ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ “ਅਣਹੋਦੇ ਆਪੁ ਵੰਡਾਏ ਕੋਈ ਐਸਾ ਭਗਤ ਸਦਾਏ” ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਇਹ ਵਾਕ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਤੇ ਬਿਲਕੁਲ ਠੀਕ ਢੁੱਕਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਜੀ ਪਾਸ ਇਕ ਭੂਰੀ ਸੀ। ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਉਸੇ ਉੱਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਬੰਦਗੀ ਵਿਚ ਮਗਨ ਰਹਿੰਦੇ ਅਤੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਉਸੇ ਦਾ ਹੀ ਬਿਸਤਰਾ ਬਣਾ ਲੈਂਦੇ। ਆਪਣੇ ਪਿਆਰੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਡੰਡੇ ਦਾ ਬੋਸਾ ਲੈ ਕੇ ਸਰਹਾਣੇ ਰਖ ਲੈਂਦੇ। ਫਕੀਰਾਂ ਦੀ ਮਜ਼ਲਸ ਵਿਚ ਖੁਦਾ ਦਾ ਸ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਰੋਈ ਜਾਂਦੇ। “ਹਉ ਰਹਿ ਨ ਸਕਾ ਬਿਨੁ ਦੇਖੇ ਪ੍ਰੀਤਮਾ ਮੈ ਨੀਰੁ ਵਹੈ ਵਹਿ ਚਲੈ ਜੀਉ” ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਇਸ ਵਾਕ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਤ ਹੋ ਰਹੀ ਆਤਮਿਕ ਉਚਤਾ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਰੂਹ ਦਾ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਸੀ। ਸੁਬਹ ਦੀ ਨਿਮਾਜ਼ ਉਪਰੰਤ ਜਦ ਆਪ ਸਿਜਦੇ ਵਿਚ ਸੀਸ ਝੁਕਾਂਦੇ ਤਾਂ ਕਈ ਕਈ ਘੰਟੇ ਇਸੇ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਹੀ ਪਏ ਰਹਿੰਦੇ। ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਅੰਦਰੋਂ ਕੁੰਡਾ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਹੁਜ਼ਰੇ ਵਿਚ ਖੁਦਾ ਦੀ ਇਬਾਦਤ ਵਿਚ ਲੀਨ ਰਹਿੰਦੇ। ਜੁਹਰ ਦੀ ਨਮਾਜ਼ ਉਪਰੰਤ ਆਪ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਤੇ ਫੇਰ ਕੁਟੀਆ ਵਿਚ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ। ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਅਨਿਨ ਸੇਵਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸ਼ੇਖ ਬਦਰੁਦੀਨ ਇਸਹਾਕ ਸਨ। ਉਹ ਦਰਬਾਨ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਆਪ ਦੇ ਹੁਜ਼ਰੇ ਦੇ ਬਾਹਰ ਬੈਠੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਖੁਵਾਜਾ ਅਹਿਮਦ ਸਵਿਸਤਾਨੀ ਆਪ ਦੇ ਗੜਵਈ ਸਨ। ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਕਈ ਖਲੀਫੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸ਼ੇਖ ਨਜੀਬੁਦੀਨ ਮਤਵਕੱਲ, ਮੌਲਾਨਾ ਬਦਰੁਦੀਨ ਇਸਹਾਕ, ਸ਼ੇਖ ਜਮਾਲੁਦੀਨ ਹਾਂਸਵੀ, ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮ ਦੀਨ ਔਲੀਆ, ਸ਼ੇਖ ਆਰਿਫ਼, ਸ਼ੇਖ ਅਲੀ ਸਾਬਰ, ਮੌਲਾਨਾ ਫਖਰੁਦੀਨ ‘ਸਫ਼ਾਹਾਨੀ’ ਆਦਿ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਖਲੀਫੇ ਸਨ। ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਸੂਫੀ ਮਤ ਦਾ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਹਿੰਦੂ, ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਪਰਸਪਰ ਖਿਚੋਤਾਣ ਦੀ ਜ਼ਹਿਰੀਲੀ ਤੇ ਸਾਹ-ਘੁਟਵੀਂ ਫਿਜ਼ਾ ਤੋਂ ਨਜ਼ਾਤ ਬਖਸ਼ਣ ਲਈ ਪੁਰ ਜ਼ੋਰ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਦੋਹਾਂ ਹੀ ਕੌਮਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਕਦਮ-ਅਕਸੀਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਤਰਸਦੇ ਸਨ।

ਆਪ ਦੀ ਮਿਤ੍ਰ 5 ਮੁਹੱਰਮ, 664 ਹਿ: ਅਰਥਾਤ 15 ਅਕਤੂਬਰ, 1265 ਈ. ਨੂੰ ਹੋਈ। ‘ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ’ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਦਿਨ ਆਪ ਤਿੰਨ ਵੇਰ ਇਸ਼ਾ ਦੀ ਨਮਾਜ਼ ਉਪਰੰਤ ਬੇਹੋਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਡਿਗੇ ਅਤੇ ‘ਯਾ ਹੱਦੀ ਯਾ ਕਜ਼ੂਮ’ (ਐ ਸਦਾ ਹੀ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਅਭਿਲਾਸੀ ਖੁਦਾ) ਕਹਿ ਕੇ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਏ। ਵਫ਼ਾਤ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਚੋਲਾ, ਚਟਾਈ, ਡੰਡਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਵਸਤਾਂ ਸ਼ੇਖ ਮੁਹੰਮਦ ਕਿਰਮਾਨੀ ਹਥੀਂ ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁਦੀਨ ਔਲੀਆ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਪਹੁੰਚਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲੀ ਦਾ ਵਾਰਿਸ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਮਜ਼ਾਰ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਵਿਚ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਆਪ ਪਾਸ ਕਫਨ ਲਈ ਵੀ ਕਪੜਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਘਰ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੀਆਂ ਇੱਟਾਂ ਉੱਪੇੜ ਕੇ ਆਪ ਦੇ ਮਕਬਰੇ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕੀਤੀ

ਗਈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਫੀਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹ ਤੁਗ਼ਲਕ ਨੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਮੁਰੰਮਤ ਕਰਵਾ ਕੇ ਪੱਕਿਆਂ ਕੀਤਾ ।

ਆਪ ਇਕ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ । ਉਰਦੂ, ਫ਼ਾਰਸੀ, ਅਰਬੀ ਹਿੰਦਵੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਆਦਿ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਆਕਰਣ ਉਤੇ ਆਪ ਦਾ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਕਾਬੂ ਸੀ । ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਕਹਿਰਾਂ ਦੀ ਮਿਠਾਸ ਅਤੇ ਕਸ਼ਿਸ਼ ਸੀ ।

ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅਰਬੀ ਅਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿਚ ਵੀ ਕਲਾਮ ਉਚਾਰਣ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਅਮੀਰ ਖੁਰਦ ਨੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸ਼ਿਅਰ ਅਤੇ ਹੁਬਾਈਆਂ ਦਿਤੀਆਂ ਹਨ । ਮੌਲਵੀ ਅਬਦੁਲ ਹੱਕ ਨੇ “ਸੂਫੀਜ਼ ਵਰਕ ਇਨ ਦੀ ਅਰਲੀ ਡੀਵੈਲਪਮੈਂਟ ਆਫ ਉਰਦੂ ਲੈਂਗੁਏਜ” ਵਿਚ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਉਰਦੂ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਦਿਤੇ ਹਨ । ਪੁਸਤਕ “ਸਬਸਨਾਥਿਲ” ਵਿਚ ਸ਼ੇਖ ਅਬਦੁਲ ਵਾਹਿਦ ਨੇ ਆਪ ਦੀਆਂ ਦੇਸੀ ਵੰਨਗੀਆਂ ਦਿਤੀਆਂ ਹਨ । ਡਾਕਟਰ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ “ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਟਰੇਚਰ” ਵਿਚ, ਪ੍ਰੋ. ਮਹਿਮੂਦ ਸ਼ੀਰਾਨੀ ਨੇ ਪੁਸਤਕ “ਪੰਜਾਬ ਮੇਂ ਉਰਦੂ” ਵਿਚ, ਮਿਸਟਰ ਮਾਈਲਜ਼ ਇਰਵਿੰਗ ਨੇ “ਸ਼ਰਾਈਨ ਆਫ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ” ਵਿਚ, ਹਜ਼ਰਤ ਨਜ਼ਮੁਦੀਨ ਦਿਹਲਵੀਂ ਨੇ “ਰਾਹਿਤੁਲ ਕਲੂਬ” ਵਿਚ, ਅਤੇ ਹਜ਼ਰਤ ਬਦਰਦੀਨ ਨੇ ਪੁਸਤਕ “ਇਸਰਾਰੁਲ ਔਲੀਆ” ਵਿਚ ਆਪਜੀ ਦੇ ਕਲਾਮ ਦੀਆਂ ਵੰਨਗੀਆਂ ਦਿਤੀਆਂ ਹਨ । ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਆਪਜੀ ਦੇ 119 ਸ਼ਲੋਕ ਤੇ 4 ਪੂਰੇ ਸ਼ਬਦ ਹਨ । ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਦੋ ਸੂਹੀ ਰਾਗ ਅਤੇ ਦੋ ਆਸਾ ਰਾਗ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਗਏ ਹਨ । ਸੂਹੀ ਰਾਗ ਮੁਸਲਮਾਨ ਫਕੀਰਾਂ ਦਾ ਅਤਿਅੰਤ ਹੀ ਮਨ ਭਾਉਂਦਾ ਰਾਗ ਹੈ ਤੇ ਆਸਾ ਰਾਗ ਲਹਿੰਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਲੋਕ ਪ੍ਰੀਯ ਰਾਗ ਹੈ ।

ਮਹਾਨ ਸਾਹਿਤ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਉਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਵਿਦਿਆ ਦੀ ਗਹਿਰੀ ਨੀਂਦ ਵਿਚੋਂ ਜਗਾ ਕੇ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਸਰੂਪ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਸ੍ਰੋਤ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਖੇਤਾ ਔਰ ਵਿਗਾਸ ਬਖਸ਼ਦਾ ਹੈ । ਇਹ ਇਕ ਅਨਾਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ । ਇਸ ਨੂੰ ਹੱਥ ਪਾਉਣਾ ਅਤੇ ਮਾਨਵ ਕਲਿਆਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੈਕਟੀਕਲ ਜੀਵਨ ਦੇ ਨਿਜੀ ਅਨੁਭਵ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨੀ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਸੇਵਾ ਹੈ । ਬਾਕੀ ਸਮਾਜਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਚਾਹੇ ਉਹ ਆਰਥਿਕ ਹਨ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਜਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ, ਸਭ ਵਕਤੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਹੱਲ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਆਤਮਿਕ ਪ੍ਰਗਤੀ ਉਤੇ ਹੀ ਨਿਰਭਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਇਸੇ ਲਈ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰੋਕਤ ਸਮਾਜਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਵਲ ਧਿਆਨ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਆਤਮਿਕ ਵਿਕਾਸ ਉਤੇ ਵਧੇਰੇ ਬਲ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ।

ਫਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਅਨੁਭਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਸ਼ਵ ਦੀ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਕਾਰਨ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਉਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਇਹਿਸਾਸ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਵਿਚ ਲੀਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੈ । ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਦਿਲ ਵਿਚ ਖੁਦਾ ਦੀ ਮੁਹੱਬਤ ਪੈਦਾ ਕਰਕੇ ਉਸਦੇ ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਰੱਤੇ ਰਹਿਣਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਸਮੁੱਚੀ ਖਲਕਤ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਵੇਖਣਾ ਅਤੇ ਸਦਾ ਬੰਦਗੀ ਦੀ ਬੈਰਾਇਤ ਦਾ ਮੁਤਲਾਸ਼ੀ ਰਹਿਣਾ ਹੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਪਰਮ ਆਦਰਸ਼ ਹੈ । ਜਿਹੜਾ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਸਮਾਜ ਇਸੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਵਲ ਅਗ੍ਰਸਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਬਾਕੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਹੱਲ ਉਸ ਲਈ ਸੁਤੇ ਸਿਧ ਹੀ ਸਰਲ ਅਤੇ ਸੰਭਵ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਉਪਰੋਕਤ ਆਦਰਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਦਰਵੇਸ਼ ਬਣਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ । ਇਹੀ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਪਰਮ ਲਕਸ਼ ਹੈ । ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸਾਰੀ ਵਿਦਿਆ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਆ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਓੜਕ ਇਹੀ ਹੈ । ਫਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਸਾਰਾ ਕਲਾਮ ਦਰਵੇਸ਼ੀ ਦੇ ਸਰੂਪ, ਲੱਛਣ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ

ਭਰਪੂਰ ਵਿਆਖਿਆ ਹੈ। ਦਰਵੇਸ਼ੀ ਕਿਸੇ ਭੇਖ ਦਾ ਨਾਂ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਰੂਹਾਨੀਅਤ ਦੇ ਮੰਡਲਾਂ ਵਿਚ ਪਰਵਾਜ਼ ਕਰ ਰਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਰੂਹ ਦੀ ਉਹ ਹਾਲਤ ਹੈ ਜਿਥੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਖਾਲਕ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹਲੂਲ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਉਸੇ ਖਲਕਤ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਰੋਮ ਰੋਮ ਨੂੰ ਉਸਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਫ਼ਨਾ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ :

“ਫਰੀਦਾ ਖਾਲਕੁ ਖਲਕ ਮਹਿ ਖਲਕ ਵਸੈ ਰਬ ਮਾਹਿ॥

ਮੰਦਾ ਕਿਸ ਨੇ ਆਖੀਐ ਜਾਂ ਤਿਸੁ ਬਿਨੁ ਕੋਈ ਨਾਹਿ”॥੭੫॥

ਦਰਵੇਸ਼ੀ ਦਾ ਇਹ ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਸਰੂਪ ਜੀਅ ਦਾਨ ਦਾਤਾ ਅਤੇ ਹਰੀ ਮਿਲਾਪ ਲਈ ਭਗਤੀ ਦਾ ਅਟੁਟ ਖਜ਼ਾਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਦਰਵੇਸ਼ ਲਈ ਹੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ :

“ਜਨਮ ਮਰਣ ਦੁਹਰੂ ਮਹਿ ਨਾਹੀ

ਜਨ ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਆਏ॥

ਜੀਅ ਦਾਨੁ ਦੇ ਭਗਤੀ ਲਾਇਨਿ

ਹਰਿ ਸਿਉ ਲੈਨਿ ਮਿਲਾਏ॥” (ਸੂਹੀ, ੫, ੭੪੯)

ਜਿਵੇਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਿਰਮੌਰ ਰਚਨਾ ਸੁਖਮਨੀ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਦਾ ਸਰੂਪ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਕਲਗੀਧਰ ਜੀ ਨੇ ਖਾਲਸੇ ਦੇ ਲੱਛਣ ਦਸਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਦਾ ਗਾਇਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਲਾਮ ਵਿਚ ਆਦਰਸ਼ਕ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸਰੂਪ ਦਰਵੇਸ਼ੀ ਦਸਿਆ ਹੈ। ਫਕੀਰਾਂ ਵਾਲੇ ਕਪੜੇ ਪਾ ਕੇ ਸਭ ਕੁਝ ਤਿਆਗ ਦੇਣਾ ਹੀ ਦਰਵੇਸ਼ੀ ਨਹੀਂ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਫੁਰਮਾਨ ਹੈ:

“ਫਰੀਦਾ ਕੰਨਿ ਮੁਸਲਾ, ਸੂਫੁ ਗਲਿ ਦਿਲਿ ਕਾਤੀ, ਗੁਰੁ ਵਾਤਿ॥

ਬਾਹਰਿ ਦਿਸੈ ਚਾਨਣਾ ਦਿਲਿ ਅੰਧਿਆਰੀ ਰਾਤਿ”॥੫੦॥

ਆਦਰਸ਼ਕ ਮਨੁੱਖ ਸੱਚੀ ਅਤੇ ਸੁੱਚੀ ਲਗਨ ਨਾਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਭਾਲਦਾ ਹੈ। ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ, ਨਿਮਰਤਾ, ਗ਼ਰੀਬੀ, ਰੁਖਾਂ ਦੀ ਜੀਰਾਂਦ ਵਰਗਾ ਜਿਗਰਾ ਰੱਖਣਾ, ਆਏ ਗਏ ਲੋੜਵੰਦ ਅਭਿਆਗਤ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮਿੱਤਰ ਸਮਝਣਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਲੁਕਾ ਕੇ ਨਾ ਰਖਣੀ, ਹੱਕ ਹਲਾਲ ਦੀ ਕਮਾਈ ਕਰਨੀ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਰਜ਼ਾ ਵਿਚ ਰਾਜ਼ੀ ਰਹਿਣਾ, ਹੁੱਖੀ ਮਿੱਸੀ ਖਾ ਕੇ ਸਬਰ ਅਤੇ ਸੰਤੋਖ ਵਾਲਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨਾ, ਮੌਤ ਨੂੰ ਸਦਾ ਹੀ ਯਾਦ ਰਖਣਾ ਅਤੇ ਸੱਚੇ ਖੁਦਾ ਦੀ ਆਸ ਅਤੇ ਭਰੋਸੇ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਪਨਾਹ ਲਈ ਵਿਲਕਣਾ, ਉਸਦੇ ਦੀਦਾਰ ਦੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਰੱਤੇ ਰਹਿਣਾ, ਉਸ ਪਰਵਰਦਗਾਰ, ਅਪਾਰ, ਅਗੰਮ ਅਤੇ ਬੇਅੰਤ ਦੀ ਆਪ ਪਛਾਣ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਪੈਰ ਚੁੰਮਣੇ ਅਰਥਾਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸਦਕੇ ਜਾਣਾ ਆਦਿ ਫਰੀਦ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਦਰਵੇਸ਼ ਅਥਵਾ ਇਕ ਆਦਰਸ਼ਕ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਲੱਛਣ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ :

1. ਸਚੁ ਕਮਾਵੈ ਸੋਈ ਕਾਜੀ॥ ਜੇ ਦਿਲੁ ਸੋਧੈ ਸੋਈ ਹਾਜੀ ॥

ਸੋ ਮੁਲਾ ਮਲਊਨ ਨਿਵਾਰੈ ਸੋ ਦਰਵੇਸੁ ਜਿਸੁ ਸਿਫਤਿ ਧਰਾ ॥੨੦੮੪॥

ਅਤੇ

2. ਅਲਹੁ ਅਗਮੁ ਖੁਦਾਈ ਬੰਦੇ॥ ਛੋਡਿ ਖਿਆਲੁ ਦੁਨੀਆ ਕੇ ਧੰਧੇ॥

ਹੋਇ ਪੈਖਾਕ ਫਕੀਰੁ ਮੁਸਾਫਰੁ ਇਹੁ ਦਰਵੇਸੁ ਕਬੂਲੁ ਦਰਾ ॥੨੦੮੩॥

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ :

ਫਰੀਦਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕਹਿ ਚਾਕਰੀ ਦਿਲ ਦੀ ਲਾਹਿ ਭਰਾਂਦਿ॥

ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਨੇ ਲੋੜੀਐ ਰੁਖਾਂ ਦੀ ਜੀਰਾਂਦਿ॥60॥

ਸੋ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਮੋਹ ਦਾ ਸੁਰਤ ਵਿਚੋਂ ਤਿਆਗ ਤੇ ਅਲਾਹ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰ ਯਾਦ ਹੀ ਦਰਵੇਸ਼ੀ ਹੈ। ਫਰੀਦ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਕਾਰ ਤੇ ਸੁਆਦ ਖੰਭ ਵਿਚ ਵਲੋਟੀ ਜਹਿਰ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿਣਾ, ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਨਾਸ਼ਮਾਨ ਸਮਝਣਾ, ਆਪਣੀ ਪੀੜਾ ਲੋਕ ਪੀੜਾ ਨਾਲ ਸਾਂਝੀ ਕਰਨੀ ਆਦਿ ਮਹਾਨ ਅਮੁੱਲ ਵਿਚਾਰ ਹਨ ਜੋ ਇਕ ਪੂਰਨ ਮਨੁੱਖ ਬਣਨ ਲਈ ਅਪਨਾਉਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਅਜਿਹੀਆਂ ਮਹਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਲਈ ਕਿਸੇ ਕਾਰਣ ਮੁਰਸ਼ਦ ਅਥਵਾ ਪੀਰ ਦੀ ਪਨਾਹ ਲੈਣੀ ਅਤਿਅੰਤ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ।

ਬੋਲੀਐ ਸਦੁ ਧਰਮੁ ਝੂਠੁ ਨ ਬੋਲੀਐ।

ਜੋ ਗੁਰੁ ਦਸੈ ਵਾਟ ਮੁਰੀਦਾ ਜੋਲੀਐ ॥੪੮੮॥

ਪੀਰ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਲੈਣ ਨਾਲ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਰੂਪੀ ਅੱਗ ਨਹੀਂ ਪੋਂਹਦੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਰੱਬੀ ਇਸ਼ਕ, ਖਿਰਹਾ, ਬੰਦਗੀ, ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪਤਾ, ਆਦਿ ਗੁਣਾਂ ਕਾਰਨ ਹੀ ਗਾਖੜੀ ਫਕੀਰੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ :

‘ਫਰੀਦਾ ਦਿਲੁ ਰਤਾ ਇਸੁ ਦੁਨੀ ਸਿਉਂ ਦੁਨੀ ਨ ਕਿਤੈ ਕੰਮਿ॥

ਮਿਸਲ ਫਕੀਰਾਂ ਗਾਖੜੀ ਸੁ ਪਾਈਐ ਪੂਰ ਕਰੰਮਿ॥੧੧੧॥

ਆਪਣੇ ਧਾਰਮਿਕ ਅਕੀਦੇ ਵਿਚ ਪੱਕੇ ਰਹਿ ਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਰਸਤਾ ਤਹਿ ਕਰਨਾ, ਤੰਗ ਦਿਲੀ ਤੇ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਨਫਰਤ ਤੋਂ ਪਾਕ ਰਹਿਣਾ, ਝੂਠ ਨਾ ਬੋਲਣਾ, ਸੱਚ ਉੱਤੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਰਹਿਣਾ, ਮੰਦੇ ਅਮਲਾਂ ਨਾਲ ਕਾਲੇ ਲੇਖ ਲਿਖਣ ਤੋਂ ਬਚਣਾ, ਹੋਰਾਂ ਦੇ ਔਗੁਣਾਂ ਦੀ ਛਾਣਬੀਣ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਝਾਤੀ ਮਾਰਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੇ ਹੀ ਮਨ ਨੂੰ ਸੈਦਾਨ ਕਰਕੇ ਟੋਏ ਟਿੱਬੇ ਦੂਰ ਕਰਨੇ, ਗੁੱਸਾ ਮਨ ਨਾ ਹੰਢਾਉਣਾ, ਦੁਖ ਸੁਖ ਇਕ ਕਰਕੇ ਸਮਝਣਾ, ਦਿਲ ਨੂੰ ਵਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਪਾਕ ਬਨਾਉਣਾ, “ਅੱਲਾ ਭਾਵੇ ਸੋ ਭਲਾ” ਦੇ ਅਟੁੱਟ ਨਿਯਮ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਕੇ ‘ਤਾਂ ਲਭੀ ਦਰਬਾਰ’ ਦੇ ਕਥਨ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਰੱਖਣੀ, ਖੁਦਾ ਦਾ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿਣਾ, ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਰਾਜ ਭਾਗ, ਐਸ਼ ਇਸ਼ਰਤ ਤੇ ਕੋਠੇ ਮੰਡਪ ਮਾੜੀਆਂ ਨੂੰ ਕੌੜਾ ਸੌਦਾ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤੀ ਬਿਨਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੁਖ ਰੂਪ ਸਮਝਣਾ ਇਹ ਸੱਚੇ ਸੁਚੇ ਦਰਵੇਸ਼ ਦੇ ਅਖ਼ਲਾਕੀ ਗੁਣ ਹਨ ਜੋ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੇ ਕਲਾਮ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਫਰੀਦ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਦਰਵੇਸ਼ ਨਿਰਾ ਆਪਣੇ ਹੀ ਆਤਮ ਕਲਿਆਣ ਲਈ ਨਹੀਂ ਯਤਨ ਕਰਦਾ, ਸਗੋਂ ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਗਤੀ ਲਈ ਸੋਚਣਾ, ਉਪਰਾਲਾ ਕਰਨਾ, ਤੇ ਉਸਦੇ ਦੁਖ ਸੁਖ ਵਿਚ ਵਿਲਕਣਾ ਵੀ ਉਸਦੇ ਆਚਰਣ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਅਸੂਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਥੇ ਉਹ ਇਕ ਪਾਸੇ ਆਪ ਵੈਰਾਗ ਦੀ ਮੂਰਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਕਾਣੀ ਵੰਡ ਵਿਰੁਧ ਆਵਾਜ਼ ਵੀ ਉਠਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਜਿਹੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਫੈਲਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਰੱਬੀ ਨਿਆਏਂ ਦੀ ਸਖਤੀ ਤੇ ਕਠੋਰ ਰਵੱਈਏ ਬਾਰੇ ਵੀ ਸੁਚੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਊਚ ਨੀਚ, ਗਰੀਬ-ਅਮੀਰ ਅਤੇ ਕਾਣੀ ਵੰਡ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਦਰਗਾਹ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਚੋਟਾਂ ਖਾਣੀਆਂ ਪੈਣਗੀਆਂ :

‘ਫਰੀਦਾ ਇਕਨਾ ਆਟਾ ਅਗਲਾ ਇਕਨਾ ਨਾਹੀ ਲੋਣੁ॥

ਅਗੈ ਗਏ ਸਿੰਵਾਪਸਨਿ ਚੋਟਾਂ ਖਾਸੀ ਕਉਣੁ ॥੪੪॥

ਇਸ ਲਈ ਸਾਈਂ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਇਜ਼ਤ ਸਤਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਚੰਗੇ ਅਮਲ ਕਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ :

ਫਰੀਦਾ ਜਿਨੀ ਕੰਮੀ ਨਾਹਿ ਗੁਣ ਤੇ ਕੰਮੜੇ ਵਿਸਾਰਿ॥

ਮਤੁ ਸਰਮਿੰਦਾ ਬੀਵਹੀ ਸਾਂਈ ਦੇ ਦਰਬਾਰਿ॥੫੯॥

ਕੋਠੇ ਮੰਡਪ ਮਾੜੀਆਂ ਅਤੇ ਜ਼ਰ, ਜ਼ੋਰੂ, ਜਮੀਨ ਆਦਿ ਦੀ ਹਵਾਸ ਰਖਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹਲਕ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪ ਆਪਣੇ ਕਲਾਮ ਰਾਹੀਂ ਗਿਆਨ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਫ਼ੁਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ :

1. ਫਰੀਦਾ ਕੋਠੇ ਮੰਡਪ ਮਾੜੀਆਂ ਉਸਾਰੇਦੇ ਭੀ ਗਏ ॥

ਕੂੜਾ ਸਉਦਾ ਕਰਿ ਗਏ ਗੋਰੀ ਆਇ ਪਏ ॥੪੬॥

2. ਫਰੀਦਾ ਜਿਨ੍ ਲੋਇਣ ਜਗੁ ਮੋਹਿਆ ਸੇ ਲੋਇਣ ਮੈ ਡਿਠੁ ॥

ਕਜਲ ਰੇਖ ਨ ਸਹਿਦਿਆ ਸੇ ਪੰਖੀ ਸੁਇ ਬਹਿਨੁ ॥੧੪॥

ਸੇ ਫਰੀਦ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਭੌਤਿਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਰੀਰਕ ਸੌਂਦਰਯ ਦੀ ਖਿੱਚ ਤੋਂ ਮਨ ਨੂੰ ਹਟਾ ਕੇ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੇ ਸੋਮੇ ਪ੍ਰਭੂ ਵਲ ਲਗਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਦਰਵੇਸ਼ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਸਿਵਾਏ ਇਕ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੀ ਖਿੱਚ ਤੋਂ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਵਲ ਝਾਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ :

ਢੂਢੇਦੀਏ ਸੁਹਾਗ ਕੂ ਤਉ ਤਨਿ ਕਾਈ ਕੋਰ ॥

ਜਿਨਾ ਨਾਉ ਸੁਹਾਗਣੀ ਤਿਨਾ ਝਾਕ ਨ ਹੋਰ ॥੧੧੪॥

ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਹ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਪ੍ਰਾਧੀਨਤਾ ਦਾ ਜੀਵਨ ਕਬੂਲ ਕਰਦਾ ਹੈ :

ਫਰੀਦਾ ਬਾਰਿ ਪਰਾਇਐ ਬੈਸਣਾ ਸਾਂਈ ਮੁਝੈ ਨ ਦੇਹਿ ॥

ਜੇ ਤੂੰ ਏਵੈ ਰਖਸੀ ਜੀਉ ਸਰੀਰਹੁ ਲੇਹਿ ॥੪੨॥

ਇਸ ਬੇਪਰਵਾਹੀ ਤੇ ਈਸ਼ਵਰ ਪ੍ਰਾਇਣਤਾ ਸਦਕਾ ਹੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਮਾਲਕ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ :

ਹਉ ਢੂਢੇਦੀ ਸਜਣਾ ਸਜਣੁ ਮੈਡੇ ਨਾਲਿ॥

ਨਾਨਕ ਅਲਖੁ ਨ ਲਖੀਐ ਗੁਰਮਖਿ ਦੇਇ ਦਿਖਾਲਿ ॥੧੨੧॥

ਅਤੇ ਇਸ ਰੱਬੀ ਨੂਰ ਦੇ ਵਿਰਾਟ ਤੇ ਵਿਆਪਕ ਦੀਦਾਰ ਕਾਰਨ ਇਹ ਕਿਸੇ ਦਾ ਦਿਲ ਨਹੀਂ ਦੁਖਾ ਸਕਦਾ । ਮਾਨਵਤਾ ਪ੍ਰਤਿ ਇਹ ਸਤਿਕਾਰ ਉਸ ਦੀ ਰਗ-ਰਗ ਵਿਚ ਸਮਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :

ਸਭਨਾ ਮਨ ਮਾਣਿਕ ਠਾਹਣੁ ਮੂਲਿ ਮਚਾਂਗਵਾ॥

ਜੇ ਤਉ ਪਿਰੀਆ ਦੀ ਸਿਕ ਹਿਆਉ ਨ ਠਾਹੇ ਕਹੀ ਦਾ॥੧੩੦॥

ਪਰ ਜਿਹੜਾ ਇਨਸਾਨ ਖ਼ੁਦਾ ਦੀ ਬੰਦਗੀ ਤੋਂ ਮਹਿਰੂਮ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਦੁਖਾਂ ਦੀਆਂ ਸੂਲਾਂ ਸਹਿਣੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਜੀਵਨ ਦੀ ਬਾਜ਼ੀ ਹਾਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਆਪ ਤਾਂ ਦੁਖ ਭੋਗਦਾ ਹੀ ਹੈ ਪਰ ਵੈਰੀ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਸਖਣੀ ਸਖਸੀਅਤ ਦੀ ਭਿਆਨਕਤਾ ਹੋਰਾਂ ਲਈ ਵੀ ਦੁਖਦਾਇਕ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ :

ਫਰੀਦਾ ਤਿਨਾ ਮੁਖ ਡਰਾਵਣੇ ਜਿਨਾ ਵਿਸਾਰਿਓਨੁ ਨਾਉ ॥

ਐਥੇ ਦੁਖ ਘਟੇਰਿਆ ਅਗੈ ਠਉਰ ਨ ਠਾਉ ॥੧੦੬॥

ਪਰ ਮੁਰਸਦ ਦੀ ਰਹਿਮਤ ਨਾਲ ਜੋ ਸਿਮਰਨ ਵਿਚ ਲਗ ਗਏ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਭੋਗਾਂ-ਰੂਪੀ ਵਿਚ ਭਰੀਆਂ ਗੰਦਲਾਂ ਤੇ ਵਿਸੂਲਾ ਬਾਗ ਸੁਹਾਵਣਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :

ਫਰੀਦਾ ਭੂਮਿ ਰੰਗਾਵਲੀ ਮੰਝਿ ਵਿਸੂਲਾ ਬਾਗ ॥

ਜੇ ਜਨ ਪੀਰਿ ਨਿਵਾਜਿਆ ਤਿੰਨ੍ਹ ਅੰਚ ਨ ਲਾਗ ॥੮੨॥

ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਜਿਥੇ ਭਾਵਾਂ, ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਡੂੰਘਾਈ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਅਨੂਪਮ ਹੈ, ਉਥੇ ਕਲਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵੀ ਇਸ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਬੇਨਜ਼ੀਰ ਹੈ।

ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਕੁਦਰਤ ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤ ਚਿਤਰਨ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਸਨੀਯ ਹੈ। ਰੁੱਤਾਂ ਦਾ ਫਿਰਨਾ, ਵਣਾਂ ਦੀ ਕੰਬਣੀ, ਕਤਕ ਦੀਆਂ ਕੁੰਜਾਂ ਦੀ ਉੜਾਨ, ਸਾਵਣ ਦੀਆਂ ਬਿਜਲੀਆਂ ਦਾ ਚਮਕਣਾ, ਕਾਲੀ ਕੋਇਲ ਦੀ ਕਲਿਤਣ ਕੋਲ ਕਰੋਂਦੇ ਅਚਿੱਤ ਬਗਲਿਆਂ ਉਤੇ ਬਜਾਂ ਦੀਆਂ ਝਪਟਾਂ, ਕਸ਼ੁੰਭੜੇ ਫੁਲਾਂ ਦਾ ਸ਼ੋਖ ਰੰਗ, ਟਿੱਬਿਆਂ ਉਤੇ ਵਸ ਰਿਹਾ ਮੀਂਹ ਅਤੇ ਹੋਰ ਜੀਅ ਜੰਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕ ਨਜ਼ਾਰਿਆਂ ਦਾ ਚਿਤਰਨ ਆਪ ਦੀ ਕਾਵਿਕ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਕਲਾ-ਕੋਸ਼ਲਤਾ ਦੇ ਉਤਕ੍ਰਿਸ਼ਟ ਨਮੂਨੇ ਹਨ।

ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਆਪ ਦੀ ਦੇਣ ਮਹਾਨ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਆਪ ਨੇ ਇਸਲਾਮੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਮਾਣ ਬਖਸ਼ਿਆ ਹੈ, ਉਥੇ ਅਰਬੀ, ਫਾਰਸੀ ਅਤੇ ਲਹਿੰਦੀ ਆਦਿ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਤਤਸਮ ਅਤੇ ਤਦਭਵ ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਭੰਡਾਰ ਨੂੰ ਅਮੀਰ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਬੜੀ ਭਾਰੀ ਅਤੇ ਸਲਾਘਾ ਯੋਗ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਅੰਕਿਤ ਬਾਣੀ ਦੀ ਬੋਲੀ ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਤਾਂ ਕੇਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਹੈ, ਪਰ ਲਹਿੰਦੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ। ਠੇਠ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਇਕ ਉਦਾਹਰਣ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਹੈ:

ਫਰੀਦਾ ਜੇ ਜਾਣਾ ਤਿਲ ਥੋੜੜੇ, ਸਮਲਿ ਬੁਕੁ ਭਰੀ ॥

ਜੇ ਜਾਣਾ ਸਹੁ ਨੰਢੜਾ ਤਾਂ ਥੋੜਾ ਮਾਣੁ ਕਰੀ ॥੪॥

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਰੋਲ ਲਹਿੰਦੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਇਕ ਨਮੂਨਾ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਹੈ:

ਫਰੀਦਾ ਥੀਉ ਪਵਾਹੀ ਦਭੁ ॥

ਜੇ ਸਾਂਈ ਲੋੜਹਿ ਸਭੁ ॥

ਇਕੁ ਛਿਜਹਿ ਬਿਆ ਲਤਾੜੀਅਹਿ ॥

ਤਾਂ ਸਾਂਈ ਦੈ ਦਰਿ ਵਾੜੀਅਹਿ ॥੧੬॥

ਉਰਦੂ, ਫ਼ਾਰਸੀ ਅਤੇ ਅਰਬੀ ਦੇ ਕਈ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਰੂਪ ਬਖਸ਼ਿਆ ਹੈ। ਮਲਕ, ਨਮਾਜ਼, ਤਨੂਰ, ਉਜ਼ੂ, ਸੂਫ, ਦਰਵੇਸ਼, ਦੋਜਕ, ਗੋਰ, ਸੈਤਾਨ, ਫ਼ਰੋਸਤਾ, ਅਜਰਾਈਲ, ਮਸੀਤ, ਅਕਲ-ਲਤੀਫ, ਅਤੀਮਾ, ਮਰਗ, ਅੱਲਾ, ਮਲਕਲ ਮੋਤ, ਗਿਰੀਵਾਨ, ਮਸਾਇਕ, ਬਖਸ਼ਿਦਗੀ, ਪੁਰਸਲਾਤ, ਸ਼ੋਖ, ਪਰਵਦਗਾਰ, ਵਖਤ ਅਤੇ ਨਜੀਕ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਤਦਭਵ ਤਥਾ ਤਦਸਮ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਸਫਲ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿਹੂ, ਘਣੇ, ਤਿਦੂ, ਜੁਲਾ, ਕੂ, ਗਵੇਂਦਿਆਂ, ਕੈਹੀ, ਹੇਕੜੇ, ਬੀਓ, ਮੈਂਢਾ, ਹਭੈ, ਮੰਚਾਂਗਵਾ, ਪਵਾਹੀ, ਨੰਢੜਾ, ਹਿਆਓ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦ ਲਹਿੰਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚੋਂ ਆਏ ਹਨ। ਕਿਚਰ, ਉਗਾਹਾਂ, ਚਹੁ ਜਣਿਆ, ਨਿਸਖਣ, ਵਸਨਿ, ਚੁਗਨਿ, ਆਦਿ ਨਿਰੋਲ ਠੇਠ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਹਨ। ਸੁਚੇਤ, ਦੇਹੁਰੀ, ਜਿਤ, ਮੰਤ, ਕੰਤ, ਰੈਣਿ, ਵਿਕਾਰ, ਕਜਲ, ਕਿਤ, ਲੋਚੈ ਮਾਣਕ, ਧੀਰ, ਧਨ, ਵਰ, ਪਿਰਹੜੀ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹਿੰਦੀ ਦੀ ਨੁਹਾਰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਬੋਲੀ ਬੜੀ ਅਮੀਰ, ਮੌਲਿਕ, ਪਵਿੱਤਰ, ਭਾਵਕ, ਸਥਾਨਕ ਰੰਗਣ ਅਤੇ ਡੂੰਘੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਲਈ ਪੂਰਨ ਸਮਰਥਾ ਰਖਦੀ ਹੈ। 'ੜ' ਅੱਖਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਇਕ ਅਜੀਬ ਕਿਸਮ ਦੀ ਮਿਠਾਸ ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿਚ ਭਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਵਾਤੜੀ, ਗਾਖੜੀ, ਕੰਬਲੜੀ, ਨੰਢੜਾ, ਰੂਜੜਾ, ਰੁਖੜਾ, ਆਪਨੜੇ, ਫੁਲੜਾ, ਵਾਹੜਾ ਅਤੇ ਜੀਵੰਦੜਿਆਂ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਮਲਤਾ ਅਤੇ ਮਧੁਰਤਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਾਵਿ-ਅਭਿਵਿਅੰਜਨਾ ਲਈ ਬੜੇ ਹੀ ਮੌਲਿਕ, ਢੁਕਵੇਂ, ਭਾਵਪੂਰਨ, ਘਰੇਲੀ ਤੇ ਆਪ ਜਾਣੇ ਪਛਾਣੇ ਲੋਕ ਮੁਹਾਵਰਿਆਂ ਵਾਲੇ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਯਮਕ, ਉਪਮਾ, ਰੂਪਕ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟ, ਪ੍ਰਾਸਰੀਰਕ, ਉਤਪ੍ਰੇਕਸ਼ਾ ਆਦਿ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਸ਼ਿੰਗਾਰਿਆ ਹੈ। ਮਸਾਣ, ਸੁਲਤਾਨ ਕਬੂਰੀ, ਗੰਧ, ਹਿੰਗ, ਹੰਸ, ਬਗ, ਕਮਾਦ, ਕਾਗਜ਼, ਤਿਲ, ਨਦੀ, ਰੁੱਖ, ਕੱਚਾ, ਭਾਂਡਾ, ਛੱਪਰ, ਘੜਿਆਲ, ਬੇੜਾ, ਕਾਠ, ਸਕਰ, ਖੰਡ, ਗੁੜ, ਮਾਖਿਉਂ, ਮਾਝਾ ਦੁਧ, ਬਾਲਣ, ਵਹੁਟੀ, ਵਰ, ਆਦਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਉਦਾਹਰਣ ਹਨ।

ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਅਤੇ ਭਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਬੜੇ ਸੁੰਦਰ ਤੇ ਬੜੇ ਵਿਰਾਟ ਚਿਤਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਕਾਰੀਗਰੀ ਵਿਚ ਕਮਾਲ ਹਾਸਲ ਹੈ। ਬੁਢੇਪੇ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲੱਗਿਆਂ ਪਤੀਣੀਆਂ ਅਖੀਆਂ, ਰੀਣੇ ਕੰਨ, ਉਮਰ ਰੂਪੀ ਖੇਤੀ ਦੇ ਪਕਣ ਕਾਰਨ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ, ਥਲ ਡੂਗਰ ਗਾਹੁਣ ਵਾਲੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਦੀ ਨੇੜੇ ਪਏ ਹੋਏ ਕੁੱਜੇ ਨੂੰ ਚੁੱਕਣ ਲਈ ਅਸਮਰਥਾ, ਸਰੀਰ ਦਾ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਕਾਰਨ ਕੰਬਣਾ, ਦੰਦ (ਚੱਬਣ), ਪੈਰ (ਚੱਲਣਾ), ਅੱਖਾਂ (ਰਤਨ), ਤੇ ਸੁਣੀਅਰ (ਕੰਨਾਂ), ਆਦਿ ਦਾ ਜੁਆਬ ਦੇ ਦੇਣਾ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਸਫਲ ਤੇ ਢੁਕਵੀਂ ਵਰਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਲਾਤਮਿਕ ਪ੍ਰਵੀਣਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ। ਚਿਤਰਾਂ ਦੀ ਭਰਪੂਰ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦੇ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਨਮੂਨੇ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਕਲਾਮ ਵਿਚੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਚਿਨ੍ਹਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਦਾ ਸਫਲ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਸੁਆਸਾਂ ਲਈ ਤਿਲ, ਬੁਰਾਈ ਲਈ ਕੋਧਰਾ, ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਲਈ ਨਦੀ ਕਿਨਾਰਾ, ਵਿਕਾਰਾਂ ਲਈ ਕਾਂ, ਮਨਮੁਖ ਲਈ ਬਗਲਾ, ਮੌਤ ਲਈ ਬਾਜ਼, ਅਸਥਿਰਤਾ ਲਈ ਕਸ਼ੁਭੜਾ, ਜਿੰਦ ਲਈ ਵਹੁਟੀ ਅਤੇ ਮੌਤ ਲਈ ਲਾੜਾ ਆਦਿ ਬੜੇ ਢੁਕਵੇਂ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ।

ਛੰਦਾਂ ਵਿਚੋਂ ਆਪ ਨੇ ਦੋਹਰਾ, ਸੋਰਠਾ, ਚੌਪਈ ਅਤੇ ਗੀਤਮਈ ਪਦਿਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਕਾਵਿ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਮਧੁਰਤਾ, ਸੰਗੀਤ, ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ, ਸਾਦਗੀ, ਸਰਲਤਾ, ਗੰਭੀਰਤਾ, ਨਿਆਏਂਸ਼ੀਲਤਾ, ਰਾਗਾਤਮਿਕਤਾ, ਲੈ, ਤਾਲ, ਘਰੇਲੀ ਅਤੇ ਸਥਾਨਕ ਰੰਗਣ ਜੀਵਨ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਅਤੇ ਡੂੰਘਾਈ ਆਦਿ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਚਰਚਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਸ਼ੇ ਅਤੇ ਕਲਾ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਹੀ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਬੇਮਿਸਾਲ ਹੈ। ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਜਿਥੇ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਉੱਚ ਰਹੱਸਮਈ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦੀਦਾਰ ਕਰਾਉਂਦੀ ਹੋਈ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਮਹਾਨ ਉੱਚ ਰੂਹਾਨੀ ਖਿਤਿਆਂ ਵਲ ਪਰਵਾਜ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਦੀ ਹੈ ਉਥੇ ਆਪਣੀ ਸੁਹਜਾਤਮਿਕ ਕਲਾ ਤੇ ਪ੍ਰਵੀਣਤਾ ਰਾਹੀਂ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਨੂੰ ਤ੍ਰਿਪਤ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਕਲਾ ਦੇ ਬਹੁਪੱਖੀ ਪਸਾਰਾਂ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਅਗਵਾਈ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਪੂਰਨ ਸਮਰੱਥਾ ਰੱਖਦੀ ਹੈ।

ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ — ਵਿਅਕਤਿਤ੍ਵ ਤੇ ਬਾਣੀ

-ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ

ਪੰਜਾਬੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਬਜ਼ੁਰਗ ਬਾਬਿਆਂ — ਬਾਬਾ ਗੋਰਖ, ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਤੇ ਨਾਨਕ — ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧਤਾ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਹਿੰਦੂ ਮਤ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ। ਇਹ ਤ੍ਰਿਮੂਰਤੀ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਮੰਜ਼ੂਬੀ ਭਿੰਨ ਭੇਦ ਦੇ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰੀ ਤੇ ਭਾਰਤ ਭਰ ਵਿਚ ਸਤਿਕਾਰੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਸੰਤਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜਿਵੇਂ ਬਾਬਾ ਗੋਰਖ ਨੇ ਆਪਣੇ ਤਪ ਤਿਆਗ ਨਾਲ ਮੁਰਦਾ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਵਿਚ ਜਾਨ ਪਾ ਕੇ ਜੀਵਨ ਉੱਚਾ ਮੱਯਾਰ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਦਿਤਾ ਸੀ, ਤਿਵੇਂ ਜ਼ਬਰ ਜੁਲਮ ਤੇ ਅਨਿਆਇ ਨਾਲ ਬਦਨਾਮ ਇਸਲਾਮ ਨੂੰ ਮੁੜ ਸਬਰ ਸੰਤੋਖ ਮਿੱਠਤ ਤੇ ਸਹਿਨਸ਼ੀਲਤਾ ਨਾਲ ਸਿੰਗਾਰ ਕੇ ਸੁਚੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜਿਹੇ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਸੀ। ਉਹ ਕੇਵਲ ਆਪ ਹੀ ਉੱਚੇ ਸੁੱਚੇ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਸਗੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਤੇ ਮੁਰੀਦ ਵੀ ਬੜੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਵਾਲੇ ਹੋਏ। ਖੁਆਜ਼ਾ ਮੁਈਨੁੱਦੀਨ ਚਿਸ਼ਤੀ ਦੇ ਚੇਲੇ ਖੁਆਜ਼ਾ ਕੁਤਬਦੀਨ ਬਖ਼ਤਿਆਰ ਕਾਕੀ ਆਪ ਦੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਸਨ ਅਤੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਚੇਲੇ ਸ਼ੇਖ ਨਿਜਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਹਿੰਦ ਭਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਏ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸ਼ੇਖ ਜਮਾਲੁੱਦੀਨ ਹਾਂਸਵੀ, ਸ਼ੇਖ ਜ਼ਕਰੀਆ ਸਿੰਧੀ, ਸ਼ੇਖ ਬਦਰੁੱਦੀਨ ਇਸਹਾਕ, ਸ਼ੇਖ ਰੁੱਕਨਦੀਨ, ਸ਼ੇਖ ਨਜ਼ੀਬ ਮਤਵੱਲੀ ਤੇ ਸ਼ੇਖ ਅਲੀ ਸਾਬਰ ਆਦਿ ਕਿਤਨੇ ਹੀ ਨਾਮੀ ਫਕੀਰ ਆਪ ਦੀ ਬਰਕਤ ਤੋਂ ਵਰੋਸਾਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਸੂਫੀਆਂ ਦੇ ਚਿਸ਼ਤੀ ਫਿਰਕੇ ਵਿਚ ਆਪ ਦਾ ਮਹਤਬਾ ਬਹੁਤ ਉੱਚਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਾਕ ਬਜ਼ੁਰਗ ਮੁਈਨੁੱਦੀਨ ਚਿਸ਼ਤੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਫ਼ਰੀਦ ਉਹ ਬਾਜ਼ ਹੈ ਜੋ ਸਿਵਾਏ ਬਹਿਸ਼ਤੀ ਸ਼ਾਖ ਦੇ ਕਿਤੇ ਆਪਣਾ ਆਲ੍ਹਣਾ ਨਹੀਂ ਬਣਾਏਗਾ ਤੇ ਇਹ ਦੀਵਾ, ਦਰਵੇਸ਼ੀ ਜਮਾਤ ਨੂੰ ਚਮਕਾਵੇਗਾ। ਅਰਬੀ ਵਿਚ ਫ਼ਰੀਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਲਾਸਾਨੀ। ਸਚਮੁੱਚ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਲਾਸਾਨੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਹਿੰਦ ਭਰ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਹੱਲਵਾਦੀ ਸੰਤ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਉੱਚੀ ਪਦਵੀ ਪਾਈ। ਅਜੇਹੇ ਗੌਰਵਮਈ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਗੌਰਵ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਵੀ ਅਣਡਿੱਠ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਜੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਦੇਖੀਏ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਤਾਂ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਥਾਂ ਬਾਬਾ ਆਦਮ ਵਾਲੀ ਹੀ ਹੈ।

ਜੀਵਨ

ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦੁੱਦੀਨ ਮਸਊਦ ਸ਼ੱਕਰ ਗੰਜ ਦਾ ਜਨਮ ਪਿੰਡ ਕੋਠੀਵਾਲ (ਹੁਣ ਚਾਉਲੀ ਮੁਸਾਇਖਾਂ) ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਮੁਲਤਾਨ ਵਿਚ ਸ਼ੇਖ ਜਮਾਲੁੱਦੀਨ ਦੇ ਘਰ ਬੀਬੀ ਕੁਰਸੂਮ ਦੇ ਉਦਰ ਤੋਂ 571 ਹਿ: (1175 ਈ.) ਵਿਚ ਹੋਇਆ।¹ ਸਿਯੌਰੁਲ ਔਲੀਆ ਦੇ ਕਰਤਾ ਨੇ ਜਨਮ ਸਾਲ 569 ਹਿ: ਅਰਥਾਤ 1173 ਈ. ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਮੁੱਢਲੀ

1. *The life and Times of Sheikh Fariduddin (p.11-12)*

ਨਿਜ਼ਾਮੀ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਲਈ ਸਿਯੌਰੁਲ ਔਲੀਆ, ਸਿਯੌਰੁਲ ਆਰਫੀਨ, ਅਖਬਾਰੁਲ ਅਖਯਾਰ, ਗੁਲਜ਼ਾਰਿ ਅਬਰਾਰ, ਅਖਬਾਰੁਲ ਅਸਫੀਆ, ਮਿਰਾਤੁਲ ਅਸਰਾਰ, ਮਜਮ ਦੇ ਔਲੀਆ, ਸਿਯੌਰੁਲ ਅਕਤਾਬ, ਜਵਾਹਰੇ ਫ਼ਰੀਦੀ, ਮਆਰਿਜ਼-ਵਿਲਾਯਤ, ਮਤਲੁਬੱਤ-ਤਾਲਬੀਨ, ਸਫੀਲਾ-ਤੁਲ-ਔਲੀਆ ਤੇ ਖ਼ਜੀਨਾਤੁਲ-ਅਸਫੀਆ, ਆਦਿ ਫ਼ਾਰਸੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਰਤੀਆਂ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੀ ਰਚਨਾ 17ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਗੱਦ ਕਿਰਤ 'ਮਸਲੇ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਕੇ' ਹੈ।

ਵਿਦਿਆ ਪਾ ਕੇ 18 ਵਰ੍ਹੇ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਮੁਲਤਾਨ ਚਲੇ ਗਏ, ਫਿਰ ਪੰਜ ਸਾਲ ਕੰਧਾਰ ਤਾਲੀਮ ਪਾਈ। ਖੁਆਜਾ ਕੁਤਬਦੀਨ ਬਖ਼ਤਿਆਰ ਕਾਕੀ ਨੂੰ ਮੁਲਤਾਨ ਮੁਰਸ਼ਦ ਧਾਰ ਕੇ ਕਠਿਨ ਤਪੱਸਿਆ ਅਰੰਭੀ। ਜਦ ਉਹ ਦਿੱਲੀ ਚਲੇ ਗਏ ਤਾਂ ਆਪ ਕਈ ਵਾਰ ਦਿੱਲੀ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਪਾਸ ਮਹੀਨਿਆਂ-ਬੱਧੀ ਠਹਿਰਦੇ। ਅਖੀਰ ਰੱਬੀ ਬੰਦਗੀ ਦੀ ਲਗਨ ਇਤਨੀ ਲੱਗੀ ਕਿ ਸਭ ਕੁਝ ਛੱਡ ਕੇ ਹਾਂਸੀ ਰਹਿਣ ਲਗ ਪਏ। ਲਗਭਗ 15-20 ਸਾਲ ਉਥੇ ਰਹੇ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਸੁਯੋਗਤਾ ਤਪ ਤਿਆਗ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਖੁਆਜਾ ਸਾਹਿਬ (ਦੇਹਾਂਤ 1235 ਈ.) ਨੇ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਆਪ ਨੂੰ ਚਿਸ਼ਤੀ ਸਿਲਸਿਲੇ ਦਾ ਆਗੂ ਨੀਅਤ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਜਦ ਆਪ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਵਧਣ ਲਗੀ ਤਾਂ ਹਾਂਸੀ ਛੱਡ ਕੇ ਫਿਰ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਕੋਠੀਵਾਲ ਆ ਗਏ ਇਥੋਂ ਫਿਰ ਅਜੋਧਨ ਆ ਕੇ ਰਹਿਣ ਲਗੇ ਜਿਸਦਾ ਕਿ ਹੁਣ ਨਾਂਮ ਪਾਕਪਟਨ ਹੈ।

ਆਪ ਦੀ ਵਿਆਪਕ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਵੇਖ ਕੇ ਅਜੋਧਨ ਦਾ ਕਾਜੀ ਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਪੀਰ ਫਕੀਰ ਈਰਖਾਲੂ ਹੋ ਗਏ। ਕਾਜੀ ਨੇ ਤਾਂ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਮੁਲਾਣਿਆਂ ਪਾਸ ਜਾ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕੀਤੀ ਕਿ ਇਕ ਪੜ੍ਹਿਆ ਲਿਖਿਆ ਫਕੀਰ ਮਸੀਤ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾਚ ਗਾਏ ਸੁਣਦਾ ਹੈ, ਕੀ ਇਹ ਜਾਇਜ਼ ਹੈ? ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗਾ ਕਿ ਈਰਖਾ-ਮਾਰਿਆ ਕਾਜੀ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੇਹੇ ਸੰਤ ਵਿਰੁਧ ਫਤਵਾ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਝਾੜ ਕੇ ਮੋੜ ਦਿਤਾ। ਇਸ ਕਾਜੀ ਨੇ ਇਕ ਤੁਰਕ ਭੇਜ ਕੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦੀ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜੋ ਸਿਰੇ ਨਾ ਚੜ੍ਹੀ, ਇਸ ਦਾ ਸ਼ਿਕਰ ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁਦੀਨ ਔਲੀਆ ਨੇ ਖੁਦ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਬਲਬਨ ਦਾ ਭਤੀਜਾ ਸ਼ੇਰ ਖਾਂ ਮੁਲਤਾਨ ਦਾ ਸੂਬੇਦਾਰ ਸੀ। ਉਹ ਸੰਤਾਂ ਫਕੀਰਾਂ ਲਈ ਸਰਧਾ ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਖਦਾ ਤੇ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਬਾਰੇ ਬੁਰਾ ਭਲਾ ਕਹਿੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਸਹਿਨਸ਼ੀਲ ਫਰੀਦ ਅਜੇਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਗਿਲਾ ਨਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਅਫਸੋਸ : ਤੈਨੂੰ ਮੇਰੀ ਅਵੱਸਥਾ ਦੀ ਖਬਰ ਨਹੀਂ ਤੇ ਜਦੋਂ ਪਤਾ ਵੀ ਲੱਗ ਗਿਆ ਤਾਂ ਫਿਰ ਅਫਸੋਸ ਕਰਨ ਦਾ ਵੀ ਕੀ ਫਾਇਦਾ ਹੋਵੇਗਾ :

‘ਅਫਸੋਸ ਕਿ ਅਜ਼ ਹਾਲਿ ਮਨ ਤੁਰਾ ਨੇਸਤ ਖ਼ਬਰ

ਅਾਂ ਕਿ ਖ਼ਬਰ ਤੁਰਾ ਸਵੱਦ ਕਿ ਅਫਸੋਸ ਖੇਰੀ’

ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦਾ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਬੜਾ ਹੀ ਸਬਰ ਸੰਤੋਖ ਤੇ ਗਰੀਬੀ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਉਹ ਮਸਾਂ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਕੱਚਾ ਕੋਠਾ, ਜੁਆਰ ਦੀ ਰੋਟੀ ਉਤੇ ਡੇਲੇ ਤੇ ਸਾਧਾਰਣ ਕੰਥਲੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦੌਲਤ ਸੀ। ਜੋ ਖ਼ਾਨਕਾਹ ਦਾ ਚੜ੍ਹਾਵਾ ਆਉਂਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਉਸ ਦੀ ਘਰੇਲੂ ਖਰਚਾਂ ਲਈ ਬਿਲਕੁਲ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦੇ। “ਮਆਰਫੁਲ-ਮੁਆਰਿਫ਼” ਕਿਤ੍ਰ ਸ਼ੇਖ ਸਿਹਾਬੁੱਦੀਨ ਸੁਹਰਾਵਾਦੀ ਵਿਚ, ਜੋ ਸੂਫੀਆਂ ਵਿਚ ਇਕ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਪੁਸਤਕ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ, ਫਕੀਰ ਲਈ ਦਸ ਗੁਣ ਦੱਸੇ ਹਨ - ਤੋਬਾ, ਵਰਾ (ਪ੍ਰਹੇਜ਼) ਜੁਹਦ, ਫਕਰ, ਸਬਰ, ਸ਼ੁਕਰ, ਖਰੀਫ਼ (ਭੈ), ਰਜਾ (ਆਸ), ਤਵੱਕਲ ਤੇ ਰਿਜ਼ਾ (ਆਤਮ ਸਮਰਪਣ)। ਫਰੀਦ ਇਹਨਾਂ ਗੁਣਾਂ ਵਿਚ ਸੰਪੂਰਣ ਸੀ। ਰੋਜ਼ੇ ਰਖਣੇ, ਚਲਹਿ ਕੱਟਣੇ ਤੇ ਤਪ ਤਾਪਣੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿਤ ਦਾ ਕਰਮ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਬਾਵਜੂਦ ਅਜੇਹੇ ਤਪ ਤਿਆਗ ਦੇ, ਸ਼ਰ੍ਹਾ ਸ਼ਰੀਅਤ ਵਾਲੇ ਕਾਜੀ ਮੌਲਾਣੇ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਕਾਜੀਆਂ ਦੇ ਭੜਕਾਏ ਵੇਲੇ ਦੇ ਹਾਕਮ ਆਪ ਨੂੰ ਤੰਗ ਕਰਨ ਲਈ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਸੀ ਗੁਜ਼ਾਰਦੇ ਪਰ ਫਰੀਦ ਖਿੜੇ ਮਥੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਤੇ ਖਿਮਾ ਨਾਲ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਸਹਾਰਦੇ, ਰੱਬੀ ਰਜ਼ਾ ਵਿਚ ਅਡੋਲ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਬਚਨ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਚੇ ਜੀਵਨ-ਤਜਰਿਬਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹਨ :

ਰੁਖੀ ਸੁਖੀ ਖਾਇ ਕੈ, ਠੰਢਾ ਪਾਣੀ ਪੀਉ ॥

ਫਰੀਦਾ ਦੇਖਿ ਪਰਾਈ ਚੋਪੜੀ, ਨ ਤਰਸਾਏ ਜੀਉ ॥੨੯॥

ਫਰੀਦਾ ਜੋ ਤੈ ਮਾਰਨਿ ਮੁਕੀਆਂ ਤਿਨਾ ਨ ਮਾਰੇ ਘੁੰਮਿ ॥

ਆਪਨੜੇ ਘਰਿ ਜਾਈਐ, ਪੈਰ ਤਿਨਾ ਦੇ ਚੁੰਮਿ ॥੨॥

ਜਿਸ ਦਰਵੇਸ਼ ਦੀ ਇਤਨੀ ਮਾਨਤਾ ਹੋਵੇ, ਫਿਰ ਉਸ ਦਾ ਅਜੇਹੀ ਗੁਰਬਤ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰਨਾ ਜਚਦਾ ਨਹੀਂ। ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਨੂੰ ਕਈ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਤੇ ਅਮੀਰਾਂ ਵਜ਼ੀਰਾਂ ਵਲੋਂ ਜਰੀਰਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਵੀ ਹੋਈ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਵਰਤਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਕਾ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਸ਼ੇਅਰ ਹੈ, 'ਜੇ ਤੂੰ ਫਕੀਰ ਹੈਂ ਤਾਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੀ ਰਹੁ ਤਾਂਕਿ ਕੋਈ ਦੂਰ ਤੇ ਆ ਕੇ ਇਹ ਨਾ ਕਹੇ ਪਰੇ ਹਟ ਜਾ। ਜੇ ਤੈਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਮੇਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦੀ ਇਛਾ ਹੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਤੂੰ 'ਆਤਮ ਮਿਲਾਪ' ਤੋਂ ਵਾਂਝਿਆਂ ਹੀ ਰਹੇਂਗਾ':

‘ਤੂੰ ਗਦਾਈ ਦੂਰ ਬਾਸ ਅਜ ਬਾਦਸ਼ਾਹ

ਤਾ ਨਿਆਇਦ ਬਰ ਦਰਿ ਤੂੰ ਦੂਰ ਬਾਸ।

ਗਰ ਵਸਾਲਿ ਸਾਹ ਮੇ ਦਾਰੀ ਤਮਅ

ਅਜ ਵਿਸਾਲਿ ਖੁਸ਼ ਤਨ ਮਹਜੂਰ ਬਾਸ।

ਅਰਬੀ ਵਿਚ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਕੋਲ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਰੱਬ ਦੀ ਕੀਤੀ ਵੰਡ ਤੋਂ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹਾਂ, ਜਿਸ ਨੇ ਅਸਾਨੂੰ ਇਲਮ ਤੇ ਮੂਰਖਾਂ ਨੂੰ ਮਾਲ ਦੌਲਤ ਦਿਤੀ:

‘ਰਜ਼ੇਨਾ ਕਿਸਮਤੁੱਲ ਜੱਬਾਰ ਫੀਨਾ

ਲਨਾਇਲਮੋਲਿੱਲੁ ਜੱਹਾਲ ਮਾਲ।’

ਇਹਨਾਂ ਬਚਨਾਂ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਗਰੀਬੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਵਿਚ ਇਹ ਖਿਆਲ ਕਰਨਾ ਭੁੱਲ ਹੈ ਕਿ ਫਰੀਦ ਸਮਕਾਲੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਾਮੀ ਸਨ ਜਾਂ ਆਪ ਬੜੇ ਅਮੀਰ ਸਨ।

ਆਪ ਵਡ-ਪਰਿਵਾਰੇ ਗ੍ਰਿਸਤੀ ਪੁਰਸ਼ ਸਨ। ਆਪ ਦੀਆਂ ਦੋ ਤਿੰਨ ਸਾਦੀਆਂ ਤੇ ਅੱਠ ਬੱਚੇ - ਪੰਜ ਲੜਕੇ ਤੇ ਤਿੰਨ ਲੜਕੀਆਂ ਸਨ। ਅਲੀਅਸਗਰ ਚਿਸ਼ਤੀ ਨੇ ਜਵਾਹਰਿ ਫਰੀਦੀ ਵਿਚ ਆਪ ਦਾ ਇਕ ਵਿਆਹ ਬਲਬਨ ਦੀ ਧੀ ਨਾਲ ਬੜੀ ਸਜਧਜ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਦਸਿਆ ਹੈ ਪਰ ਕੋਈ ਸਮਕਾਲੀ ਲਿਖਤ ਇਸ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ।¹ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਬਲਬਨ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਤਖਤ ਤੇ ਬੈਠਣ ਲਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਬਰਕਤ ਲੈਣ ਲਈ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ ਆਇਆ ਸੀ। ਫਰੀਦ ਦੇ ਲੜਕੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਕਰਕੇ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰਦੇ ਤੇ ਇਕ ਖੁਆਜਾ ਨਿਜ਼ਾਮੁਦੀਨ, ਸਰਕਾਰੀ ਫੌਜ ਵਿਚ ਨੌਕਰ ਵੀ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਕੁਝ ਪੁਤਰਾਂ ਨੂੰ ਖਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਚਿਸ਼ਤੀ ਫਿਰਕੇ ਦੀ ਗੱਦੀ ਸਾਨੂੰ ਮਿਲ ਜਾਵੇਗੀ ਪਰ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਨੇ ਅੰਤ ਸਮੇਂ ਆਪਣਾ ਮੁਸੱਲਾ ਤੇ ਤਸਬੀ ਸੱਯਦ ਮੁਹੰਮਦ ਕਿਰਮਾਨੀ ਦੇ ਹੱਥ ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁਦੀਨ ਔਲੀਆ ਪਾਸ ਭੇਜ ਦਿਤੀ। ਆਖਿਰ ਪੰਜ ਮੁਹੱਰਮ 664 ਹਿਜਰੀ (15 ਅਕਤੂਬਰ 1265 ਈ.) ਨੂੰ ਪਾਕਪਟਨ ਵਿਖੇ ਆਪ ਦਾ ਦਿਹਾਂਤ ਹੋਇਆ।

ਜੀਵਨ ਕਾਲ

ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦਾ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਗੁਲਾਮਾ ਖਾਨਦਾਨ ਦਾ ਰਾਜ-ਕਾਲ ਹੈ। ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਗਜ਼ਨਵੀ ਹਕੂਮਤ ਟੁੱਟਣ ਬਾਦ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਦੀ ਹਾਰ ਕਾਰਣ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਦਿੱਲੀ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਲੋਕ ਨਸਲੀ ਤੌਰ ਤੇ ਤੁਰਕ ਸਨ ਜੋ ਹਿੰਦੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਨੱਕ ਹੇਠ ਨਹੀਂ ਸੀ

1. 'ਸਿਯਰੁਲ ਔਲੀਆ' (ਅਮੀਰ ਖੁਰਦ)

2. ਖਲੀਕ ਅਹਿਮਦ ਨਿਜ਼ਾਮੀ, ਪੰਨਾ 103

ਲਿਆਉਂਦੇ, ਹਿੰਦੂਆਂ ਦਾ ਤਾਂ ਕੀ ਲਿਹਾਜ਼ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਇਸ ਖਾਨਦਾਨ ਦੇ ਦੋ ਤਕੜੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਹੋਏ — ਇਲਤਮਸ਼ (1211-35 ਈ.) ਤੇ ਬਲਬਨ (1265-86 ਈ.)। ਇਲਤਮਸ਼ ਨੇ 33 ਮੁਲਾਜ਼ਮਾਂ ਨੂੰ ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਇਸ ਲਈ ਜਵਾਬ ਦੇ ਦਿਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਛੋਟੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਨ। ਮੁਲਤਾਨ ਰੁਕਨਦੀਨ ਦੇ ਅੰਗ ਰੱਖਕ ਨੇ ਕਈ ਉਘੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਮੌਤ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰ ਦਿਤਾ ਸੀ। ਦਰਅਸਲ ਇਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਤੁਰਕ ਨਸਲ ਦਾ ਬੜਾ ਅਭਿਮਾਨ ਸੀ। ‘ਤਾਰੀਖੇ ਫਿਰੋਜ਼ ਸ਼ਾਹੀ ਦੀ ਲਿਖਤ ਅਨੁਸਾਰ ਬਲਬਨ ਕਹਿੰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ‘ਮੈਂ ਅਫਗਾਨੋ-ਯਾਬ ਦਾ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਹਾਂ, ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਛੋਟੀ ਜਾਤ ਦੇ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਉੱਚੀ ਪਦਵੀ ਤੇ ਦੇਖ ਕੇ ਰਾਜ਼ੀ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਮੈਂ ਦੇਖ ਲਵਾਂ ਮੇਰਾ ਤਾਂ ਖੂਨ ਖੌਲਣ ਲਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ’।

ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਪਾਠਕ ਇਹ ਵੀ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਚੰਗੇਜ਼ (ਦੇਹਾਂਤ 1227 ਈ.) ਤੇ ਹਲਾਕੂ (ਦੇਹਾਂਤ 1265 ਈ.) ਦੀ ਕਮਾਨ ਹੇਠ ਮੰਗੋਲਾਂ ਨੇ ਦੁਨੀਆਂ ਭਰ ਵਿਚ ਹੁਲਾਸ਼ ਮਚਾਇਆ ਤੇ ਲਗਭਗ 85 ਲੱਖ ਮੁਸਲਿਮ ਤੇ ਗ਼ੈਰ ਮੁਸਲਿਮ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕੀਤਾ। 1221 ਈ. ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਸਿੰਧ, ਮੁਲਤਾਨ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕੀਤਾ ਤੇ 1241 ਈ. ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਤੇ। ਇਹ ਸਾਰੀ ਖ਼ੂਨੀ ਤਸਵੀਰ ਦਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਕੀ ਕਦਰ ਸੀ। ਇਸੇ ਨਫਰਤ ਤੇ ਖ਼ੂਨ ਖਰਾਬੇ ਦੇ ਬਦਨੁਮਾ ਧੱਬੇ ਮੋਟਣ ਲਈ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਇਹ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ:

‘ਇਕ ਫਿਕਾ ਨ ਗਾਲਾਇ, ਸਭਨਾ ਮੈ ਸਚਾ ਧਣੀ॥

ਹਿਆਉ ਨ ਕੈਹੀ ਠਾਹਿ, ਮਾਣਕ ਸਭ ਅਮੇਲਵੇ’ ॥੧੨੯॥

ਜਾਂ

‘ਫਰੀਦਾ ਬੁਰੇ ਦਾ ਭਲਾ ਕਰਿ, ਗੁਸਾ ਮਨ ਨ ਹੰਢਾਇ॥

ਦੇਹੀ ਰੋਗ ਨ ਲਗਈ, ਪਲੈ ਸਭੁ ਕਿਛੁ ਪਾਇ’ ॥੭੮॥

‘ਫਵਾਇਦੁਲ ਫੁਵਾਦ (1309 ਈ.) ਦਾ ਕਰਤਾ ਅਮੀਰ ਹਸਨ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਵਾਰ ਕਿਸੇ ਨੇ, ਫ਼ਰੀਦ ਨੂੰ ਕੋਂਚੀ ਲਿਆ ਕੇ ਦਿਤੀ ਤਾਂ ਆਪ ਨੇ ਮੁਸਕਰਾ ਕੇ ਕਿਹਾ, ਮੈਨੂੰ ਸੂਈ ਲਿਆ ਕੇ ਦਿਓ, ਮੈਂ ਤਾਂ ਜੋੜਨ ਲਈ ਆਇਆ ਹਾਂ।’ ਉਹਨਾਂ ਇਕ ਥਾਂ ਹੋਰ ਵੀ ਕਿਹਾ ਹੈ ‘ਸ਼ਰਾ ਦੇ ਇਲਮ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹਰਗਿਜ਼ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰੇ, ਇਸਦਾ ਅਸਲ ਮਕਸਦ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਅਮਲ ਕਰੇ।’

ਦੰਭੀ ਸੂਫੀ ਫ਼ਕੀਰਾਂ ਬਾਰੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਬਚਨ ਕਿਤਨੀ ਤਾੜਨਾ ਹੈ:

‘ਫਰੀਦਾ ਕੰਨਿ ਮੁਸਲਾ ਸੂਫ ਗਲਿ, ਦਿਲ ਕਾਤੀ ਗੁੜੁ ਵਾਤਿ॥

ਬਾਹਰਿ ਦਿਸੈ ਚਾਨਣਾ, ਦਿਲ ਅੰਧਿਆਰੀ ਰਾਤਿ’ ॥੫੦॥

ਕਵੀ

ਅਸਾਂ ਦੇਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਪਿਆਰ ਤੇ ਹਮਦਰਦੀ ਨਾਲ ਡੁਲ੍ਹ ਡੁਲ੍ਹ ਪੈਂਦੀ ਪਵਿਤਰ ਮਧੁਰ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਨਾਮ ਸ਼ੱਕਰਗੰਜ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਇਆ। ਫ਼ਕੀਰੀ ਤੇ ਕਵਿਤਾ ਨਿਖੇੜੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਨਹੀਂ। ਇਕ ਉਚਾ ਦਰਵੇਸ਼ ਜਦ ਚੁਪ ਸਮਾਧੀ ਵਿਚ ਗੜ੍ਹਦੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਰੂਹਾਨੀ ਨਾਦ ਸੁਣਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਗੁਣਗੁਣਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਦੇ ਪਿਆਰੇ ਬਚਨ ਕਵਿਤਾ ਹੋ ਨਿਬੜਦੇ ਹਨ। ਫਾਰਸੀ ਤਜਕਰੇ ਲਿਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਅਰਬੀ ਫਾਰਸੀ ਤੇ ਮੁਲਤਾਨੀ ਦਾ ਕਵੀ ਦਸਿਆ ਹੈ ਤੇ ਹਵਾਲੇ ਵਜੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਈ ਸ਼ੇਅਰ ਦਿਤੇ ਹਨ।¹ ਪਰੰਤੂ ਅਰਬੀ, ਫਾਰਸੀ ਦਾ ਕੋਈ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਾਪਤ

1. *A heart overflowing with feelings of love and devotion could hardly resist its expression in verses. Baba Farid composed verses in Arabic, Persian and in some local dialects.*

ਨਹੀਂ। ਦਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਫਵਾਇਦੁਲ ਸਾਲਕੀਨ' ਨਾਂ ਹੇਠ ਉਹਨਾਂ ਖੁਆਜਾ ਬਖਤਿਆਰ ਕਾਕੀ ਦੇ ਬਚਨ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਦੋ ਬਚਨ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਰਾਹਤੁੱਲ-ਕਲੂਬ (ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁਦੀਨ ਔਲੀਆ) ਤੇ 'ਅਸਰਾਰੁਲ ਔਲੀਆ' (ਸ਼ੇਖ ਬਦਰੁਦੀਨ ਅਸਹਾਕ) ਆਪਦੇ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮੁਖੀ ਚੇਲਿਆਂ ਨੇ ਇਕੱਤਰ ਕੀਤੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਆਪ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਰਚਨਾ ਜੋ ਸਾਡੇ ਤਕ ਪਹੁੰਚੀ ਹੈ ਉਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ 118 ਸਲੋਕ ਤੇ 4 ਸ਼ਬਦ ਹਨ। ਕੁਝ ਸਲੋਕ ਆਪ ਦੇ ਹੋਰ ਵੀ ਹੱਥ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਦਰਅਸਲ ਫਰੀਦ-ਬਾਣੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਮਿਸਾਲ ਆਪ ਹੈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ 'ਸਿੱਧ-ਬਾਣੀ' ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ ਜੋ ਪੂਰੀ ਮਿਲਦੀ ਨਹੀਂ ਜਾਂ ਫਿਰ ਮਹਾਂਕਵੀ ਮਾਸਊਦ ਬਿਨ ਸਾਅਦ (ਦੇਹਾਂਤ 1130 ਈ.) ਵਰਣਨ ਯੋਗ ਨਾਂ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਅਮੀਰ ਖੁਸਰੋ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਅਰਬੀ, ਫਾਰਸੀ ਤੇ ਹਿੰਦਵੀ ਤਿੰਨ ਦੀਵਾਨ ਲਿਖੇ ਸਨ। ਇਹ ਹਿੰਦਵੀ ਦੀਵਾਨ ਪੰਜਾਬੀ ਹੀ ਸੀ ਪਰ ਹੁਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ। ਸੋ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਰਚਨਾ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਹੈ। ਕਈ ਵਿਦਵਾਨ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਫਰੀਦ-ਰਚਨਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਲੋਕ, ਫਰੀਦ ਗੱਦੀ ਤੋਂ ਤੋਰਵੀਂ ਥਾਂ ਬੈਠਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ੇਖ ਇਬ੍ਰਾਹੀਮ ਰਚਿਤ ਹਨ ਪਰ ਇਹ ਗੱਲ ਮੰਨਣ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹ ਫਰੀਦ ਦਾ ਨਾਂ ਵਰਤ ਕੇ ਬਾਣੀ ਲਿਖਦੇ। ਫਿਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਵੀ ਕੀ ਲੋੜ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸੇ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਮਨਸੂਬ ਕਰਦੇ। ਦੂਸਰੇ ਫਾਰਸੀ ਤਜਕਰੇ ਲਿਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਜਿਸ ਵਿਚ 'ਸਿਯਰਲ ਔਲੀਆ' ਤੇ 'ਜਵਾਹਰਿ ਫਰੀਦੀ' ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ, ਨੇ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੇ ਇਕ ਇਕ ਦੇ ਦੋ ਪੰਜਾਬੀ ਸਲੋਕਾਂ ਦੀ ਵੰਨਗੀ ਦਿਤੀ ਹੈ ਜੋ ਸਿੱਧ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਫਾਰਸੀ, ਅਰਬੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਵੀ ਬਾਣੀ ਰਚਦੇ ਸਨ। ਵੱਡੀ ਦਲੀਲ ਇਹ ਵੀ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਤੇਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਇਤਨਾ ਨਿਖਰਵਾਂ ਰੂਪ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਣਿਆ ਜਿਤਨਾ ਫਰੀਦ ਬਾਣੀ ਤੋਂ ਜਾਹਰ ਹੈ ਪਰ ਪੁਸ਼ਟੀ ਲਈ ਇਹ ਸੱਜਣ ਇਹ ਨਹੀਂ ਦੱਸ ਸਕੇ ਕਿ ਆਖਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਕਿਹੋ ਜੇਹਾ ਅਨਿਖਰਵਾਂ ਰੂਪ ਮੌਜੂਦ ਸੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਹਾਂ ਅਜੇਹਾ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਸਾਨੂੰ ਸੰਕੋਚ ਨਹੀਂ ਕਿ ਜਦ ਢਾਈ ਕੁ ਸੌ ਵਰੇ ਬਾਅਦ ਸ਼ੇਖ ਇਬ੍ਰਾਹੀਮ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਰਾਹੀਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਪਾਸ ਇਹ ਬਾਣੀ ਪਹੁੰਚੀ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾਈ ਨੁਕਤੇ ਤੋਂ ਜ਼ਰੂਰ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਬਹੁਤੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਤੇ ਪ੍ਰਚਲਤ ਰਚਨਾ ਦਾ ਲੋਕ-ਕੰਠ ਦੀ ਛੁਹ ਸਦਕੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਫਰੀਦ ਬਾਣੀ

ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੀ ਬਾਣੀ ਪੰਜਾਬੀ ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ ਦੀ ਪੁਰਾਣੀ ਯਾਦਗਾਰੀ ਪਵਿਤਰ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਰਵੇਸ਼ ਬਾਬੇ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨਵੀਆਂ ਸੁਰਾਂ ਵਿਚ ਬੋਲਦੀ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਮਹਾਤਮਾ ਬੁਧ ਦਾ ਸੁੱਚਾ ਸਿਸਟਾਚਾਰ, ਬਾਬੇ ਗੋਰਖ ਦਾ ਤਪ ਤਿਆਗ, ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਬਰ ਸੰਤੋਖ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਢੰਗ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮਾ ਭਗਤੀ ਇਸ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਬੰਦਗੀ, ਇਹ ਫਕੀਰੀ, ਇਹ ਗਿਆਨ, ਇਹ ਸਿਖਿਆ ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗ ਢੰਗ ਵਿਚ ਉਘੜਦੀ ਤੇ ਆਪਣੀ ਨਿਵੇਕਲੀ ਝਲਕ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਵੇਦਾਂਤ ਤੇ ਇਸਲਾਮੀ ਸੂਫੀਵਾਦ ਦਾ ਇਹ ਇਕ ਅਨੋਖਾ ਸੰਗਮ ਹੈ। ਨਾਂ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਵੇਦਾਂਤ ਵਾਲੀ ਰਸਹੀਣਤਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸੂਫੀਆਂ ਵਾਲੀ ਮਰਯਾਦਾ-ਤੋੜ ਬੇਪਰਵਾਹੀ ਸਗੋਂ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਸੁਜਿੱਦ ਭਾਗ ਇਕ ਬਲਵਾਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਜਾਗਰ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਬਾਵਜੂਦ

1. ਵੇਰਵੇ ਲਈ ਦੇਖੋ ਮੇਰੀ ਪੁਸਤਕ 'ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ' ਪੰ: 165-168

2. ਇਲਾਵਾ ਬਰੀ ਅਸਆਰਿ ਫਾਰਸੀ, ਉਰਦੂ ਦਰ ਜਬ ਨੇ ਮੁਲਤਾਨੀ ਅਸਆਰ ਸੀਰੀ ਵਾ ਰਵਾਂ ਅਸਤ (ਸਿਯਰੁਲ ਔਲੀਆ)

ਮੁਸਲਮ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਹੋਣ ਦੇ ਫਰੀਦ-ਬਾਣੀ ਐਸੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਨਾ ਹਿੰਦਵਾਣੀ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਨਿਖੇਧ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਕਰਮ ਧਰਮ ਦਾ ਵਿਥਾਨ। ਇਕ ਸਾਂਝਾ ਜਿਹਾ ਸੁਨੇਹਾ ਹੈ, ਜੋ ਇਕ ਪਰਮ-ਸਿੱਖਾ ਮਨੁੱਖ ਦੂਜੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹ ਸ਼ੇਖ ਹੈ ਚੂੰਕਿ ਸਾਰੀ ਮੁਸਲਮਾਨੀਅਤ ਉਸ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਆਗੂ ਮੰਨ ਕੇ ਪੂਜਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਬਾਬਾ ਹੈ, ਚੂੰਕਿ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀ, ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਈ ਵਿਤਕਰੇ ਦੇ ਉਸ ਲਈ ਸ਼ਰਧਾ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਸਿੱਖਤ ਦਾ ਭੰਡਾਰ-ਸ਼ੱਕਰਗੰਜ ਹੈ ਚੂੰਕਿ ਉਸ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨ ਦੀ ਮਿਠਾਸ ਤੇ ਮਨੋਹਰ ਸ਼ਕਸੀਅਤ ਦੇ ਦੈਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੇ ਸਭ ਦਾ ਮਨ ਮੋਹਿ ਲਿਆ ਹੈ।

ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਹ ਕਹਿਣ ਦੀ ਭੁੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਫਰੀਦ ਉੱਚੇ ਦਰਜੇ ਦਾ ਸੂਫੀ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਬੁਲ੍ਹੇ ਵਾਂਗ ਸਰ੍ਹਾ ਸਰੀਅਤ ਵਿਰੁਧ ਖੁਲ੍ਹਾ ਹੋ ਕੇ ਨਹੀਂ ਬੋਲਦਾ। ਅਰਅਸਲ ਸੂਫੀ ਤੇ ਕੱਟੜ ਸ਼ਰਈ ਵਿਚ ਉਤਨਾ ਹੀ ਭੇਦ ਹੈ ਜਿਤਨਾ ਅਕਬਰ ਤੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਵਿਚ। ਜੇਕਰ ਵੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਬੁਲ੍ਹੇ ਆਦਿ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਵਧੇਰੇ ਵੱਡਾ ਤੇ ਗੰਭੀਰ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਮਾਲਕ ਸੂਫੀ ਹੈ, ਜੋ ਮਰਯਾਦਾ ਦਾ ਉਲੰਘਣ ਨਾ ਕਰਕੇ ਵੀ ਭੇਖ ਨੂੰ ਰੱਦ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕੀ ਹੋਇਆ ਜੇ ਉਸਨੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ ਨਿਭਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਕੀਤੀ ਪਰੰਤੂ ਦਿਖਾਵੇ ਦੀ ਸ਼ਰ੍ਹਾ ਸਰੀਅਤ ਦੀ ਤਾਂ ਉਹ ਖੁਲ੍ਹੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਮੋਢੇ ਮੁਸੱਲਾ ਤੇ ਗਲ ਸੂਫ ਪਾਉਣ ਨਾਲ ਫਕੀਰੀ ਨਹੀਂ ਆ ਜਾਂਦੀ, ਸਗੋਂ ਦਿਲ ਅੰਦਰ ਦੈਵੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀ ਹੋਂਦ ਉਸ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਸ਼ਰਤ ਹੈ।

ਸੱਚੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਫਰੀਦ-ਬਾਣੀ ਦੀ ਇਕ ਸੂਫੀ ਦੇ ਕਲਾਮ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਤਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਪਿਛਲੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਨੇ ਜੱਗਾਂ ਦਾ ਅਭੰਬਰ ਰਚਾ ਕੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦਾ ਬਲੀਦਾਨ ਦੇ ਕੇ ਖੁਨੀ ਧਾਰਾ ਵਹਾ ਦਿਤੀ ਸੀ ਤੇ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁਧ ਨੇ 'ਅਹਿੰਸਾ ਪਰਮੇ ਧਰਮਾ' ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਦੇ ਕੇ ਇਸ ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਬਲਦੀ ਅੱਗ ਨੂੰ ਸਾਂਤ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਤਿਵੇਂ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸੁਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਖੂਨੀ ਤਲਵਾਰ ਨੇ ਜੋ ਕਲੰਕ ਦਾ ਟਿੱਕਾ ਆਪਣੇ ਮੱਤ ਦੇ ਮੱਥੇ ਲਾ ਲਿਆ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਧੋਣਾ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਵਰਗੇ ਫਕੀਰਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਸੀ।

ਸਾਡੇ ਲਈ ਇਹ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਤੇ ਮਾਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਅੱਜ ਤੋਂ ਸਤ ਸੌ ਵਰ੍ਹੇ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਮਹਾਨ ਫਕੀਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕੋਮਲ ਤੇ ਸੁਨੱਖੇ ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਉ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਚੁਣਿਆ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਉਹ ਅਰਬੀ ਫਾਰਸੀ ਦਾ ਵੀ ਚੰਗਾ ਆਲਮ ਸੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਸੂਫੀਆਂ ਫਕੀਰਾਂ ਤੇ ਗੁਰੂਆਂ ਭਗਤਾਂ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਹੈ। ਸਾਈਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਅਸ਼ੀਰਵਾਦ ਨਾਲ ਇਸਦਾ ਲਾਲਣ ਪਾਲਣ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪਰਤੱਖ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹਨ।

ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਗਾਥਾ, ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਵਿਚ ਦੂਹਾ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਸ਼ਲੋਕ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਸਿਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਰਹੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਬਾਵਜੂਦ ਕਈ ਭਾਸ਼ਾ-ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਰੂਪਾਂ ਦੀਆਂ ਅਦਲਾ-ਬਦਲੀਆਂ ਦੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੀ ਜਨਮ-ਭੂਮੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ, ਸ਼ਲੋਕ ਦੀ ਆਤਮਾ ਮਰ ਨਹੀਂ ਸਕੀ। ਕਦੇ ਦੋਹਰੇ, ਕਦੀ ਸੱਦ, ਕਦੀ ਕਲੀ ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਇਹ ਬਾਰ ਬਾਰ ਉਭਰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਉਂ ਮਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਪਵਿਤਰ ਧਾਰਮਿਕ ਬਚਨਾਂ ਨੂੰ 'ਸ਼ਲੋਕ' ਨਾਮ ਨਾਲ ਪੁਕਾਰਨਾ ਹੀ ਠੀਕ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੋਹਰਾ ਰੂਪ ਸ਼ਲੋਕ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੀਆਂ ਜ਼ਬਾਨਾਂ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਵਿਕਾਸ, ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਤੇ ਇਹ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀਆਂ ਮੰਜਮੀ ਤੇ ਸੰਜਮੀ ਸਾਹਿਤਕ ਰੁਚੀਆਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੀ ਕਾਵਿ ਸ਼ੈਲੀ ਇਸ ਸੰਜਮ ਦੀ ਖੂਬਸੂਰਤ ਮਿਸਾਲ ਹੈ।

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਕਾਵਿ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਬਾਰੇ ਇਕ ਰੋਚਕ ਕਥਾ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਆਦਿ ਕਵੀ ਰਿਸ਼ੀ

ਬਾਲਮੀਕਿ ਦੀ ਕਾਵਿਧਾਰਾ ਦਾ ਸ੍ਰੋਤ ਵਿਛੜੇ ਕੁੰਜਾਂ ਦੇ ਜੋੜੇ ਦੀ ਰੂਕ ਪੁਕਾਰ ਸੁਣ ਕੇ ਪ੍ਰਵਾਹਿਤ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਜਿਕਾਰੀ ਦੇ ਘਾਇਲ ਕੀਤੇ ਤੜਫਦੇ ਪੰਛੀ ਨੂੰ ਤੱਕ ਕੇ ਰਿਸੀ ਦਾ ਕੋਮਲ ਹਿਰਦਾ ਦ੍ਰਵ ਉਠਿਆ ਤੇ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਹਿਣ ਲੱਗਾ। ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਜੋ ਕਾਵਿਧਾਰਾ ਫੁੱਟੀ, ਉਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਵੀ ਇਹੋ ਤੜਪ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਤੜਪ ਜਾਂ ਸੋਜ਼ ਬਿਨਾਂ ਅੰਦਰਲੇ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਸੋਨਾ ਪਿਘਲਾਇਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਤੜਪ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਨਾਂ ਬ੍ਰਿਹੋਂ ਹੈ ਤੇ ਬ੍ਰਿਹੋਂ ਹੀਣ ਹਿਰਦਾ ਕਬਰਸਤਾਨ ਹੈ ਤੇ ਕਬਰ ਕਦੀ ਵੀ ਕੋਈ ਗੀਤ ਨਹੀਂ ਗਾ ਸਕਦੀ। ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਆਪਣਾ ਕੋਲ ਹੈ :

‘ਬਿਰਹਾ ਬਿਰਹਾ ਆਖੀਐ, ਬਿਰਹਾ ਤੂੰ ਸੁਲਤਾਨ ॥

ਜਿਤੁ ਤਨਿ ਬਿਰਹੁ ਨ ਊਪਜੈ; ਸੇ ਤਨਿ ਜਾਣ ਮਸਾਨੁ’ ॥੩੬॥

ਭਾਵੇਂ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਭੱਟਾਂ, ਢਾਡੀਆਂ ਤੇ ਜੋਗੀਆਂ ਨਾਥਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਰਚੀ ਸੀ। ਢਾਡੀ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਮਾਲਕਾਂ ਦੀ ਤੇ ਸੂਰਮਿਆਂ ਦੀ ਕੀਰਤੀ ਗਾਉਂਦੇ ਤੇ ਤਿਆਗੀ ਜੋਗੀ ਆਪਣੇ ਸੰਨਵਾਦੀ ਫਲਸਫਾ ਤੇ ਅਸ਼ਟਾਂਗ ਜੋਗ ਦੀ ਚਰਚਾ ਛੰਦਾਂ ਵਿਚ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਪਰੰਤੂ ਫ਼ਰੀਦ ਵਾਂਗ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਛੋੜੇ ਵਿਚ ਅੰਗ ਅੰਗ ਮੁੜ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਾਲੀ ਕੋਇਲ ਵਾਂਗ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਆਪਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਬ੍ਰਿਹੋਂ ਦ ਸੋਜ਼ ਨਾਲ ਸੜਿਆ ਸੀ। ਇਹੋ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕੰਦਰਾਵਾਸੀ ਰੁੱਖੇ ਲੋਕ, ਰਸੀਲੀ ਕਵਿਤਾ ਨਹੀਂ ਰਚ ਸਕੇ, ਕੇਵਲ ਤੁਕਬੰਦੀ ਹੀ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਅੰਦਰ ਇਹ ਚਿਣਗ ਮੌਜੂਦ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਉਸ ਜਜ਼ਬੇ ਹੇਠ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਸੂਫੀ ਕਾਵਿ ਗਾਇਆ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਇਸ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਜਿਤਨੀ ਲੋਕ ਪ੍ਰਿਯਤਾ ਮਿਲੀ, ਇਤਨੀ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰਚੀ ਪੰਜਾਬੀ ਜੋਗੀਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਕਦੰਤ ਨਸੀਬ ਨਾ ਹੋਈ।

ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਹਵਾਲੇ

—ਪ੍ਰੋ. ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ

ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਦਾ ਚਿਕਰ

—੧—

‘ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ’ ਦੀ ਅਠਾਈਵੀਂ ਸਾਖੀ¹ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਆਸਾ ਦੇਸ਼² ਵਿਚ ਪਹੁੰਚੇ ਹਨ। ਉਥੇ ਉਹ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ‘ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ’ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਥੇ ਕੁਦਰਤੀ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਸੰਕਾ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੋਕਿ 1469 ਤੋਂ 1539 ਈ. ਤਕ ਵਿਚਰੇ ਉਹ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ (1173-1265 ਈ.) ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਮਿਲੇ? ਇਹ ਸੰਕਾ ਨਵਿਰਤ ਕਰਨ ਲਈ ‘ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ’ ਵਿਚ ਹੇਠ ਲਿਖਿਆ ਫੁਟ ਨੋਟ³ ਦਿਤਾ ਹੈ :

“ਇਹ ਸੱਜਨ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਸਾਨੀ ਹੀ ਜਾਪਦਾ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਨਾਮ ਸ਼ੇਖ ਬ੍ਰਹਮ ਕਰਕੇ ਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਅਗੇ ਚਲਕੇ ਸਾਖੀ 32⁴ ਵੀ ਇਸ ਸ਼ੇਖ ਬ੍ਰਹਮ ਨਾਲ ਹੋਈ ਹੈ। ਜੇ ਦੋਵੇਂ ਸਾਖੀਆਂ ਇਕੋ ਫ਼ਕੀਰ ਨਾਲ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਲੇਖਕ ਨੇ ਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚ ਵਿਥ ਭੁਲ ਕੇ ਪਾਈ ਹੈ, ਦੋਇ ਇਕ ਹੋਰ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਸਨ, ਯਾ ਦੂਸਰੀ ਸਾਖੀ ਪਹਿਲੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦਾ ਫਲ ਦੇਖਣ ਲਈ ਸੀ, ਜੈਸਾ ਕਿ — ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਦੂਇ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਸ਼ੇਖ ਬ੍ਰਹਮ ਨਾਲ ਦੱਸੀਆਂ ਹਨ, ਅਰ ਦੂਸਰੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

“ਬਾਬੇ ਕਹਿਆ, ‘ਮਰਦਾਨਿਆਂ ਪਟਣ ਅਸਾਂ ਨੇ ਜਾਣਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਸ਼ੇਖ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਸੀ ਸੋ ਦੇਖਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਚਿਤ ਏ ਕਿ ਵਿਸਰ ਗਿਆ ਹੈ।”

“ਇਹ ਵੀ ਮੁਮਕਿਨ ਹੈ ਕੋਈ ਹੋਰ ਫ਼ਕੀਰ ਆਸਾ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਫ਼ਰੀਦ ਲਕਬ ਵਾਲਾ ਹੋਵੇ ਤੇ ਉਹ ਪਹਿਲੇ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਜਾਣੂੰ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਖਯਾਲ ਕਰਨਾ ਕਿ ਇਸ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਦੇ ਕਰਤਾ ਨੂੰ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਹੋ ਗੁਜਰਨ ਦੀ ਖਬਰ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਭੁਲ ਹੋਵੇਗੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਖੀ ਬੱਤੀ (32) ਵਿਚ ਉਹ ਸਾਫ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ‘ਪਟਨ ਦਾ ਪੀਰ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ

1. ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ, ਸੰਪਾਦਿਤ ਭਾ: ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਪਹਿਲੀ ਵੇਰ, 1927, ਪੰਨਾ 70 ਤੋਂ 78 ਤੱਕ।

2. ਆਸਾ ਦੇਸ਼ ਕਿਥੇ ਹੈ? ਇਸ ਦਾ ਨਿਰਣਯ ਹੁਣ ਤਕ ਕਿਸੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਨੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਡਾ: ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ ਇਸ ਨੂੰ ਆਸਾਮ ਦੇਸ਼ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ — (ਦੇਖੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ, ਰਚਿਤ ਟ੍ਰੈਵਲਜ਼ ਆਫ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅੰਤਕਾ) ਉਹ ਇਹ ਗੱਲ ਕਿਸ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਇਹ ਨਹੀਂ ਦਸਦੇ ਜਦ ਕਿ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚ ਆਸਾਮ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਕਾਮ ਰੂਪ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ, (ਪੁਸ਼ਟੀ ਲਈ ਦੇਖੋ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਦੀ ਦੂਜੀ ਛਾਪ, ਪੰਨਾ 69) ਡਾ: ਮੈਕਲਿਓਡ ਇਸ ਨੂੰ ਕਲਪਿਤ ਦੇਸ਼ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ (ਦੇਖੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਐਂਡ ਦੀ ਸਿਖ ਰਿਲੀਜਨ, ਪੰਨਾ 31)

3. ‘ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ’ ਪਹਿਲੀ ਛਾਪ, ਪੰਨਾ 70 ਫੁਟ ਨੋਟ

4. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 88 ਤੋਂ 95 ਤਕ

ਥਾ ਤਿਸਕੇ ਤਖਤਿ ਸੇਖ ਬ੍ਰਹਮ ਥਾ ।’ ਸੇ ਕਰਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਠੀਕ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਸੇਖ ਫਰੀਦ ਮਰ ਚੁਕਾ ਹੈ, ਤੇ ਗੱਦੀ ਤੇ ਸੇਖ ਬ੍ਰਹਮ (ਫਰੀਦ ਸਾਨੀ) ਹੈ, ਸੇ ਏਥੇ ਉਸ ਦੀ ਮੁਰਾਦ ਕਦੇ ਸੇਖ ਫਰੀਦ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ।”

ਇਹ ਸਾਖੀ ਚੋਖੀ ਲੰਮੀ ਹੈ । ਇਸ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਤੇ ਸੇਖ ਫਰੀਦ ਦੀ ਗੋਸਟ ਹੈ । ਫਰੀਦ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਦਰਵੇਸ਼ ਕਹਿ ਕੇ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਉਸਨੂੰ ਜੋਹਦੀ (ਭਾਵ ਜੁਹਦੀ) ਕਹਿ ਕੇ ਸਤਿਕਾਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ । ਦੋਵੇਂ ਦਸਤ ਪੰਜਾ ਲੈ ਕੇ (ਭਾਵ ਹੱਥ ਮਿਲਾ ਕੇ) ਬਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਗੋਸਟ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਸੇਖ ਫਰੀਦ ਸੁਆਲ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਉੱਤਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ । ਸੁਆਲ ਜੁਆਬ ਸਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਜਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹਨ । ਕਈ ਸਲੋਕ ਐਸੇ ਹਨ ਜੋ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਤੇ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੀ ਉਸ ਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਨਹੀਂ, ਜੋਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਹੈ । ਇਹ ਸਲੋਕ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚੋਂ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਉਚਾਰਨ ਹੁੰਦਾ ਦਸਿਆ ਹੈ ।

ਦੋ ਸ਼ਬਦ ਫਰੀਦ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਦੋ ਹੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਉਚਾਰਨ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੋ ਸ਼ਬਦ ਪਹਿਲਾਂ ਬੋਲਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਰਾਗ ਸੂਹੀ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਹੈ — “ਬੋੜਾ ਬੰਧਿ ਨ ਸਕਿਓ .....” ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ “ਅਹਿ ਤਨੁ ਢੇਰੀ ਬੀਸੀ” ਤਕ । ਗੁਰੂ ਜੀ ਵੀ ਰਾਗ ਸੂਹੀ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਉਚਾਰਨ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਉਹ ਹੈ, “ਜਪ ਤਪ ਕਾ ਬੰਧੁ ਬੇੜਲਾ .....” ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ “ਸਾਚਾ ਖਸਮ ਹਮਾਰਾ” ਤਕ । ਫਿਰ ਸੇਖ ਫਰੀਦ ਇਕ ਹੋਰ ਸ਼ਬਦ ਰਾਗ ਆਸਾ ਵਿਚ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, “ਦਿਲਹੁ ਮੁਹਬਤਿ ਜਿਨ੍ਹ ਸੇਈ ਸਚਿਆ” ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ “ਸੇਖ ਫਰੀਦੈ ਖੇਰੁ ਦੀਜੈ ਬੰਦਗੀ” ਤਕ ।

ਇਸ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਰਾਗ ਸੂਹੀ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਉਚਾਰਿਆ —

“ਜਾ ਤੂ ਤਾ ਮੈ ਸਭੁ ਕੇ ਤੂੰ ਸਾਹਿਬ ਮੇਰੀ ਰਾਸਿ ਜੀਉ” ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ “ਗੁਰ ਸਬਦੀ ਸਹੁ ਪਾਇਆ ਸਚੁ ਨਾਨਕ ਕੀ ਅਰਦਾਸਿ ਜੀਉ” ਤਕ ।*

ਅਗੇ ਇਸ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅੰਕਿਤ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਅੰਦਰ ਵਾਪਰਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਤੇ ਸੇਖ ਫਰੀਦ ਇਕੱਠਾ ਬਤੀਤ ਕਰਦੇ ਦਸੇ ਗਏ ਹਨ । ਉਹ ਘਟਨਾਵਾਂ ਇੰਜ ਹਨ :

(i) ਇਕ ਆਦਮੀ ਨੇ ਦੋਹਾਂ ਮਹਾਂ ਪੁਰਖਾਂ ਨੂੰ ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ । ਉਹ ਘਰ ਭੱਜਾ ਗਿਆ ਤੇ ਇਕ ਤਬਲਬਾਜ਼ ਦੁੱਧ ਦਾ ਭਰ ਕੇ, ਵਿਚ ਚਾਰ ਮੁਹਰਾਂ ਪਾ ਕੇ, ਲੈ ਆਇਆ । ਸੇਖ ਫਰੀਦ ਨੇ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਆਪਣੇ ਵਾਸਤੇ ਦੁੱਧ ਵਖਰਾ ਪਾ ਲਿਆ ਤੇ ਸੇਖ ਫਰੀਦ ਨੇ ਸਲੋਕ ਕਹਿਆ : “ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਰੈ ਫੁਲੜਾ ਫਲੁ ਭੀ ਪਛਾ ਰਾਤਿ .....”⁵ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਜਵਾਬ ਵਿਚ ਸਲੋਕ ਉਚਾਰਨ ਕੀਤਾ : ਦਾਤੀ ਸਾਹਿਬ ਸੰਦੀਆ ਕਿਆ ਚਲੈ ਤਿਸੁ ਨਾਲਿ .....”⁶

ਗੁਰੂ ਜੀ ਫਿਰ ਸੇਖ ਫਰੀਦ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਦੁੱਧ ਵਿਚ ਹੱਥ ਮਾਰ ਕੇ ਦੇਖੇ ਕਿ ਕੀ ਹੈ? ਸੇਖ

1. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 794

2. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 728

3. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 488

4. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 762

5. ਇਹ ਸਲੋਕ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਹੈ । ਦੇਖੋ ਪੰਨਾ 1384

6. ਵਾਰ ਸ੍ਰੀ ਰਾਗ ਮ: ੧, ਸੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 83

ਫ਼ਰੀਦ ਨੇ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਚਾਰ ਮੁਹਰਾਂ ਸਨ ਤਾਂ ਉਹ ਤਬਲਬਾਜ਼ ਛਡ ਕੇ ਚਲਦਾ ਹੋਇਆ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸ਼ਬਦ ਉਚਾਰਨ ਕੀਤਾ :

ਪਹਲੈ ਪਹਰੈ ਨੈਣ ਸਲੋਨੜੀਏ ਰੈਣਿ ਅੰਧਿਆਰੀ ਰਾਮ” ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ

“ਨਾਨਕ ਸੁਰਿ ਨਰ ਸਬਦਿ ਮਿਲਾਏ ਤਿਨਿ ਪ੍ਰਭਿ ਕਾਰਣੁ ਕੀਆ” ਤਕ

ਗੁਰੂ ਜੀ ਤੇ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਉਥੋਂ ਚਲੇ ਗਏ। ਦੁਧ ਲਿਆਉਣ ਵਾਲੇ ਆਦਮੀ ਨੇ ਆ ਕੇ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਤਬਲਬਾਜ਼ ਸੋਨੇ ਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮੁਹਰਾਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਪਛਤਾਵਾ ਲਗਾ, ਕਿ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਵਸਤੂ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ ਸਾਂ। ਇਸ ਲਈ ਦੁਨੀਆਂ ਹੀ ਮਿਲੀ ਜੇਕਰ ਦਿਲੋਂ ਦੀਨ ਚਾਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਉਸਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ। ਉਹ ਤਬਲਬਾਜ਼ ਲੈ ਕੇ ਘਰ ਆ ਗਿਆ।

(ii) ਦੂਜੀ ਘਟਨਾ ਇਉਂ ਹੈ - ਗੁਰੂ ਬਾਬਾ ਤੇ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਆਸਾ ਦੇਸ਼ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਥੋਂ ਦਾ ਰਾਜਾ ਸਿਆਮ ਸੁੰਦਰ¹ ਬੋਝਾ ਹੀ ਸਮਾਂ ਹੋਇਆ ਮਰ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਬੜੇ ਜਤਨ ਕਰਨ ਤੇ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਖੋਪਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸੜਦੀ। ਜੋਤਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਪੁਛਿਆ ਗਿਆ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦਸਿਆ ਕਿ ਰਾਜੇ ਨੇ ਇਕ ਵਾਰੀ ਮਿਥਿਆ² ਕਹਿਆ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਕਸ਼ਟ ਵਿਚ ਫਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜੇ ਕੋਈ ਸਾਧੂ ਇਥੇ ਚਰਣ ਪਾਏ ਤਾਂ ਇਸ ਦੀ ਮੁਕਤੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਆਸਾ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਰਾਹ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਇਕ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਬਣਾ ਰਖਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਜੋ ਜੇ ਕੋਈ ਸਾਧੂ ਜਨ ਉਧਰ ਆਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਆਸਾ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਪੈਰ ਆ ਰਖੇ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਤੇ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਉਥੇ ਪੁੱਜੇ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਕਹਿਆ, ‘ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦਾ ਪੈਰੁ ਧਰਿ।’ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਨੇ ਉੱਤਰ ਦਿਤਾ ਕਿ ਮੇਰੀ ਕਿਆ ਮਜ਼ਾਲ ਹੈ ਜੇ ਮੈਂ ਅਗੇ ਪੈਰ ਧਰਾਂ ਤਦ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਪੈਰ ਧਰਿਆ ਤਾਂ ਖੋਪਰੀ ਟੁਟ ਗਈ ਤੇ ਰਾਜੇ ਦੀ ਮੁਕਤੀ ਹੋਈ। ਤਦ ਸਾਰਾ ਆਸਾ ਦੇਸ਼ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਪੈਰੀਂ ਆ ਪਇਆ। ਗੁਰੂ ਨੇ ਸ਼ਬਦ ਉਚਾਰਨ ਕੀਤਾ -- “ਮਿਲਿ ਮਾਤ ਪਿਤਾ ਪਿੰਡੁ ਕਮਾਇਆ” ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ “ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਦੇਵੈ ਕਾਹੂ” ਤਕ।

(iii) ਤੀਜੀ ਘਟਨਾ ਇਹ ਹੈ : - ਆਸਾ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਲੋਕੀ ਰੋਟੀਆਂ ਲੈ ਕੇ ਆਣ ਤਾਂ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਆਖੇ ਮੈਂ ਰੋਟੀ ਖਾਧੀ ਹੈ ਤੇ ਪਲੈ ਭੀ ਬਧੀ ਹੈ। ਲੋਕਾਂ ਆਖਿਆ ‘ਤੂੰ ਕੋਈ ਉਸੀ ਮੁਲਖ ਕਾ ਕੂੜਿਆਰ ਹੈ ਜਿਸ ਮੁਲਖ ਫ਼ਰੀਦੁ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ? ਜੇ ਰੋਟੀ ਕਾਠ ਕੀ ਹੈਸ ਅਤੇ ਜੇ ਕੋਈ ਰੋਟੀ ਦੇਂਦਾ ਹੈਸ ਤਾਂ ਆਖਦਾ ਹੈ ਮੈਂ ਖਾਧੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪਲੈ ਭੀ ਬਧੀ ਹੈ। ਤਦ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਨੇ ਕਾਠ ਦੀ ਰੋਟੀ ਸੁਟ ਦਿਤੀ ਤੇ ਆਖਿਆ ਕਿ ਇਕ ਵਾਰੀ ਕੂੜ ਆਖੇ ਦਾ ਸਦਕਾ ਰਾਜੇ ਇਤਨੀ ਸਜਾ ਪਾਈ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਕੀ ਹਾਲ ਹੋਵੇਗਾ?

ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਵਰਨਣ ਮਗਰੋਂ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਬਾਬੇ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਈ ਤੇ ਫ਼ਰੀਦ ਵਿਦਿਆ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਨੂੰ ਕਹਿਆ ‘ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ। ਤੁਸਾਂ ਵਿਚਿ ਖੁਦਾਇ ਸਹੀ ਹੈ, ਪਰ ਤੂੰ ਪੀਰੁ ਕਰੁ। ਅਗੋਂ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਨੇ ਆਖਿਆ, ਚੰਗਾ ਹੋਵੇ ਜੀ।’

ਗੁਰੂ ਜੀ ਤੇ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਗਲ ਮਿਲ ਕੇ ਵਿਦਾ ਹੋਏ ਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸ਼ਬਦ ਉਚਾਰਿਆ, “ਆਵਹੁ ਭੈਣੇ ਗਲਿ ਮਿਲਹ ...” ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ “ਆਪੇ ਲਏ ਮਿਲਾਇ” ਤਕ।

1. ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਰਾਗ ਤੁਖਾਰੀ ਵਿਚ ਛੰਤ-ਮ: ੧ ਹੇਠ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਹੈ। ਦੇਖੋ ਪੰਨਾ 1110

2. ਇਹ ਨਾਮ ਹਾਫਜਾ ਸਾਦੀ ਨੁਸਖੇ ਵਿਚ ਹੈ - ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਦੇ ਕੋਲਬਰੁਕ ਨੁਸਖੇ ਵਿਚ ਨਾਮ ਸਮੁੰਦਰ ਹੈ

3. ਭਾਵ ਝੂਠ।

4. ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਮਾਰੂ ਰਾਗ ਵਿਚ ਮ: ੧ ਹੇਠ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਹੈ। ਦੇਖੋ ਪੰਨਾ 89

5. ਸ੍ਰੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਮ: ੧ ਹੇਠ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਹੈ। ਦੇਖੋ ਪੰਨਾ 17

ਸਾਖੀ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕੁਝ ਦਿਨ ਆਸਾ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਰਹੇ ਸਾਰਾ ਆਸਾ ਦੇਸ਼ ਗੁਰੂ ਗੁਰੂ ਲਗਾ ਜਪਣ ਤੇ ਸਿਖ ਹੋਏ। ਇਕ ਮੰਜੀ¹ ਆਸਾ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਹੈ।

ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਦੀ ਸਾਖੀ² ਬੱਤੀ (32) ਵਿਚ ਮੁੜ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਤਲਵੰਡੀ ਤੋਂ ਚਲਦੇ ਹਨ। ਨਾਲ ਮਰਦਾਨਾ ਹੈ। ਰਾਵੀ ਤੇ ਚਨਾਬ ਦਰਿਆ ਤਕਦੇ ਹੋਏ ਉਜਾੜ ਵਿਚ ਪੈ ਗਏ। ਫਿਰ ਪਟਣ³ ਆਏ। ਉਥੋਂ ਤਿੰਨ ਕੋਹ ਉਜਾੜ ਵਿਚ ਆ ਬੈਠੇ।

ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਾਲਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਟਣ ਦਾ ਪੀਰ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਤਖਤ ਤੇ (ਭਾਵ ਗੱਦੀ ਉਪਰ) ਸ਼ੇਖ ਬ੍ਰਹਮ (ਭਾਵ ਸ਼ੇਖ ਇਬਰਾਹੀਮ) ਸੀ ਉਸਦਾ ਇਕ ਮੁਰੀਦ ਸ਼ੇਖ ਕਮਾਲ ਸੀ।

ਸ਼ੇਖ ਕਮਾਲ ਪੀਰ ਦੇ ਮੁਦਬਰਖਾਨੇ⁴ ਲਈ ਲਕੜੀਆਂ ਚੁਣਨ ਲਈ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਥੇ ਉਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਤੇ ਮਰਦਾਨੇ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ। ਮਰਦਾਨੇ ਨੇ ਰਬਾਬ ਵਜਾਈ ਤੇ ਸਲੋਕ ਗਾਇਆ “ਆਪੇ ਪਟੀ ਕਲਮ ਆਪਿ ਉਪਰਿ ਲੇਖੁ ਭਿ ਤੂੰ। ਏਕੇ ਕਹੀਐ ਨਾਨਕਾ ਦੂਜਾ ਕਾਹੇ ਕੂ”⁵, ਉਸ ਸੁਣਿਆ ਅਰਜ਼ ਕੀਤੀ ਰਬਾਬੀ ਮੁੜ ਸਲੋਕ ਗਾਵੇ। ਮਰਦਾਨੇ ਨੇ ਮੁੜ ਗਾਇਨ ਕੀਤਾ ਤੇ ਕਮਾਲ ਨੇ ਯਾਦ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਜਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪੀਰ ਇਬ੍ਰਾਹੀਮ ਨੂੰ ਸੁਣਾਇਆ ਤੇ ਦਸਿਆ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਖੁਦਾ ਦਾ ਪਿਆਰਾ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਨਾਮ ਨਾਨਕ ਹੈ, ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਇਕ ਰਬਾਬੀ ਹੈ। ਸ਼ੇਖ ਇਬ੍ਰਾਹੀਮ ਨੇ ਆਖਿਆ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਭੀ ਉਸ ਖੁਦਾਇ ਦੇ ਫ਼ਕੀਰ ਕੋਲ ਲੈ ਚਲ, ਉਸ ਨੇ ਖੁਦਾਇ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਚੇਲੇ ਨਾਲ ਚਲ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਪਾਸ ਆਇਆ ਸਲਾਮਅਲੇਕਮ ਕਹਿ ਕੇ ਤੇ ‘ਦਸਤਖ਼ਤੀ ਕਰਕੇ’⁶ ਆਖਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡਾ ਇਕ ਬੈਂਤ ਸੁਣ ਕੇ ਆਇਆ ਹਾਂ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਸਮਝਾ, ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਕਹਿਆ :

“ਏਕ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਦੁਇ ਹਦੀ,

ਕੇਹੜਾ ਸੇਵੀ ਤੇ ਕੇਹੜਾ ਰਦੀ?”

ਤੇ ਫਿਰ ਇਹ ਸੰਕਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਕਿ ਹਿੰਦੂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਸਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਹੀ ਜਾਣਿਆ ਹੈ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਸਾਂ ਸਹੀ ਜਾਤਾ ਹੈ। ਕਿਸ ਵਿਚ ਠੀਕ ਜਾਣੀਏ ਤੇ ਕਿਸ ਵਿਚ ਗਲਤ?

1. ਸ਼ਬਦੀ ਅਰਥ ਹੈ ਛੋਟਾ ਮੰਜਾ। ਮਹੰਤ ਦੀ ਗੱਦੀ ਜਾਂ ਪਲੰਘ-ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦਾ ਉਹ ਥੜਾ ਜਾਂ ਚਬੂਤਰਾ ਜੋ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਬੈਠਣ ਲਈ ਜਾਂ ਸਨਮਾਨ ਵਾਸਤੇ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਬਾਈ (22) ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਮਹੰਤ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਥਾਪੇ ਸਨ। ਇਸ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਬਾਈ ਮੰਜੀਆਂ ਬਖਸ਼ਣ ਦਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। (ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਦੇਖੋ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਦੂਜੀ ਛਾਪ, ਪੰਨਾ 634 ਤੇ 750) ਡਾ: ਮੈਕਲਰਿਡ ਅਨੁਸਾਰ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚ ‘ਮੰਜੀਆਂ’ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਟਪਲੇ ਹਨ। (ਦੇਖੋ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਐਂਡ ਦੀ ਸਿਖ ਰਿਲੀਜ਼ਨ, ਪੰਨਾ 42), ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਧਰਮਸਾਲਾ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀਆਂ ਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਥਾਪੇ – ਉਹ ਧਰਮਸਾਲਾ ਮੰਜੀਆਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਸਨ।
2. ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ, ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਸੰਪਾਦਿਤ, ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ 1927, ਪੰਨਾ 88 ਤੋਂ 95 ਤਕ
3. ਭਾਵ ਪਾਕ ਪਟਣ, ਜਾਂ ਪਾਕ ਪਟਨ, ਜੋਕਿ ਜਿਲਾ ਮਿੰਟ ਗੁਮਰੀ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਹੈ। ਪੁਰਾਣਾ ਨਾਮ ਅਜੋਧਨ ਸੀ। ਸ਼ਹਿਰੋਂ ਬਾਹਰ ਇਕ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ‘ਨਾਨਕਸਰ’ ਸੀ। ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਕਦੇ ਉਦਾਸੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਵਡਾ ਡੇਰਾ ਸੀ।
4. ਮੁਦਬ ਖਾਨਾ, ਮੁਅਦਬਖਾਨਹ-ਭਾਵ ਉਹ ਘਰ ਜਿਥੇ ਅਦਬ ਸਿਖਾਇਆ ਜਾਵੇ ਜਾਂ ਉਹ ਥਾਂ ਜਿਥੇ ਸਿਖਿਆ ਦਿਤੀ ਜਾਵੇ, ਦੇਖੋ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਦੂਜੀ ਛਾਪ, ਪੰਨਾ 738
5. ਇਹ ਸਲੋਕ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਹੈ, ਦੇਖੋ ਪੰਨਾ 129।
6. ਭਾਵ ਦਸਤਖ਼ਤੀ ਕਰਕੇ, ਹਥ ਚੁੰਮ ਕੇ।

ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਜੋ ਉਤਰ ਦਿਤਾ ਉਹ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਦੇ ਕਰਤਾ ਨੂੰ ਦੋ ਸਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਦਿਤਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਕੋ ਸਾਹਿਬ ਹੈ, ਇਕੋ ਹਦ ਹੈ, ਉਸੇ ਨੂੰ ਸੇਵ, ਹੋਰ ਨੂੰ ਰਦ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸੇਵ ਜੋ ਸਭ ਵਿਚ ਸਮਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਸੇਵੀਏ ਜੋ ਜੰਮਦਾ ਤੇ ਮਰਦਾ ਹੈ — ਭਾਵ ਜਨਮ ਮਰਨ ਦੇ ਗੇੜ ਵਿਚ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਤੇ ਪੀਰ ਸ਼ੇਖ ਇਬ੍ਰਾਹੀਮ ਦੀ ਗੋਸ਼ਟ ਹੈ। ਸੁਆਲ ਜੁਆਬ ਸਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਹੈ। ਪੀਰ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦੇ ਸਲੋਕ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਵੀ ਸਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਉੱਤਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਸ਼ਨੋਤਰ ਇੰਜ ਹਨ :

ਪ੍ਰਸ਼ਨ :— ‘ਫਰੀਦਾ ਪਾੜਿ ਪਟੋਲਾ ਧਜਿ ਕਰੀ ਕੰਬਲੜੀ ਪਹਿਰੇਉ ॥

ਜਿਨੀ ਵੇਸੀ ਸਹੁ ਮਿਲੈ ਸੇਈ ਵੇਸ ਕਰੇਉ’ ॥੧੦੩॥

ਉਤਰ :— ‘ਘਰ ਹੀ ਮੁੰਧਿ ਵਿਦੇਸਿ ਪਿਰੁ ਨਿਤ ਝੂਰੇ ਸੰਮਾਲੇ ।

ਮਿਲਦਿਆਂ ਢਿਲ ਨ ਹੋਵਈ ਜੇ ਨੀਅਤਿ ਰਾਸਿ ਕਰੇਇ’¹

ਪ੍ਰਸ਼ਨ :— ਫਰੀਦਾ ਠੰਢੀ ਕੰਤ ਨ ਰਾਵਿਓ ਵਡੀ ਥੀ ਮੁਈਆਸੁ ॥

ਧਨਿ ਕੂਕੇਂਦੀ ਗੋਰ ਮੇ ਤੈ ਸਹ ਨਾ ਮਿਲੀਆਸੁ ॥੫੪॥

ਉਤਰ :— ਮਹਲ ਕੁਚਜੀ ਮੜਵੜੀ ਕਾਲੀ ਮਨਹੁ ਕਸੁਧ ॥

ਜੇ ਗੁਣ ਹੋਵਨਿ ਤਾ ਪਿਰੁ ਰਵੈ ਨਾਨਕ ਅਵਗੁਣ ਮੁੰਧ ॥²

ਪ੍ਰਸ਼ਨ :— ਕਵਣੁ ਸੁ ਅਖਰ ਕਵਣੁ ਗੁਣੁ ਕਵਣੁ ਸੁ ਮਣੀਆ ਮੰਤੁ ॥

ਕਵਣੁ ਸੁ ਵੇਸੇ ਹਉ ਕਰੀ ਜਿਤੁ ਵਸਿ ਆਵੈ ਕੰਤੁ? ॥੧੨੬॥

ਉਤਰ :— ਨਿਵਣੁ ਸੁ ਅਖਰ ਖਵਣੁ ਗੁਣੁ ਜਿਹਬਾ ਮਣੀਆ ਮੰਤੁ ॥

ਏ ਤ੍ਰੈ ਭੈਣੇ ਵੇਸ ਕਰਿ ਤਾਂ ਵਸਿ ਆਵੈ ਕੰਤੁ’ ॥੧੨੭॥

ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨੋਤਰ ਮਗਰੋਂ ਪੀਰ ਨੇ ਇਕ ਮੰਗ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਆਖਿਆ, “ਨਾਨਕ ਮੈਨੂੰ ਏਕੁ ਕਾਤੀ ਲੋੜੀਂਦੀ ਹੈ ... ਮੈਨੂੰ ਓਹੁ ਕਾਤੀ ਦੇਹਿ ਜਿਸਦਾ ਕੁਠਾ ਮਾਣੂ ਹਲਾਲੁ ਹੋਵੇ ।

ਬਾਬੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, ‘ਪੀਰ ਜੀ ਲਈਐ’, ਇਹ ਕਹਿਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸਲੋਕ ਉਚਾਰਿਆ, “ਸਚ ਕੀ ਕਾਤੀ ਸਚੁ ਸਭੁ ਸਾਰੁ” ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ “ਨਾਨਕ ਦਰਿ ਦੀਦਾਰਿ ਸਮਾਇ”।³

ਸ਼ੇਖ ਇਬ੍ਰਾਹੀਮ ਨੇ ਵਾਹੁ ਵਾਹੁ ਕਹਿ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਬੜੀ ਸਿਫਤ ਕੀਤੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖੁਦਾ ਦਾ ਪਿਆਰਾ ਕਹਿਆ। ਖੁਦਾਈ ਵਡੀ ਨਿਵਾਜਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ‘ਨਾਨਕ ਖੁਦਾਇ ਕੇ ਪਿਆਰਿਆ ਕਉ ਪੁਛਣਾ ਸੇ ਗੁਸਤਾਕੀ (ਗੁਸਤਾਖੀ) ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸਲੋਕ ਉਚਾਰਿਆ : “ਰੂਪੈ ਕਾਮੈ ਦੋਸਤੀ ਭੁਖੈ ਸਾਦੈ ਗੰਢੁ” ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ “ਰੂਪੈ ਚੰਗਾ ਨਾਨਕਾ ਵਿਣੁ ਨਾਵੈ ਮੁਹਿ ਗੰਧੁ”⁴ ਤਕ ।

1. ਇਥੇ ਇਕ ਸਲੋਕ ਮਹਲਾ ੩ ਦਾ ਹੈ। ਦੇਖੋ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 509

2. ਇਸ ਸਲੋਕ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ “ਕਾਇ ਪਟੋਲਾ ਪਾੜਤੀ ਕੰਬਲੜੀ ਪਹਿਰੇਇ....” ਵਾਲਾ ਸਲੋਕ ਹੈ। ਜੋ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਮਹਲਾ ੩ ਹੇਠ ਅੰਕਿਤ ਹੈ, ਦੇਖੋ ਪੰਨਾ 1383, 594

3. ਮਾਰੂ ਵਾ: ਸ: ਮ: ੧, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1088

4. ਇਸ ਤੋਂ ਅਗੇ ਦੋ ਤੁਕਾਂ ਹਨ ਜੋਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹਨ ।

5. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 956

6. ਇਹ ਸਲੋਕ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਹੈ। ਦੇਖੋ ਪੰਨਾ 1288

ਸ਼ੇਖ ਇਬਰਾਹੀਮ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਤੋਂ ਇਕ ਹੋਰ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ 'ਖੁਦਾਇ ਕੀ ਵਾਰ ਸੁਨਾਉਣ'। ਉਸ ਆਖਿਆ, "ਅਸਾਂ ਨੂੰ 'ਏਹ ਮਖਸੂਦ' ਹੈ, ਜੋ ਵਾਰ ਦੁਹੁ ਬਾਬ ਹੋਂਦੀ ਨਾਹੀ, ਅਤੇ ਤੂੰ ਹਿਕੁ ਆਖਦਾ ਹੈ, ਵੇਖਾਂ ਖੁਦਾਇ ਦਾ ਸਰੀਕੁ ਤੂੰ ਕਵਣ ਕਰਸੀ?"

ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਸਾ ਕੀ ਵਾਰ ਗਾਇਨ ਕੀਤੀ -- "ਬਲਿਹਾਰੀ ਗੁਰੁ ਆਪਣੇ ਦਿਉਹਾਤੀ ਸਦਵਾਰ" ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ "ਕਰਿ ਆਸਣੁ ਡਿਠੋ ਚਾਉ" ਤਕ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪਉੜੀਆਂ ਨਉਂ ਹੋਈਆਂ।

ਪੀਰ ਨੇ ਆਖਿਆ ..... "ਤੁਧੁ ਅਰੁ ਖੁਦਾਇ ਵਿਚਿ ਭੇਦੁ ਨਾਹੀ ..... ਤੂੰ ਮਿਹਰਬਾਨੁ ਹੋਹੁ। ਜੋ ਅਸਾਡੀ ਭੀ ਖੁਦਾਇ ਨਾਲ ਰਹਿ ਆਵੇ"।

ਬਾਬੇ ਆਖਿਆ "ਸੇਖ ਬ੍ਰਹਮ" ਤੇਰੀ ਖੋਪ ਨਿਬਾਹੈ ਪੀਰ ਆਖਿਆ, "ਜੀ ਬਚਨ ਦੇਹਿ" ਬਾਬੇ ਆਖਿਆ, "ਜਾਹਿ ਬਚਨ ਹੈ"। ਇੰਜ ਕਹਿ ਕੇ ਬਾਬੇ ਸ਼ੇਖ ਵਿਦਾ ਕੀਤਾ।

ਮਿਹਰਬਾਨ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ

-1-

ਮਿਹਰਬਾਨ ਲਿਖਤ ਪੋਥੀ ਸਚ ਖੰਡ ਜੋਕਿ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਸੈਂਚੀ ਪਹਿਲੀ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ¹ ਵਿਚ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਸਾਖੀ ਨੰਬਰ (28) -- ਜਿਸਦਾ ਹਵਾਲਾ ਉੱਪਰ ਵਿਸਥਾਰ ਪੂਰਵਕ ਆ ਚੁਕਾ ਹੈ -- ਸ਼ਾਮਿਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਰ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਦੀ ਸਾਖੀ (32) ਵਾਲੀ ਸਾਖੀ, ਜਿਸਦਾ ਹਵਾਲਾ ਕਿ ਸਵਿਸਥਾਰ ਉਪਰ ਆ ਚੁਕਾ ਹੈ, ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਖੀ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਦੀ ਸਾਖੀ ਨੰਬਰ ਬੱਤੀ ਨਾਲ ਕਾਫੀ ਮਿਲਦੀ ਜੁਲਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਕਈ ਗੱਲਾਂ ਕਰਕੇ ਅੰਤਰ ਵੀ ਹਨ। ਕੁਝ ਅੰਤਰ ਹੇਠਾਂ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

(ੳ) ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਇਕੋ ਸਾਖੀ ਤੇ ਇਕੋ ਗੋਸ਼ਟ ਹੈ ਪਰ ਇਥੇ ਉਹ ਸਾਖੀ (ਬੱਤੀ ਨੰਬਰ) ਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਕੁਝ ਵਾਧੇ ਕਰਕੇ ਤਿੰਨ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਗੋਸ਼ਟਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ² ਅਤੇ ਇੰਜ ਇਸ ਵਿਚ ਵਿਸਥਾਰ ਵਧੇਰੇ ਹੈ ਅਤੇ ਕੁਝ ਅਡਰਾਪਨ ਵੀ।

(ਅ) ਇਸ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਗੋਸ਼ਟਾਂ ਵਿਚ ਜੋ ਬਾਣੀ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਆਏ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਮਾਰਥ ਵੀ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਬਾਣੀ ਦੇ ਅਰਥ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

(ੲ) ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਉਚਾਰਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਉਥੇ ਨਾਲ

1. ਭਾਵ ਮਕਸੂਦ
2. ਹਾਵਜਾਬਾਦੀ ਨੁਸਖੇ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਏ ਕਿ 'ਇਤ ਪਰਥਾਇ ਆਸਾ ਕੀ ਵਾਰ ਹੋਈ ਪਉੜੀਆਂ ਨੌ ਹੋਈਆਂ ਸੇ ਲਿਖਿਆ ਨਹੀਂ, ਲਿਖਣੀਆਂ ਹੈਨ।'।
3. ਮਿਹਰਬਾਨ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਭਤੀਜਾ, ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਦਾ ਲੜਕਾ ਸੀ। ਅਗੇ ਇਸ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਹਰਿ ਜੀ ਤੇ ਚਤੁਰ ਭੈਜ ਨੇ ਵੀ ਪੋਥੀ ਹਰਿ ਜੀ ਤੇ ਪੋਥੀ ਚਤੁਰ ਭੈਜ ਲਿਖੀਆਂ ਜੋਕਿ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਸੈਂਚੀ ਦੂਜੀ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਸੈਂਚੀਆਂ ਸਿਖ ਹਿਸਟਰੀ ਰੀਜਰਚ ਡੀਪਾਰਟਮੈਂਟ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਲੋਂ 1962 ਤੇ 1969 ਈ. ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈਆਂ। ਪਹਿਲੀ ਸੈਂਚੀ ਪ੍ਰੋ. ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸ: ਸਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕੀਤੀ ਤੇ ਦੂਜੀ ਪ੍ਰੋ. ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਤੇ ਪ੍ਰੋ. ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕੀਤੀ।
4. ਦੋਖੇ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ (ਪੋਥੀ ਸਚ ਖੰਡ), ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਸੈਂਚੀ ਪਹਿਲੀ, ਪੰਨਾ 488 ਤੋਂ 588 ਤਕ।

ਸਲੋਕ ਵੀ ਹਨ ਪਉੜੀ ਇਕੋ ਲਿਖੀ ਹੈ ਪਰ ਨਾਲ ਇਹ ਭੀ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਨੌਂ ਪਉੜੀਆਂ ਉਚਾਰਨ ਹੋਈਆਂ। ਮਿਹਰਬਾਨ ਰਚਿਤ ਪੋਥੀ ਸਚ ਖੰਡ ਵਿਚ ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਦੇ ਸਲੋਕ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਪਉੜੀਆਂ ਹੀ ਹਨ। ਕੁਲ ਬਾਰਾਂ ਪਉੜੀਆਂ ਅੰਕਿਤ ਹਨ।

- (ਸ) ਇਕ ਥਾਂ ਤੇ ਸ਼ੇਖ ਇਬਰਾਹੀਮ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਬਾਣੀ ਤੋਂ ਛੁਟ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਬਾਣੀ ਕਹਾਈ ਗਈ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਤੁਕਾਂ:

“ਅਛਲ ਛਲਾਈ ਨਹ ਛਲੈ, ਨਹ ਘਾਉ ਕਟਾਰਾ ਕਰ ਸਕੈ।

ਲੋਭੀ ਕਾ ਜੀਉ ਟਲਪਲੈ। ਬਿਨ ਤੇਲ ਦੀਵਾ ਕਿਉਂ ਜਲੈ।”

- (ਹ) ਬੋਲੀ ਤੇ ਸੈਲੀ ਦੇ ਅੰਤਰ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਕੁਝ ਲਫਜ਼ਾਂ ਦਾ ਵੀ ਫ਼ਰਕ ਹੈ ਜਿਵੇਂ :—

- (1) ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਸ਼ੇਖ ਬ੍ਰਿਹਮ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਪਰ ਇਥੇ ਨਾਮ ਹੈ ਸ਼ੇਖ ਬਿਰਹਮ। ਨਾਲ ਹੀ ਸ਼ੇਖ ਜੀ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਨਾਮ ਵੀ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਹੈ ਬਾਲਾ ਰਾਜਾ।¹

- (2) ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੇਖ ਬ੍ਰਿਹਮ (ਇਬਰਾਹੀਮ) ਦਾ ਮੁਰੀਦ ਮੁਦਬਰ ਖਾਣੇ (ਮੁਅੱਦਬ ਖਾਨਾ) ਲਈ ਲਕੜੀਆਂ ਇਕਠੀਆਂ ਕਰ ਰਹਿਆ ਸੀ। ਇਥੇ ਮੁਦਬਰ ਖਾਣੇ ਦੀ ਥਾਂ ਸ਼ਬਦ ਮੁਤਪਖਿ ਖਾਨੇ ਹੈ ਅਤੇ ਪਰਮਾਰਥ ਵਿਚ ਲੰਗਰ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ।²

- (3) ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਸ਼ੇਖ ਇਬਰਾਹੀਮ ਦੇ ਮੁਰੀਦ ਦਾ ਨਾਮ ਕਮਾਲ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਇਹ ਨਾਮ ਨਹੀਂ ਹੈ।

- (ਕ) ਇਸ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਪਰਮਾਰਥ ਲਿਖਦੇ ਹੋਏ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦਾ ਭੀ ਇਕ ਸਲੋਕ ਦਿਤਾ ਹੈ।³

- (ਖ) ਇਸ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਜੋ ਸ਼ੇਖ ਇਬਰਾਹੀਮ ਨਾਲ ਦੂਜੀ ਗੋਸ਼ਟ ਹੈ, ਉਸ ਮਗਰੋਂ ਤੀਜੀ ਗੋਸ਼ਟ ਦੀ ਸਾਰੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਤੋਂ ਅੱਡਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਵਡਹੰਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਬਾਣੀ ਅੰਕਿਤ ਹੈ :—

“ਗੁਣਵੰਤੀ ਸਹੁ ਰਾਵਿਆ ਨਿਰਗੁਣ ਕੂਕੇ ਕਾਇ” ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ “ਤੈ ਸਹ ਲਗੀ ਜੇ ਰਹੈ ਭੀ ਸਹੁ ਰਾਵੈ ਸੋਇ” ਤਕ।⁴

- (ਗ) ਇਸ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਹਰ ਗੋਸ਼ਟ ਦੇ ਅੰਤ ਤੇ ਇਕ ਸਲੋਕ ਹੈ, ਜੋਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਰਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਨਾਨਕ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੈ। ਇਹ ਮਿਹਰਵਾਨ ਦੀ ਬਾਣੀ ਹੈ।

1. ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ, ਮਿਹਰਵਾਨ ਰਚਿਤ। ਸੈਂਚੀ ਪਹਿਲੀ, ਪੰਨਾ 494, ਇਹ ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਮਹਲਾ ੨, ਘਰ 5-23 ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ।
2. ਦੇਖੋ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ, ਮਿਹਰਵਾਨ ਰਚਿਤ, ਸੈਂਚੀ ਪਹਿਲੀ, ਪੰਨਾ 488, ਅਸਲ ਨਾਮ ਬਲਰਾਜਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਦੂਜੀ ਛਾਪ ਪੰਨਾ 607 ਉਪਰ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਉਥੇ ਸ਼ੇਖ ਇਬਰਾਹੀਮ ਦੇ ਹੇਠ ਨਾਮ ਵੀ ਦਿਤੇ ਹਨ : ਫ਼ਰੀਦ ਸਾਨੀ, ਸਾਲਿਬ ਫ਼ਰੀਦ ਆਦਿਕ। ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਾਂਗ ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸ਼ੇਖ ਬ੍ਰਹਮ ਹੀ ਨਾਮ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। (ਦੇਖੋ ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਉਤਰਾ ਅਧਿਆਇ : 33)
3. ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ, ਮਿਹਰਬਾਨ ਰਚਿਤ, ਸੈਂਚੀ ਪਹਿਲੀ, ਪੰਨਾ 488
4. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 488, ਪ੍ਰਭਾਤੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦਾ ਤੀਜਾ ਸ਼ਬਦ ਜੋਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਹੈ।
5. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 506 ਤੇ 507

-2-

ਇਹ ਹਨ ਕੁਝ ਅੰਤਰ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਹੀ ਗੋਸਟਾਂ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਭਾਵ ਤੇ ਸਾਖੀ ਦਾ ਵਿਰਤਾਂਤ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਦੀ ਸਾਖੀ ਨੰਬਰ 32 ਨਾਲ ਲਗਭਗ ਮਿਲਦਾ ਜੁਲਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੋਸਟਾਂ ਵਿਚ “ਸੇਖ ਫਰੀਦ ਦੇ ਪਟਣ, “ਪਟਣ” ਦਾ ਪੀਰ ਸੇਖ ਫਰੀਦ”, “ਫਰੀਦ ਦੇ ਤਖਤਿ ਸੇਖ ਬਿਰਹਾਮ”’, “ਪਟਣ ਸੇਖ ਫਰੀਦ”’ ਅਤੇ ਪਹਿਲੀ ਗੋਸਟ ਵਿਚ ਸੇਖ ਫਰੀਦ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਹਨ।’

ਇਸ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਦੂਜੀ ਗੋਸਟ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਬਾਰਾਂ ਪੌੜੀਆਂ ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਦੀਆਂ ਉਚਾਰਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਉਸ ਮਗਰੋਂ ਜੋ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਗੁਰੂ ਜੀ ਤੇ ਸੇਖ ਇਬਰਾਹੀਮ ਵਿਚਕਾਰ ਹੈ ਉਹ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਤੋਂ ਅੱਡਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲਬਾਤ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਸੇਖ ਫਰੀਦ ਦੀ ਤੁਰਬਤਿ ਤੇ ਭੀ ਗਏ। ਕਿਉਂਕਿ ਜਦ ਸੇਖ ਇਬਰਾਹੀਮ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਸੇਖ ਫਰੀਦ ਦੀ ਤੁਰਬਤਿ ਤੇ ਜਾਣ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉਥੇ ਹੋ ਆਏ ਹਨ। ਉਸ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਦਾ ਅੰਤ ਇਉਂ ਹੈ:-

ਤਬ ਸੇਖ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਜਿ, “ਭੇਰਾ ਤੁਰਬਤਿ ਸੇਖ ਫਰੀਦ ਬਾਬੇ ਦੀ ਭੀ ਦਿਸੈ, ਓ ਜਾਹਗਾ ਭੀ ਨਿਹਾਲਾ ਥੀਵੈ।” ਤਾਂ ਬਾਬੇ ਨਾਨਕ ਕਹਿਆ ਜਿ, “ਸੇਖ ਜੀ, ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਜਾਰਤਿ ਕੀਤੀ ਆਹੀ, ਜਾਰਤਿ ਕਰਕੇ ਤੈਥੇ ਆਏ। ਜਾਂ ਤੁਸਾਂ ਸੁਬਾਹ ਨਾਲਿ ਉਜੁ ਨਿਵਾਜਿ ਕੀਤੀ ਆਹੀ ਉਦੁ ਪਹਰੁ ਰਾਤਿ ਅਗੈ ਜਾਰਤਿ, ਜੁਥੇ ਦੀ ਰੋਟੀ ਦੀ, ਤੁਰਬਤਿ ਦੀ ਕਰ ਕੈ ਇਥੇ ਆਏ ਆ ਹੈ। ਅਹਿ ਨੀਸਾਨੀ ਭੀ ਦਿਨੀਅਸ”। ਤਬ ਸੇਖ ਹੈਰਾਨ ਹੋਇਆ। ਸੇਖ ਦੇ ਦਿਲੈ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਆਖੀਓਸੁ, ਸੇਖ ਬਿਰਹਾਮ ਕੀ ਨਿਸਾ ਕੀ।’

ਇਹ ਇਕ ਵਡਾ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੇ ਮਜ਼ਾਰ ਉਪਰ ਜਾਂਦੇ ਨਹੀਂ ਦੱਸੇ ਗਏ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇਥੇ ਇਸ ਗੋਸਟ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ।

-3-

ਉਪਰ ਕਥਿਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਗੋਸਟਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟ ਇਕ ਹੋਰ ਗੋਸਟ ਵੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੇਖ ਫਰੀਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਆਇਆ ਹੈ। ਉਹ ਹੈ ਨੰਬਰ 131, ਜੋ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਪੀਰ ਬਹਾਉਦੀਨ ਦੇ ਪੋਤਰੇ ਨਾਲ।

ਇਹ ਗੋਸਟ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਮਾਰੂ ਰਾਗ ਵਿਚ ਮਾਰੂ ਕਾਫੀ ਮਹਲਾ ੧, ਘਰ 2 ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਸ਼ਬਦ “ਆਵਉ ਵੰਵਉ ਡੂੰਮਣੀ ਕਿਤੀ ਮਿਤ੍ਰ ਕਰੇਉ” ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ “ਨਾਨਕ ਨਾਹੁ ਨ ਵੀਛੁੜੈ ਤਿਨ ਸਚੈ ਰਤੜੀਆਹ” ਤਕ ਦੇ ਪਰਮਾਰਥ ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਅੱਠ ਅੰਕ ਹਨ। ਤੀਜੇ ਅੰਕ ਦੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਹਨ

1. ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ, ਮਿਹਰਬਾਨ ਰਚਿਤ, ਸੈਂਚੀ ਪਹਿਲੀ, ਪੰਨਾ 488

2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 590 ਤੋਂ 592 ਤਕ

3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 590 ਤੋਂ 592 ਤਕ

4. ਕਬਰ, ਮਜ਼ਾਰ

5. ਜ਼ਿਆਰਤ, ਯਾਤਰਾ ਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀਦਾਰ

6. ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ। ਮਿਹਰਬਾਨ ਰਚਿਤ ਪੰਨਾ 505

7. ਸੇਖ ਬਹਾਉਦੀਨ ਦਾ ਨਾਮ ਗੋਸਟ ਵਿਚ ਪੀਰ ਬਹਾਵਦੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਪੀਰ ਕਮਾਲ ਉਦੀਨ ਕੁਰੈਸ਼ੀ ਦਾ ਪੁਤਰ ਸੀ। ਸੇਖ ਫਰੀਦ ਦਾ ਗੁਰੂ ਮਿਤਰ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਲੜਕਾ ਸੀ ਸੇਖ ਸਦਰਉਦੀਨ। ਪੀਰ ਬਹਾਉਦੀਨ ਦੇ ਪੋਤਰੇ ਦਾ ਨਾਮ ਗੋਸਟੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਦਿਤਾ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਨਾਮ ਪੀਰ ਬਹਾਵਲ ਹੋਕ ਹੋਏ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਮੁਲਤਾਨ ਵਿਖੇ ਮੁਲਾਕਾਤ ਪੀਰ ਬਹਾਵਲ ਹੋਕ ਨਾਲ ਹੋਈ (ਦੇਖ ਪੰਨਾ 619)

8. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1014-15

“ਪੋਈਅੜੈ ਪਿਰੁ ਸੰਮਲਾ ਸਾਹੁਰੜੇ ਘਰਿ ਵਾਸੁ । ਸੁਖਿ ਸਵੰਧਿ ਸੋਹਾਗਣੀ ਪਿਰੁ ਪਾਇਆ ਗੁਣਤਾਸੁ ।”
ਇਸ ਅੰਕ ਦਾ ਪਰਮਾਰਥ ਲਿਖਦੇ ਹੋਏ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਆਇਆ ਹੈ । ਉਹ ਇੰਜ ਹੈ :-

“ਤਬ ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਨਾਨਕ ਜੀ ਕਹਿਆ ਕਿ, ਏ ਸਾਹਿ ਜੀ । ਜਿਨੀ ਸਾਹਿਬ ਸੇਵਿਆ ਪੋਈਐ
ਏਤ ਜਹਾਨਿ, ਸ਼ੇਖ ਬਹਾਵਦੀ, ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ, ਨਾਮੈ, ਕਬੀਰ, ਰਵਿਦਾਸ, ਸਾਰਖੀ, ਖੁਆਜਾ
ਮਨੋਦੀ, ਜੋਹੀ-ਜਿਨੀ ਏ ਤੁ ਜਹਾਨਿ ਮਿਹਨਤਿ ਕੀਤੀ ਸਿ ਜਾਇ ਸਾਹਿਬ ਕੂੰ ਓਹੁ ਜਹਾਨਿ
ਮਿਲੇ, ਸੁਖਾਲੈ ਥੀਐ ।”

ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚੋਂ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੇ ਹਵਾਲੇ

ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਦੀ ਸਾਖੀ ਨੰਬਰ ਅਠਾਈ (28) ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਇਹ ਸਾਖੀ ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਵਾਲੀ ਸਾਖੀ ਦੀਆਂ ਪੁਰਾਤਨ ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ । ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਹੱਥ ਲਿਖਤ 1658 ਈ: ਤੇ ਹੱਥ ਲਿਖਤ 1868 ਈ: ਵਿਚ । ਇੰਜ ਲਗਭਗ ਸੌ ਸਾਲ ਦੀ ਵਿਥ ਦੇ ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਪੁਰਾਣੇ ਖਰੜਿਆਂ ਵਿਚ ਇਹ ਸਾਖੀ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਪਰ ਲਿਥੋ ਦੀ ਛਪੀ ਹੋਈ ਸੰਨ 1871 ਈ: ਦੀ ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਤੇ ਫਿਰ ਟਾਇਪ ਦੇ ਛਾਪੇ ਦੀਆਂ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਜੋ ਕਿ ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਦੀਆਂ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਦੇ ਨਾਮ ਹੇਠ ਛਪੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਹੁਣ ਤਕ ਛਪ ਰਹੀਆਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਸਾਖੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ । ਇੰਜ ਲਗਭਗ ਸੌ ਸਾਲ ਤੋਂ ਇਹ ਸਾਖੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਦਸੇ ਗਏ ਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਤਿੰਨ ਪਰਸੰਗ ਵਾਪਰੇ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਲੇਖ ਦੇ ਆਦਿ ਵਿਚ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਹੁਣ ਬਹੁ ਲੈ ਕੇ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਲਈ ਗਈ ਹੈ । ਛਾਪੇ ਵਾਲੀਆਂ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚ ਕਿਧਰੇ ਕਿਧਰੇ, ਉਤਾਰੇ ਕਾਰਨ ਜਾਂ ਛਾਪੇ ਦੀ ਗਲਤੀ ਕਰਕੇ, ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਹੈ ।

ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ, ਦੀ ਸਾਖੀ ਨੰਬਰ ਬੱਤੀ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, (ਜੋ ਕਿ ਮਿਹਰਬਾਨ ਰਚਿਤ ਪੋਥੀ ਸਚਖੰਡ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਗੋਸ਼ਟਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਸਤਾਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਈ ਵਾਰ ਕਰਕੇ ਅੰਕਿਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਉਪਰ ਖੋਲ ਕੇ ਬਿਆਨ ਹੋ ਚੁਕਾ ਹੈ) ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ । ਇਹ ਉਪਰ ਕਥਿਤ ਭਾਈ - ਬਾਲੇ ਵਾਲੀਆਂ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਦੇ ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਤੇ ਛਾਪੇ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਹੀ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ । ਪਰ ਕੁਝ ਕੁ ਅੰਤਰ ਹਨ । ਉਪਰ ਕਥਿਤ ਦੋਹਾਂ ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਖਰੜਿਆਂ ਵਿਚ ਮਰਦਾਨਾ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਭਾਈ ਬਾਲਾ ਨਾਲ ਹੈ । ਛਾਪੇ ਵਾਲੀਆਂ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚ ਮਰਦਾਨਾ ਨਾਲ ਹੈ, ਬਾਲੇ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ । ਸ਼ੇਖ ਇਬਰਾਹੀਮ

1. ਭਾਵ ਸ਼ੇਖ ਬਹਾਉਦੀਨ

2. ਸਾਰਖਾ ਦਾ ਬਹੁਵਚਨ ਭਾਵ ਸਚਿਆਰਾ ਨੇ (ਸਾਰਖਾ ਦੇ ਅਰਥ ਲਈ ਦੇਖੋ ਪੰਨਾ 139 ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਦੂਜੀ ਛਾਪ)

3. ਭਾਵ ਖੁਆਜਾ ਮੁਈਨੁਦੀਨ (ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ, ਦੇਖੋ ਬੀਲੋ ਓਰੀਐਂਟਲ, ਬਾਇਓਗਰਾਫੀਕਲ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ (ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ) ਤੇ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਪੰਨਾ 351 ਤੇ 148)

4. ਜਿਸ ਦੀ ਨਕਲ ਡਾ: ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਛਾਪੀ ਹੈ (ਦੇਖੋ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਪਰੰਪਰਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, ਪੰਨਾ 322 ਤੋਂ 325-ਤੱਕ)

5. ਇਹ ਖਰੜਾ ਸਿੱਖ ਹਿਸਟਰੀ ਵਿਭਾਗ, ਖਾ: ਕਾ: ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹੈ ।

6. ਇਸ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਡਬਲੀਉ, ਐਚ. ਮੈਨਲਿਓਡ ਨੇ ਦਿਤਾ ਹੈ । ਦੇਖੋ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਐਂਡ ਦੀ ਸਿੱਖ ਰਿਲੀਜ਼ਨ (ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ) ਪੰਨਾ 71 ਤੋਂ 76

7. ਰਾਇ ਸਾਹਿਬ ਮੁਨਸ਼ੀ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਐਂਡ ਸੰਨਜ਼, ਲਾਹੌਰ, 1906 ਈ. ਦੀ ਛਾਪ ਜੋ ਕਿ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦੀ 1942 ਈ. ਦੀ ਛਾਪ ਜਿਸ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਮੈਕਲਿਓਡ ਨੇ ਦਿਤਾ ਹੈ, ਪੰਨਾ 71 ਉਪਰ

ਨੂੰ ਸ਼ੇਖ ਬ੍ਰਹਮ (ਹੱਥ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ) ਤੇ ਸ਼ੇਖ ਬ੍ਰਹਮ (ਛਾਪੇ ਵਾਲੀਆਂ ਵਿਚ) ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਮੁਰੀਦ ਦਾ ਨਾਉਂ ਕਾਮਲ ਹੈ ਜੋ ਮਿਹਰਬਾਨ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਨਾਲ ਰਲਦਾ ਹੈ, ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਰਲਦਾ ਜਿਥੇ ਕਿ ਨਾਮ ਕਮਾਲ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਖੀ ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਖਰੜਿਆਂ ਵਿਚ ਤੇ ਛਾਪੇ ਵਾਲੇ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਾਲੇ ਸ਼ੈਲੀ ਤੋਂ ਲਈ ਜਾਪਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਸਾਖੀ ਦਾ ਰੂਪ ਤੇ ਭਾਵ ਉਸ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਮਿਹਰਬਾਨ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਦਿਤੀਆਂ ਤਿੰਨ ਗੋਸ਼ਟਾਂ ਇਥੇ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇਥੇ ਕੇਵਲ ਇਕੋ ਗੋਸ਼ਟ ਹੈ ਤੇ ਅੰਤ ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਉਚਾਰਨ ਨਾਲ ਹੈ। ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਖਰੜਿਆਂ ਵਿਚ ਨੌਂ ਪਉੜੀਆਂ ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਦੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ। ਮਿਹਰਬਾਨ ਵਾਂਗ ਬਾਰਾਂ ਨਹੀਂ ਦਿਤੀਆਂ ਪਰ ਛਪੇ ਹੋਏ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਇਕੋ ਪਉੜੀ ਹੈ। ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਖਰੜਿਆਂ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਸ਼ਬਦ ਕੁਝ ਵਖਰੇ ਹਨ, ਜੋਕਿ ਇੰਜ ਹਨ :—

ਤਾਂ ਸ਼ੇਖ ਬਿਰਹਾਮ ਕਹਿਆ, ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਪੀਰ ਹੈ ਅਤੇ ਮੈਂ ਤੇਰਾ ਮੁਰੀਦ ਹਾਂ। ਸ਼ੇਖ ਬਹੁਤ ਤਬਾਜ਼ਾ ਕੀਤੀ ਸੁ।'

ਪਰ ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਤੇ ਛਪੇ ਹੋਏ ਦੋਹਾਂ ਹੀ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਵਾਲੀਆਂ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ੇਖ ਇਬਰਾਹੀਮ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸਲੋਕਾਂ ਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉੱਤਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਜੋਕਿ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਛਪੇ ਹੋਏ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਕਿਧਰੇ ਕਿਧਰੇ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਵੀ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਪਰ ਸਮੁੱਚਾ ਭਾਵ ਤੇ ਸਾਰੰਸ਼ ਇਸ ਸਾਖੀ ਦਾ ਉਹੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਦੀ ਸਾਖੀ ਬੱਤੀ (32) ਵਾਲਾ ਹੈ।

ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੇ ਹਵਾਲੇ

—1—

ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ (ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ) 'ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਦਾ ਟੀਕਾ ਰੂਪ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਜਨਮ-ਸਾਖੀ, ਜੋ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਲਿਖੀ ਹੈ।'³ ਇਸ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਹਵਾਲੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਲਿਖਵਾਈ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਹੀ ਭਾਸਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਕੁਝ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਬੇਨਤੀ ਕਰਨ ਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਦਾ ਟੀਕਾ ਕਰਕੇ ਸੁਣਾਇਆ ਇਹ ਉਚ ਟੀਕਾ ਹੀ ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੈ।

ਭਾਵੇਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਕੋਈ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਪਰ ਇਸ ਟੀਕੇ ਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਵਿਚ ਦੋ ਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਇਆ ਹੈ।

—2—

ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਦੀ ਸਾਖੀ ਨੰਬਰ 28 ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ਪਰ ਸਾਖੀ ਨੰਬਰ ਬੱਤੀ ਚੌਥੇ ਮਿਲਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਵੇਰ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੇ ਪਟਣ ਭਾਵ ਪਾਕ ਪਟਣ ਜਾਂਦੇ ਦਸੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਕ ਸਾਖੀ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਹੈ ਤੇ ਦੂਜੀ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਆਂਦੀ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਸਾਖੀ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਪਾਕ

1. ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਪਰੰਪਰਾ, ਡਾ. ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ, ਪੰਨਾ 325
2. ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਜੋ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਨ ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੰਦ ਬੰਦ ਕਟ ਕੇ ਸਹੀਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਹੀਦ ਗੰਜ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਪਾਸ ਹੈ।
3. ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਦੂਜੀ ਛਾਪ, ਪੰਨਾ 326
4. ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ, ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਨੰ. 1440, ਪੰਨਾ 1 ਤੇ 2 ਤੇ ਲਿਖਤ ਨੰ. 230 (ਸੀ), ਪੰਨਾ 1 ਤੇ 2. ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਹੱਥ ਲਿਖਤਾਂ ਸਿੱਖ ਹਿਸਟਰੀ ਰੀਸਰਚ ਵਿਭਾਗ, ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹਨ।

ਪਟਨ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਬੜੇ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਹੈ।¹ ਪਰ ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਜਦ ਗੁਰੂ ਜੀ ਪਾਕ ਪਟਨ ਜਾਂਦੇ ਦੱਸੇ ਗਏ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਸਾਖੀ ਸੰਖੇਪ ਤੌਰ ਤੇ ਦਰਜ ਹੈ।²

ਪਹਿਲੀ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਤਲਵੰਡੀ ਤੋਂ ਮਰਦਾਨੇ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਪਾਕ ਪਟਨ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਉਮਰ ਅਜੇ ਅੱਠ ਸਾਲ ਤੋਂ ਉਪਰ ਤੇ ਨੌਂ ਸਾਲ ਤੋਂ ਘੱਟ ਹੈ। ਇਸ ਸਾਖੀ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਬੜੀ ਦਿਲਚਸਪ ਹੈ, ਜੋਕਿ ਸੰਖੇਪ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇੰਜ ਹੈ — ਇਕ ਦਿਨ ਮਰਦਾਨਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕੀ ਫਰੀਦ ਦੀ ਜਾਰਤ (ਭਾਵ ਜ਼ਿਆਰਤ) ਨੂੰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਚਲੋਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਭੀ ਜ਼ਿਆਰਤ ਕਰ ਆਵਾਂ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਕਹਿਆ ਜੇ ਤੂੰ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਪੱਕੀ ਸ਼ਿਫਾਕਤ (ਭਾਵ ਰਫਾਕਤ, ਸੰਗ ਸਾਥ) ਕਰੇਂ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਚਲਦੇ ਹਾਂ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਕਹਿਆ ‘ਅੱਖੀ ਮੀਟ’, ਉਸ ਅੱਖਾਂ ਮੀਟੀਆਂ ਤਾਂ ਪਲਾਂ ਵਿਚ ਪਟਣ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਅਗੇ ਜੋ ਸਾਖੀ ਹੈ ਉਹ ਕੁਝ ਤਾਂ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਨੰਬਰ 32 ਨਾਲ ਰਲਦੀ ਹੈ ਤੇ ਕੁਝ ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਦੀ ਇਸ ਸਾਖੀ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਕੁ ਇਸ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਵੀ ਹਨ। ਕੁਝ ਕੁ ਅੰਤਰ ਇਹ ਹਨ।

(ੳ) ਇਥੇ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਜੋ ਬਾਣੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨੋਤਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਉਹ ਹੋਰ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਤੋਂ ਵਧ ਹੈ।

(ਅ) ਇਥੇ ਬਾਣੀ ਦੇ ਭਾਵ ਵਿਸਥਾਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਿਤੇ ਹਨ।

(ੲ) ਸ਼ੇਖ ਬ੍ਰਹਮ (ਇਬਰਾਹੀਮ) ਨੇ ਕਹਿਆ ਕਿ ਢਾਢੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਵਾਰ ਗਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਰਾਜੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ..... “ਤੈਸੇ ਮਹਾਰਾਜ ਕੀ ਵਾਰ ਕਰਤੇ ਹੈ। ਸੇ ਮਹਾਰਾਜ ਭੀ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਤਾ ਹੈ। ..... ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਭਾਈ ਕਾਈ ਪ੍ਰਮੇਸਰ ਕੀ ਵਾਰ ਸੁਣਾਵਹੁ।” ਤਾਂ ਬਾਬੇ ਕਹਿਆ, ਮਰਦਾਨਿਆ ਕਬੀਰ ਜੀ ਨੇ ਗਉੜੀ ਕਾ ਰਾਗ ਅੰਗੀਕਾਰ ਕੀਆ ਹੈ। ਅਰ ਸਿਧਹੁ ਨੇ ਰਾਮਕਲੀ ਕਾ ਰਾਗ ਅੰਗੀਕਾਰ ਕੀਆ ਹੈ। ਅਰ ਹਮਾਰੇ ਸਭ ਹੀ ਰਾਗ ਹੈ। ਪਰ ਏ ਪੀਰ ਆਸਾਵੰਤ ਆਇਆ ਹੈ ਸੇ ਆਸਾ ਕੇ ਰਾਗ ਵਿਚਿ ਵਾਰ ਸੁਣਾਵਹੁ”।³ .... ਅਗੇ ਆਸਾ ਜੀ ਦੀ ਵਾਰ ਧੁਨੀ ਸਮੇਤ ਅੰਕਿਤ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਦਾ ਮ: ੨ ਦਾ ਸਲੋਕ ਭੀ ਮ: ੧ ਕਰਕੇ ਦਰਜ ਹੈ। ਆਦਿ ਆਦਿ।

(ਸ) ਇਸ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਦੀਆਂ ਨੌਂ ਪਉੜੀਆਂ ਸਲੋਕਾਂ ਸਮੇਤ ਅਰਥਾਂ ਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਸਮੇਤ ਅੰਕਿਤ ਹਨ।⁴ ਇਸ ਵਿਆਖਿਆ ਵਿਚ ਸ਼ੇਖ ਇਬਰਾਹੀਮ ਵਲੋਂ ਕਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹਨ ਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਵਲੋਂ ਪਉੜੀਆਂ ਸਲੋਕਾਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਤਰ ਹੈ।

(ਹ) ਇਥੇ ਪੀਰ ਦੇ ਇਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦੇ ਉਤਰ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਟੁੰਡੇ ਅਸਰਾਜੇ ਦੀ ਧੁਨੀ ਦਾ ਭਾਵ ਵੀ ਦਸਦੇ ਹਨ।⁵

1. ਉਪਰ ਕਥਿਤ ਹਥ ਲਿਖਤ ਨੰ: 1440 ਵਿਚ ਪੰਨਾ 53 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 79 ਤਕ ਇਹ ਸਾਖੀ ਹੈ।

2. ਉਸੀ ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਨੰ: 1440 ਵਿਚ, ਪੰਨਾ 382 ਤੋਂ 384 ਤਕ।

3. ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਮ ਇਥੇ ਦਾਨਾ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਜੋਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਕਹਿਣ ਤੇ ਮਰਦਾਨਾ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਹੱਥ ਲਿਖਤ 2300 (ਸੀ), ਪੰਨਾ 32 ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ।

4. ਉਪਰ ਕਥਿਤ ਹੱਥ ਲਿਖਤ 2300 (ਸੀ) ਦਾ ਪੰਨਾ 35

5. ਅਗੇ ਜੋ ਸਾਖੀਆਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਾਖੀ ਪਉੜੀਆਂ ਤੋਂ ਸਲੋਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਆਏ ਹਨ। ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਅਠ ਨੌਂ ਸਾਲ ਵਿਚ ਹੀ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦੇ ਅਸਥਾਨ ਪਾਕ ਪਟਨ ਵਿਖੇ ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਉਚਾਰਨ ਕੀਤੀ।

6. ਦੇਖੋ ਉਪਰ ਕਥਿਤ ਹੱਥ ਲਿਖਤ 2300 (ਸੀ) ਦਾ ਪੰਨਾ 48

- (ਕ) ਇਸ ਸਾਖੀ ਦੇ ਅੰਤ ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ “ਬਾਬਾ ਬਰਸਾ ਨਵਾ ਕਾ ਹੁਆ” ਸੇ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਸਾਖੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਨੌਂ ਸਾਲ ਦੀ ਆਯੂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਈ।
- (ਖ) ਇਥੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ “ਜਿਤ ਦਰਿ ਲਖ ਮੁਹੰਦਾ ਲਖ ਬ੍ਰਹਮੇ ਬਿਸਨ ਮਹੇਸ਼” ਵਾਲਾ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਉਚਾਰਨ ਹੁੰਦਾ ਦਸਿਆ ਹੈ ਜੋਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ।
- (ਗ) ਅੰਤ ਵਿਚ “ਫਰੀਦਾ ਗਲੀਏ ਚਿਕੜ ਦੂਰ ਘਰ ....” ਵਾਲਾ ਸਲੋਕ ਆਇਆ ਹੈ ਜੋਕਿ ਹੋਰ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈ।
- (ਘ) ਜਿਵੇਂ ਅਖੀਆਂ ਮੀਟ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਤੇ ਮਰਦਾਨਾ ਤਲਵੰਡੀਓਂ ਪਟਨ ਗਏ, ਇੰਜ ਹੀ ਉਥੋਂ ਤਲਵੰਡੀ ਵਾਪਸ ਪਰਤੇ ਦਸੇ ਗਏ ਹਨ।

—3—

ਇਹ ਤਾਂ ਹਨ ਕੁਝ ਕੁ ਵਡੇ ਵਡੇ ਅੰਤਰ ਪਹਿਲੀ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਪਰ ਜੋ ਸਾਖੀ ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ ਵਿਚ ਲਗਭਗ ਅਖੀਰ ਤੇ ਅੰਕਿਤ ਹੈ, ਉਹ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਅੱਡਰੀ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਮਰਦਾਨੇ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਚਲੋ ਪਾਕ ਪਟਨ ਚਲੀਏ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਤੋਂ ਪਟਨ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸਾਖੀ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਇੰਜ ਹੈ - ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਚਲ ਦੇ ਮੇਲੇ ਤੇ ਸਿਧ ਗੋਸ਼ਟ ਕਰਕੇ, ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਤੇ ਬਾਲੇ ਨੂੰ ਪਿਤਾ ਕਾਲੂ ਤੇ ਮਾਤਾ ਤ੍ਰਿਪਤਾ ਪਾਸ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਨੂੰ ਰੁਖਸਤ ਕੀਤਾ। ਉਥੋਂ ਮਰਦਾਨੇ ਦੇ ਨਾਲ ਮੁਲਤਾਨ ਗਏ। ਉਥੇ ਪੀਰਾਂ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕੀਤੀ ਤੇ ਹਾਜ਼ਰ ਨਾਮਾ¹ ਉਚਾਰਨ ਕੀਤਾ। ਫਿਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਮਰਦਾਨੇ ਨੂੰ ਆਖਿਆ :-

“ਪਟਣ ਅਸਾਂ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਜੋ ਸੇਖ ਬਿਰਹਮ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਦੇਖਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਚਿਤ ਹੈ ਕਿ ਵਿਸਰ ਗਇਆ ਏ। ਤਾਂ ਬਾਬਾ ਤੇ ਮਰਦਾਨਾ ਪਟਨ ਸੇਖ ਫਰੀਦ ਦੇ ਆ ਉਤਰੇ। ਤਾਂ ਸੇਖ ਬਿਰਹਮ ਨੂੰ ਖਬਰ ਹੋਈ ਤਾਂ ਸੇਖ ਬਿਰਹਮ ਇਕ ਬਕਰਾ ਤੇ ਰਸਤ ਘਿਉ ਆਟਾ ਲੈ ਕੇ ਆ ਮਿਲਿਆ। ਜੋ ਆਪ ਤੁਸੀਂ ਇਥੇ ਲੰਗਰ ਕਰਵਾਹੋ ਨਾਲ ਹਿੰਦੂ ਰਸੋਈਏ ਆਏ ਤਾਂ ਬਾਬੇ ਕਹਿਆ ਜੁ ਸਰੀਰ ਦੀ ਲਜਤ³ ਵਾਸਤੇ ਬਕਰਾ ਮਾਰਨਾ ਪਰਵਾਨ ਨਹੀਂ। ਤਾਂ ਸੇਖ ਕਹਿਆ ਜੇ ਹਲਾਲ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਦੋਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਤਾਂ ਬਾਬੇ ਰਾਮਕਲੀ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਸਲੋਕ ਕੀਤਾ :- “ਸਚਿ ਕੀ ਕਾਤੀ ਸਚੁ ਸਭੁ ਸਾਰੁ ....” ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ “ਨਾਨਕ ਦਰਿ ਦੀਦਾਰ ਸਮਾਇ” ਤਕ।⁴

ਅੱਗੇ ਇਸ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਸੇਖ ਬਿਰਹਮ ਨੇ ਇਹ ਵਚਨ ਸੁਣਿਆ ਤਾਂ ਕਹਿਆ ਕਿ ਅਗੇ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਮਨ ਵਡਿਆਈ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਹੁਣ ਤੁਹਾਡੇ ਵਚਨ ਸੁਣ ਕੇ ਨਿਮਾਣਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਤਾਂ ਬਾਬੇ ਕਹਿਆ ਫੁਵਾਰੇ ਦਾ ਜਲ ਜਿਤਨਾ ਨੀਵਾਂ ਜਾਂਵਦਾ ਹੈ ਇਤਨਾ ਹੀ ਉਚਾ ਚੜ੍ਹਦਾ ਹੈ। ਤੈਸੇ ਜੇ ਮਨ ਨੀਵਾਂ ਕਰਦੇ ਹਨ ਸੇ ਉਚੀ ਪਦਵੀ ਕਰਤਾਰ ਦੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਂਦੇ ਹਨ।⁵

1. ਉਹ ਹੱਥ ਲਿਖਤ, ਪੰਨਾ 49

2. ਜੋ ਬਾਣੀ ਹਾਜ਼ਰ ਨਾਮਾ ਨਾਮ ਕਰਕੇ ਇਥੇ ਅੰਕਿਤ ਹੈ (ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਖਰੜਾ ਨੰਬਰ 2300 (ਸੀ) ਪੰਨਾ 233), ਉਹ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਨਹੀਂ।

3. ਲਜਤ, ਭਾਵ ਸੁਆਦ ਜਾਂ ਰਸ।

4. ਅਗੇ ਇਸ ਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਹੈ, ਗੁ. ਗ੍ਰੰ. ਪੰਨਾ 956

5. ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਖਰੜਾ ਨੰਬਰ 2300 (ਸੀ) ਪੰਨਾ 233

ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ ਦੀ ਇਹ ਸਾਖੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਹੁਣ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕਰਤਾਰਪੁਰੋਂ ਅਚਲ ਤੇ ਉਥੋਂ ਚਨਿਓਟ ਤੇ ਮੁਲਤਾਨ ਤੋਂ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੇ ਪਟਣ ਪਹੁੰਚੇ ਹਨ। ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਤਿੰਨ ਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਅਜਿੱਤੇ ਨਾਲ ਗੋਸ਼ਟ ਕਰਕੇ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਵਾਪਸ ਪਰਤਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਮਰਦਾਨੇ ਦਾ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਮਾਤਾ ਤ੍ਰਿਪਤਾ ਤੇ ਕਾਲੂ ਦਾ ਪਰਲੋਕ ਗਮਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਲਹਿਣਾ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਗੁਰੂ ਥਾਪ ਕੇ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਬਣਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਫਿਰ ਆਪ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਂਦੇ ਹਨ। ਇੰਜ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਪੈਂਹਠ ਤੇ ਸੱਤਰ ਸਾਲ ਦੇ ਵਿਚ ਦੀ ਆਯੂ ਵਿਚ ਮੁੜ ਦੂਜੀ ਵੇਰ ਪਾਕ ਪਟਨ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸੋ ਗੁਰੂ ਜੀ ਲਗਭਗ ਸੱਠ ਸਾਲ ਬਾਦ ਮੁੜ ਉਥੇ ਸ਼ੇਖ ਇਬਰਾਹੀਮ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਡਾ. ਮੈਕਲਿਓਡ ਅਨੁਸਾਰ ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੇ ਪਟਣ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਸਾਖੀ ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਦੀ ਹੀ ਕੁਝ ਫਰਕ ਨਾਲ ਨਕਲ ਹੈ।¹ ਉਹ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਪਾਕ ਪਟਨ ਜਾਣ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਸਾਖੀ ਦਾ ਤਾਂ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ ਅਨੁਸਾਰ ਦੂਜੀ ਵੇਰ ਉਥੇ ਜਾਣ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦਾ। ਉਂਜ ਤਾਂ ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਪਹਿਲੀ ਸਾਖੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਅੱਠ ਨੌਂ ਸਾਲ ਦੀ ਆਯੂ ਦੇ ਵਿਚ ਪਾਕ ਪਟਨ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਵੀ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਤੇ ਮਿਹਰਵਾਨ ਰਚਿਤ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਤੋਂ ਛੁਟ ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਤੋਂ ਵੀ ਚੋਖੀ ਅੱਡਰੀ ਹੈ, (ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਪਰ ਦਿਤੇ ਅੰਤਰਾਂ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋਏਗਾ)। ਪਰ ਦੂਜੀ ਵੇਰ ਪਾਕ ਪਟਨ ਜਾਣ ਦੀ ਸਾਖੀ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਅੱਡਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਡਾ. ਮੈਕਲਿਓਡ ਦਾ ਇਹ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਾਖੀ ਬਾਲੇ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ, ਸਹੀ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦੀ। ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਸਾਖੀ ਹੋਰ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੇ ਬਹੁਤ ਅੰਤਰ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਦੂਜੀ ਸਾਖੀ ਤਾਂ ਅਸਲੋਂ ਹੀ ਨਵੀਂ ਹੈ। ਸੋ ਬਾਲੇ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ।

ਕੁਝ ਨਿਰਣੇ ਤੇ ਸਿੱਟੇ

ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਉਪਰ ਦਿਤੇ ਗਏ ਹਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕੁਝ ਨਿਰਣੇ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਪਰ ਕਥਿਤ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੁਆਰਾ ਕੁਝ ਸਿੱਟੇ ਵੀ ਕੱਢੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਲੇਖ ਦੇ ਇਸ ਭਾਗ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਕੁਝ ਤਥ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਅੰਕਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਾਂ:

1. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੇ ਪਾਸ ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਇਕ ਵੇਰ ਜ਼ਰੂਰ ਗਏ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਰੀਆਂ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਇਸ ਬਾਰੇ ਸਹਿਮਤ ਹਨ।
2. ਦੋ ਵੇਰ ਜਾਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਤੇ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ ਵਿਚ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਸਾਖੀਆਂ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਨ। ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਨੂੰ ਮਿਲੇ (ਸਾਖੀ ਨੰਬਰ 28) ਪਰ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੂਜੀ ਵੇਰ ਸ਼ੇਖ ਬਰਹਮ (ਇਬਰਾਹੀਮ) ਨੂੰ ਮੁੜ ਮਿਲਣ ਗਏ। ਇਹ ਦੋਨੋਂ ਸਾਖੀਆਂ ਹੋਰ ਕਿਧਰੇ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀਆਂ।
ਦੂਜੀ ਵੇਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਪਾਕ ਪਟਨ ਜਾਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਰੱਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ -- ਜੇ ਉਹ ਗਏ ਵੀ ਹੋਣ ਤਾਂ ਫਿਰ ਕਿਸ ਨੂੰ ਮਿਲੇ? ਇਸ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

1. ਡਾ. ਮੈਕਲਿਓਡ 'ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਐਂਡ ਦੀ ਸਿਖ ਰਿਲੀਜ਼ਨ' (ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ), ਪੰਨਾ 75

3. ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਗੁਰੂ ਜੀ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਨੂੰ ਉਥੇ ਨਹੀਂ ਮਿਲੇ ਜੋ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਤੋਂ ਲਗਭਗ ਤਿੰਨ ਸਦੀਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਲਈ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਦੀ ਸਾਖੀ ਨੰ. 28 ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ।
4. ਜੇ ਇਹ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਈਏ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੈਰ ਟੁਕ ਵਿਚ, ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦੇ ਕੇ ਇਹ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਮੁੜ ਸ਼ੇਖ ਇਬਰਾਹੀਮ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਗਏ ਤਾਂ ਫਿਰ ਇਹ ਦੇਖਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਉਥੇ ਗਏ ਤਾਂ ਸ਼ੇਖ ਇਬਰਾਹੀਮ ਦੀ ਆਯੂ ਕਿਤਨੀ ਸੀ? ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਪਰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਪਹਿਲਾਂ ਅੱਠ ਕੁ ਸਾਲ ਦੀ ਆਯੂ ਵਿਚ ਪਾਕ ਪਟਨ ਗਏ ਤਾਂ ਮੁੜ ਅਠਾਹਠ ਕੁ ਸਾਲ ਦੇ ਉਥੇ ਗਏ। ਸੰਭਾਵਨਾ ਇਹ ਲਗਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਮੁੜ ਪਾਕ ਪਟਨ ਗਏ ਵੀ ਹਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਤਰੀਖਾਂ ਵਿਚ ਸਠ ਸਾਲ ਦੀ ਵਿਥ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਅਠ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਉਥੇ ਜਾਣਾ ਵਧੇਰੇ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਆਯੂ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਕੇਵਲ ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ ਵਿਚ ਹੀ ਹੈ। ਦੂਜੀਆਂ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਵਡੇਰੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਚਾਲੀ ਸਾਲ ਤੋਂ ਉਪਰ ਦੀ ਆਯੂ ਵਿਚ ਪਾਕ ਪਟਨ ਗਏ। ਪ੍ਰੋ. ਸਾਹਿਬ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਤੀਸਰੀ ਉਦਾਸੀ ਵਿਚ ਪਾਕ ਪਟਨ ਗਏ।¹
5. ਸਾਰੀਆਂ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਸਹਿਮਤ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ੇਖ ਇਬਰਾਹੀਮ ਨਾਲ ਗੋਸ਼ਟ ਹੋਈ।
6. ਇਸ ਗੋਸ਼ਟ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਸਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਗਏ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਉਤਰ ਆਪਣੇ ਸਲੋਕਾਂ ਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਦਿੱਤਾ।
7. ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਇਹ ਬਾਣੀ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਸ਼ਕਰ ਗੰਜ ਦੀ ਹੈ। ਫਰੀਦ ਸਾਨੀ ਸ਼ੇਖ ਇਬਰਾਹੀਮ ਦੀ ਨਹੀਂ।
8. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਵੇਲੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਲਿਖਣ ਸਮੇਂ ਤਕ ਵੀ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੰਜਾਬ ਉਪਰ ਸੀ।
9. ਕੁਝ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਨੇ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੇ ਸਲੋਕਾਂ ਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਜੁਆਬ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਸਲੋਕਾਂ ਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾਇਆ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਤੇ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੋਈ। ਐਸੇ ਲਿਖਾਰੀ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੇ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਅਣਜਾਣ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੇਵਲ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰਖ ਕੇ ਸਾਖੀਆਂ ਕਲਪਤ ਕਰ ਲਈਆਂ, ਜਿਵੇਂ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਸਾਖੀ ਅਠਾਈ (28)।
10. ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਖੀ ਅਠਾਈ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਦੱਸੇ ਗਏ ਹਨ ਤੇ ਮੁੜ ਸਾਖੀ ਬੱਤੀ (32) ਵਿਚ ਉਹ ਸ਼ੇਖ ਇਬਰਾਹੀਮ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਦੱਸੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਕੋ ਲਿਖਾਰੀ ਤੋਂ ਇਹ ਭੁੱਲ ਕਿਵੇਂ? ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਸਾਖੀਆਂ ਗੋਸ਼ਟਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਖ ਵਖ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਤੇ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਦਾ ਉਤਾਰਾ ਜਾਂ ਸੰਕਲਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲਿਖਾਰੀ ਨੇ ਇਕੱਠੀਆਂ ਕਰ ਦਿਤੀਆਂ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਤਾ ਕਿ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਕਿਤਨਾ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਇਆ।
11. ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਸਾਖੀ (ਨੰਬਰ 28) ਮੂਲੋਂ ਹੀ ਕਲਪਿਤ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਆਸਾ ਦੇਸ਼², ਤਿੰਨੋਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਜੋ ਕਿ ਉਪਰ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਵਰਣਨ ਹਨ ਕਲਪਿਤ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀਆਂ

1. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ, ਸਲੋਕ ਤੇ ਸ਼ਬਦ ਫਰੀਦ ਜੀ ਸਟੀਕ, ਪੰਨਾ 11

2. ਇਸ ਨਾਮ ਦਾ ਕੋਈ ਇਲਾਕਾ, ਸ਼ਹਿਰ ਜਾਂ ਪਿੰਡ ਗਜ਼ਿਟੀਅਰਜ਼ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ।

ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਕਾਠ ਦੀ ਰੋਟੀ ਬਾਰੇ ਅਨੇਕਾਂ ਸਾਖੀਆਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ। ਇੰਜ ਹੀ ਇਸ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਇਕ ਤੀਜੀ ਘਟਨਾ ਵੀ ਅੰਕਿਤ ਹੈ। ਜੋ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦਾ ਸੁਆਲ ਨਹੀਂ ਉਠਦਾ ਤਾਂ ਫਿਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਨਾਲ ਰਹਿਣ, ਕਿਸੇ ਰਾਜੇ ਦੀ ਖੋਪਰੀ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਆਦਿ ਦਾ ਸੁਆਲ ਤਾਂ ਉਠ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ।

ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਕਾਠ ਦੀ ਰੋਟੀ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ ਉਸ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰੋ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸਵਿਸਥਾਰ ਲੇਖ ਵਧੇਰੇ ਸਪੱਸ਼ਟੀਕਰਨ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਕੇਵਲ ਕਾਠ ਦੀ ਰੋਟੀ ਦੇ ਲਫਜ਼ਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਘੜ ਲਈਆਂ ਗਈਆਂ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਫਜ਼ਾਂ ਦਾ ਅਸਲੀ ਅਰਥ ਕੀ ਹੈ।¹

12. ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸ਼ੇਖ ਇਬਰਾਹੀਮ ਤੋਂ ਲਿਖ ਲਈ ਜੋਕਿ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਹੈ।²

13. ਮੁਢਲੀ ਸਾਖੀ ਗੋਸਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਕੋ ਹੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਸ਼ੇਖ ਇਬਰਾਹੀਮ ਨਾਲ ਹੋਈ ਪਰ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਦੇ ਵਖ ਵਖ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਲਪਣਾ ਦੁਆਰਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਗੋਸਟਾਂ ਵਿਚ ਵਧਾ ਲਿਆ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ ਗੋਸਟਾਂ ਤੇ ਮਿਹਰਬਾਨ ਰਚਿਤ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਗੋਸਟਾਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਵਿਸਥਾਰ ਜ਼ਿਕਰ ਉਪਰ ਹੋ ਚੁਕਾ ਹੈ।

ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਸਾਂਝਾਂ

ਉਪਰ ਦਿੱਤੇ ਕੁਝ ਨਿਰਣਿਆਂ ਤੇ ਸਿੱਟਿਆਂ ਮਗਰੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਤੇ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਸਾਂਝਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਨਾ ਕੁਝਾਈਂ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਮਹਾਂ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਰੋਖੀ ਸਾਂਝ ਹੈ। ਪਰ ਸੋ ਫੀਸਦੀ ਸਾਂਝ ਨਹੀਂ ਜੋ ਇੰਜ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸਲੋਕਾਂ ਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਇਕ ਤੁਕਾਂ ਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਉਤਰ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਤੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਨੂੰ ਸਲੋਕ ਤੇ ਸ਼ਬਦ ਉਚਾਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਸਾਂਝ ਇਤਨੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਬਾਣੀ ਇਕੱਤਰ ਕੀਤੀ ਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ ਆਦਿ ਬੀੜ ਵਿਚ ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ ਇਸ ਦਾ ਸਿਖ ਧਰਮ ਤੇ ਸਿਖਾਂ ਨਾਲ ਅਮਰ ਰਿਸ਼ਤਾ ਗੰਢ ਦਿਤਾ। ਕੁਝ ਪਰਤੱਖ ਸਾਂਝਾ ਇਹ ਹਨ :-

(ੳ) ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਸਾਂਝ ਇਕੋ ਰੱਬ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਤੇ ਇਕੋ ਰੱਬ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਦੀ ਹੈ।

(ਅ) ਮੁਰਸ਼ਦ ਜਾਂ ਗੁਰੂ ਦੀ ਲੋੜ ਦੀ ਦੂਜੀ ਸਾਂਝ ਹੈ।

(ੲ) ਦੋਵੇਂ ਮਹਾਂ ਪੁਰਸ਼ ਗ੍ਰਹਿਸਥੀ ਸਨ।

(ਸ) ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਗੱਦੀ ਚਲਾਈ।

(ਹ) ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਗੱਦੀ ਤੇ ਬੈਠਣ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਫ਼ਰੀਦ ਦਾ ਨਾਮ ਵੀ ਵਰਤੀਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ :- ਸ਼ੇਖ ਇਬਰਾਹੀਮ ਨੂੰ ਫ਼ਰੀਦ ਸਾਨੀ ਵੀ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਗੱਦੀ ਤੇ ਬੈਠਣ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਹੀ ਨਾਨਕ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤਾਂ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਨਾਨਕ ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਵਰਤਿਆ ਹੈ।

1. ਦੇਖੋ ਸਲੋਕ ਤੇ ਸ਼ਬਦ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਸਟੀਕ, ਪੰਨਾ 16 ਤੋਂ 19 ਤਕ।

2. ਵਧੇਰੇ ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਲਈ ਦੇਖੋ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ 'ਕੁਝ ਹੋਰ ਧਾਰਮਿਕ ਲੇਖ' ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਰੇ ਤੇ ਸਲੋਕ ਤੇ ਸ਼ਬਦ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਸਟੀਕ, ਪੰਨਾ 24 ਤੋਂ 37 ਤਕ।

- (ਕ) ਦੋਹਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੇ ਲੰਗਰ ਚਲਾਏ। ਸ਼ੇਖ ਇਬਰਾਹੀਮ ਦਾ ਮੁਰੀਦ ਕਾਮਲ (ਜਾਂ ਕਮਾਲ) ਲੰਗਰ ਲਈ ਲਕੜੀਆਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਸੂਫੀ ਡੇਰਿਆਂ ਵਾਂਗ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਲੰਗਰ ਚਲ ਰਹੇ ਹਨ।
- (ਖ) ਦੋਵੇਂ ਆਪਣੇ ਪੀਰ ਜਾਂ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਤੇ ਹੁਕਮ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਉਪਰ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।
- (ਗ) ਦੋਵੇਂ ਆਪਾ-ਵਾਰਨ, ਆਪਾ ਮਿਟਾਣ ਤੇ ਹਉਮੈ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਦੇ ਪਰਚਾਰਕ ਹਨ।
- (ਘ) ਦੋਵੇਂ ਮੁਰਸ਼ਦ ਜਾਂ ਗੁਰੂ ਵਿਚ ਫਨਾਹ ਜਾਂ ਲੀਨ ਹੋਣ ਤੇ ਸਹਿਜੇ ਸਹਿਜੇ ਅਲਾਹ ਵਿਚ ਫਨਾਹ ਜਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋਣ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਹਨ।
- (ਙ) ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਅੰਕਿਤ ਹੋਣ ਤੇ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਆਉਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅਤੇ ਉਪਰ ਕਥਿਤ ਕੁਝ ਕੁ ਪਰਮਾਰਥਕ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਾਂਝਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟ ਇਕ ਹੋਰ ਵੱਡੀ ਸਾਂਝ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦੀ ਹੈ। ਦੋਵੇਂ ਪੰਜਾਬੀ ਹਨ। ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਬਾਣੀ ਰਚੀ ਹੈ ਤੇ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਉਪਰ ਅਮਰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ ਹੈ ਜੋਕਿ ਹੁਣ ਤਕ ਕਾਇਮ ਹੈ।

ਸਰਾਫ਼-ਇ-ਸੁਖਨ

ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਕੁਤਬੁੱਦੀਨ ਬਖ਼ਤਯਾਰ ਕਾਕੀ ਤੋਂ ਸਿਖਿਆ ਤੇ ਰਹਸਵਾਦੀ ਜ਼ਬਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਹਾਂਸੀ ਵਿਖੇ ਹੀ ਰਹਿਣ ਲਗ ਪਏ ਜਿਹੜੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਸੁਲਤਾਨ ਦੀ ਛਾਵਣੀ ਸੀ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੂਫੀ ਫਕੀਰ ਮੌਲਾਨਾ ਨੂਰ ਤੁਰਕ, ਜਿਹੜਾ ਇਕ ਮਹਾਨ ਵਕਤਾ ਵੀ ਸੀ, ਜਦ ਹਾਂਸੀ ਆਇਆ ਤਾਂ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਉਸ ਦਾ ਵਾਅਜ਼ ਸੁਣਨ ਗਏ। ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਕਪੜੇ ਪਾਏ ਪੁਰਾਣੇ ਤੇ ਲੀਰਾਂ ਲੀਰਾਂ ਹੋਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਜਾਹਰੀ ਲਿਬਾਸ ਤੋਂ ਉਕਾ ਹੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਗਦਾ ਕਿ ਉਹ ਵੀ ਕੋਈ ਗੰਭੀਰ ਤੇ ਸੂਝਵਾਨ ਦਰਵੇਸ਼ ਹੋ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਉਂਜ ਵੀ ਮੌਲਾਨਾ ਨੂਰ ਤੁਰਕ ਨਾਲ ਪਰੀਚਤ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਪਰੰਤੂ ਜਦ ਹੀ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਮਸਜਿਦ ਦੇ ਅੰਦਰ ਦਾਖਲ ਹੋਏ ਤਾਂ ਮੌਲਾਨਾ ਨੂਰ ਤੁਰਕ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਸੁਭਾਵਕ ਹੀ ਇਹ ਸਬਦ ਨਿਕਲੇ :-

“ਓ ਮੁਸਲਮਾਨੋ ! ਔਹ ਵੇਖੋ ! ਰਮਜ਼ਾਂ ਸਮਝਣ ਵਾਲਾ ਅਥਵਾ ਸੁਖਨ ਦਾ ਸਰਾਫ਼ ਆ ਗਿਆ ਜੇ,” ਤੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਬਾਬਾ ਜੀ ਵਲ ਵੇਖਣ ਲਗ ਪਏ।

(ਫ਼ਵਾਇਦੁਲ ਫ਼ਵਾਦ)

ਰਚਨਾ-ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ

ਖੋਜ ਪਤ੍ਰਿਕਾ

ਬਾਬਾ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ
ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ

ਸੰਪਾਦਕ
ਡਾ. ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ

ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ
ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ

ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ : ਰਚਨਾ, ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਤੇ ਚਿੰਤਨ

- ਡਾ. ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ

(1) ਵਿਸ਼ੈ-ਪ੍ਰਵੇਸ਼

ਕਈ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਨਾਂ ਅਤੇ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਪਰਖ-ਪੜਤਾਲ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ, ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਬਣਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਨਾਮ ਬੱਲੇ ਅੰਕਿਤ ਬਾਣੀ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਸ਼ਕਰ-ਗੰਜ (1173-1266 ਈ.) ਦੀ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਨਾਮ ਫ਼ਰੀਦੁ ਦੀਨ ਮਸਊਦ ਸੀ। ਇਹ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਹੈ : (1) ਰਾਗ ਆਸਾ ਵਿਚ ਇਕ ਚਉਪਦਾ ਅਤੇ ਇਕ ਅਸ਼ਟਪਦੀ, (2) ਰਾਗ ਸੂਹੀ ਵਿਚ ਇਕ ਚਉਪਦਾ ਅਤੇ ਇਕ ਤ੍ਰਿਪਦਾ, (3) ਸਲੋਕ 118 (ਇਕ ਸੌ ਅਠਾਰਾਂ)।

ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਇਕਦਮ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਤੇ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਨੁਕ ਬੱਝਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਮੁਹਾਵਰਾ ਸਥਿਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਕਾਇਮ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਅਦਭੁਤ ਚਿਤਰਕਲਾ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਚਿੰਨ੍ਹ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਉਘੜ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਵਰਤੀ, ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਅਨੁਸਰਣ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਕੇ ਅਮਰ ਕੀਤਾ।

ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਪਿੰਡਾ ਨਿਪੁੰਨ ਕਲਾ ਦੀ ਘਾੜਤ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਤੇ ਚਿੰਤਨ ਨੂੰ ਅਲੌਕਿਕ ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਤੀਕ, ਚਿੰਨ੍ਹ, ਰੂਪਕ, ਉਪਮਾ, ਉਸ ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਦੇ ਪੱਖ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਭਵੀ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਕਲਾਤਮਕ ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦਾ ਕੁਝ ਯਤਨ ਕਰਾਂਗੇ। ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਕਾਵਿ ਤੇ ਰਾਗ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ, ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਸਲੋਕ, ਪਦੇ, ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਨੂੰ ਵਰਤਿਆ।

ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦੀ ਪਰਵਰਿਸ਼ ਕੁਰਾਨ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੇ ਹੋਈ ਸੀ। ਪਰ ਜੋ ਚਿੰਤਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੰਜਾਬੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ, ਉਸ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਹੁਤ ਕਰਕੇ ਜਾਤੀ ਅਨੁਭਵ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਕੁਰਾਨ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਦਾ ਸਾਰ ਭਾਵੇਂ ਹੈ ਪਰ ਉਸਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਅੰਕਤ ਭਗਤ ਬਾਣੀ ਵੇਦਾਂ ਦਾ ਸਾਰ ਭਾਵੇਂ ਹੈ ਪਰ ਵੇਦਾਂ, ਉਪਨਿਸਦਾਂ, ਸਾਸਤ੍ਰਾਂ, ਪੁਰਾਣਾਂ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਜਾਤੀ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਮੌਲਿਕਤਾ ਤੇ ਵਿਲਖਣਤਾ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਵੇਦ ਦੇ ਕੌਮੀ ਵਿਰਸੇ ਦੇ ਬਲ ਨਾਲ ਹੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਹੈ, ਤਾਂ ਵੀ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਠੀਕ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਪਹਿਲੇ ਅਨੁਭਵੀ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੁਰਾਨ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਸਾਰੇ ਨਿਪੁੰਨ ਸਾਦਗੀ, ਸਰਲਤਾ, ਸਪਸ਼ਟ ਤੇ ਅਸਲੋਂ ਮੌਲਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਕਾਵਿ ਵੀ ਉਸ ਪੱਧਰ ਦਾ ਕਿ ਜਿਸ ਨੂੰ ਬਾਣੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਿਆ। ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਕੁਰਾਨ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਅਰਬੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜਕ ਵਾਤਾਵਰਣ, ਰੀਤਾਂ-ਰਸਮਾਂ, ਰਿਵਾਜਾਂ ਨਾਲ ਸੀ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੇ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੰਜਾਬੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਬਲ ਦਿਤਾ ਹੈ ਉਹ ਹਨ : (1) ਬੰਦਗੀ ਜਾਂ ਰੱਬ ਨਾਲ ਦਿਲੀ ਮੁਹਬਤ, (2) ਦੁਨੀ ਸੁਹਾਵਾ ਬਾਗ ਦੀਆਂ

ਵਿਸ ਗੰਦਲਾਂ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪਤਾ, (3) ਮੋਤ ਦੀ ਪਰਬਲਤਾ, (4) ਸੈਤਾਨ ਤੋਂ ਬਚਾਉ, (5) ਮਨ ਦੀਆਂ ਮਚਲਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦਾ ਟਾਕਮ ਜਾਂ ਦਮਨ, (6) ਦਰਵੇਸ਼ੀ ਗੁਣਾਂ ਜਾਂ ਸਦਾਚਾਰ ਦਾ ਧਾਰਣ ਤੇ (7) ਆਤਮ ਕਥਾ।

(2) ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਤੇ ਚਿੰਤਨ

(1) ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਚੀਜ਼ ਬੰਦਗੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਰਵਰਦਗਾਰ ਤੋਂ ਬੰਦਗੀ ਦੀ ਬੈਰ ਮੰਗੀ ਹੈ। ਬੰਦਗੀ ਦਾ ਮਿਲਣਾ ਬੈਰ ਹੈ। ਬੈਰ ਦਾ ਭਾਵ ਭਿਖਿਆ ਹੈ। ਭਿਖਿਆ ਕਿਸੇ ਦਾਅਵੇ ਜਾਂ ਹੱਕ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਕਿਸੇ ਦੇ ਦਰ ਤੇ ਢਹਿ ਪੈਣ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਹੈ — ‘ਤੇਰੀ ਪਨਹ ਖੁਦਾਇ’ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਰੱਬ ਦਰ ਢੱਠਿਆਂ ਦੀ ਲਾਜ ਪਾਲਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਬਖਸ਼ਿਸ਼, ਤੁਠ ਕੇ ਮਿਲੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼-ਤੂੰ ਬਖਸ਼ਿੰਦਗੀ ਹੈ। ਬੰਦਗੀ ਦਿਲੀ ਮੁਹਬਤ ਹੈ। ਸੱਚੇ ਲੋਕ ਜਿਹੜੇ ਅੰਦਰੋਂ ਬਾਹਰੋਂ ਇਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਉਹ ਦਿਲੋਂ ਮੁਹੱਬਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਜਿਹੜੇ ਦਿਲਹੁ ਮੁਹੱਬਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਕੇਵਲ ਉਹ ਹੀ ਸੱਚੇ ਹਨ, ਬਾਕੀ ਕੱਚੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਨ ਹੋਰ ਮੁੱਖ ਹੋਰ ਹੈ। ਬੰਦਗੀ ਇਸ਼ਕ ਖੁਦਾ ਵਿਚ ਰਤੇ ਹੋਣਾ ਹੈ, ਦੀਦਾਰੇ ਖੁਦਾ ਦੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਮਸਤ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਬੰਦਗੀ ਨਾਮ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਹੈ। ਬੰਦਗੀ ਨਾਲ ਜੀਵਨ ਦਾ ਕਰਜ਼ਾ ਮੁਕਣਾ ਹੈ, ਨਹੀਂ ਤੇ ਭੋਏ ਭਾਰ ਬਣ ਜਾਈਦਾ ਹੈ, ਬੰਦਗੀ ਯਾਦੇ — ਖੁਦਾ ਹੈ, ਨਾਮ ਵਿਸਰਨ ਨਾਲ ਜੀਵ ਪਾਪੀ ਹੋ ਕੇ ਧਰਤੀ ਤੇ ਭਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬੰਦਗੀ ਅੱਲਾਹ ਦਾ ਲੜ ਪਕੜਨਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਸੁਹਾਗਣ ਕੰਤ ਦਾ ਲੜ ਫੜ ਕੇ ਨਿਸਚਿੰਤ, ਸੁਭਾਇਮਾਨ, ਗੌਰਵਮਈ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬੰਦਗੀ ਸੱਚ ਦੀ ਪਛਾਣ ਹੈ। ਸੱਚ ਅੱਲਾਹ ਹੈ।¹

ਬੰਦਗੀ ਉਸਦੀ ਹੈ ਜੋ ਬੰਦਗੀ ਦੇ ਯੋਗ ਹੈ। ਉਹ ਰੱਬ ਹੈ। ਰੱਬ ਦਾ ਮਿਲਾਪ ਹੀ ਬਹਿਸ਼ਤ ਹੈ। ਰੱਬ ਮਿਲ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਬਹਿਸ਼ਤ ਮਿਲ ਗਿਆ ਜਿਥੇ ਖਜੂਰਾਂ ਪਕਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਮਾਖਿਓਂ ਦੀਆਂ ਨਦੀਆਂ ਵਗਦੀਆਂ ਹਨ — ਰਬ ਖਜੂਰੀ ਪਕੀਆਂ ਮਾਖਿਆਂ ਨਈਂ ਵਹਿਨਿ²। ਉਸਦੀ ਬੰਦਗੀ, ਜਿਸ ਵਰਗੀ ਰਸੀਲੀ ਕੋਈ ਹੋਰ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ — ਸਕਰ, ਖੰਡ, ਨਿਵਾਤ, ਗੁੜ੍ਹ, ਮਾਖਿਓਂ, ਮਾਂਝਾ ਦੂਧ ਇੰਨੇ ਮਿਠੇ ਨਹੀਂ ਹਨ ਜਿੰਨਾ ਰੱਬ ਮਿੱਠਾ ਹੈ³।

ਬੰਦਗੀ ਨਾਲ ਰੱਬ ਦੇ ਘਰ ਪੁਜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਦੀ ਵਾਟ ਉਡੀਣੀ, ਪਇਣੀ ਤੇ ਤਿੱਖੀ ਹੈ⁴, ਗਲੀਆਂ ਵਿਚ ਚਿਕੜ ਹੈ, ਪੈਂਡਾ ਦੂਰ ਦਾ ਹੈ, ਮੀਂਹ ਵਰਸ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਕੰਬਲੀ ਭਿਜਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ।⁵ ਸਿਦਕ ਵਾਲੇ ਕੰਬਲੀ ਦੇ ਭਿਜਣ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਪਿਆਰੇ ਦਾ ਘਰ ਪਿਆ ਦੂਰ ਹੋਵੇ, ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਨ।⁶

ਬੰਦਗੀ ਵਿਚ ਜੋਬਨ ਗੁਆਉਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਬੰਦਗੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਵੀ ਕਿਸੇ ਦਾ ਜੋਬਨ ਕਾਇਮ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਸਫਲ ਬੰਦਗੀ ਨਾਲ ਨਾਹੁਲਾ ਜੋਬਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਕਦੇ ਕੁਮਲਾਉਂਦਾ ਨਹੀਂ ਹੈ — ਕਿਤੀ ਜੋਬਨ ਪ੍ਰੀਤਿ ਬਿਨੁ ਸੁਕਿ ਗਏ ਕੁਮਲਾਇ।⁷

ਬੰਦਗੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਰਾਤਾਂ ਵੱਡੀਆਂ ਹਨ, ਪਾਸੇ ਧੁਖ ਧੁਖ ਉਠਦੇ ਹਨ। ਬੰਦਗੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਰਾਤ ਵਿਜੋਗੀ ਹੈ। ਵਿਜੋਗ ਦੀ ਰਾਤ ਵਿਚ ਨੀਂਦ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਦੋਂ ਸੋਣ ਦਾ ਸਾਰਾ ਸਾਮਾਨ ਦੁਖਦਾਈ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ — ਚਿੰਤ ਖਟੇਲਾ, ਵਾਣ ਦੁਖ ਬਿਰਹਿ ਵਿਛਾਵਣ ਲੇਛੁ।⁸ ਵਿਜੋਗ ਅੰਗੁ ਮੁੜ ਮੁੜਿ ਜਾਈ ਹੈ, ਨੀਂਦ ਕਿਥੇ?

1. ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ, ਫਰੀਦ, ਆਸਾ, ਪੰਨਾ 488

2. ਉਹੋ, ਸਲੋਕ 89

3. ਉਹੋ, ਸਲੋਕ 27

4. ਉਹੋ, ਸੂਰੀ, ਪੰਨਾ 794

5. ਉਹੋ, ਸਲੋਕ 24

6. ਉਹੋ, ਸਲੋਕ 25

7. ਉਹੋ, ਸਲੋਕ 34

ਬੰਦਗੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਾਰਾ ਸਿੰਗਾਰ ਨਿਸ਼ਫਲ ਹੈ। ਨਾਤੀ ਧੋਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਹੋ ਕੇ ਵੀ ਬੰਦਗੀ ਬਿਨਾਂ ਨੀਂਦ ਗਫਲਤ¹ ਹੈ। ਐਸੀ ਗਫਲਤ ਦਾ ਫਲ ਕਬੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹਿੰਝ ਹੋਵੇਗਾ। ਬੰਦਗੀ ਹੀਣ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਸੁਰੰਧ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ, ਦੁਰਗੰਧ ਹੋਵੇਗੀ। ਬੰਦਗੀ ਚਾਕਰੀ² ਹੈ। ਚਾਕਰੀ ਵਿਚ ਗਫਲਤ ਪਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਚਾਕਰੀ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਕਰਨੀ ਹੈ, ਦਿਲ ਦੀ ਭਰਾਂਦ ਲਾਹ ਕੇ। ਨਿਸਚੇ ਦੀ ਚਾਕਰੀ ਹੈ, ਸਿਦਕ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਚਾਕਰੀ ਹੈ, ਭਰਮ ਦੀ ਨਹੀਂ। ਸੁਤਿਆਂ ਨੂੰ ਕਬੂਰੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ਤੇ ਕਬੂਰੀ ਵੰਡੀ ਵੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ..... ਰਾਤਿ ਕਬੂਰੀ ਵੰਡੀਐ ਸੁਤਿਆਂ ਮਿਲੇ ਨਾ ਭਾਉ। ਬੰਦਗੀ ਕਬੂਰੀ ਹੈ।³ ਬੰਦਗੀ ਪਿਛਲੀ ਰਾਤ ਦਾ ਜਾਗਣਾ ਹੈ – ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਰੈ ਫੁਲੜਾ ਫਲੁ ਭੀ ਪਛਾ ਰਾਤਿ ਹੈ।⁴

ਬੰਦਗੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਤਨ ਮਸਾਣ ਹੈ। ਇਸ ਤਨ ਵਿਚ ਸਭ ਕੁਝ ਮੁਰਦਾ ਹੋ ਕੇ ਭਸਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਖੁਰਾਕ, ਪੁਸ਼ਾਕ, ਜਜ਼ਬੇ, ਖਿਆਲਾਤ, ਸਦਾਚਾਰ, ਗੁਣ, ਸਭ ਕੁਝ ਭਸਮ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਬੰਦਗੀ ਬਿਰਹਾ ਹੈ, ਬਿਰਹਾ ਲਗਨ ਹੈ, ਸੁਰਤਿ ਹੈ, ਸੁਰਤਿ ਦਾ ਜੁੜਨਾ ਹੈ, ਪ੍ਰੇਮ ਹੈ। ਬਿਰਹਾ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਜਜ਼ਬਾ ਹੈ, ਸੁਲਤਾਨ ਜਜ਼ਬਾ – ਬਿਰਹਾ ਤੂ ਸੁਲਤਾਨ। ਜਿਸ ਤਨ ਵਿਚ ਬਿਰਹਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਹ ਮਸਾਣ ਹੈ।⁵

ਨਿਮਾਜ਼ ਬੰਦਗੀ ਹੈ, ਸਜਦਾ ਬੰਦਗੀ ਹੈ :

ਫਰੀਦਾ ਬੇਨਿਵਾਜਾ ਕੁਤਿਆ ਏਹ ਨ ਭਲੀ ਰੀਤਿ।

ਕਬਹੀ ਚਲਿ ਨ ਆਇਆ ਪੰਜੇ ਵਖਤ ਮਸੀਤਿ। ੭੦।

ਜੋ ਸਿਰੁ ਸਾਈ ਨਾ ਨਿਵੈ ਸੋ ਸਿਰੁ ਕੀਜੈ ਕਾਂਇ।

ਕੁੰਨੇ ਹੇਠਿ ਜਲਾਈਐ ਬਾਲਣ ਸੰਦੈ ਥਾਇ। ੭੨।

ਬੰਦਗੀ ਵਾਲੇ ਅਮਰ ਹਨ, ਅਬਿਨਾਸ਼ੀ ਹਨ, ਉਹ ਕਮਲ ਵਾਂਗ ਨਿਰਲੇਪ ਹਨ। ਦੁਨੀਆਂ ਸਰਵਰ ਤੋਂ ਜੀਵ – ਪੰਖੀ ਤੁਰ ਤੁਰ ਜਾਣਗੇ। ਸਾਰਾ ਤਲਾ ਖਾਲੀ ਹੋ ਜਾਏਗਾ ਪਰ ਬੰਦਗੀ ਵਾਲੇ ਜੀਉਂਦੇ ਕਮਲ ਵਾਂਗ ਤਲਾ ਦੀ ਰੌਣਕ ਹੋਣਗੇ :

ਚਲਿ ਚਲਿ ਗਈਆਂ ਪੰਖੀਆਂ ਜਿਨੀ ਵਸਾਏ ਤਲ।

ਫਰੀਦਾ ਸਹੁ ਭਰਿਆ ਭੀ ਚਲਸੀ ਥਕੇ ਕਵਲ ਇਕਲ। ੬੬।

ਥਕੇ ਦਾ ਭਾਵ ਰਹੇਗਾ। ਜਿਸੀ ਅਸਮਾਨ ਨੂੰ ਪੁਛਦੀ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਏਗੀ ਕਿ ਖੇਵਟ ਕਿਥੇ ਚਲੇ ਗਏ ਹਨ। ਅਸਮਾਨ ਦਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬੰਦਗੀ ਹੀਣ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਕਾਫ਼ਲਿਆਂ ਦੇ ਕਾਫ਼ਲੇ ਤਬਾਹ ਹੋਏ ਹਨ – ਜਾਲਣ ਗੋਰਾਂ ਨਾਲਿ ਉਲਾਮੇ ਜੀਅ ਸਹੇ। ਬੰਦਗੀ ਬਿਨਾਂ ਸਭ ਕੁਝ ਕਤਿਕ ਕੁੰਜਾਂ, ਚੇਤ ਡਉ, ਸਾਵਣਿ ਬਿਜਲੀਆਂ ਵਾਂਗ ਚਲਾਏਮਾਨ ਹੈ।⁶

ਬੰਦਗੀ ਤੇ ਉਹ ਬੇੜਾ ਹੈ ਜਿਸਨੇ ਜੀਵ ਨੂੰ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਦੀਆਂ ਤ੍ਰੰਗਾਂ ਅਤੇ ਕਸ਼ੁੰਭਕੇ ਦੇ ਭਾਂਬੜ ਤੋਂ ਪਾਰ

1. ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ, ਫਰੀਦ, ਆਸਾ

2. ਉਹੋ, ਸਲੋਕ 33

3. ਉਹੋ, ਸਲੋਕ 60

4. ਉਹੋ, ਸਲੋਕ, 80

5. ਉਹੋ, ਸਲੋਕ 107

6. ਉਹੋ, ਸਲੋਕ 36

7. ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ, ਫਰੀਦ, ਆਸਾ (ਅਸ਼ਟਪਦੀ)

8. ਉਹੋ, ਆਸਾ (ਅਸ਼ਟਪਦੀ)

ਕਰਨਾ ਹੈ। ਬੰਦਗੀ ਬਿਨਾ ਹੰਸ ਨੂੰ ਦੁਚਿਤੀਆਂ ਨੇ ਖੁਆਰ ਕਰਨਾ ਹੈ :-

ਬੇੜਾ ਬੰਧਿ ਨ ਸਕਿਓ, ਬੰਧਨ ਕੀ ਬੋਲਾ।

ਭਰਿ ਸਰਵਰੁ ਜਬ ਉਛਲੈ, ਤਬ ਤਰਣੁ ਦੁਹੇਲਾ ॥੨॥

ਹਬੁ ਨਾ ਲਾਇ ਕਸੁਭੜੈ, ਜਲ ਜਾਸੀ ਢੋਲਾ ॥੭੯੪॥

(2) ਦੁਨਿਆਵੀ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਮੋਹ ਬੰਦਗੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਲੱਗਣ ਦਿੰਦਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਿੱਠੇ ਸੁਆਦ ਜ਼ਹਿਰ ਰੂਪ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ — ਸੱਕਰ ਵਿਸ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।¹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਬਾਹਰਲੀ ਚਮਕ-ਦਮਕ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਵਿਸ ਦੀਆਂ ਗੰਦਲਾਂ ਹਨ ਜੋ ਖੰਡ ਵਿਚ ਗਲੇਫੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ, ਖਾਂਦਿਆਂ ਤੇ ਸੁਆਦੀ ਹਨ, ਪਰ ਫਿਰ ਮਾਰ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸੁੰਦਰ ਮਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕੋਠੇ ਮੰਡਪ ਮਾੜੀਆਂ ਏਤ੍ਰ ਨ ਲਾਏ ਚਿਤ ਦੀ ਹਦਾਇਤ ਹੈ² ਅਤੇ ਨਾਲ ਦਲੀਲ ਹੈ ਕਿ ਮੌਤ ਮਗਰੋਂ ਇਹ ਸਭ ਧਰਿਆ-ਧਰਾਇਆ ਰਹਿ ਜਾਣਾ ਹੈ — ਫ਼ਰੀਦਾ ਮੰਡਪ ਮਾਲੁ ਨਾ ਲਾਇ ਮਰਗ ਸਤਾਣੀ ਚਿਤਿ³ ਧਰਿ।

ਮਾਇਆ-ਮੋਹ ਵਾਲੇ ਖੰਡ ਲਿਬੜੀਆਂ ਵਿਸ ਗੰਦਲਾਂ ਨਾਲ ਚਿਤ ਲਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਹੰਸ (ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ, ਭਗਤ) ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸੰਸਾਰ ਮਾਇਆ ਦੇ ਕਲਰ ਦੀ ਛਪੜੀ ਹੈ, ਹੰਸ ਵੀ ਇਸ ਛਪੜੀ ਤੇ ਆ ਬੈਠਦੇ ਹਨ, ਚਿੰਜੂ ਬੋੜ ਕੇ ਦੇਖਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਡਣ ਦੀ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਮਾਇਕ-ਰਸ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਤਲਬ ਦੇ ਨਹੀਂ। ਸੰਸਾਰ ਕੋਧਰੇ ਦਾ ਖੇਤ ਹੈ, ਹੰਸ ਵੀ ਇਸ ਖੇਤ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਲੋਕ ਹੰਸਾਂ ਨੂੰ ਸਿਸਕਾਰਦੇ ਤੇ ਉਡਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਸੰਸਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਹੰਸ ਕੋਧਰਾ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦਾ, ਉਹ ਮਾਨ ਸਰੋਵਰ ਤੋਂ ਮੇਤੀ ਚੁਗਦਾ ਹੈ। ਦੁਨੀ ਸੁਹਾਵਾ ਬਾਗ ਹੈ, ਪਰ ਹੰਸ ਪੰਥੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਹੁਣੇ ਸਮਝਦੇ ਹਨ।

(3) ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਵਿਚ ਕੁਰਾਨ ਦੇ ਡਾਢੇ ਰੱਬ ਨੂੰ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਉਹ ਸਜਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਪਾਹ, ਤਿਲਾਂ, ਕਾਰਾਜ ਜਾਂ ਕੋਇਲਿਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ⁴ ਹੈ। ਜੋ ਘੜਿਆਲ ਨੂੰ ਘੜੀ ਘੜੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ — ਮੰਦੇ ਅਮਲ ਕਰੇਂਦਿਆ ਏਹ ਸਜਾਇ ਤਿਨਾਹ। ਕਾਲੇ ਲੇਖਾਂ ਦੀ ਇਹ ਸਜਾ ਹੈ। ਸੋ ਅਕਲ ਲਤੀਫ ਕਾਲੇ ਲੇਖ ਨਹੀਂ ਲਿਖਦੇ।⁵

ਮੌਤ ਡਾਢੇ ਰੱਬ ਦਾ ਹਥਿਆਰ ਹੈ। ਦੁਨਿਆਵੀ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਭੋਗਾਂ ਦੀ ਸਜਾ ਦਾ ਵਸੀਲਾ ਵੀ ਮੌਤ ਹੈ। ਮੌਤ ਅਵੇਸਲੇ ਜੀਵ ਨੂੰ ਜੋ ਮਾਇਆ ਦੀਆਂ ਖੇਡਾਂ ਵਿਚ ਲਗਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਆ ਪਕੜਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਦਰਿਆਵੇ ਕੰਠੇ ਬੈਠੇ ਕੇਲ ਕਰੇਂਦੇ ਬਗਲੇ ਨੂੰ ਬਾਜ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਚੁਕ ਕੇ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।⁶ ਮੌਤ ਦੀ ਨੀਂਹ ਸਵਾਈ ਹੁੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ⁷ ਹੈ ਅਤੇ ਮੌਤ ਦਾ ਬੰਨਾ ਏਵੈ ਦਿਸੈ ਜਿਉ ਦਰਿਆਵੈ ਢਾਹ ਲਗੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਮਨੁਖ ਕੰਢੀ ਉਤੇ ਖਲੋਤੇ ਰੁਖੜੇ⁸ ਵਾਂਗ ਹੈ, ਕਿਚਰਕੁ ਤੀਕ ਧੀਰ ਬੰਨੇਗਾ? ਦੋਹਾਂ ਦੀਵਿਆਂ ਦੇ ਬਲਦਿਆਂ ਮਲਕੁਲ

1. ਉਹੋ, ਸਲੋਕ, 37

2. ਉਹੋ, ਸਲੋਕ 57

3. ਉਹੋ, ਸਲੋਕ 58

4. ਉਹੋ, ਸਲੋਕ, 65

5. ਉਹੋ, ਸਲੋਕ 40

6. ਉਹੋ, ਸਲੋਕ 6

7. ਉਹੋ, ਸਲੋਕ 99

8. ਉਹੋ, ਸਲੋਕ 8

9. ਉਹੋ, ਸਲੋਕ 88

10. ਉਹੋ, ਸਲੋਕ 96

ਮੌਤ ਨੇ ਆ ਬੈਠਣਾ ਹੈ, ਘਰ ਲੁਟ ਲੈਣਾ ਹੈ, ਗੜ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲੈਣਾ ਹੈ। ਦੀਵੇ ਬੁਝਾ ਦੇਣੇ ਹਨ ਤੇ ਜਿੰਦ ਨਿਮਾਣੀ ਨੂੰ ਹਡ ਕੜਕਾ ਕੇ ਕਢ ਲੈਣਾ ਹੈ। ਜਿੰਦੁ ਵਹੁਟੀ ਨੂੰ ਮਰਣ ਵਰ ਨੇ ਪਰਣਾ ਕੇ ਲੈ ਹੀ ਜਾਣਾ ਹੈ, ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਨਹੀਂ ਚਲਣਾ ਜਦੋਂ ਦਾ ਹਮਲਾ ਹੋਣਾ ਹੈ, ਉਸਨੇ ਸਵੰਨਵੀ ਘੜੀ ਭੰਨਾ ਦੇਣੀ ਹੈ, ਸੁਆਸਾਂ ਦੀ ਨਾਗਰ ਲਜ ਟੁਟ ਜਾਣੀ ਹੈ। ਗੋਰ ਨਿਮਾਣੀ ਸਦਾ ਜੀਵ ਨੂੰ ਵਾਜਾਂ ਮਾਰ ਰਹੀ ਹੈ, ਨਿਘਰਿਆ ਘਰਿ ਆਉ। ਗੋਰ ਵਿਚ ਇਟ ਸਿਰਾਣੇ ਹੋਵੇਗੀ, ਭੁਇ ਲੇਟਣਾ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਕੀੜੇ ਮਾਸ ਖਾ ਜਾਣਗੇ। ਕਿਤਨੇ ਜੁਗ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਪਾਸੇ ਪਇਆਂ ਲੰਘ ਜਾਣਗੇ।

ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮੌਤ ਨੂੰ ਨਿਰੋਲ ਕੁਰਾਨ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ। ਇਸਲਾਮੀ ਮਿਥਿਹਾਸ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੇਵਲ ਮੌਤ ਦੇ ਚਿਤਰਨ ਵਿਚ ਹੀ ਲਿਆਂਦਾ ਹੈ :-

- (ੳ) ਮਲਕੁ ਜਿ ਕੰਨੀ ਸੁਣੀਦਾ ਮੁਹੁ ਦੇਖਾਲੇ ਆਇ ॥
- (ਅ) ਵਾਲਹੁ ਨਿਕੀ ਪੁਰਸਲਾਤ ਕੰਨੀ ਨ ਸੁਣੀ ਆਇ ॥੨॥
- (ੲ) ਫਰੀਦਾ ਦੁਹੁ ਦੀਵੀ ਬਲੰਦਿਆ ਮਲਕੁ ਬਹਿਠਾ ਆਇ।
ਗੜੁ ਲੀਤਾ ਘਟੁ ਲੁਟਿਆ ਦੀਵੜੇ ਗਇਆ ਬੁਝਾਇ ॥੪੮॥
- (ਸ) ਫਰੀਦਾ ਭੰਨੀ ਘੜੀ ਸਵੰਨਵੀ ਟੁਟੀ ਨਾਗਰ ਲਜੁ।
ਅਜਰਾਈਲੁ ਫਰੇਸਤਾ ਕੈ ਘਰਿ ਨਾਠੀ ਅਜ ॥੬੮॥
- (ਹ) ਅਗੈ ਦੋਜਕ ਤਪਿਆ ਸੁਣੀਐ ਹੂਲ ਪਵੈ ਕਾਹਾਹ ॥੬੮॥
- (ਕ) ਮਲਕਲ ਮਉਤ ਜਾਂ ਆਵਸੀ ਸਭ ਦਰਵਾਜੇ ਭੰਨਿ ॥੧੦੦॥

ਮਲਕੁ, ਅਜਰਾਈਲ, ਮਲਕੁਲ ਮਤ, ਮੌਤ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਹੈ। ਪੁਰਸਲਾਤ ਤੋਂ ਲੰਘਣਾ ਹੈ ਜੋ ਵਾਲੋਂ ਨਿਕੀ ਹੈ, ਦੋਜਕ ਵਿਚ ਜਾ ਪੈਣਾ ਹੈ ਜਿਥੇ ਦੋਜਕੀਆਂ ਦਾ ਕਰਾਹ-ਸ਼ੋਰ ਹੈ।

ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਮੌਤ ਨੂੰ ਵਿਆਹ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾਇਆ ਹੈ। ਜਿੰਦ ਵਹੁਟੀ ਹੈ, ਮਰਣ ਵਰੁ ਹੈ, ਉਸ ਨੇ ਜਿੰਦ ਨੂੰ ਪਰਣਾ ਲੈ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਪਰ ਵਿਆਹ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰਸਮੀ ਵੇਰਵੇ ਨੂੰ ਇੰਝ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਹ (ਫਰੀਦ) ਅਸਲੋਂ ਹੀ ਭਾਰਤੀ ਹਨ ਅਤੇ ਸਾਰੀਆਂ ਹਿੰਦੂ ਰਸਮਾਂ ਜਾਣਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਹਥੋਂ ਅਨੇਕ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੋਏ ਪਰ ਉਹ ਵਿਆਹ-ਸ਼ਾਦੀ ਦੀਆਂ ਰਸਮਾਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਹੀ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਤੇ ਉਥੋਂ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੋਈ।

- (ੳ) ਜਿਤੁ ਦਿਹਾੜੈ ਧਨ ਵਰੀ ਸਾਹੇ ਲਏ ਲਿਖਾਇ ॥੧॥
- (ਅ) ਫਰੀਦਾ ਜੇ ਜਾਣਾ ਤਿਲ ਥੋੜੜੇ ਸੰਮਲਿ ਬੁਝੁ ਭਰੀ ॥੪॥
- (ੲ) ਜੇ ਜਾਣਾ ਸਹੁ ਨੰਢੜਾ ਤਾਂ ਥੋੜਾ ਮਾਣੁ ਕਰੀ ॥੪॥
- (ਸ) ਜੇ ਜਾਣਾ ਲੜੁ ਫਿਜਣਾ ਪੀਡੀ ਪਾਈਂ ਗੰਢਿ ॥੫॥
- (ਹ) ਸਾਹੁਰੈ ਢੋਈ ਨਾ ਲਹੈ ਪੋਈਐ ਨਾਹੀ ਥਾਉ ॥੩੧॥

ਕੁਆਰੀ ਨੂੰ ਵਿਆਹ ਦਾ ਚਾਉ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਵਿਆਹੀ ਨੂੰ ਮਾਮਲੇ ਪੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਕੁਆਰਾਪਨ

1. ਉਹੋ, ਸਲੋਕ 1
2. ਉਹੋ, ਸਲੋਕ 68
3. ਉਹੋ, ਸਲੋਕ 93
4. ਉਹੋ, ਸਲੋਕ, 67
5. ਉਹੋ, ਸਲੋਕ 63

ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਦਾ ।

(4) ਸੈਤਾਨ ਦੇ ਸੈਮਟਿਕ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਸੈਤਾਨ ਦਾ ਕੰਮ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੱਬ ਵਲੋਂ ਮੁਨਕਰ ਕਰਕੇ, ਜੋ ਸੈਤਾਨਿ ਵੰਞਾਇਆ ਸੇ ਕਿਤ ਫੇਰਹਿ ਚਿਤ ।

ਡਾਢੇ ਰੱਬ, ਮੌਤ ਦੀ ਪਰਬਲਤਾ ਅਤੇ ਸੈਤਾਨ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਫਰੀਦ ਜੀ ਤੋਂ ਅਗੇ ਨਹੀਂ ਤੁਰ ਸਕੇ । ਇਹ ਭਾਰਤੀ ਚਿਤਵਨ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਨਹੀਂ ਹਨ ।

(5) ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਨਿਸਚੇ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਕੁੰਜੜੀਆਂ ਨੂੰ ਟਾਕ ਲਿਆ ਜਾਏ ਤਾਂ ਤਤਕਾਲ ਹੀ ਰੱਬ ਨਾਲ ਮਿਲਾਵਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਕੁੰਜੜੀਆਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਹੈ ਜੋ ਰੂਪ, ਰਸ, ਗੰਧ, ਸਪਰਸ਼ ਵਿਚ ਗਲਤਾਨ ਹਨ ।

ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਕਾਗ, ਕੁੰਜ, ਕੋਇਲ, ਬਗ, ਹੰਸ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ ਹੈ । ਕਾਗ ਕਰਗ ਢੰਢੋਲਦਾ ਹੈ ਮਾਸ ਖਾਂਦਾ ਹੈ, ਨੈਣ ਵੀ ਕਢਕੇ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ — ਇਹ ਤਾਮਸੀ ਬ੍ਰਿਤੀ ਹੈ । ਕੁੰਜ ਮਨਮੁਖੀ ਬ੍ਰਿਤੀ ਹੈ, ਮਨ ਦੇ ਪਿਛੇ ਲਗ ਕੇ ਰਸਾਂ ਵਿਚ ਗਲਤਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਹ ਰਾਜਸੀ ਬ੍ਰਿਤੀ ਹੈ, ਕੋਇਲ ਬਿਰਹਾ ਵਿਚ ਸੜੀ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੇ ਬਿਰਹਾ ਵਿਚ, ਇਹ ਹੈ, ਸਾਤਵਕ ਰੁਚੀ । ਬਗਲਾ ਪਾਖੰਡ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੈ ਜੋ ਭੇਖੀ ਧਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਚੋਪੜੀ ਪ੍ਰੀਤਿ ਵਾਲਾ ਹੈ ਪਰ ਹੰਸ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਦਰਵੇਸ਼ੀ ਰੁਚੀ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਨਿਪੁੰਨ ਦਰਵੇਸ਼ ਹੈ ।

ਹੰਸਾ ਦੇਖਿ ਤਰੰਦਿਆ ਬਗਾ ਆਇਆ ਚਾਉ ॥

ਭੁਬਿ ਮੁਏ ਬਗ ਬਪੜੇ ਸਿਰੁ ਤਲਿ ਉਪਰਿ ਪਾਉ ॥੧੨੨॥

ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਬਿੰਬ ਪੰਖੀਆਂ ਤੇ ਉਸਾਰੇ ਹਨ । ਪੰਖੀਆਂ ਵਿਚ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਰੱਬ ਪਰਾਇਣਤਾ ਦਿਸੀ ਹੈ ।

ਫਰੀਦਾ ਹਉ ਬਲਿਹਾਰੀ ਤਿਨ ਪੰਖੀਆਂ ਜੰਗਲਿ ਜਿੰਨਾ ਵਾਸੁ ।

ਕਕਰੁ ਚੁਗਨਿ ਥਲਿ ਵਸਨਿ ਰਬ ਨ ਛੋਡਨਿ ਪਾਸੁ ॥੧੦੧॥

ਉਪਰ ਦਸੇ ਪੰਛੀ ਆਤਮਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਪੜਾ ਹਨ ।

(6) ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਜਿਥੇ ਬਿਲਕੁਲ ਸਰਲ ਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋਣਾ ਚਾਹਿਆ ਹੈ, ਉਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਿੰਬ ਘੱਟ ਵਰਤੇ ਹਨ । ਬਿੰਬ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਰਸ ਤੇ ਰੂਪ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਉਸਦੇ ਅਰਥ ਕਈ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਾਲ ਤੇ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ । ਦਰਵੇਸ਼ੀ ਸਦਾਚਾਰ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦਿਆਂ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਬਿੰਬ ਵਰਤੇ ਤਾਂ ਹਨ ਪਰ ਘੱਟ ।

(ੳ) ਫਰੀਦਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕਰਿ ਚਾਕਰੀ ਦਿਲ ਦੀ ਲਾਹਿ ਭਰਾਂਦਿ ।

ਦਰਵੇਸਾਂ ਨੇ ਲੋੜੀਐ ਰੁਖਾਂ ਦੀ ਜੀਰਾਂਦਿ ॥੬੦॥

(ਅ) ਫਰੀਦਾ ਮਨੁ ਮੈਦਾਨੁ ਕਰਿ ਟੋਇ ਟਿਬੇ ਲਾਹਿ ॥

ਅਗੈ ਮੂਲਿ ਨ ਆਵਸੀ ਦੋਜਕ ਸੰਦੀ ਭਾਹਿ ॥੭੪॥

1. ਉਹੋ, ਸਲੋਕ 15

2. ਉਹੋ, ਸਲੋਕ 91/92

3. ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ, ਫਰੀਦ, ਸੂਹੀ

4. ਉਹੋ, ਸਲੋਕ, 122

5. ਉਹੋ, ਸਲੋਕ 123

- (ੲ) ਸਬਰੁ ਏਹੁ ਸੁਆਉ ਜੇ ਤੂੰ ਬੰਦਾ ਦਿਤੁ ਕਰਹਿ ॥
ਵਧਿ ਬੀਵਹਿ ਦਰੀਆਉ ਟੁਟਿ ਨ ਬੀਵਹਿ ਵਾਹੜਾ ॥੧੧੭॥
- (ਸ) ਨਿਵਣੁ ਸੁ ਅਖਰੁ ਖਵਣੁ ਗੁਣੁ ਜਿਹਬਾ ਮਣੀਆਂ ਮੰਤੁ ॥
ਏ ਤ੍ਰੈ ਭੈਣੇ ਵੇਸ ਕਰਿ ਤਾਂ ਵਸਿ ਆਵੀ ਕੰਤੁ ॥੧੨੭॥
- (ਹ) ਮਤਿ ਹੋਦੀ ਹੋਇ ਇਆਣਾ ॥ ਤਾਣ ਹੋਦੇ ਹੋਇ ਨਿਤਾਣਾ ॥
ਅਣਹੋਦੇ ਆਪੁ ਵੰਡਾਏ, ਕੋ ਐਸਾ ਭਗਤੁ ਸਦਾਏ ॥੧੨੮॥
- (ਕ) ਇਕੁ ਫਿਕਾ ਨ ਗਾਲਾਇ ਸਭਨਾ ਮੈ ਸਚਾ ਧਣੀ ॥
ਹਿਆਉ ਨ ਕੈਹੀ ਠਾਹਿ ਮਾਣਕ ਸਭ ਅਮੋਲਵੇ ॥੧੨੯॥
- (ਖ) ਸਭਨਾ ਮਨ ਮਾਣਿਕ ਠਾਹਣੁ ਮੂਲ ਮਚਾਂਗਵਾ ॥
ਜੇ ਤਉ ਪਿਰੀਆ ਦੀ ਸਿਕ ਹਿਆਉ ਨ ਠਾਹੇ ਕਹੀਦਾ ॥੧੩੦॥

ਸਬਰ, ਜੇਰਾ, ਸਮਾਨਤਾ, ਨਿਮਰਤਾ, ਖਿਮਾ, ਮਿਠਤ, ਹਲੀਮੀ, ਆਦਿ ਦਰਵੇਸ਼ੀ ਗੁਣ ਹਨ। ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਆਪ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁਜਸਮਾ ਹਨ।

(7) 'ਚਿੰਤ ਖਟੇਲਾ ਵਾਣ ਦੁਖ ਬਿਰਹਾ ਵਿਛਾਵਣ ਲੇਫੁ', 'ਰੋਟੀ ਮੇਰੀ ਕਾਠ ਦੀ ਲਾਵਣੁ ਮੇਰੀ ਭੁਖ', 'ਬੁਢਾ ਹੋਆ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਕੰਬਣਿ ਲਗੀ ਦੇਹੁ' ਵਾਲਾ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਬਾਰਿ ਪਰਾਇਐ ਨਹੀਂ ਬੈਸਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਤੇ ਮੁਥਾਜੀ ਤੋਂ ਮੌਤ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦਰਵੇਸ਼ੀ ਦਾ ਰੰਗ ਹੈ ਜੋ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਪਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। 'ਕਾਲੇ ਮੈਡੇ ਕਪੜੇ ਕਾਲਾ ਮੈਡਾ ਵੇਸ' ਤੇ ਉਤਮ ਰੀਤੀ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਹੈ। 'ਫਰੀਦਾ ਤਨੁ ਸੁਕਾ ਪਿੰਜਰ ਥੀਆ ਤਲੀਆਂ ਖੂੰਡਹਿ ਕਾਂਗ' ਵਿਚ ਤੇ ਫਰੀਦ ਦੀ ਆਤਮ-ਕਥਾ ਹੈ ਪਰ 'ਅਜੈ ਸੁ ਰਬ ਨ ਬਹੁਤਿਓ' ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਤਮਕ-ਕਥਾ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ, ਫਰੀਦ-ਭਗਤੀ ਸਫਲ ਹੋਈ ਤੇ 'ਰੰਗ ਦੀਦਾਰ' ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੱਗਾ। ਕਾਗ ਨਾਲ ਫਰੀਦ ਜੀ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਾਗਾ ਕਰੰਗ ਢਢੇਲਿਆ ਸਗਲਾ ਖਾਇਆ ਮਾਸੁ, ਏ ਦੋਇ ਨੈਨਾ ਮਤਿ ਛਹਉ, ਕਾਗਾ ਚੂੰਡਿ ਨ ਪਿੰਜਰਾ, ਆਦਿ। ਫਰੀਦਾ ਰੋਟੀ ਮੇਰੀ ਕਾਠ ਕੀ ਲਾਵਣੁ ਮੇਰੀ ਭੁਖ-ਆਤਮ-ਕਥਾ ਹੈ। ਫਰੀਦਾ ਦਰਵੇਸ਼ੀ ਗਾਖੜੀ ਚੋਪੜੀ ਪਰੀਤਿ, ਇਕਨਿ ਕਿਨੈ ਚਾਲੀਐ ਦਰਵੇਸਾਵੀ ਰੀਤਿ ਵੀ ਉਤਮ ਜਾਤੀ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਹੈ, ਨਿਪੁੰਨ ਦਰਵੇਸ਼ ਸਨ।

ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਆਤਮ-ਕਥਾ ਤੇ ਆਤਮਕ-ਕਥਾ ਦੋਵੇਂ ਹਨ ਅਤੇ ਅਲੌਕਿਕ ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ। ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਨੇ ਫਰੀਦ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਬੜੀ ਸੰਜੀਦਾ ਸੁੰਦਰਤਾ ਲਿਆਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਕਿਸੇ ਐਸੇ ਨਿਪੁੰਨ ਕਲਾਕਾਰ ਦੀ ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਨਿਰੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਇਹ ਉਸਦੀ ਜੀਵਨ-ਕਹਾਣੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਇਕ ਅਲੰਕਾਰ, ਰੂਪਕ, ਉਪਮਾ, ਚਿੰਨ੍ਹ ਪ੍ਰਤੀਕ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਲਾਕਾਰ ਦਾ ਬਚਪਨ ਕਿਥੇ ਗੁਜਰਿਆ, ਮਾਪੇ ਕੈਸੇ ਸਨ, ਵਿਦਿਅਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਕੀ ਸੀ, ਉਸ ਦਾ ਸ਼ਹਿਰ ਕੈਸਾ ਸੀ, ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜ, ਰਸਮਾਂ, ਰੀਤਾਂ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਕੀ ਸਨ, ਕਵੀ ਦਾ ਆਲਾ-ਦੁਆਲਾ ਕੈਸਾ ਸੀ, ਕਵੀ ਨੇ ਕਿਹੜੇ ਕਿੱਤੇ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਤੇ ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਕੰਮਾਂ ਨਾਲ ਉਸਦਾ ਵਾਹ ਪਿਆ, ਆਦਿ। ਅਫਸੋਸ ਹੈ ਕਿ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜੀਵਨ ਦੀ ਤੋਜ਼ਕ, ਡਾਇਰੀ ਸਾਡੇ ਪਾਸ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਨਹੀਂ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਕਿ ਆਪ ਦਾ ਬਿੰਬ ਕੇਵਲ ਐਸੇ ਹਾਲਾਤ, ਤਜਰਬੇ, ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਤੋਜ਼ਕ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਵਿਚ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਜੀਵਨ-ਬ੍ਰਿਤਾਂ ਤੇ ਤਜਰਬੇ ਨੂੰ ਉਲੀਕਣਾ ਨਿਰੀ ਕਲਪਣਾ ਸਮਝੀ ਜਾਏਗੀ।

ਫਰੀਦ ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਿਆਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਤਜਰਬਾ ਤੇ ਘਰੇਲੀ ਸਾਧਾਰਨ

ਜ਼ਾਤੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਹੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਰੋਟੀ, ਲਾਵਣ, ਭੁਖ, ਰੁਖੀ-ਸੁਖੀ ਤੇ ਚੋਪੜੀ ਦਾ ਤਜਰਬਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਖਟੋਲਾ, ਵਾਣ, ਵਿਛਾਈ ਤੇ ਲੋਫ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਛਪਰ ਛੁਟੇ ਮੋਹ, ਕੋਠੇ ਧੁਕਣ ਕੇਤੜਾ ਦੀ ਸੋਝੀ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਸ਼ਕਰ ਖੰਡ, ਨਿਵਾਤ, ਗੁੜ, ਮਾਖਿਓਂ ਮਾਝਾ ਦੁਧ, ਖਜੂਰੀ ਪਕੀਆਂ ਨਾਲ ਵਾਹ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਵਿਛੋੜੇ ਦੀਆਂ ਰਾਤਾਂ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੈ ਜਦੋਂ ਪਾਸੇ ਧੁਖਦੇ ਹਨ, ਅੰਗ ਮੁੜਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕਦੇ ਮਿਲਾਪ ਵਿਚ ਸੀਆਲੇ ਸੁਹੰਦੀਆਂ ਪਿਰ ਗਲ ਬਾਹੜੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਥੇ ਕਦੇ ਕਦੇ ਨਿਰਾਸ਼ਤਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾਤੀ ਧੋਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਪਰ ਮਿਲਾਪ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਕਬੂਰੀ ਤੇ ਹਿੰਡ ਦੇ ਭੇਦ ਦੀ ਸੂਝ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਬੁਢੇਪੇ ਦੀ ਬੇਬਸੀ ਹੈ ਕਿ ਨੇੜੇ ਪਿਆ ਕੁਜਾ ਸੌ ਕੋਹਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਤਨ ਸੁਕਾ ਪਿੰਜਰ ਥੀਆ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਲੋਕ ਪੱਗ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਕਰਦੇ ਭੁਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਿਰੁ ਭੀ ਮਿਟੀ ਖਾ ਜਾਏਗਾ, ਜਿਥੇ ਨਗਰ ਦੇ ਘੜਿਆਲ ਦੀ ਵਾਜ਼ ਪਹਰ, ਪਹਰ ਮਗਰੋਂ ਕੰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਥੇ ਗ੍ਰਹਸਤੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਹੀ ਵਿਆਹ ਦੇ ਸਾਹ ਤੇ ਤਿਲਵੇਤਰੇ ਦੀ ਰਸਮ, ਸਹੁ ਨਵਣੇ ਦਾ ਪਤਾ, ਲੜ, ਗੰਢ, ਸਹੁਰੇ-ਪੇਕੇ ਸੰਬੰਧ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਗ੍ਰਹਸਤੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਹੀ ਤਜਰਬਾ ਹੈ, ਕਪਾਹ, ਤਿਲਾਂ, ਕਮਾਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦਾ। ਕੋਠੇ, ਮੰਡਪ, ਮਾੜੀਆਂ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਫਰੀਦ ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਘਰ ਤੋਂ ਪਰੇ ਦਾ ਭਾਵ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਨਿਕਟੀ ਤਜਰਬਾ ਹੈ, ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਬਨਸਪਤੀ, ਪੰਛੀ ਤੇ ਪਾਣੀ (ਤਲ, ਸਰਪਰ, ਦਰਿਆ) ਦੁਆਲੇ ਆਪ ਨੇ ਬਹੁਤੇ ਅਲੰਕਾਰ ਉਸਾਰੇ ਹਨ। ਵਿਸ਼ਾਲ ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਭ੍ਰਮਾਣ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਤਜਰਬੇ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਸ਼ਲੋਕ ਆਏ ਹਨ ਕਿ ਜੰਗਲੁ ਜੰਗਲੁ ਕਿਆ ਭਵਹਿ ਵਣਿ ਕੰਡਾ ਮੋੜੇਹਿ, ਇਨੀ ਨਿਕੀ ਜੰਘੀਐ ਥਲ ਡੂਗਰ ਭਵਿਓਮ, ਸਾਖ ਪਕੰਦੀ ਆਈਆ ਹੋਰ ਕਰੇਂਦੀ ਵੰਨ, ਰੁਤਿ ਫਿਰੀ ਵਣੁ ਕੰਬਿਆ ਪਤ ਝੜੇ ਝੜ ਪਾਹਿ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਛੀਆਂ, ਪੰਛੀਆਂ, ਜੰਗਲ ਜਿਨਾ ਵਾਸ, ਕਕਰੁ ਚੁਗਨਿ ਥਲਿ ਵਸਨਿ ਰਬ ਨ ਛੋਡਨਿ ਪਾਸੁ ਦਾ ਵਰਣਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਹੈ। ਕਾਗ ਕਰੰਗ ਢੰਢੋਲਦਾ ਹੈ। ਕੋਇਲ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੇ ਬਿਰਹੇ ਕਾਲੀ ਦਿਸਦੀ ਹੈ, ਕਤਕ ਫੂਜਾਂ ਨੇ ਰੋਣਕ ਲਾਈ ਹੋਈ ਹੈ, ਹੰਸਾਂ ਦੀ ਬਗਲੇ ਰੀਸ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਹੰਸਾਂ ਦੇਖਿ ਤਰੰਦਿਆ ਬਗਾ ਆਇਆ ਚਾਉ। ਕੁਦਰਤ ਜੀਵਨ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਤਜਰਬਾ ਹੈ ਕੰਢੀ ਉਤੇ ਰੁਖੜੇ ਦਾ, ਦਰਿਆਵੇ ਢਾਹ (ਮਉਤੇ ਦਾ ਬੰਨਾ ਏਵੇਂ ਦਿਸੈ) ਕੰਧੀ ਵਹਣ ਨ ਢਾਹਿ ਤਉ ਭੀ ਲੇਖਾ ਦੇਵਣਾ, ਲੰਮੀ ਲੰਮੀ ਨਦੀ ਵਹੈ, ਬੇੜੇ ਨੇ ਕਪਰੁ ਕਿਆ ਕਰੇ ਜੇ ਪਾਤਣ ਰਹੈ ਸੁਚੇਤਿ, ਤਤੀ ਤੋਇ ਨ ਪਲਵੈ, ਭਰਿ ਸਰਵਰੁ ਜਬ ਊਛਲੈ ਤਬ ਤਰਣੁ ਦੁਹੇਲਾ, ਕਲਰ ਕੇਰੀ ਛਪੜੀ ਆਇ ਉਲਥੇ ਹੰਝੁ, ਆਦਿ, ਆਦਿ ਦਾ।

ਫਰੀਦ ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਵਿਚੋਂ ਕਿਧਰੇ ਝੋਲਾ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹੀ ਦਰਬਾਰਾਂ, ਹਕੂਮਤ, ਵਣਜ-ਵਿਚਾਰਾਂ, ਸ਼ਹਿਰ-ਬਜ਼ਾਰਾਂ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਤਜਰਬਾ ਸੀ। ਇਹ ਦਰਵੇਸ਼ ਘਰ ਦੀ ਨਿੱਘ ਜਾਂ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਗੋਦੀ ਵਿਚ ਰਿਹਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਭਗਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੀਤੀ ਪਰ ਉਪ-ਜੀਵਕਾਂ ਲਈ ਕੋਈ ਕਿਰਤ ਕੀਤੀ, ਇਸ ਦਾ ਪਤਾ ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਵਿਚੋਂ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ।

(3) ਸੂਫੀ ਫਰੀਦ ਜੀ

ਮੌਲਾਨਾ ਜਲਾਲੁਦੀਨ ਰੂਮੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸਾਂ ਕੁਰਾਨ ਦਾ ਮਗ਼ਜ਼ (ਸਾਰ, ਤੱਤ) ਕਢ ਲਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਹੱਡੀਆਂ ਕੁੱਤਿਆਂ ਅਗੇ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ।

ਮਨ ਜ਼ਿ ਕੁਰਆਂ ਮਗ਼ਜ਼ ਹਾ ਬੁਦਾਸਤਮ।

ਉਸਤਖਾਂ ਪੇਸ਼ਿ ਸਗਾ ਅੰਦਾਖੁਤਮ।

, ਇਹ ਕਬੀਰ ਬਾਣੀ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਸੰਤਨ ਮਾਖਨ ਖਾਇਆ ਛਾਛ ਪੀਐ ਸੰਸਾਰ।

ਪੁਰਾਤਨ ਸਾਰੇ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਾਂਗ, ਕੁਰਾਨ ਵਿਚ ਵੀ ਪੁਰਾਣੇ, ਪੈਗੰਬਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕਥਾ-ਕਹਾਣੀਆਂ 1000 ਆਇਤਾਂ ਵਿਚ ਹਨ, ਸ਼ਰਾ-ਸਰੀਅਤ (ਪ੍ਰਜਾ, ਨਮਾਜ਼, ਕਿਆਮਤ, ਦੋਜ਼ਖ) ਸਬੰਧੀ 2066 ਆਇਤਾਂ ਹਨ, ਸਮਾਜਕ ਵਤੀਰਾ ਜਹਾਦਾ, ਕੁਰਬਾਨੀ, ਲੁੱਟ ਦੇ ਮਾਲ ਦੀ ਵੰਡ, ਔਰਤਾਂ ਨਾਲ ਸਲੂਕ, ਮੋਮਨ ਤੇ ਕਾਫਰਾਂ ਨਾਲ ਸਲੂਕ, ਰੱਬ ਦੀਆਂ ਕਸਮਾਂ ਆਦਿ ਬਾਰੇ 3400 ਆਇਤਾਂ ਹਨ। ਬਾਕੀ ਕਈ ਸਿਫਤ ਸਲਾਹ ਬਾਰੇ ਆਇਤਾਂ ਹਨ, ਪੈਗੰਬਰ ਨਬੀ ਬਾਰੇ ਆਇਤਾਂ ਹਨ।

ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਕੁਰਾਨ ਦਾ ਸਾਰ ਦਿਤਾ ਹੈ, ਰੱਬੀ ਸਿਫਤ-ਸਲਾਹ ਅਤੇ ਦਰਵੇਸ਼ੀ ਸਦਾਚਾਰ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਇਸੇ ਲਈ ਉਹ ਪਰਵਾਨ ਹੋਏ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਕਥਾ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸ਼ਰਈ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਰਸਮਾਂ-ਰੀਤਾਂ ਲਈ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪੈਗੰਬਰ, ਨਬੀ, ਰਸੂਲ ਦੇ ਦਰਜੇ ਬਾਰੇ ਵੀ ਚਰਚਾ ਇਥੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆ ਸਕਦੀ ਪਰ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਕੁਰਾਨ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਿਖਿਆ ਸੂਰਾਂ ਅਲਫਾਤਹਾ ਵਿਚ ਆ ਗਈ ਦਿਸਦੀ ਹੈ। ਸੂਰਾ ਅਲਫਾਤਹ ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਮੂਲ ਮੰਤਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਇਹ ਹੈ :-

1. Praise to Allah, Lord of the worlds.
2. The Beneficent, the Merciful.
3. Owner of the Day of judgement.
4. Thee (alone) we worship, Thee (alone) we ask for help.
5. Show us the straight path.
6. The path of those whom Thou hast favoured.
7. Not (the path) of those who earn Thine anger, nor of those who go astray.

(1. ਅੱਲਾਹ ਹੀ ਸਿਫਤ-ਸਾਲਾਹ ਦੇ ਯੋਗ ਹੈ, ਜੋ ਸਾਰੀ ਕਾਇਨਾਤ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੈ, 2. ਜੋ ਦਿਆਲੂ ਤੇ ਕ੍ਰਿਪਾਲੂ ਹੈ, 3. ਜੋ ਕਿਆਮਤ ਦੇ ਦਿਨ ਦਾ ਨਿਆਂਕਾਰ ਹੈ, 4. ਕੇਵਲ ਤੇਰੀ ਹੀ ਅਸੀਂ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਤੇਰੇ ਤੋਂ ਹੀ ਅਸੀਂ ਸਹਾਇਤਾ ਮੰਗਦੇ ਹਾਂ, 5. ਸਾਨੂੰ ਰਾਹੇ ਰਾਸਤ ਦਰਸਾਓ, 6. ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਸਤਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਤੇਰੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਹੋਈ, 7. ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਸਤਾ ਨਾ ਦਿਖਾਉ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਤੇਰੀ ਕ੍ਰੋਧੀ ਹੈ ਜੋ ਤੇਥੋਂ ਭਟਕੇ ਹੋਏ ਹਨ।)

ਇਸ ਸੂਰੇ ਵਿਚ ਬੰਦਗੀ, ਰੱਬੀ ਰਹਿਮ, ਕਿਆਮਤ, ਰੱਬੀ ਨਿਆਂ, ਉਪਾਸਨਾ, ਸਚ-ਮਾਰਗ ਦੀ ਚਰਚਾ ਹੈ - ਇਹ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਮਸਲੇ ਹਨ। ਬਿਰਹਾ ਕੁਰਾਨ ਦਾ ਐਸਾ ਵਿਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਿਸਤੇ ਬਲ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਸੂਫੀ ਲਈ ਬਿਰਹਾ ਹੀ ਸੁਲਤਾਨ ਹੈ। ਕੁਰਾਨ ਅਲੰਕਾਰਕ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਫਰੀਦ ਰਚਨਾ

1. ਦੇਖੋ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ, (ਵਾਰ ਸਾਰੰਗ) 16.1, ਪੰਨਾ ੧੨੪੩
ਕਥਾ ਕਹਾਣੀ ਬੇਦੀ ਆਣੀ ਪਾਪੁ ਪੁੰਨੁ ਬੀਚਾਰੁ।
ਦੇ ਦੇ ਲੈਣਾ ਲੈ ਲੈ ਦੇਣਾ ਨਰਕਿ ਸੁਰਗਿ ਅਵਤਾਰ।
ਉਤਮ ਮਧਿਮ ਜਾਤੀਂ ਜਿਨਸੀ ਭਰਮਿ ਭਵੈ ਸੰਸਾਰੁ।
ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਬਾਣੀ ਤਤੁ ਵਖਾਣੀ ਗਿਆਨ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਆਈ।
ਗੁਰਮੁਖਿ ਆਖੀ ਗੁਰਮੁਖਿ ਜਾਤੀ ਸੁਰਤੀ ਕਰਮਿ ਧਿਆਈ।
ਹੁਕਮੁ ਸਾਜਿ ਹੁਕਮੇ ਵਿਚ ਰਖੈ ਹੁਕਮੇ ਅੰਦਰਿ ਵੇਖੈ।
ਨਾਨਕ ਅਗੁਰੁ ਹਉਮੈ ਤੁਟੈ ਤਾਂ ਕੇ ਲਿਖੀਐ ਲੇਖੈ।੧।

ਬਿੰਬਸਾਲਾ, ਚਿਤਰਸਾਲਾ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਸੂਫੀ ਦੀ ਮੋਜ਼ ਹੈ। ਕੁਰਾਨ ਵਿਚ ਮੋਮਨ-ਕਾਫਰ ਦੀ ਚਰਚਾ ਹੈ ਪਰ ਸੂਫੀ ਵਿਚ ਸਭਨਾ ਮਨ ਮਾਣਕ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕੁਰਾਨ ਵੀ ਕਾਫਰਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਕਠੋਰਤਾ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਕੁਰਾਨ ਵਿਚ ਜਹਾਦ ਹੈ ਸੂਫੀ 'ਜੋ ਤੇ ਮਾਰਨਿ ਮੁਕੀਆਂ ਤਿਨਾਂ ਨ ਮਾਰੇ ਘੁੰਮ, ਆਪਨੜੇ ਘਰਿ ਜਾਈਐ ਪੈਰ ਤਿਨਾ ਦੇ ਚੁੰਮਿ' ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਕੁਰਾਨ ਦਾ ਸਾਰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਅੰਸ਼ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਸਮੇਂ ਕੇ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਗੁਰਮਤਿ ਨੇ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸੂਫੀ ਫਰੀਦ ਨੂੰ ਪਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਸੂਹੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਵੀ (ਜਪੁ ਤਪੁ ਕਾ ਬੰਧ ਬੇੜਲਾ) ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਸਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਕਈ ਥਾਈਂ ਉਲਾਰਪਨ ਨੂੰ ਸਹਜ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਟੋਲਾ^੧ ਪਾੜਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਕੰਬਲੀ ਓਡਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਰਤਾਂ ਵਾਲੇ ਤਨ ਨੂੰ ਨਿੰਦਣਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ, ਸੰਸਾਰ ਨਿਰਾ ਵਿਸ਼ ਗੰਦਲਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਭੂਮ ਰੰਗਾਵਲੀ^੨ ਵੀ ਹੈ, ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਭਗਤੀ^੩ ਲਈ ਸਮਾਂ ਅਨੁਕੂਲ ਹੈ, ਬੁਢੇਪਾ ਵੀ ਯੋਗ ਸਮਾਂ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਨੇ ਫਰੀਦ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਕੂਹ^੪, ਕਿਆਮਤ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਇਸਲਾਮੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਰਚਿਆ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਨਾ ਹੀ ਨਿਮਾਜ^੫, ਉੱਜ ਨਾਲ ਬੇਆਰਾਮੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਸਾਰਿਆਂ ਸੂਫੀਆਂ ਨੂੰ ਗੁਰਮਤਿ ਨੇ ਪਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਮਗਰਲੇ ਸੂਫੀਆਂ ਵਿਚ ਸਹਜ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ, ਫਰੀਦ ਬਹੁਤ ਹਦ ਤੀਕ ਸਹਜ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੈ। ਮਗਰਲੇ ਸੂਫੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਸਹਜ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਕਾਇਮ ਰਖ ਸਕੇ, ਇਸ਼ਕ ਗਰਮ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਸ਼ੈਲੀ ਮੂੰਹ ਚੋਰ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰਖਿਆ ਹੈ, ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਦੇਹੀ ਤੇ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਧਨੁ, ਵਹੁਟੀ, ਘੜੀ, ਰੁਖੜਾ, ਬਗਲਾ, ਭਾਂਡਾ, ਕੰਧੀ, ਬੇੜਾ, ਪਰਾਹੁਣੀ, ਪੰਖੀ, ਮੌਤ ਨੂੰ ਵਰਨਾ, ਸਾਹ, ਭੰਨਣਾ, ਸਭ, ਢਾਹ, ਸੰਸਾਰਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼, ਕ੍ਰੋਧਾਂ, ਬਾਗ, ਤਲ, ਸੁਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਇਹ ਸਾਰੇ ਬਿੰਬ ਵਰਤੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਤੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਵਰਤੇ ਹਨ।

(4) ਇਸਲਾਮ ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ

ਇਸਲਾਮ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਜੋ ਵਿਆਖਿਆ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਲਈ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਹ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਤੋਂ ਕੁਝ ਭਿੰਨ ਹੈ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਹਿ-ਧਰਮੀਆਂ ਦੇ ਰਾਜਸੀ ਕਿਰਦਾਰ ਨੂੰ ਬਹੁਤਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਰਖਿਆ। ਉਹ ਹਾਕਮ ਵੀ ਸਨ, ਨਿਆਂਕਾਰ ਵੀ ਸਨ, ਧਰਮ ਤੇ ਸਦਾਚਾਰ ਦੇ ਰਾਖੇ ਸਨ। ਉਹ ਸਹਿਨਸਾਹ ਸਨ। ਕਾਜ਼ੀ ਸਨ, ਮੁਫਤੀ ਤੇ ਕੋਤਵਾਲ ਸਨ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਵੀ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸਨ, ਬਾਹਰੋਂ ਆਏ ਤੇ ਜੇਤੂ ਹੋਏ ਮੁਸਲਮਾਨ ਅਤੇ ਸਥਾਨਕ ਭਾਰਤੀ ਜੋ ਮਤਿ-ਪਰੀਵਰਤਨ ਕਰਕੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣੇ। ਇਸ ਨੁਕਤੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਭੇਦ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ ਪਰ ਧਿਆਨ ਯੋਗ ਅਵਸ਼ ਹੈ ਕਿ ਕੇਵਲ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਹੀ ਇਸਲਾਮੀ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਆਦਿ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜਾਂ ਇਸਲਾਮ ਲਈ ਆਦਰਸ਼ ਸੁਝਾਏ ਹਨ, ਬਾਕੀ

1. ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਸਲੋਕ, 7

2. ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਸਲੋਕ, ਫਰੀਦ, ਮ: ੩, 104

3. ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਸਲੋਕ, ਫਰੀਦ, ਮ: ੩, 52

4. ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਸਲੋਕ, ਫਰੀਦ, ਮ: ੩, 82

5. ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਸਲੋਕ, ਫਰੀਦ, ਮ: ੩, 13

6. ਉਹੋ, ਸਲੋਕ 67, 7. ਉਹੋ, ਸਲੋਕ 71

ਨੋਟ : ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸਲੋਕ ਫਰੀਦ ਪੰਨਾ ੧੩੭੭ ਤੋਂ ੧੩੮੪ ਤੀਕ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਹੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਲਈ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਤੇ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਦਿਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਾਜਸੀ ਕਿਰਦਾਰ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਕਾਜ਼ੀ, ਕੋਤਵਾਲ ਆਦਿ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਕਿਰਦਾਰ ਦੀ ਜੋ ਆਲੋਚਨਾ ਵਾਰ ਆਸਾ, ਮਾਝ, ਸਾਰੰਗ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਸ ਸਾਰੇ ਦਾ ਇਥੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਹੀਂ ਦਿਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਜੋ ਆਦਰਸ਼ ਤੇ ਕੀਮਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੱਚੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਲਈ ਦ੍ਰਿੜਾਈਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਨਿਮਨ ਦਰਜ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਅੰਕਤ ਹਨ ਅਤੇ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਤੇ ਆਦਰਸ਼ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਹਨ।

ਸਲੋਕ ਮਹਲਾ ੧

ਮਿਹਰ ਮਸੀਤਿ ਸਿਦਕੁ ਮੁਸਲਾ ਹਕੁ ਹਲਾਲੁ ਕੁਰਾਣੁ ।
ਸਰਮ ਸੁੰਨਤਿ ਸੀਲੁ ਰੋਜਾ ਹੋਹੁ ਮੁਸਲਮਾਣੁ ।
ਕਰਣੀ ਕਾਬਾ ਸਚੁ ਪੀਰੁ ਕਲਮਾ ਕਰਮ ਨਿਵਾਜੁ ।
ਤਸਬੀ ਸਾ ਤਿਸ ਭਾਵਸੀ ਨਾਨਕ ਰਖੈ ਲਾਜੁ ॥

(ਗੁ. ਗ੍ਰੰ. ਪੰਨਾ ੧੪੦-੪੧)

ਮ: ੧

ਹਕੁ ਪਰਾਇਆ ਨਾਨਕਾ ਉਸੁ ਸੁਅਰ ਉਸੁ ਗਾਇ ।
ਗੁਰੂ ਪੀਰੁ ਹਾਮਾ ਤਾ ਭਰੇ ਜਾਂ ਮੁਰਦਾਰੁ ਨ ਖਾਇ ।
ਗਲੀ ਭਿਸਤਿ ਨ ਜਾਈਐ ਛੁਟੈ ਸਚੁ ਕਮਾਇ ।
ਮਾਰਣੁ ਪਾਹਿ ਹਰਾਮ ਮਹਿ ਚੋਇ ਹਲਾਲੁ ਨ ਜਾਇ ।
ਨਾਨਕ ਗਲੀ ਕੂੜੀਈ ਕੂੜੈ ਪਲੈ ਪਾਇ । 12 ।
ਪੰਜ ਨਿਵਾਜਾ ਵਖਤ ਪੰਜਿ ਪੰਜਾ ਪੰਜੇ ਨਾਉ ।
ਪਹਿਲਾ ਸਚੁ ਹਲਾਲ ਦੁਇ ਤੀਜਾ ਬੈਰ ਖੁਦਾਇ ।
ਚਉਥੀ ਨੀਅਤਿ ਰਾਸਿ ਮਨੁ ਪੰਜਵੀ ਸਿਫਤਿ ਸਨਾਇ ।
ਕਰਣੀ ਕਲਮਾ ਆਖਿਕੈ ਤਾਂ ਮੁਸਲਮਾਣਿ ਸਦਾਇ ।
ਨਾਨਕ ਜੇਤੇ ਕੂੜਿਆਰ ਕੂੜੈ ਕੂੜੀ ਪਾਇ । 13 ।

(ਗੁ. ਗ੍ਰੰ. ਪੰਨਾ ੧੪੧)

ਸੱਚ, ਹਲਾਲ, ਬੈਰ, ਨੀਅਤਿ ਰਾਸਿ, ਸਿਫਤਿ ਸਨਾਇ, ਕਰਣੀ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ ਤੇ ਕੀਮਤਾਂ ਦਸੀਆਂ ਹਨ। ਸੱਚ ਤੋਂ ਭਾਵ ਪੂਰਨ ਨਿਆਂ ਵੀ ਹੈ, ਹਲਾਲ ਹੱਕ ਹਲਾਲ ਦੀ ਰੋਜ਼ੀ ਲਈ ਹੈ, ਬੈਰ ਸਰਬਤ ਦੇ ਭਲੇ ਲਈ ਹੈ, ਨੀਅਤਿ ਰਾਤ ਸੁਭ-ਇਛਾ ਲਈ ਹੈ, ਸਿਫਤਿ ਸਨਾਇ ਬੰਦਗੀ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ ਤੇ ਕਰਣੀ ਹੈ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਤੇ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਕਮਾਈ। ਇਹ ਕੁਰਾਨ ਵਾਲਾ ਇਸਲਾਮ ਹੈ।

ਫ਼ਰੀਦ-ਬਾਣੀ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੜਾ

- ਪ੍ਰੋ. ਰਾਮ ਸਿੰਘ

ਡਾਕਟਰ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀਵਾਨਾ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :--

“ਮੇਰੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦਰਵੇਸ਼ ਤਾਂ ਸਨ, ਪਰ ਪੂਰਿਆਂ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਸੂਫੀ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਜੇ ਸੂਫੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਹੀਏ ਵੀ ਤਾਂ ਪਹਿਲੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੜਾ ਦੇ ਸੂਫੀ ਹਨ, ਜਿਸ ਪੜਾ ਤੇ ਪੁੱਜਣ ਲਈ ਤਪ, ਨਫ਼ਸ-ਕੁਸ਼ੀ ਅਤੇ ਸ਼ਰੀਅਤ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਲੋੜ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਕਲਾਮ ਨੂੰ ਸਾਹ ਹੁਸੈਨ, ਬਾਜ਼ੀਦ ਆਦਿ ਦੇ ਕਲਾਮ ਨਾਲ ਮਿਲਾਇਆਂ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦੁਆਣੀ ਪ੍ਰੇਮ ਭਗਤੀ, ਜੋਗ, ਵੇਦਾਂਤ ਆਦਿ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਨਾ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ। ਮਸਤੀ ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਅਜੇ ਦੂਰ ਸੀ, ਸ਼ਰੀਅਤ ਨਾਲ ਝੇੜਾ ਕਰਨ ਦੀ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਹੀਂ, ਰੱਬ ਕੋਲੋਂ ਭਰ ਅਜੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ, ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਅਜੇ ਲੀਲ੍ਹਾਂ ਤੇ ਹੱਸਣ ਖੇਡਣ ਦੀ ਬਾਜ਼ੀਗਾਹ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ”।¹

ਡਾਕਟਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਗੂਜ਼ ਫ਼ਰੀਦ-ਬਾਣੀ ਦੇ ਹੋਰ ਕਈ ਆਲੋਚਕਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਸਤਾਰ ਪੂਰਬਕ ਚਰਚਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਡਾਕਟਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਸੂਫੀ ਮੰਨਣ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਝਿਜਕ ਹੈ। ਜੇ ਉਹ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੂੰ ਸੂਫੀ ਕਹਿਣਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਵੀ ਹਨ ਤਾਂ ਪਹਿਲੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੜਾ ਦੀ ਸੀਮਾ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਿਆਂ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਸੂਫੀ ਕਹਿਣਾ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ।

ਪੂਰਿਆਂ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਸੂਫੀ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ? ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਡਾਕਟਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪੂਰਨ ਸੂਫੀ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਵਿਚ ਮਸਤੀ ਦਾ ਹੋਣਾ ਇਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਲੱਛਣ ਹੈ। ਮਸਤੀ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੀ ਮੁਰਾਦ ਹੈ? ਕੀ ਸ਼ਰੀਅਤ ਨਾਲ ਝੇੜਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਮਸਤੀ ਦੀ ਜਾਂ ਉੱਤਮ ਸੂਫੀ ਦੀ ਨਿਰਣਾਜਨਕ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਹੈ? ਡਾਕਟਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਉੱਤਰ ‘ਹਾਂ’ ਵਿਚ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਚਾਹੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਪੂਰਾ ਸਪਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਜੇ ‘ਮਸਤੀ’ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੁਰਾਦ ‘ਵਜਦ’ ਤੋਂ ਹੈ ਤਾਂ ਵਜਦ ਦੇ ਲੱਛਣ ਵਿਚਾਰਨ ਨਾਲ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਸੂਫੀ ਹੋਣ ਜਾਂ ਨਾ ਹੋਣ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਕਰਨਾ ਆਸਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਅਗੇ ਜਾ ਕੇ ਵਜਦ ਦੇ ਅਰਥ ਵਿਚਾਰਾਂਗੇ।

ਕਈ ਆਲੋਚਕ ਤਾਂ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਬਾਰੇ ਨਿਰਣਾ ਦੇਣ ਲਗਿਆਂ ਬਹੁਤ ਕਾਹਲੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਡਾਕਟਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੂਫੀਮਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਪੜਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਕਰਨ ਦੀ ਖੋਜ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਸੂਫੀ ਦੇ ਲੱਛਣਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਇਕੋ ਕਸੇਟੀ ਉਤੇ ਪਰਖਦੇ ਹਨ — ਉਹ ਸ਼ਰੀਅਤ ਤੋਂ ਵਿਦ੍ਰੋਹ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਹੀਂ? ਜਿਹੜਾ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਰਾਅ ਤੋਂ ਬਾਗੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਹੀ ਸੂਫੀ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਸਰਾਅ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਸੂਫੀ ਨਹੀਂ। ਡਾਕਟਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਭਾਵੇਂ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦ ਬੜੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਵਰਤੇ ਹਨ ਤੇ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਪੂਰੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਸੂਫੀ ਨਹੀਂ, ਤਾਂ ਪਹਿਲੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੜਾ ਦੇ ਸੂਫੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਬਾਹਲੇ ਆਲੋਚਕ ਡਾਕਟਰ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਇਹ ਇਸ਼ਾਰਾ ਲੈ ਕੇ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਵਿਚ ਸ਼ਰੀਅਤ ਨਾਲ ਝੇੜਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਹੀਂ, ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੂੰ ਸਿੱਧਾ ਸ਼ਰੱਈ ਕਹਿ ਦੇਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸੂਫੀ ਕਹਾਉਣ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ।

1. ਹਵਾਲਾ ‘ਫ਼ਰੀਦ ਦਰਸ਼ਨ’ ਕ੍ਰਿਤ ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ 1967, ਪੰਨਾ 6, 7 ਭੂਮਿਕਾ

ਸੂਫੀ ਸ਼ਰਫੀ ਦਾ ਫਰੀਦ ਇਕ ਹੋਰ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਕਰਨ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਭੀ ਆਮ ਹੈ - ਸੂਫੀ ਦਾ ਅੱਲਾਹ ਨਾਲ ਰਿਸ਼ਤਾ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸ਼ਰਫੀ ਦਾ ਫਰੀਦ ਦਾ। ਡਾਕਟਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਫਰੀਦ ਜੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮ ਭਾਵਾਂ ਨਾਲੋਂ ਫਰੀਦ ਦੇ ਮਨੋਭਾਵਾਂ ਦੀ ਬਹੁਲਤਾ ਸਹੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਹਿੰਦੂ-ਮਤ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮ-ਭਗਤੀ ਦਾ ਵਰਣਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਭਗਤੀ ਦੇ ਵਰਣਨ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੀ ਮਤਲਬ ਹੈ? ਕੀ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਭਗਤੀ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਨਹੀਂ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂ ਭਗਤੀ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਨਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ? ਹੇਠਾਂ ਅਸੀਂ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਸਤਰਾਂ ਦੇਂਦੇ ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ 'ਭਗਤ' ਸ਼ਬਦ ਤੇ ਭਗਤੀ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਦੇ ਮੁੱਖ ਲੱਛਣ, ਦੋਵੇਂ ਆਏ ਹਨ :-

(ੳ) ਮਤਿ ਹੋਦੀ ਹੋਇ ਇਆਣਾ।

ਤਾਣ ਹੋਂਦੇ ਹੋਇ ਨਿਤਾਣਾ।

ਅਣਹੋਂਦੇ ਆਪੁ ਵੰਡਾਏ।

ਕੋ ਐਸਾ ਭਗਤੁ ਸਦਾਏ। (128)

(ਅ) ਕਾਲੀ ਕੋਇਲ ਤੂ ਕਿਤ ਗੁਨ ਕਾਲੀ।

ਅਪਨੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਕੇ ਹਉ ਬਿਰਹੈ ਜਾਲੀ।

ਪਿਰਹਿ ਬਿਹੁਨ ਕਤਹਿ ਸੁਖ ਪਾਏ।

ਜਾਂ ਹੋਇ ਕ੍ਰਿਪਾਲੁ ਤਾਂ ਪ੍ਰਭੁ ਮਿਲਾਏ। (ਸੂਹੀ ਪੰਨਾ ੭੯੪)

(ੲ) ਵਿਸਰਿਆ ਜਿਨ ਨਾਮੁ ਤੇ ਭੁਇ ਭਾਰੁ ਥੀਏ। (ਆਸਾ ਪੰਨਾ ੪੮੮)

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਤਰਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ (ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਭਗਤੁ, ਪ੍ਰਭੁ ਨਾਮ, ਆਦਿਕ), ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਧਨ ਪਿਰ ਦੀ ਬਿੰਬਾਵਲੀ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵਰਣਿਤ ਨਾਮ, ਦੈਵੀ ਮਿਹਰ, ਨਿਮਰਤਾ, ਪਰਉਪਕਾਰ ਆਦਿਕ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਭਾਵਨਾ ਇੰਨੇ ਭਾਰਤੀ ਹਨ ਤੇ ਭਗਤੀ ਮਤ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਵਧੀਆ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਕਿ ਜੇ ਕਿਸੇ ਓਪਰੇ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਕਵੀ ਦਾ ਨਾ ਨਾਂ ਦਸਿਆ ਜਾਏ ਤਾਂ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਭਾਰਤੀ ਸਾਧੂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੀ ਮੰਨੇਗਾ।

ਪਰ ਅਸੀਂ ਇਹ ਦਾਅਵਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਕਿ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਨੇ ਨਾਮ, ਭਗਤੀ, ਨਿਮਰਤਾ, ਆਦਿਕ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਾਧਨ ਤੇ ਗੁਣ ਭਾਰਤੀ ਮੱਤਾਂ ਕੋਲੋਂ ਹੀ ਸਿੱਖੇ ਸਨ। ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਸਹਿਨਸੀਲਤਾ ਦਾ ਸਬੂਤ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੂਫੀ ਮਤ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਸੂਲਾਂ ਤੇ ਅਮਲਾਂ ਲਈ ਭਾਰਤੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਰਤ ਲਈ। ਕੱਟੜ ਮੁਸਲਮਾਨ ਪ੍ਰਭੂ, ਭਗਤ, ਨਾਮ ਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਣ ਤੋਂ ਆਮ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਹੇਜ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਸੂਫੀ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਦੋਹਾਂ ਸਮਿਆਂ ਤੋਂ ਸ਼ਬਦ ਲਏ ਹਨ। ਜੇ ਉਹ ਸੂਫੀ ਸੋਮਿਆਂ ਤੋਂ 'ਦਰਵੇਸ਼' ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਭਾਰਤ ਤੋਂ 'ਭਗਤ', ਸੂਫੀ ਮਤ ਤੋਂ 'ਬੰਦਗੀ' ਤਾਂ ਭਾਰਤ ਤੋਂ 'ਨਾਮ' ਸੂਫੀ ਮਤ ਤੋਂ 'ਪੀਰ' ਤਾਂ ਭਾਰਤ ਤੋਂ 'ਗੁਰੂ', ਸੂਫੀ ਮਤ ਤੋਂ 'ਅੱਲਾਹ' ਤਾਂ ਭਾਰਤ ਤੋਂ 'ਪ੍ਰਭੂ', ਆਦਿਕ। ਇਹ ਸਹਿਨਸੀਲਤਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਸੂਫੀ ਗੁਣ ਹੈ।

ਇਹ ਦਰਸਾਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਿ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਅੱਲਾਹ ਦੇ ਫਰੀਦ ਤੋਂ ਸਿਵਾਏ ਉਸਦਾ ਪ੍ਰੇਮ ਭੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਇਹ ਭੀ ਦਰਸਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਸ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਸੂਫੀ ਮਤ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਬਲਵਾਨ ਸੀ ਤੇ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਉਸੇ ਸੋਮੇ ਤੋਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਦਰਵੇਸ਼ ਦਾ ਜੋ ਆਚਰਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਉਹ ਸੂਫੀ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਦੁਰਲੱਭ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਡਾ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਤਾਂ ਇਹ ਮੰਨਦੇ ਜਾਪਦੇ ਹਨ ਕਿ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਰੱਬੀ ਪ੍ਰੇਮ ਕਿਸੇ ਸੋਮੇ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਸਿੱਖਿਆ, ਨਾ ਹਿੰਦੂਆਣੀ ਭਗਤੀ ਤੋਂ ਨਾ

ਤੇ ਸੂਫੀ ਮਤ ਦੇ ਉਸ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦੌਰ ਤੋਂ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਡਰ ਘੱਟ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਵੱਧ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੀ।

ਜੇ ਅਰਬ, ਮਿਸਰ, ਈਰਾਨ ਤੇ ਹੋਰ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਫੈਲੀ ਸੂਫੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਇਤਿਹਾਸ ਵਾਚੀਏ ਤਾਂ ਇਸ ਦੇ ਤਿੰਨ ਦੌਰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਨਿਖੇੜੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਪਹਿਲਾ ਦੌਰ ਪਹਿਲੀ ਸਦੀ ਹਿਜਰੀ (ਹਿਜਰੀ ਸੰਨ 622 ਈਸਵੀ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ) ਦੇ ਅੰਤ ਤਕ ਰਿਹਾ, ਦੂਜਾ ਅਗਲੀ ਪੋਣੀ ਸਦੀ ਤਕ ਤੇ ਤੀਸਰਾ ਹੋਰ ਅਗਲੀ ਪੋਣੀ ਸਦੀ ਤਕ। ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਮਿਰਤੂ (632 ਈਸਵੀ) ਦੇ ਤਿੰਨ ਸੌ ਸਾਲ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸੂਫੀ ਲਹਿਰ ਆਪਣੀ ਸਿਖਰ ਉਤੇ ਪਹੁੰਚ ਚੁਕੀ ਸੀ।

ਡਾ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ “ਪਹਿਲੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੜਾ” ਦਾ ਸੂਫੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪੜਾ ਕਦੋਂ ਤਕ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਅਸੀਂ ਪਹਿਲੇ ਪੜਾ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਸਦੀ ਹਿਜਰੀ ਦੇ ਅੰਤ ਤਕ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਇਸ ਸਦੀ ਦੇ ਸੂਫੀਆਂ ਵਿਚ “ਤਪ, ਨਫਸਕੁਸ਼ੀ ਤੇ ਸ਼ਰੀਅਤ ਦੀ ਪਾਬੰਦੀ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਲੋੜ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।” ਉਹ ਸੰਸਾਰੀ ਰਸਾਂ ਕਸਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਅੱਲਾਹ ਤੇ ਕਿਆਮਤ ਦੇ ਦਿਨ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਭੈ ਧਾਰਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੂਫੀਆਂ ਨੂੰ ਤਪੱਸਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਗ਼ਰੀਬੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਗੁਨਾਹ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹਦੋਂ ਵਧਿਆ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਮੌਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਲੇਖੇ ਤੇ ਸਜ਼ਾ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਦੀ ਖਿੰਫਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਛਡਦੀ। ਇਹ ਆਮ ਤੌਰ ਉਤੇ ਇਕਾਂਤਵਾਦੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਈ ਜਿਵੇਂ ਤਸੀਮਦਾਰੀ, ਅਬਦ ਕਰਦਾ, ਉਸਮਾਨ ਬਿਨ ਮਾਜੂਨ ਆਦਿਕ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਾਥੀ ਰਹਿ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਹਸਨ ਬਸਰੀ ਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ ਉਤੇ ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਸੂਫੀਆਂ ਵਿਚ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਬਸਰਾ ਸ਼ਰਾਬ ਦੀ ਪੱਕੀ ਪਾਬੰਦੀ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਂਝ ਹਸਨ ਦੇ ਰੱਬੀ ਭੈ ਦੀ ਅਤਿਅੰਤ ਤਿਖੀ ਚੇਤਨਾ ਦੀਆਂ ਕਈ ਸਾਖੀਆਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ। ਬਸਰਾ ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਸ਼ਾਮ ਨਿਵਾਸੀ ਸ਼ਰਾਬ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਧਾਰਨੀ ਸਨ।

ਜੇ.ਏ. ਸੁਬਾਨ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, “ਪਹਿਲੀ ਸਦੀ ਹਿਜਰੀ ਦੇ ਅੰਤ ਦੇ ਕਰੀਬ ਨਵੀਂ ਕਿਸਮ ਦੇ ਸੂਫੀ ਪੈਦਾ ਹੋਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਏ। ਉਹ ਨਿਰੇ ਤਪੱਸਵੀ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਕੁਝ ਵੱਧ ਸਨ। ਇਕਾਂਤ ਜੀਵਨ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮਨ ਜੋੜਨ ਦੀ ਰੁਚੀ ਵਧਾਈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਕਾਗਰ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਦੈਵੀ ਦਰਸ਼ਨ ਤੇ ਮਗਨਤਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੋਣ ਲਗ ਪਿਆ। ਇਸ ਪੜਾ ਉਤੇ ਇਹ ਤਪੱਸਵੀ ਤਿਆਗ ਤੇ ਗ਼ਰੀਬੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਸੁਭ ਕਰਮ ਨਹੀਂ ਸਨ ਗਿਣਦੇ ਸਗੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰੱਬ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਮੰਨਦੇ ਸਨ।” ਇਹ ਦੂਜੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦੌਰ ਦੇ ਸੂਫੀ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾਂ ਹਨ ਇਬਰਾਹੀਮ ਅਦਹਮ, (ਮੌਤ 783 ਈਸਵੀ) ਫਜ਼ਾਇਲ ਬਿਨ ਇਯਾਦ (ਮੌਤ 801 ਈਸਵੀ) ਤੇ ਰਾਬੀਆ (ਮੌਤ 802 ਈਸਵੀ)। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਰੱਬੀ ਪ੍ਰੇਮ ਤੇ ਰੱਬੀ ਭੈ ਨਾਲੋਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਬਰਾਹੀਮ ਬਲਖ ਦਾ ਹਾਕਮ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਤਖ਼ਤ ਤਿਆਗ ਕੇ ਸੂਫੀ ਬਣ ਗਿਆ।

ਉਸਦਾ ਇਕ ਕਥਨ ਹੈ: “ਐ ਖ਼ੁਦਾ ਤੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੇ ਲਈ ਅੱਠ ਬਹਿਸਤਾਂ ਇਕ ਮੱਖੀ ਦੇ ਖੰਭ ਨਾਲੋਂ ਭੀ ਹੌਲੀਆ ਬਣ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਦ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਉਸ ਮਾਣ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਜੋ ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰ ਦਾ ਪਾਤਰ ਬਣਾ ਕੇ ਬਖਸ਼ਿਆ ਹੈ”। ਰਾਬੀਆ ਦੇ ਦੋ ਕਥਨ ਅੱਲਾਹ ਉਤੇ ਉਸਦੀ ਅਪਾਰ ਸ਼ਰਧਾ ਦੇ ਸੂਚਕ ਹਨ:—

(ਓ) “ਹੇ ਮੇਰੇ ਮਾਲਕ, ਮੇਰੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਜੋ ਕੁਝ ਤੂੰ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਨੂੰ ਦੇ ਦੇਹ, ਤੇ ਜੋ ਕੁਝ ਅਗਲੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਮੇਰੇ ਲਈ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਿਤਰਾਂ ਨੂੰ ਦੇ ਦੇ। ਮੇਰੇ ਲਈ ਤਾਂ ਬਸ ਤੂੰ ਹੀ ਕਾਫ਼ੀ ਹੈ।”

(ਅ) ਹੇ ਪ੍ਰਭੂ, ਜੇ ਮੈਂ ਦੇਸ਼ਖ ਦੇ ਡਰ ਤੋਂ ਤੇਰੀ ਪੂਜਾ ਕਰਾਂ, ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਦੇਸ਼ਖ ਵਿਚ ਸਾੜ ਜੇ ਬਹਿਸਤ ਦੀ ਆਸ ਤੋਂ, ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਬਹਿਸਤ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਖ, ਪਰ ਜੇ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਤੇਰੀ ਖਾਤਰ ਹੀ ਪਿਆਰ ਕਰਾਂ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਸਦੀਵੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਲੁਕੇ ਨਾ।”

ਸੂਫੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਤੀਸਰਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦੌਰ ਖਲੀਫਾ ਹਾਰੂਨ ਉਰ ਰਸੀਦ ਦੀ ਤਖਤ ਨਸੀਨੀ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਕੇ ਮੁਤਵੱਕਿਲ ਦੀ ਮੌਤ ਤਕ, ਅਰਥਾਤ ਸੰਨ 786 ਤੋਂ 861 ਈਸਵੀ ਤਕ ਫੈਲਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੱਛਤਰ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮੀ ਚਿੰਤਨ ਉੱਤੇ ਯੂਨਾਨੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ ਤੇ ਸੂਫੀ ਮਤ ਵਿਚ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਰੁਚੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹੋਇਆ। ਮਾਅਰੂਫਾਂ ਕਰਖੀ (815 ਈਸਵੀ), ਅਬੂ ਸੁਲੇਮਾਨ ਦਾਰਾਨੀ (830 ਈਸਵੀ) ਤੇ ਜੁਲਨੂਨ ਮਿਸਰੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰੁਚੀਆਂ ਦਾ ਮੁੱਢ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜੁਲਨੂਨ ਦੁਆਰਾ ਨਵ ਅਫਲਾਤੂਨੀਅਤ ਦੇ ਅੰਗ ਤਸਵੂਫ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਏ ਅੱਲਾਹ ਦਾ ਅਸਲ ਗਿਆਨ ਵਜਦ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਵਰਗੇ ਸਿਧਾਂਤ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਨੇ ਪ੍ਰਚਾਰੇ। ਵਜਦ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੀ ਖਾਤਰ ਉਹ ਸੰਗੀਤ ਸੁਣਨ ਦੇ ਭੀ ਖਿਲਾਫ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਚਾਹੇ ਇਹ ਇਸਲਾਮੀ ਸ਼ਰਾਅ ਵਿਚ ਵਿਵਰਜਤ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਇਕ ਸਾਥੀ ਨੂੰ ਇਕ ਵਾਰੀ ਉਸਨੇ ਨਮਾਜ਼ ਦਾ ਨਾਗਾ ਪਾਉਣ ਦੀ ਸਲਾਹ ਭੀ ਦਿਤੀ ਸੀ। ਖਲੀਫਾ ਮੁਤਵੱਕਿਲ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਸ਼ਰਾਅ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਵਿਚ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਪਰ ਫਿਰ ਰਿਹਾ ਕਰ ਦਿਤਾ ਤੇ ਉਸਦਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਡੂੰਘਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ।

ਨੌਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਦੇ ਪਿਛਲੇਰੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਬਾਯਜੀਦ ਬਿਸਤਾਮੀ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜੋ ਈਰਾਨੀ ਸੀ। ਉਹ ਸਿੰਧ ਦੇ ਅਬੂ ਅਲੀ ਦਾ ਮੁਰੀਦ ਸੀ। ਫਨਾਂ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਉਸ ਨੇ ਵਰਤਿਆ। ਉਸਦਾ ਚੇਲਾ ਸੀ ਹੁਸੈਨ-ਬਿਨ ਮਨਸੂਰ (858-922 ਈ.) ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੇਂਜਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਮਨਸੂਰ ਹੱਲਾਜ ਭੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਕਈ ਥਾਂ ਦੇਸ਼ਾਰਟਨ ਕਰਨ ਬਾਅਦ ਉਹ ਬਗਦਾਦ ਵਿਚ ਟਿਕ ਗਿਆ ਤੇ ਉਥੇ ਬਹੁਤ ਮੁਰੀਦ ਬਣਾਏ। ਉਥੇ ਹੀ “ਅਨਲਹਕ” ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਲਾਉਣ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਵਿਚ ਉਸਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਨਾਅਰਾ ਉਸਦੇ ਫਲਸਫੇ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਨਧਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਉਪਰੰਤ ਅਰਬੀ ਤੇ ਜੀਲੀ ਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਕੀਤੀ।

ਡਾਕਟਰ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਇਸ ਤੀਸਰੇ ਦੌਰ ਦੇ ਸੂਫੀਆਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਸੀ, ਜਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਫਰੀਦ ਜੀ ਬਾਰੇ ਕਿਹਾ :-

“ਆਪਣੇ ਰੱਬ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਚਮਤਕਾਰੀ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦਾ ਅਜੇ ਇਹ ਖ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਕਰਨ ਜੋਗੇ, ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਢੰਗ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਮੁਢਲਾ ਜਿਹਾ, ਸੁੰਗੜਿਆ ਜਿਹਾ ਹੈ, ਮਾਨੋਂ ਸਾਅਦੀ ਹਨ, ਹਾਫਿਜ਼ ਨਹੀਂ, ਬਾਜੀਦ ਵੀ ਪਠਾਣ ਸੀ, ਰੋਸ਼ਨੀਏ ਟੋਲੇ ਦਾ ਮੋਢੀ, ਪਰ ਉਸ ਪਠਾਣ ਵਿਚ, ਫਰੀਦ ਜੀ ਤੇ ਕਬੀਰ ਜੀ, ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਇਕ ਮਸਤੀ, ਇਕ ਖੁਲ੍ਹ ਭੁਲ੍ਹ, ਲਾਉਥਾਲੀਪਨ ਹੈ ਜੋ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦਿੱਖ ਤੋਂ ਅਗੇਰੇ ਦੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਹੈ।

ਅਸੀਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਵੇਂ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਕਾਫੀ ਹਦ ਤਕ ਡਾਕਟਰ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹਾਂ ਕਿ ਫਰੀਦ ਜੀ ਤੀਸਰੇ ਪੜਾ ਦੇ ਸੂਫੀਆਂ ਵਾਲੇ ਬਹੁਤੇ ਝੁਕਾਅ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦੇਣਾ ਹੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਜੁਲਨੂਨ ਦੀ ਸੰਗੀਤ ਬਾਰੇ ਸ਼ਰਾਅ ਨਾਲ ਲਈ ਹੋਈ ਖੁਲ੍ਹ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਸੂਫੀਆਂ ਦੇ ਜਿਸ ਚਿਸ਼ਤੀ ਘਰਾਣੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰਖਦੇ ਸਨ, ਉਸ ਵਿਚ ਸਮਾਅ (ਸੰਗੀਤ) ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬਹੁਤ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਇਹ ਸਾਂਝ ਬਹੁਤ ਮਾਮੂਲੀ ਹੈ। ਤੀਸਰੇ ਪੜਾ ਦੇ ਸੂਫੀਆਂ ਨਾਲ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਬਹੁਤੀ ਸਾਂਝ ਸਾਬਤ ਕਰਨੀ ਸਾਡੇ ਲੇਖ ਦਾ ਮੁਖ ਵਿਸ਼ਾ ਨਹੀਂ। ਅਸੀਂ ਦੂਸਰੇ ਪੜਾ ਦੇ ਸੂਫੀਆਂ ਨਾਲ ਓਨਾਂ ਨੂੰ ਮੇਲ ਕੇ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹਨ ਕਿ ਦੂਰ। ਡਾਕਟਰ

ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਵਿਚ ਡਰ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਦਾ ਉਚੇਚਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਨਾ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰੇਮਾ ਭਾਗਤੀ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਭਿਜ ਦਸਣਾ ਸਾਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲੇ ਤੇ ਦੂਜੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੜਾਵਾਂ ਵਿਚ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਸਥਾਨ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਸਿਆ ਦੀ ਜ਼ਰਾ ਵਿਸਤਾਰ ਨਾਲ ਚਰਚਾ ਕਰ ਲਈਏ।

ਇਕ ਸੂਫੀ ਦੇ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਡਰ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਵਖ ਵਖ ਸਥਾਨ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਸਾਨੂੰ ਕੋਈ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ। ਅਸੀਂ ਇਸ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੱਥ ਤੋਂ ਭੀ ਮੂੰਹ ਨਹੀਂ ਮੋੜ ਸਕਦੇ ਕਿ ਪਹਿਲੇ ਪੜਾ ਦੇ ਸੂਫੀਆਂ ਵਿਚ ਔਲਾਹ ਵੱਲੋਂ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਲੇਖੇ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਬਹੁਤ ਡੂੰਘੀ ਸੀ ਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪੜਾ ਦੇ ਸੂਫੀਆਂ ਵਿਚ ਇਹ ਘਟ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਇਸਦੀ ਬਜਾਏ ਰੱਬ ਦੀ ਖਿੱਚ ਵਧ ਗਈ ਸੀ। ਪਰ ਇਸ ਤੱਥ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨਾ ਹੋਰ ਗੱਲ ਹੈ ਤੇ ਡਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਨਾ ਵੱਖਰੀ ਗੱਲ। ਅਸੀਂ ਪਹਿਲੇ ਪੜਾ ਦੇ ਡਰ ਦਾ ਮੁਲ ਦੂਜੇ ਪੜਾ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲੋਂ ਬੁਹੜਾ ਨਹੀਂ ਗਿਣਦੇ। ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਡਰਨਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਨਹੀਂ। ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਨੇ ਬੁਢਾਪਾ, ਮੌਤ ਜਾਂ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ, ਅਰਥਾਤ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਤੇ ਭੌਤਿਕ ਜਗਤ ਦੀ ਅਸਥਿਰਤਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਉਤੇ ਬਹੁਤ ਸਲੋਕ ਲਿਖੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਇਕੋ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਰੱਬੀ ਲੇਖੇ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਕਰਮ ਤੇ ਮਨ ਪਵਿੱਤਰ ਬਣਾਵੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਡਰ ਜੀਵਨ ਲਈ ਇਕ ਉਸਾਰੂ ਸ਼ਕਤੀ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਡਰ ਦਾ ਸਦਾਚਾਰਕ ਕਸੌਟੀ ਉਤੇ ਉੱਚਾ ਮੁੱਲ ਹੈ। ਪਰ ਅਸੀਂ ਇਸ ਤੋਂ ਅਗੇ ਵੱਧ ਕੇ ਡਰ ਦਾ ਮੁਲ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਕਸੌਟੀ ਉਤੇ ਪਰਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਮੰਤਵ ਲਈ ਅਸੀਂ ਫਿਰ ਤੋਂ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਰਤੋ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਲ ਧਿਆਨ ਦੁਆਉਂਦੇ ਹਾਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ‘ਤਪ’ ਤੇ ‘ਸਰੀਅਤ’ ਦਾ ਪਾਬੰਦ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਤਪ ਨੂੰ ਸੂਫੀ ‘ਜੁਹਦ’ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸੂਫੀ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਚਾਰ “ਦਸ਼ਾਵਾਂ” ਦੀ ਸੂਚੀ — ਸਰੀਅਤ, ਤਰੀਕਤ, ਮਾਰਿਫਤ ਤੇ ਹਕੀਕਤ ਵਿਚ ਤਾਂ ਜੁਹਦ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਪਰ ਇਸੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਕਿਹੜੇ ਸੂਫੀ ਵਿਦਵਾਨ ਸੱਤ ਮਕਾਮਾਤ ਵਿਚ ਵੰਡਦੇ ਹਨ ਉਹ ਜੁਹਦ ਨੂੰ ਤੀਸਰਾ ਮਕਾਮ ਗਿਣਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਸਰੀਅਤ ਤੇ ਤਰੀਕਤ ਸ਼ਾਮਿਲ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਮਾਰਿਫਤ ਤੇ ਹਕੀਕਤ ਹਨ। ਪੂਰੀ ਸੂਚੀ ਇਹ ਹੈ:-

(ੳ) ਉਬੂਦੀਅਤ, (ਅ) ਇਸ਼ਕ, (ੲ) ਜੁਹਦ, (ਸ) ਮਾਰਿਫਤ, (ਹ) ਵਜਦ, (ਕ) ਹਕੀਕਤ, (ਖ) ਵਸਲ।

ਉਬੂਦੀਅਤ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ, ਬੰਦਗੀ, ਜਦ ਸੂਫੀ ਔਲਾਹ ਕੋਲੋਂ ਡਰ ਕੇ ਐਸੇ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਸਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ, ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਔਲਾਹ ਦਾ ਅਬਦ ਜਾਂ ਬੰਦਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਔਲਾਹ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਹੜੇ ਕੰਮ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਕੁਰਾਨ ਤੋਂ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਔਲਾਹ ਨੇ ਪੈਗੰਬਰ ਮੁਹੰਮਦ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਹੁਕਮ ਕੁਰਾਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਦਿਤੇ ਹਨ ਤੇ ਸਭ ਮੋਮਨਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੁਕਮਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨੀ ਵਾਜਬ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੁਕਮਾਂ ਦੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦਾ ਨਾਂ ਹੀ ਸ਼ਰਾਅ ਹੈ। ਸੋ ਉਬੂਦੀਅਤ ਤੇ ਸ਼ਰਾਅ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝ ਆਲਮਿ ਨਾਸੂਤ ਨਾਲ ਭੀ ਦਸੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਨਾਸੂਤ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਸਰੀਰਕ ਹੋਂਦ। ਆਲਮਿ ਨਾਸੂਤ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਸੂਫੀ ਹਾਲੇ ਸਾਧਾਰਨ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਰਗਾ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ ਉਸ ਨੂੰ ਆਤਮਿਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਜਾਗ ਨਹੀਂ ਲਗੀ। ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਕੁਝ ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਫਰਜ਼ ਹਨ ਜੋ ਕੇਵਲ ਇਕ ਮਨੁੱਖ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪਾਲਣੇ ਬਣਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਜਦ ਉਹ ਸੂਫੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਰਾਹ ਪੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਦੇ ਫਰਜ਼ ਵਧ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਜਿਹੜੇ ਮਨੁੱਖ ਆ ਗਏ ਉਹ ਸਾਰੇ ਆਪਣੇ ਸਾਧਾਰਨ ਫਰਜ਼ਾਂ ਲਈ ਕੁਰਾਨ ਦੇ ਨੀਯਤ ਕੀਤੇ ਨਿਯਮਾਂ ਤੋਂ ਅਗਵਾਈ ਲੈਂਦੇ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਸ਼ਰਾਅ ਦੇ ਨਿਯਮ ਪਾਲਣੇ ਸਭ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਲਈ ਸਾਂਝੇ ਤੌਰ ਉਤੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ, ਪਰ ਸੂਫੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਰਾਹ ਪੈਣ ਵਾਲਿਆਂ

ਨੂੰ ਜਿਹੜੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਿਯਮ ਪਾਲਣੇ ਪੈਂਦੇ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਵਖਰਾ ਰਖਿਆ ਗਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਕੁਰਾਨ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ। ਸੂਫੀਆਂ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚਾ ਹੈ ਕਿ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਅੱਲਾਹ ਵਲੋਂ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਇਕ ਦਾ ਨਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 'ਇਲਮਿ ਸਫੀਨਾ' ਅਰਥਾਤ ਕਿਤਾਬੀ ਗਿਆਨ ਰਖਿਆ ਤੇ ਦੂਜੇ ਦਾ 'ਇਲਮਿ ਸੀਨਾ' ਅਰਥਾਤ ਹਿਰਦੇ ਦਾ ਗਿਆਨ। ਪਹਿਲਾ ਸ਼ਰਾਅ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ ਤੇ ਦੂਜਾ, ਜੋ ਗੁਪਤ ਰਖਿਆ ਗਿਆ, ਸੂਫੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਚੋਣਵੇਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਤਰੀਕਤ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਰੀਅਤ ਦੇ ਨਿਯਮ ਤਾਂ ਸਭ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਲਈ ਸਾਂਝੇ ਹਨ। ਪਰ ਤਰੀਕਤ ਉਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਰੀਕਾ ਜਾਂ ਸਾਧਨ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਘਰਾਣੇ ਦਾ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮੁਰਸ਼ਦ ਆਪਣੇ ਮੁਰੀਦਾਂ ਨੂੰ ਦਸਦਾ ਹੈ। ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਇਸੇ ਵਲ ਇਉਂ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਹੈ :-

ਜੋ ਗੁਰ ਦਸੈ ਵਾਟ ਮੁਰੀਦਾ ਜੋਲੀਐ। (ਆਸਾ)

ਇਸ ਵਾਟ ਜਾਂ ਤਰੀਕਤ ਵਿਚ ਸਵੇਰੇ ਉਠਣ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਆ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਇਸਦੀ ਸਫਲਤਾ ਲਈ "ਅਲਪ ਆਹਾਰ ਸੁਲਪ ਸੀ ਨਿੰਦਰਾ" ਜਾਂ ਰੁਖੀ ਸੁਖੀ ਖਾਣ ਦਾ ਨਿਯਮ ਸਿਖਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, (ਸਲਾਤ) ਕੀਰਤਨ ਜਾਂ ਸਮਾਅ ਸੁਣਨ ਤੇ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਿਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਇਤਿਆਦਕ। ਪਰ ਤਕਰੀਬਨ ਸਭ ਸੂਫੀ ਘਰਾਣਿਆਂ ਦੀ ਤਰੀਕਤ ਵਿਚ "ਜ਼ਿਕਰ" ਅਰਥਾਤ ਸਿਮਰਨ, ਜਪ ਜਾਂ ਨਾਮ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਸਿਖਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਜਾਂ ਜੀਵਨੀ ਤੋਂ ਗਵਾਹੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਉੱਤੇ ਅਮਲ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਹੇਠਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਤੇ ਤੁਕਾਂ ਤਰੀਕਤ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹਨ :-

(ੳ) ਬੋਲੀਐ ਸਚੁ ਧਰਮੁ ਝੂਠੁ ਨ ਬੋਲੀਐ। (ਆਸਾ ਪੰਨਾ ੪੮੮)

(ਅ) ਤੇਰੀ ਪਨਹਿ ਖੁਦਾਇ ਤੂੰ ਬਖਸੰਦਗੀ
ਸੇਖ ਫਰੀਦੈ ਖੈਰ ਦੀਜੈ ਬੰਦਗੀ। (ਆਸਾ ਪੰਨਾ ੪੮੮)

(ੲ) ਵਾਟ ਹਮਾਰੀ ਖਰੀ ਉਡੀਣੀ।
ਖੰਨਿਅਹੁ ਤਿਖੀ ਬਹੁਤੁ ਪਿਈਣੀ।
ਉਸ ਉਪਰਿ ਹੈ ਮਾਰਗੁ ਮੇਰਾ।
ਸੇਖ ਫਰੀਦਾ ਪੰਥੁ ਸਮਾਰਿ ਸਵੇਰਾ। (ਸੂਹੀ ਪੰਨਾ ੭੯੪)

(ਸ) ਨਿਵਣੁ ਸੁ ਅਖਰ ਖਵਣੁ ਗੁਣੁ ਜਿਹਬਾ ਮਣੀਆ ਮੰਤੁ।
ਏ ਤ੍ਰੈ ਭੈਣੇ ਵੇਸ ਕਰਿ ਤਾਂ ਵਸਿ ਆਵੀ ਕੰਤੁ॥੧੨੭॥

(ਹ) ਪਹਿਲੈ ਪਹਿਰੈ ਫੁਲੜਾ ਫਲੁ ਭੀ ਪਛਾ ਰਾਤਿ।
ਜੋ ਜਾਗੰਨਿ ਲਹੰਨਿ ਸੋ ਸਾਈ ਕੰਨੋ ਦਾਤਿ॥੧੧੨॥

ਤਰੀਕਤ ਤੋਂ ਅਗਲੀ ਸੂਫੀ ਦਸਾ ਮਾਰਿਫਤ ਹੈ, ਉਪਰ ਮਕਾਮਾਤ ਵਿਚੋਂ ਚੌਥਾ ਮਕਾਮ ਭੀ ਮਾਰਿਫਤ ਹੈ। ਦੋਹਾਂ ਲੱਛਣਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਹੀਂ। ਕਿਉਂਕਿ ਪਹਿਲੇ ਮਕਾਮ ਉਬੂਦੀਅਤ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲੀ ਦਸਾ ਸ਼ਰੀਅਤ ਨਾਲ ਮੇਚ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ, ਇਸ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੀ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਦੋ ਮਕਾਮਾਤ, ਇਸ਼ਕ ਤੇ ਜੁਹਦ, ਨੂੰ ਤਰੀਕਤ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਮਾਰਿਫਤ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਅਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਵਰਣਨ ਕਰਾਂਗੇ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਉੱਤਰ ਭੀ ਮਿਲ ਜਾਵੇਗਾ।

ਕੋਈ ਸਾਧਾਰਨ ਮੁਸਲਮਾਨ ਤਾਂ ਹੀ ਕਿਸੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਪਾਸ ਸੂਫੀ ਬਣਨ ਲਈ ਜਾਵੇਗਾ ਜੋ ਉਸਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਆਤਮਿਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਉਤਕੰਠਾ ਜਾਗ ਪਈ ਹੈ। ਇਸੇ ਦਾ ਨਾਂ ਇਸ਼ਕ ਹੈ। ਇਸ ਉਤਕੰਠਾ ਦੀ

ਵਿਆਖਿਆ ਵਿਭਿੰਨ ਮਤਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਵੇਦਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮੁੱਢ ਵਿਵੇਕ ਹੈ। ਵਿਵੇਕ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਹ ਯਕੀਨ ਹੋ ਜਾਣਾ ਕਿ ਮੈਂ ਨਿਰਾ ਸਰੀਰ ਨਹੀਂ ਹਾਂ, ਮੇਰਾ ਅਸਲ ਆਪਾ ਆਤਮਾ ਹੈ ਜੋ ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਹੈ। ਸੋ ਵਿਵੇਕ ਆਤਮਿਕ-ਜਾਗਰਤ ਦਾ ਹੀ ਦੂਜਾ ਨਾਂ ਹੈ। ਪਾਰਸੀ ਸੰਤ ਮਿਹਰ ਬਾਬਾ ਅਨੁਸਾਰ ਜਦ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਸੰਸਕਾਰ ਅਨੇਕਾਂ ਜੁਗਾਂ ਦੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਬ-ਅਦ ਸਥੂਲ ਤੋਂ ਸੂਖਮ ਹੋਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਸਹਜ ਸੁਭਾ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵਿਵੇਕ ਜਾਗਦਾ ਹੈ ਤੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਰਸਾਂ ਕਸਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰਾਮਤਾ ਜਾਂ ਵੈਰਾਗ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਈਸਾਈ ਮਤ ਵਿਚ ਆਤਮ-ਜਾਗਰਤ ਨੂੰ “ਕਨਵਰਸ਼ਨ” ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਇਉਂ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਿਸੇ ਸੁਭਾਗੀ ਘੜੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੰਦਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਰੱਬ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਪਲ ਭਰ ਲਈ ਇਕ ਝਲਕ ਜਿਹਾ ਮਾਰ ਕੇ ਲੰਘ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਮਨੁੱਖ ਉਸ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਦਰਸ਼ਨ ਬਹੁਤ ਖਿੱਚ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਸੁਲਖਣੀ ਘੜੀ ਕਦੇ ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਆਉਂਦੀ ਹੈ? ਇਸ ਦੇ ਕਈ ਉੱਤਰ ਹਨ — ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਸੁੰਦਰ ਨਜ਼ਾਰਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਰੱਬ ਦੇ ਦੀਦਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਡੂੰਘੇ ਪਿਆਰ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਵੇਲੇ, ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕਲਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ, ਆਦਿਕ। ਜਦ ਇਕ ਵਾਰੀ ਰੱਬੀ ਨੂਰ ਜਲ ਵਾਂਗਰ ਹੋ ਜਾਏ, ਫਿਰ ਉਸ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਉਤੇ ਹੋਰ ਸਭ ਕੁਝ ਫਿੱਕਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਅਸਾਧ ਰੋਗ ਵਰਗਾ ਵੈਰਾਗ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੰਦਰ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਕ ਪਾਸੇ ਰੱਬ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਜਾਗਦਾ ਹੈ, ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਦੁਨੀਆਂ ਤੋਂ ਉਦਾਸੀ। ਇਹ ਹੀ ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਮਕਾਮ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੇ ਦੋ ਮੁੱਢਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਇਸ ਵੈਰਾਗਮਈ ਦਸ਼ਾ ਦੇ ਸੂਚਕ ਹਨ :-

ਫਰੀਦਾ ਦਰ ਦਰਵੇਸੀ ਗਾਖੜੀ ਚਲਾਂ ਦੁਨੀਆਂ ਭਤਿ ॥

ਬੰਨ੍ਹਿ ਉਠਾਈ ਪੋਟਲੀ ਕਿਥੈ ਵੰਞਾਂ ਘਤਿ ॥੨॥

ਕਿਝੁ ਨ ਬੁਝੈ ਕਿਝੁ ਨਾ ਸੁਝੈ ਦੁਨੀਆਂ ਗੁਝੀ ਭਾਹਿ ॥

ਸਾਂਈ ਮੇਰੈ ਚੰਗਾ ਕੀਤਾ ਨਾਹੀਂ ਤਾਂ ਹੀ ਭੀ ਦਝਾਂ ਆਹਿ ॥੩॥

ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਦੋ ਸ਼ਲੋਕ ਇਹ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਫਰੀਦ ਜੀ ਅੱਲਾਹ ਦੇ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਪੱਕੀ ਗੰਢ ਪਾ ਕੇ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਉਹ “ਨਿਰਾ ਨੂਰ” ਇਕ ਸੁਪਨੇ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੇਕਾਬੂ ਰਿਹਾ ਹੈ :-

ਫਰੀਦਾ ਜੇ ਜਾਣਾ ਤਿਲ ਥੋੜੜੇ ਸਮਲਿ ਬੁਕੁ ਭਰੀ ।

ਜੇ ਜਾਣਾ ਸਹੁ ਨੰਢੜਾ ਤਾਂ ਥੋੜਾ ਮਾਣੁ ਕਰੀ ।੪ ।

ਜੇ ਜਾਣਾ ਲੜੁ ਛਿਜਣਾ ਪੀਡੀ ਪਾਈਂ ਗੰਢਿ ।

ਤੈ ਜੇਵਡ ਮੈਂ ਨਾਹਿ ਕੈ ਸਭੁ ਜਗੁ ਡਿਠਾ ਹੰਢਿ ।੫ ।

ਇਸ ਆਤਮ-ਜਾਗਰਤ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਮੁਰਸ਼ਦ ਧਾਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਆਮ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਾਂਝੀ ਇਸਲਾਮੀ ਸ਼ਰਾਅ ਤੋਂ ਅਗੇ ਨਹੀਂ ਵਧਦੇ ਤੇ ਤਰੀਕਤ ਦੇ ਰਾਹ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੇ। ਤਰੀਕਤ ਵਿਚ ਮੁਰਸ਼ਦ ਆਪਣੇ ਮੁਰੀਦਾਂ ਨੂੰ ਜੋ ਕਠਨ ਘਾਲ ਸਿਖਾਂਦੇ ਹਨ ਉਸ ਤੋਂ ਸਾਧਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਝਿਜਕ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਸੰਸਾਰੀ ਭੋਗ ਹੀ ਚੰਗੇ ਲਗਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਸੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੰਦਰ ਇਸ਼ਕ ਜਾਗ ਪਵੇ, ਉਸਨੂੰ ਉਹੀ ਭੋਗ ਬੁਰੇ ਭਾਸਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਐਸੇ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਉਸਦੇ ਨਵੇਂ ਬਣੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨੂੰ ਭਾਉਣ। ਜਿਹੜੇ ਉਸਨੂੰ ਨਾ ਭਾਉਣ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਉਹ ਤ੍ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਹੁਣੇ ਕੁਰਾਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਨੂੰ ਪੁਛਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅੱਲਾਹ ਨੂੰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਭਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਸਨੂੰ ਯਕੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ

ਕਿ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ, “ਜੇ ਤਿਸੁ ਨਦਰਿ ਨ ਆਵਈ ਤ ਵਾਤ ਨ ਪੁਛੈ ਕੇ । ਕੀਟਾ ਅੰਦਰਿ ਕੀਟੁ ਕਰ ਦੈਸੀ ਦੇਸੁ ਧਰੇ ।” ਰੱਬ ਦਾ ਡਰ ਉਸਨੂੰ ਹਾਲੇ ਭੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਹੁਣ ਇਹ ਡਰ ਦੋਜਖ ਦੀ ਅੱਗ ਦਾ ਨਹੀਂ, ਰੱਬ ਦੀ ਸੁਵੱਲੀ ਨਜ਼ਰ ਤੋਂ ਵਾਝੇ ਰਹਿ ਜਾਣ ਦਾ ਹੈ । ਅਸਲ ਵਿਚ ਸੂਫੀਆਂ ਲਈ ਤਾਂ ਦੋਜਖ ਦੀ ਅੱਗ ਵੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਤਮਿਕ ਦੁਖ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ । ਸੂਫੀ ਨੂੰ ਸਰੀਰ ਦੇ ਕਸ਼ਟ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਮਨ ਦੇ ਦੁਖਾਂ ਦਾ ਫਿਕਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਮਨ ਦੇ ਸੁਖ ਦੀ ਖਾਤਰ ਉਹ ਸਰੀਰ ਦਾ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੁਖ ਵਾਰ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਜਦ ਅੱਲਾਹ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੋ ਕੇ ਛੁਪ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਦ ਅੱਲਾਹ ਦਾ ਪੱਲਾ ਹੱਥ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਸੂਫੀ ਦੁਬਾਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਨ ਲਈ ਆਤਮ-ਸੁਧੀ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਉਸਨੂੰ ਮੁਰਸ਼ਦ ਦਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪਵਿੱਤ੍ਰਤਾਈਆਂ ਦਾ ਪੁੰਜ ਅੱਲਾਹ ਉਸ ਸਾਧਕ ਉਤੇ ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਉਸ ਵਰਗਾ ਹੀ ਪਵਿੱਤਰ ਹੋਵੇ । ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਬਾਣ ਖਾ ਚੁਕਾ ਸੂਫੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪਵਿੱਤਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕੋਈ ਕਸਰ ਨਹੀਂ ਛਡਦਾ । ਜਿਸ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਡਾ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਨਫਸ-ਕੁਸ਼ੀ ਤੇ ਤਪ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਤੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਜੁਹਦ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ ਦੇਂਦੇ ਹਾਂ, ਉਹ ਦਰ ਅਸਲ ਇਸ਼ਕ ਦੇ ਮਕਾਮ ਤੋਂ ਭੀ ਬਾਅਦ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਹੈ । ਅਸੀਂ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਆਤਮਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਡਰ ਦਾ ਮੁੱਲ ਨੈਤਿਕ ਕਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਿਵਾਏ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਕਸ਼ਟੀ ਉਤੇ ਭੀ ਪੈ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਸੂਫੀ ਕੇਵਲ ਸ਼ਰੀਅਤ ਦੇ ਅਭਿਆਸ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਹੀ ਅੱਲਾਹ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਡਰਦਾ, ਜੁਹਦ ਦੀ ਕਮਾਈ ਵੇਲੇ ਭੀ ਡਰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਜੁਹਦ ਦਾ ਡਰ ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਖਾਤਰ ਹੈ, ਛੁਪ ਗਏ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੇ ਦੁਬਾਰਾ ਦਰਸ਼ਨ ਲਈ ਉਸ ਅਗੇ ਭੇਟ ਹੈ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ :—

ਵੇਰਿ ਕਿ ਅਗੈ ਰਖੀਐ ਜਿਤੁ ਦਿਸੈ ਦਰਬਾਰ ।

ਮੁਹੋ ਕਿ ਬੋਲਣੁ ਬੋਲੀਐ ਜਿਤੁ ਸੁਣਿ ਧਰੇ ਪਿਆਰੁ ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲਾ ਸਚੁ ਨਾਉ ਵਡਿਆਈ ਵੀਚਾਰੁ । (ਪੰਨਾ ੨)

ਤਰੀਕਤ ਜਾਂ ਘਾਲ ਦੇ ਜਿਹੜੇ ਪ੍ਰਾਣ ਅਸੀਂ ਉਪਰ ਦਿਤੇ ਸਨ, ਸਵੇਰੇ ਉਠਣਾ, ਸੰਗੀਤ ਤੇ ਸਿਮਰਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਿਮਰਨ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮੰਨਿਆ ਸੀ । ਸਿਮਰਨ ਹੀ ਅਸਲ ਤਰੀਕਤ ਜਾਂ ਜੁਹਦ ਹੈ । ਕਈ ਇਸ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਰਲਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ । ਰੱਬ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸੰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸਦੇ ਗੁਣਾਨਵਾਦ, ਜਸ ਜਾਂ ਕੀਰਤਨ ਨਾਲੋਂ ਚੰਗਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਸਾਧਨ ਸੂਫੀ ਮੁਰਸ਼ਦ ਤਜਵੀਜ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ । ਸੋ ਤਰੀਕਤ ਦੇ ਦੋ ਪੱਖ ਹਨ, ਇਕ ਇਸ਼ਕ, ਦੂਸਰਾ ਜੁਹਦ । ਫਰੀਦ ਜੀ ਵਰਗੇ ਗੰਭੀਰ ਸੂਫੀ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤਪ ਜਾਂ ਜੁਹਦ ਇਸ਼ਕ ਨੂੰ ਪੱਕਿਆਂ ਕਰਨ ਦੀ ਇਕ ਵਿਧੀ ਹੈ । ਜੇ ਡਾਕਟਰ ਸਾਹਿਬ ਸੂਫੀਆਂ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਦਸ਼ਾਵਾਂ ਸ਼ਰੀਅਤ ਤਰੀਕਤ, ਆਦਿਕ ਦੀ ਬਜਾਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਭ ਮਕਾਮਾਤ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰੱਖ ਕੇ ਫਰੀਦ-ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਵਾਚਦੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਆ ਜਾਂਦਾ ਕਿ ਸੂਫੀ ਰੂਹਾਨੀ ਪੰਥ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਦਰਜਿਆਂ ਉਤੇ ਹੀ ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਵਰਣਨ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਫਰੀਦ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਭੀ ਇਸ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਸੁਭਾਵਿਕ ਮੁਢ ਵਿਚ ਹੀ ਮੌਜੂਦ ਹਨ । ਸੂਫੀ ਤਪ ਨੂੰ ਸੂਫੀ ਇਸ਼ਕ ਤੋਂ ਨਿਖੇੜਨਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ । ਨਿਰਾ ਸ਼ਰੀਅਤ ਦਾ ਪਾਬੰਦ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੂਫੀ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਤਾਂ ਪਹਿਲੇ ਦਰਜੇ ਦਾ ਭੀ ਸੂਫੀ ਨਹੀਂ । ਪਹਿਲੇ ਦਰਜੇ ਦਾ ਸੂਫੀ ਉਬੁਦੀਅਤ, ਇਸ਼ਕ ਤੇ ਜੁਹਦ ਦੇ ਤਿੰਨੇ ਮਕਾਮ ਤੈਅ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ । ਨਿਰਾ ਸ਼ਰੀਅਤ ਮਨੁੱਖ ਗ਼ੈਰ ਸੂਫੀ ਆਮ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ।

ਚੰਚੇ ਮਕਾਮ, ਮਾਰਿਫਤ, ਉਤੇ ਸੂਫੀ ਦੀ ਤਪੱਸਿਆ ਦਾ ਮੁੱਲ ਪੈਂਦਾ ਹੈ । ਉਸਦੇ ਇਸ਼ਕ ਤੇ ਜੁਹਦ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਫਲ ਲਗਦਾ ਹੈ । ਅੱਲਾਹ ਉਸ ਉਤੇ ਤੁਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਲਗਾਤਾਰ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ

ਨਿਵਾਸਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਦੈਵੀ ਆਨੰਦ ਦਾ ਸਰੂਰ ਕਾਫੀ ਦੇਰ ਤਕ ਮਾਣਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਉਸਨੂੰ ਅੱਲਾਹ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਝਲਕਾ ਮਾਤਰ ਕਦੀ ਕਦੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਹੁਣ ਉਹ ਹਰ ਵਕਤ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਬਾਹਰ ਉਸਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਝਾਤੀ ਮਾਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਆਤਮਿਕ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਤੇ ਖੇਡਾਂ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰ ਛਹਿਬਰ ਲਗੀ ਰਹਿੰਦੀ ਦਿਸਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਬਾਹਰ ਦੇਖਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਣ ਕਣ ਵਿਚੋਂ ਦੈਵੀ ਨੂਰ ਝਲਕਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੀ ਕੁਦਰਤ ਉਸਦੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਰੰਗੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਮਨ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰੇ ਮਿਤਰ ਦੇ ਕੌਤਕ ਵੇਖ ਕੇ 'ਵਾਹ' 'ਵਾਹ' ਕਰ ਉਠਦਾ ਹੈ। ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਉਸਦੇ ਅੰਦਰ ਵਿਸਮਾਦ ਦੇ ਭਾਵ ਜਗਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਵਿਸਮਾਦ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਇਹ ਲੱਛਣ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦਰਸ਼ਕ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਆਪ ਬਹੁਤ ਛੋਟਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਬਾਹਰਲਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਤੇ ਮਹਾਨ, ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਦਰਸ਼ਕ ਦੇ ਅੰਦਰ ਨਿਮਰਤਾ ਭੀ ਜਗਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਭੀ। ਅੰਤਿਮ ਨਿਖੇੜੇ ਵਿਚ ਮਾਰਿਫਤ ਦੇ ਲੱਛਣ ਪ੍ਰੇਮ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਤੀਬਰਤਾ ਤੇ ਤੀਖਣਤਾ ਹਨ। ਹੁਣ ਅੱਲਾਹ ਆਪਣੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਆਨੰਦ ਦੀ ਕੁੰਡੀ ਨਾਲ ਸਾਧਨ ਦੀ ਮਨ ਰੂਪੀ ਮਛਲੀ ਨੂੰ ਪੱਕੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿਚ ਫਸਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਕਾਫੀ ਨਹੀਂ। ਸੂਫੀ ਦੇ ਦੈਵੀ ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਹੋਰ ਪੁਸ਼ਤਾ ਕਰਨ ਲਈ ਅੱਲਾਹ ਆਨੰਦ ਤੋਂ ਸਿਵਾਏ ਤੜਪਣ ਦਾ ਹਥਿਆਰ ਭੀ ਵਰਤਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਸੂਫੀ ਉਸਦੇ ਅਪਾਰ ਹੁਸ਼ਨ ਦੀ ਕਾਟ ਖਾ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਆਧਾਰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਹ ਹੁਸ਼ਨ ਉਸਦੇ ਨੈਣਾਂ ਤੋਂ ਪਿਛਾਂਹ ਖਿਚ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅੱਲਾਹ ਦੇ ਨਿਤ ਹੁੰਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਹੁਣ ਬ੍ਰਿਹਾ ਦਾ ਜੀਵਨ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੂਫੀ ਬ੍ਰਿਹਾ ਦੀ ਕਸਕ ਖਾ ਕੇ ਕੁਰਲਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਲੁਫਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਸਦਾ ਵਿਰਲਾਪ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੁਣਦਾ। ਇਹ ਉਸ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਔਖੀ ਪਰਖ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹੈ। ਅੱਲਾਹ ਉਸ ਦੇ ਆਚਰਣ ਨੂੰ ਕੁਠਾਲੀ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਸੁੱਧ ਸੋਨਾ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਬ੍ਰਿਹਾ ਵੀ ਅੱਲਾਹ ਦੀ ਮਿਹਰ ਹੈ, ਪਰ ਕੁਠਾਲੀ ਵਿਚ ਪਏ ਸੂਫੀ ਦੀ ਵਿਲਕਣੀ ਸੁਣ ਕੇ ਧਰਤ ਆਕਾਸ਼ ਕੰਬਦੇ ਹਨ। ਸੰਸਾਰ ਭਰ ਦਾ ਉਤਮ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਸਾਹਿਤ ਇਸੇ ਵਿਲਕਣੀ ਦਾ ਆਲਾਪ ਹੈ। ਈਸਾਈ ਇਸ ਦਸ਼ਾ ਨੂੰ ਰੂਹ ਦੀ ਅੰਧੇਰੀ ਰਾਤ (Dark Night of the Soul) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਸੇ ਨੂੰ "ਅੰਧਕਾਰ ਯੋਗ" ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। (ਵਾਸਵਾਨੀ)

ਫਰੀਦ-ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਾਰਿਫਤ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਭਾਗਾਂ— ਵਿਸਮਾਦ ਤੇ ਬ੍ਰਿਹਾ ਦਾ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਵਰਣਨ ਨਹੀਂ। ਮਾਰਿਫਤ ਦੇ ਵਰਣਨ ਵੇਲੇ ਕੋਈ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਵਿਸਮਾਦਕ ਭਾਵਾਂ ਉਤੇ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ, ਕੋਈ ਪ੍ਰੇਮ ਤੇ ਬ੍ਰਿਹਾ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਉਤੇ। ਇਹ ਫਰਕ ਰਹੱਸਵਾਦੀਆਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਬਣਤਰ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਉਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ। ਹੇਠਲੇ ਸਲੋਕ ਵਿਚ ਫਰੀਦ ਜੀ ਅੱਲਾਹ ਦਾ ਨਿਰੰਤਰ ਸਾਥ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਲਈ ਕਿਰਤੋਂਗ ਹਨ :—

ਕਰਿ ਕਿਰਪਾ ਪ੍ਰਭਿ ਸਾਧ ਸੀਗਿ ਮੇਲੀ।

ਜਾ ਫਿਰਿ ਦੇਖਾ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਅਲਹੁ ਬੇਲੀ। (ਸੂਹੀ ਪੰਨਾ ੭੯੪)

ਦੈਵੀ ਦਰਸ਼ਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਵੇਲੇ ਮਨ ਦੀ ਆਨੰਦ ਭਰਪੂਰ ਦਸ਼ਾ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਕੁਝ ਤੁਕਾਂਗਾਂ, ਜਿਵੇਂ "ਰੰਗਿ ਨਵੇਲਾ ਹੋਇ", 'ਫਰੀਦਾ ਰਾਤਿ ਕਬੂਰੀ ਵੰਡੀਐ' ਆਦਿਕ ਤੋਂ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਮਾਰਿਫਤ ਦੇ ਆਨੰਦ ਵਾਲੇ ਭਾਗ ਦੀ ਬਜਾਏ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਮਕਾਮ ਦਾ ਬ੍ਰਿਹਾ ਵਾਲਾ ਭਾਗ ਵਧੇਰੇ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਹੇਠਲੀਆਂ ਸਤਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਕੌਣ ਅਭਿਜ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ :—

(ੳ) ਅਜ ਨ ਸੁਤੀ ਕੰਤ ਸਿਉ ਅੰਗੁ ਮੁੜੇ ਮੁੜਿ ਜਾਇ।

ਜਾਇ ਪੁਛਹੁ ਡੋਹਾਗਣੀ ਤੁਮ ਕਿਉਂ ਰੈਣਿ ਵਿਹਾਇ ॥੩੦॥

(ਅ) ਫਰੀਦਾ ਗਲੀ ਸੁ ਸਜਣ ਵੀਹ ਇਕੁ ਢੂੰਢੇਦੀ ਨ ਲਹਾਂ ।

ਪੁਖਾਂ ਜਿਉਂ ਮਲੀਹ ਕਾਰਣਿ ਤਿਨ੍ਹਾਂ ਮਾ ਪਿਰੀ ॥੮੭॥

(ੲ) ਤਪਿ ਤਪਿ ਲੁਹਿ ਲੁਹਿ ਹਾਥ ਮਰੋਰਉ ।

ਬਾਵਲਿ ਹੋਈ ਸੇ ਸਹੁ ਲੋਰਉ । (ਸੁਹੀ ਪੰਨਾ ੭੯੪)

(ਪਹਿਲੇ ਸਲੋਕ ਵਿਚ 'ਅਜ' ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਜਿਸ ਸੰਜੋਗ ਵਲ ਟੇਢਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਹੈ, ਉਹ ਮਾਰਿਫਤ ਦਾ

ਸੁਖਮਈ ਭਾਗ ਹੈ)

ਫਰੀਦ ਜੀ ਬ੍ਰਿਹਾ ਦੇ ਦੁਖ ਨੂੰ ਇੰਨੀ ਤੀਬਰਤਾ ਨਾਲ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਦੀ ਕਦੀ ਭੁਲੇਖਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਦੁਖ ਤੋਂ ਤੰਗ ਪੈ ਗਏ ਹਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਕ ਸਲੋਕ ਪਿਆਰ-ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿਰਾਸ਼ਤਾ ਦੀ ਝਲਕ ਦੇਂਦੇ ਜਾਪਦੇ ਹਨ :—

(ੳ) ਫਰੀਦਾ ਜੇ ਦਿਹਿ ਨਾਲਾ ਕਪਿਆ ਜੇ ਗਲੁ ਕਪਹਿ ਚੁਖ ।

ਪਵਨਿ ਨ ਇਤੀ ਮਾਮਲੇ ਸਹਾਂ ਨ ਇਤੀ ਦੁਖ ॥੭੬॥

(ਅ) ਜਾਂ ਕੁਆਰੀ ਤਾ ਚਾਉ ਵਿਵਾਹੀ ਤਾਂ ਮਾਮਲੇ ।

ਫਰੀਦਾ ਏਹੋ ਪਛੋਤਾਉ ਵਤਿ ਕੁਆਰੀ ਨ ਥੀਐ ॥੬੩॥

(ੲ) ਫਰੀਦਾ ਮੈ ਜਾਨਿਆ ਦੁਖੁ ਮੁਝ ਕੂ ਦੁਖੁ ਸਬਾਇਐ ਜਗਿ ।

ਉਚੇ ਚੜਿ ਕੈ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਘਰਿ ਘਰਿ ਏਹਾ ਅਗਿ ॥81॥

ਜੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਬਾਕੀ ਸਲੋਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਟਪਕ ਰਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚੜ੍ਹਦੀਆਂ ਕਲਾਂ ਵਾਲੀ ਸਪਸ਼ੀਅਤ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਰਖ ਕੇ ਵਾਚੀਏ, ਤਾਂ ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਹੀ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਵੀ ਦੀ ਸੈਲੀ ਜ਼ਰਾ ਕੁ ਅਤਿ-ਕਥਨੀ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਗਈ ਹੈ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਆਮ ਸੁਭਾ ਤਾਂ ਕਦੇ ਢਹਿੰਦੀਆਂ ਕਲਾ ਵਿਚ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ । ਪਿਆਰ ਪੰਥ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਦੁਖਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਬੇਹੱਦ ਹੌਸਲੇ ਤੇ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਨਾਲ ਜਿਤਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ :—

(ੳ) ਭਿਜਉ ਸਿਜਉ ਕੰਬਲੀ ਅਲਹ ਵਰਸਉ ਮੇਹੁ ।

ਜਾਇ ਮਿਲਾ ਤਿਨਾ ਸਜਣਾ ਤੁਟਉ ਨਾਹੀ ਨੇਹੁ ॥24॥

(ਅ) ਤਨੁ ਤਪੈ ਤਨੂਹ ਜਿਉ ਬਾਲਣੁ ਹਡ ਬਲੀਨਿ ।

ਪੈਰੀ ਥਕਾਂ ਸਿਰਿ ਜੁਲਾਂ ਜੇ ਮੂੰ ਪਿਰੀ ਮਿਲੀਨਿ ॥118॥

ਇਸ ਹੌਸਲੇ ਦਾ ਆਧਾਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬ੍ਰਿਹ ਦਾ ਕਾਰਨ ਕੀ ਹੈ । ਉਹ ਇਹ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਖਾਹ-ਮ-ਖਾਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਰੁਸ ਗਿਆ ਹੈ । ਉਸ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਫੁਪ ਜਾਣ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਹ ਇਸ ਨਤੀਜੇ ਉਤੇ ਪੁਜਦੇ ਹਨ ਕਿ ਹਾਲੇ ਮੇਰੀ ਆਤਮ-ਸੁਧਾਈ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕਸਰ ਰਹਿ ਗਈ ਹੈ :—

ਤੈ ਸਹਿ ਮਨ ਮਹਿ ਕੀਆ ਰੋਸੁ ।

ਮੁਝੁ ਅਵਗਨ, ਸਹ ਨਾਹੀ ਦੇਸੁ ।

ਤੈ ਸਾਹਿਬ ਕੀ ਮੈ ਸਾਰ ਨ ਜਾਨੀ ।

ਜੋਬਨੁ ਖੋਇ ਪਾਛੈ ਪਛਤਾਨੀ । (ਸੁਹੀ ਪੰਨਾ ੭੯੪)

ਇਸ ਕਸਰ ਨੂੰ, ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੇ ਬਚੇ-ਖੁਚੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ, ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹ ਉਸੇ ਰੁੱਠੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰੀਤਮ ਅੱਗੇ ਹੀ ਅਰਦਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ :—

ਸਰਵਰ ਪੰਖੀ ਹੋਕੜੇ ਫਾਹੀ ਵਾਲ ਪਚਾਸ ।

ਇਹੁ ਤਨੁ ਲਹਿਰੀ ਗਛੁ ਥਿਆ ਸਚੇ ਤੇਰੀ ਆਸ ।125 ।

ਜਿਸ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਰੱਬ ਉਤੇ ਇਹ ਭਰੋਸਾ ਹੋਵੇ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਦੀ ਹਰ ਸਮੱਸਿਆ ਹੱਲ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਨਿਰਾਸ਼ਾਵਾਦੀ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦਾ । ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਨਿਰਾਸ਼ਾਵਾਦ ਦਾ ਭੁਲੇਖਾ ਪਾਉਂਦੇ ਸਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਜਿਸ ਕਠਨ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ ਉਹ ਪ੍ਰੇਮ ਜੀਵਨ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਹੀ ਹਨ (“ਪਵਨਿ ਨ ਇਤੀ ਮਾਮਲੇ” : “ਵਿਵਾਹੀ ਤਾ ਮਾਮਲੇ”) ਤੇ ਇਹ ਮਾਮਲੇ ਬ੍ਰਿਹਾ ਦਾ ਦੁਖ ਹਨ । ਜਦੋਂ ਫਰੀਦ ਜੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੁਖਾਂ ਦਾ, ਪਾਠਕ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਹਮਦਰਦੀ ਦੇ ਅਥਰੂ ਲਿਆ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਆਪਣੇ ਆਸ਼ਾਵਾਦ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ :—

ਫਰੀਦਾ ਚਿੰਤ ਖਟੇਲਾ ਵਾਣੁ ਦੁਖੁ ਬਿਰਹਿ ਵਿਛਾਵਣੁ ਲੇਛੁ ।

ਏਹੁ ਹਮਾਰਾ ਜੀਵਣਾ ਤੂ ਸਾਹਿਬ ਸਚੇ ਵੇਖੁ ।35 ।

ਇਕ ਪਾਸੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਤੇ ਹੌਸਲੇ ਨਾਲ ਇਸ਼ਕ ਦੇ ਪੰਥ ਵਿਚ ਅਗੇ ਵਧੀ ਜਾਣਾ, ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਜੇ ਦੁਖ ਹਦੋਂ ਵਧ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਰੱਬ ਅਗੇ ਅਰਦਾਸ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪੈਣਾ ਸਿੱਧ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਫਰੀਦ ਜੀ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਪੰਥ ਨੂੰ ਛੱਡ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਕਾਇਰ ਨਹੀਂ, ਆਪਣੇ ਸਿਦਕ ਵਿਚ ਡਟੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਜੋਧੇ ਹਨ । ਉਹ ਪ੍ਰੇਮੀ ਦਾ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੜ੍ਹਦੀਆਂ ਕਲਾਂ ਵਾਲਾ ਚਿੱਤਰ ਆਪਣੇ ਸਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਦੇ ਗਏ ਹਨ, ਉਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਨੂੰ ਸਦਾ ਟੁੰਢਿਆ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਲੀਰਾਂ ਨੂੰ ਕਬੂਲਿਆ ਹੈ । ਸਾਡੀ ਜਾਚੇ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਵਾਲੇ ਸਲੋਕਾਂ ਨਾਲੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬ੍ਰਿਹਾਂ ਤੇ ਚੜ੍ਹਦੀਆਂ ਕਲਾਂ ਵਾਲੇ ਸਲੋਕ ਘੱਟ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਨਹੀਂ, ਨਾ ਤਪ ਤੇ ਨਮਾਜ ਵਾਲੇ ਸਲੋਕਾਂ ਨਾਲੋਂ । ਅਸੀਂ ਹੇਠਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਸਲੋਕ ਦਰਜ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਜਿਹੜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਬਾਨਾਂ ਉਤੇ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਖੇਡਦੇ ਆਏ ਹਨ, ਪਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਪ੍ਰੇਮ ਹੈ, ਮੌਤ ਨਹੀਂ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲਾ ਬ੍ਰਿਹਾ ਦੇ ਡੂੰਘੇ ਦੁਖ ਹੇਠ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੀ ਬੇਬਸੀ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਦੂਜਾ ਇਸ ਬੇਬਸੀ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਕੇ ਹੌਸਲਾ ਧਾਰਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਨੂੰ ਤੇ ਤੀਸਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਵੈ ਭਰੋਸੇ ਨੂੰ :—

ਬੇਬਸੀ (ੳ) ਫਰੀਦਾ ਤਨ ਸੁਕਾ ਪਿੰਜਰ ਬੀਆ ਤਲੀਆਂ ਖੁੰਡਹਿ ਕਾਗ ॥

ਅਜੈ ਸੁ ਰਬ ਨ ਬਹੁੜਿਓ ਦੇਖੁ ਬੰਦੇ ਕੇ ਭਾਗੁ ॥੯੦॥

ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਚਾਉ

ਤੇ ਹੌਸਲਾ :— (ਅ) ਕਾਗਾ ਕਰੰਗ ਢਢੋਲਿਆ ਸਗਲਾ ਖਾਇਆ ਮਾਸੁ ॥

ਏ ਦੁਇ ਨੈਨਾ ਮਤਿ ਛੁਹਉ ਪਿਰ ਦੇਖਨ ਕੀ ਆਸ ॥੯੧॥

ਆਤਮ ਵਿਸ਼ਵਾਸ - (ੲ) ਕਾਗਾ ਚੂੰਡਿ ਨ ਪਿੰਜਰਾ ਵਸੈ ਤ ਉਡਰਿ ਜਾਹਿ ॥

ਜਿਤੁ ਪਿੰਜਰੈ ਮੇਰਾ ਸਹੁ ਵਸੈ ਮਾਸੁ ਨ ਤਿਦੁ ਖਾਹਿ ॥੯੨॥

ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਦਰਦ, ਹੌਸਲੇ ਤੇ ਚੜ੍ਹਦੀਆਂ ਕਲਾਂ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਵਿਅੰਜਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨਿਘੇ ਤੇ ਕੋਮਲ-ਭਾਵੀ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਕਦਾਚਿਤ ਖੁਸ਼ਕ ਕਿਸਮ ਦੇ ਨਿਰੇ ਕਰਮਕਾਂਡੀ, ਸਰੱਈ ਤੇ ਜੁਹਦੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨਾਲ ਤੁਲਣਾ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦੇ ।

ਪੰਜਵਾਂ, ਛੇਵਾਂ ਤੇ ਸਤਵਾਂ ਮਕਾਮ ਹਨ, ਵਜਦ, ਹਕੀਕਤ ਤੇ ਵਸਲ । ਚਾਰ ਦਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਚੌਥੀ ਦਸ਼ਾ

ਹਕੀਕਤ ਹੈ ਤੇ ਤਿੰਨੇ ਅੰਤਲੇ ਮੁਕਾਮ ਇਸੇ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਹਨ। ਵਜਦ ਵਿਚ ਅੱਲਾਹ ਦੇ ਗੁੰਮੇ ਦਰਸਨ ਫਿਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਹੁਣ ਆ ਕੇ ਕਦੀ ਵੀ ਜਾਂਦੇ ਨਹੀਂ। ਇਸਕ ਦੇ ਮੁਕਾਮ ਉੱਤੇ ਅੱਲਾਹ ਦੇ ਦਰਸਨਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਮਾਮੂਲੀ ਜਿਹਾ ਝਲਕਾ ਵਜਦਾ ਹੈ। ਮਾਰਿਫਤ ਵਿਚ ਸਮਝੇ ਸੂਫੀ ਦੀ ਅੱਲਾਹ ਨਾਲ ਮੰਗਣੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਪਰ ਮੰਗਣੀ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਕੱਚਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਦੀ ਵਰ ਦੇ ਦਰਸਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਕਦੀ ਕਾਫੀ ਦੇਰ ਉਸਦੇ ਮੂੰਹ ਨੂੰ ਤਰਸਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਵਜਦ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿਆਹ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਵਿਛੋੜਾ ਖਤਮ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਪੂਰੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਸੂਫੀ ਅੱਲਾਹੀ ਦੇ ਨਿਰਵਿਘਨ ਸੰਯੋਗ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਦੋ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਨਾਂਹ ਵਾਚਕ ਤੇ ਹਾਂ ਵਾਚਕ। ਨਾਂਹ-ਵਾਚਕ ਪੱਖੋਂ ਸੂਫੀ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਵਿਚਾਰ ਤੇ ਹਉਮੈ ਸੰਪੂਰਨ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਖਤਮ ਹੋ ਚੁਕੇ ਹਨ, ਉਸ ਦਾ ਆਪਾ-ਭਾਵ, ਦ੍ਰਿਤ-ਭਾਵ, ਪੰਜ ਵਿਕਾਰ, ਰੱਬ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਕੰਧ ਜਾਂ ਪੜਦਾ, ਸਭ ਦੂਰ ਹਨ। ਇਸ ਪੱਖ ਨੂੰ ਸੂਫੀ ਫਨਾ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸੂਫੀ ਦੀ ਆਪਣੀ ਵਖਰੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਨਹੀਂ ਰਹੀ। ਪਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਥਨਾਂ ਨੂੰ ਜਰਾ ਸੁਚੇਤ ਹੋ ਕੇ ਵਰਤਣਾ ਚਾਹੀਦੇ। ਪਹਿਲੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਵਜਦ ਵਿਚ ਸੂਫੀ ਦੀ ਵਖਰੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਖਤਮ ਹੋਣ ਨਾਲ ਉਸਦੀ ਚੇਤਨਾ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ, ਸਗੋਂ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਦੂਜੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਵਿਸ਼ਾਲ ਚੇਤਨਾ ਕੋਈ ਇਕਹਿਰੀ ਜਿਹੀ, ਖਾਲੀ ਜਿਹੀ ਦਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਇਸ ਵਿਚ ਅੱਲਾਹ ਦੇ ਅਨੰਤ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਜਦ ਦਾ ਹਾਂਵਾਚਕ ਪੱਖ ਹੈ। ਅੱਲਾਹ ਨਾਲ ਸੰਯੋਗ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਬੇਅੰਤ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਹੈ, ਪਰ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਬੇਅੰਤਤਾ ਇਸ ਦਾ ਗਿਣਨਾਤਮਕ ਪੱਖ ਹੈ। ਗੁਣਨਾਤਮਕ ਪੱਖੋਂ ਚੇਤਨਾ ਵਿਚ ਇਹ ਤਬਦੀਲੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸੂਫੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅੱਲਾਹ ਦੇ ਨਿਤ ਨਵੇਂ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਉਹ ਸਾਧਾਰਨ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਰਗਾ ਨਹੀਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਪਾ ਨੀਵੇਂ ਵਿਚਾਰਾਂ, ਸੋਚਾਂ, ਖਾਹਸ਼ਾਂ ਦਾ ਪੁੰਜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਵਜਦ ਵਾਲੇ ਸੂਫੀ ਵਿਚ ਪਵਿਤ੍ਰਤਾ, ਨੇਕੀ, ਦਇਆ, ਸੁੰਦਰਤਾ, ਆਨੰਦ ਸੱਚ ਆਦਿਕ ਕੀਮਤਾਂ ਆਪਣੀ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਉੱਤੇ ਪੁਜੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਦੈਵੀ ਗੁਣ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਸੂਫੀ ਦੇ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਨੀਵੇਂ ਗੁਣ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਣ, ਆਪਣੀ ਤੰਗ-ਦਿਲੀ ਤੇ ਹੋਛਾਪਨ ਮੁਕ ਜਾਏ ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਆਪਾ ਸਮਝੇ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਉਸਦੀ ਚੇਤਨਾ ਰੱਬੀ ਚੇਤਨਾ ਨਾਲ ਇਕਮਿਕ ਹੈ। ਕਈ ਸੂਫੀ ਇਸ ਦਸ਼ਾ ਵਿਚ ਇਹ ਕਹਿਣ ਲਗ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿ “ਮੈਂ ਰੱਬ ਹਾਂ” ਪਰ ਇਹ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮੌਕੇ ਦੀ ਮੰਗ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਆਮ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਗੰਭੀਰ ਸੂਫੀ ਅਜਿਹੇ ਕਥਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਸੁਭਾ ਅਜਿਹੇ ਗੰਭੀਰ ਸੂਫੀਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਅੱਲਾਹ ਨਾਲ ਸੰਯੋਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਉਹ ਇਸ ਭੇਤ ਨੂੰ ਅੰਦਰ ਜੀਉਰਨਾ ਪਸੰਦ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਬਾਹਰ ਪ੍ਰਗਟ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦੇਂਦੇ :-

ਸਬਰ ਅੰਦਰ ਸਾਬਰੀ ਤਨੁ ਏਵੈ ਜਾਲੇਨਿ ॥

ਹੈਨਿ ਨਜੀਕਿ ਖੁਦਾਇ ਦੈ ਭੇਤੁ ਨ ਕਿਸੈ ਦੇਨਿ ॥੧੧੬॥

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਤਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲੀ ਮਾਰਿਫਤ ਦੀ ਸੂਚਕ ਹੈ ਤੇ ਦੂਜੀ ਵਜਦ ਦੀ। ਵਜਦ ਵਿਚ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੋ ਜਾਣ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਨੂੰ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ, ਨਾਲੇ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਉੱਤੇ ਦਰਿਆ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਦਾ ਬਿੰਬ ਵਰਤ ਕੇ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ :-

ਸਬਰੁ ਏਹੁ ਸੁਆਉ ਜੇ ਤੂੰ ਬੰਦਾ ਦਿਤੁ ਕਰਹਿ ॥

ਵਧਿ ਥੀਵਹਿ ਦਰੀਆਉ ਟੁਟਿ ਨ ਥੀਵਹਿ ਵਾਹੜਾ ॥੧੧੭॥

ਵਜਦ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਅਨੰਤ ਚੇਤਨਾ ਤੇ ਦੈਵੀ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਤੋਂ ਸਿਵਾਏ ਅਨੰਤ ਆਨੰਦ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਭੀ ਹੈ। ਕਈ ਸੂਫੀ ਸੰਯੋਗ ਦੇ ਆਨੰਦ ਨੂੰ ਇੰਨਾ ਰਜ ਕੇ ਮਾਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਕਦੇ ਭੀ ਨਿਕਲਣਾ

ਗਵਾਰਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਨੰਦ ਵਿਚ ਮਸਤ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਡਾ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਇਸੇ ਆਨੰਦ ਮਈ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ “ਇਕ ਮਸਤੀ, ਖੁਲ੍ਹ ਭੁਲ੍ਹ, ਲਾਉਬਾਲੀਪਨ” ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਸਭ ਸੂਫੀ ਵਜਦ ਦੇ ਮੁਕਾਮ ਉਤੇ ਅਟਕੇ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੇ। ਜਿਹੜੇ ਸੂਫੀ ਅੱਗੇ ਵਧ ਕੇ ਹਕੀਕਤ ਦੇ (ਛੇਵੇਂ) ਮਕਾਮ ਉਤੇ ਪੁਜਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹਨ। ਹੁਣ ਆਲਾ ਦੁਆਲਾ ਨਵੇਂ ਰੰਗ ਵਿਚ ਰੰਗਿਆ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਅੱਲਾਹ ਹੀ ਅੱਲਾਹ ਚਾਰੇ-ਪਾਸੇ ਦਰਸਨ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਅੱਲਾਹ ਤੋਂ ਸਿਵਾਏ ਹੋਰ ਕੁਝ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਵਜਦ ਵਾਲਾ ਸੂਫੀ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਅੱਲਾਹ ਨੂੰ ਦੇਖਦਾ ਹੈ, ਹਕੀਕਤ ਵਾਲਾ ਬਾਹਰ ਭੀ। ਵਜਦ ਸਮਝੇ ਰਹੱਸਵਾਦ ਦਾ ਸਿਖਰ ਹੈ, ਹਕੀਕਤ ਰਹੱਸਵਾਦ ਤੋਂ ਅਗੇ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਸੂਫੀ ਅਧਿਆਤਮਵਾਦੀ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਵਿਸ਼ਵ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਡੂੰਘੇ ਤੇ ਪੱਕੇ ਤੌਰ ਉਤੇ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ ਦਰਸਨ ਦਾ ਭੀ ਕਰਤੱਵ ਹੈ ਸੂਫੀ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਸ਼ਵ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਆਤਮਿਕ ਹੈ, ਇਹ ਸਾਰਾ ਪਸਾਰਾ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋ ਜਾਏ ਤਾਂ ਗਿਆਤਾ ਤੇ ਗੋਅ ਦਾ ਭੇਦ ਮਿਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਾਰਿਫਤ ਵਿਚ ਵੀ ਵਿਸ਼ਵ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਪਰ ਤਦ ਗਿਆਤਾ ਤੇ ਗੋਅ ਦਾ ਭੇਦ ਕਾਇਮ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਗਿਆਨ ਦੀ ਅਧੂਰੀ ਅਵਸਥਾ ਸੀ, ਹੁਣ ਸੰਪੂਰਨ ਅਵਸਥਾ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਸੱਚ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਤੇ ਸੱਚ ਦਾ ਫਰਕ ਮਾਰਿਫਤ ਤੇ ਹਕੀਕਤ ਦਾ ਫਰਕ ਹੈ। ਵਜਦ ਵਿਚ ਸੂਫੀ ਦੀ ਆਪਣੀ ਚੇਤਨਾ ਅਨੰਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ, ਹਕੀਕਤ ਵਿਚ ਸਾਰਾ ਵਿਸ਼ਵ ਬੇਅੰਤ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਰੂਪ ਦਿਸ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਅੰਦਰ ਬਾਹਰ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸੇ ਬੇਅੰਤ ਚੇਤਨਾ ਤੋਂ ਸਿਵਾਏ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ। ਦਰਸ਼ਕ ਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਇਕ ਹਨ। ਇਸ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਵੇਦਾਂਤੀ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਆਤਮਾ ਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਇਕ ਹਨ। ਵਜਦ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਸੰਜੋਗ ਦੀ ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਵਰਤੀ ਸੀ, ਹਕੀਕਤ ਵਿਚ ਦਰਸਨ ਦੀ ਸਬਦਾਵਲੀ ਵਰਤ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਹਕੀਕਤ ਵੀ ਵਜਦ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਨੰਦਮਈ ਦਸ਼ਾ ਹੈ, ਪਰ ਹੁਣ ਆਨੰਦਮਈ ਦੀ ਭਾਵੁਕਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਗਿਆਨ ਦੀ ਬੋਧਿਕਤਾ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਗਈ ਹੈ।

ਸਤਵੇਂ ਮੁਕਾਮ ਵਸਲ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਹਕੀਕਤ ਦੇ ਇਕ ਹੋਰ ਲੱਛਣ ਵਲ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਦੀ ਭੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਜਦ ਵਿਚ ਸੂਫੀ ਨੂੰ ਅੱਲਾਹ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਕੀਕਤ ਵਿਚ ਉਸਦੇ ਕਰਨਿਆਂ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅੱਲਾਹ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਹੈ ਕੇ ਇਸਦੀ ਯੋਜਨਾ ਚਲਾ ਰਿਹਾ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਕੁਝ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਸੇ ਦਾ ਕੀਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਤੋਂ ਸਿਵਾਏ ਹੋਰ ਕੋਈ ਕੁਝ ਕਰਨਹਾਰ ਨਹੀਂ। ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਅੱਲਾਹ ਦੀ ਇਕੋ ਮਰਜ਼ੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ, ਹੋਰ ਕੋਈ ਮਰਜ਼ੀ ਨਹੀਂ। ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਏਕਤਾ ਦਾ ਇਕੋ ਮਰਜ਼ੀ ਉਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਸੰਕਲਪ ਦੈਵੀ ਗੁਣਾਂ ਉਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਏਕਤਾ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਤੋਂ ਉਚੇਰਾ ਦਰਜਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵ ਨੂੰ ਸੱਚ ਕਹਿਣ ਦੇ ਇਹ ਦੂਸਰੇ ਅਰਥ ਹਨ।

ਵਸਲ ਵਿਚ ਸੂਫੀ ਅੱਲਾਹ ਦੀ ਇਕੋ ਮਰਜ਼ੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕਤਾ ਦੇਖਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਜੋ ਕੁਝ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਰੱਬ ਦੀ ਰਜ਼ਾ ਮੰਨ ਕੇ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਸਗੋਂ ਆਪ ਭੀ ਕਰਮਸ਼ੀਲ ਹੋਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰੋਂ ਅੱਲਾਹ ਦਾ ਹੁਕਮ ਜਾਣਨਾ ਤੇ ਮੰਨਣਾ ਆਪਣਾ ਕਰਤੱਵ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਉਹ ਦੈਵੀ ਪ੍ਰਯੋਜਨਾ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਦਾ ਮਾਨੋ ਇਕ ਹਥਿਆਰ ਹੈ। ਅੱਲਾਹ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜਿਸ ਦਿਸ਼ਾ ਵਲ ਲਿਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸੋਧ ਦੇਣ ਲਈ ਵਸਲ ਤਕ ਪਹੁੰਚੇ ਰਹੱਸਵਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਵਰਤਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਭਰ ਦੇ ਮਹਾਂ ਪੁਰਖਾਂ, ਪੈਗੰਬਰਾਂ, ਗੁਰੂਆਂ, ਅਵਤਾਰਾਂ, ਸੰਤਾਂ, ਮਹਾਤਮਾਵਾਂ ਦਾ ਦਰਜਾ ਹੈ, ਜੋ ਆਪ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਹੋਰਨਾਂ ਨੂੰ ਮੁਕਤ ਕਰਨ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਕਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਅਜਿਹੇ

ਰਹੱਸਵਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਵਜਦ ਦੀ ਅਨੰਦਪੂਰਤ ਦਸ਼ਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਅੰਦਰੋਂ ਉਹ ਅੱਲਾਹ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਬਾਹਰੋਂ ਉਸਦਾ ਹੁਕਮ ਕਮਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਹੁਕਮ ਦੀ ਕਾਰ ਕਦੀ ਸ਼ਕਲਾਂ ਧਾਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਇਕ ਰੂਪ ਸ਼ਹਾਦਤ, ਜੰਗ ਜਾਂ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦਾ ਕਰਮ ਭੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਤਦੇ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ 'ਜੋਧ ਮਹਾਬਲ ਸੂਰ' ਕਿਹਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਕਿਸੇ ਉਚੇਚੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਮੰਗ ਦਾ ਉੱਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਸਾਧਾਰਨ ਮੌਕਿਆਂ ਉੱਤੇ ਸੂਫੀ ਦਾ ਕਰਮ ਸੰਸਾਰੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅੱਲਾਹ ਵਲ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮੰਤਵ ਲਈ ਉਹ ਸ਼ਰਅ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਵਲ ਦੁਬਾਰਾ ਪੂਰਾ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਲਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਸੂਫੀ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਦੁਨੀਆਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲੋਂ ਸ਼ਰਅ ਦੀ ਪਾਬੰਦੀ ਸਿਖ ਕੇ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨੈਤਿਕ ਜੀਵਨ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਤੇ ਜੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਰਅ ਸਿਖਾਉਣੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਆਪ ਉਸਦੀ ਮਿਸਾਲ ਕਾਇਮ ਕਰਨੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਸੰਭਵ ਹੈ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਨਮਾਜ਼ ਉਸੇ ਦਰਜੇ ਦੀ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਖੋਜ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਵਸਲ ਦੀ ਇਕ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਇਹ ਭੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਹੁਣ ਸੂਫੀ ਅੱਲਾਹ ਦਾ ਆਸ਼ਕ ਨਹੀਂ, ਅੱਲਾਹ ਸੂਫੀ ਦਾ ਆਸ਼ਕ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਵਸਲ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਰੱਬ ਵਲੋਂ ਸੰਪੂਰਨ ਪਰਵਾਨਗੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਹੈ। ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੂੰ ਸਚਖੰਡ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਰਸਾਉਣ ਵਾਲੀ ਸਾਖੀ ਵਸਲ ਦੇ ਮੁਕਾਮ ਦਾ ਸੁਝਾ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਾਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਮਿਲਦਾ ਭੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਇਹ ਸ਼ਲੋਕ ਹੀ ਐਸਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਖਿਚ ਧੂਹ ਕੇ ਇਸ ਮੁਕਾਮ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ :-

ਆਪੁ ਸਵਾਰਹਿ ਮੈ ਮਿਲਹਿ ਮੈ ਮਿਲਿਆ ਸੁਖੁ ਹੋਇ ॥

ਫਰੀਦਾ ਜੇ ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਹੋਇ ਰਹਹਿ ਸਭੁ ਜਗੁ ਤੇਰਾ ਹੋਇ ॥੯੫॥

ਇਸ ਸਤਵੇਂ ਮੁਕਾਮ ਵਿਚ ਸੂਫੀ 'ਬਕਾ' ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਫਨਾ ਦੀ ਵਜਦ ਭਰਪੂਰ ਦਸ਼ਾ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਉੱਤੇ ਕਰਮਸ਼ੀਲ ਦਸ਼ਾ ਹੈ। ਬਕਾ ਵਾਲੇ ਸੂਫੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅੱਲਾਹ ਨਹੀਂ, ਉਸਦੇ ਦਾਸ ਗਿਣਦੇ ਹਨ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਮੱਤਾਂ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਜੀਵਨ ਬਕਾ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਭਾਵੇਂ ਮਸਤ ਮਲੰਗ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਚਤਮ ਦਰਜੇ ਦੇ ਗੰਭੀਰ ਸੂਫੀਆਂ ਵਿਚ ਗਿਣਨਾ ਉਚਿਤ ਜਾਪਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ-ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਫ਼ਰੀਦ-ਬਾਣੀ

- ਡਾ. ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਬਰਾੜ

ਫ਼ਰੀਦ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਪਰਮ ਸਤਿ ਦੀ ਇਕ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਪਰ ਫ਼ਰੀਦ ਅਤੇ ਗੁਰੂਆਂ ਦਾ ਬਾਣੀ-ਲੋਕ ਇੱਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਂਵ ਵੀ ਸ੍ਰੀ 'ਆਦਿ-ਗ੍ਰੰਥ' ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਬਾਣੀਕਾਰ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਬਾਣੀਕਾਰ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਬਾਣੀ ਨਾਲ ਆਪੋ ਵਿਚ ਗੱਡਮਡ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਪਰ ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਭਾਟੀਆ, ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਲਾਂਬਾ, ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ, ਹਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਮਕਸੂਦਪੁਰੀ, ਸੁਖਪਾਲਵੀਰ ਸਿੰਘ ਹਸਰਤ, ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਰਾਜੀ, ਸ਼ਾਂਤ ਦੇਵ, ਕਰਨਜੀਤ, ਲੇਖਰਾਜ ਪਰਵਾਨਾ ਆਦਿ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਸਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਸਲੋਕ ਮੰਨ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਰਥ-ਵਿਆਖਿਆ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।¹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਬਾਣੀ ਦੇ ਤੱਥ-ਲੋਕ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਦੀ ਵੀ ਖੋਜ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਸ੍ਰੀ 'ਆਦਿ-ਗ੍ਰੰਥ' ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਬਾਣੀ ਰਾਗ ਆਸਾ ਤੇ ਸੂਹੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਦਰਜ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ 112 ਅਤੇ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ 18 ਸਲੋਕ ਦਰਜ ਹਨ², ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੋੜ 130 ਬਣਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਲੋਕਾਂ ਦਾ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਸਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਝੂਫ਼ਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਆਮ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਏਸੇ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਸਲੋਕਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਸਲੋਕਾਂ ਦਾ ਭੁਲੇਖਾ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਭਾਵਨਾ ਇਥੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਗਲਤੀ ਵਲ ਉਂਗਲ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਹਥਲੇ ਲੇਖ ਦੀ ਹੋਰ ਸਮਸਿਆ ਹੈ। ਮੰਨ ਲਉ, ਇਹ ਜਾਂ ਹੋਰ ਵਿਦਵਾਨ ਸਲੋਕਾਂ ਦੀ ਉਸੇ ਅਰਥ ਵਿਆਖਿਆ ਨਾਲ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਦਾ ਨਾਂ ਕੱਟਕੇ ਸੰਬੰਧਤ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਜੋੜ ਦੇਣ, ਤਾਂ ਫਿਰ ਕੀ ਅਜਿਹੀ ਅਰਥ-ਵਿਆਖਿਆ ਠੀਕ ਹੋਵੇਗੀ? ਕੀ ਸਲੋਕਕਾਰ ਤੋਂ ਵੱਖ ਸਲੋਕ ਦੀ ਅਰਥ-ਵਿਆਖਿਆ ਠੀਕ ਹੋਵੇਗੀ? ਕੀ ਸਲੋਕਕਾਰ ਤੋਂ ਵੱਖ ਸਲੋਕ ਦੀ ਅਰਥ-ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਰਿਵਾਜੀ ਜੇਹੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸਲੋਕਕਾਰ ਦਾ ਕੇਵਲ ਨਾਂ ਲੈਣਾ ਹੀ ਕਾਫੀ ਹੈ? ਆਧੁਨਿਕ ਟੀਕਾਕਾਰ ਬਾਣੀ ਦੀ ਅਰਥ-ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਰਚਨਹਾਰ ਨੂੰ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਵੱਖ ਕਰਨ ਦੀ ਰੁਚੀ ਕੁਝ ਅਧਿਕ ਹੀ ਵਿਕਾਸ ਕਰ ਗਈ ਹੈ। ਬਾਣੀਕਾਰ ਬਾਣੀ ਤੋਂ ਅੱਡਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਾਂ ਇਉਂ ਕਹੋ ਕਿ ਹੁਣ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਬਾਣੀਕਾਰ ਨੂੰ ਇਕੱਠਿਆਂ, ਬਣਾਉਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਬਾਣੀਕਾਰ ਤੋਂ ਬਾਣੀ-ਵਿਆਖਿਆ, ਅਤੇ ਬਾਣੀ ਤੋਂ ਵੱਖ ਬਾਣੀਕਾਰ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਦੋਵੇਂ ਆਪੋ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਅਪੂਰੇ ਪ੍ਰਯਤਨ ਹਨ। ਸਾਡੇ ਪੁਰਾਤਨ ਸਾਹਿਤਕ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚ ਆਮ ਕਰਕੇ ਬਾਣੀਕਾਰ ਰਲ ਮਿਲ ਇਕੱਠੇ ਬੈਠੇ ਸੋਭਦੇ ਹਨ। 'ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਸਾਖੀਕਾਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਬਾਣੀਕਾਰ ਨੂੰ ਬੜੇ ਇਕ ਸੁਰੇ ਰੂਪ

1. ਵੇਖੋ :- ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ, ਜੀਵਨ ਤੇ ਰਚਨਾ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, 1970

2. ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਸਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ :-

1. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ :- 4 ਸਲੋਕ (ਨੰ. 32, 113, 120, 124)

2. ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ :- 3 ਸਲੋਕ (ਨੰ. 13, 52, 04, 122, 123)

3. ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ :- 1 ਸਲੋਕ (ਨੰ. 121)

4. ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ :- 8 ਸਲੋਕ (ਨੰ. 75, 82, 83, 105, 108, 109, 110, 111)

ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਾਖੀਕਾਰ ਨੇ ਬਾਣੀਕਾਰ ਦਾ ਬਿੰਬ ਅਤੇ ਬਾਣੀਕਾਰ ਵਿਚੋਂ ਉਸ ਦਾ ਬਾਣੀ-ਲੋਕ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਬੇਮਿਸਾਲ ਉਦਮ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਸਾਡੀ ਸਮੱਸਿਆ ਹੋਰ ਵੀ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਬਾਣੀਕਾਰ ਦੇ ਬਿੰਬ ਨੂੰ ਜਾਣੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਸ ਦੇ ਬਾਣੀ-ਲੋਕ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਵਿਅਰਥ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਬਾਣੀ-ਲੋਕ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਫ਼ਰੀਦ ਦਾ ਬਿੰਬ ਅਤੇ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਬਾਣੀ-ਲੋਕ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਬਿੰਬ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਦੀ ਲੋੜ ਅਵੱਸ਼ਕ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਦੇ ਬਾਣੀ-ਲੋਕ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਬਾਣੀਕਾਰ ਦੇ ਬਿੰਬ ਨਾਲ ਗੱਲਮਝ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ।

ਸ੍ਰੀ 'ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ' ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਹਰ ਬਾਣੀਕਾਰ ਦਾ ਬਿੰਬ ਉਸ ਦੇ ਬਾਣੀ-ਲੋਕ ਵਿਚ ਲੁਪਤ ਹੈ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਵਿਦਵਤਾ ਦੇ ਬਲ ਨਾਲ ਬਾਣੀ-ਲੋਕ ਵਿਚੋਂ ਬਾਣੀਕਾਰ ਦਾ ਬਿੰਬ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਬਾਣੀਕਾਰ ਦਾ ਬਿੰਬ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਹੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਸੂਖਮ ਭਾਵ ਲੋਕ ਨੂੰ ਮਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਅਜੇ ਇਸ ਪੰਥ ਵਲ ਤੁਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਇਕੱਠੀ ਕਰਨੀ ਹੈ। ਅਜੇ ਤੱਕ ਤਾਂ ਵਿਦਵਾਨ ਬਾਣੀ ਦੇ ਕੋਸ਼-ਅਰਥਾਂ ਜਾਂ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਭਿਧਾ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਹੀ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਲੇਖਣਾਰਥ ਅਤੇ ਵਿਅੰਗਾਰਥ-ਲੋਕ ਅਜੇ ਦੂਰ ਹੈ। ਕੁਝ ਕੁ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸ੍ਰੀ 'ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ' ਦਾ ਸੁਤੰਤਰ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਮੰਡਲ ਸ੍ਰਿਜਣ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਪਰ ਅਜੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਸ੍ਰੀ 'ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ' ਦਾ ਬਾਣੀ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਜਾਂ ਦੂਜਿਆਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਕਲਪਣਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਸ੍ਰੀ 'ਆਦਿ-ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ' ਵਿਚ ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਚੜ੍ਹਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਮਾਂ ਵੀ ਆਪਣੇ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਕੇਵਲ 'ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ' ਤੇ ਇਕ ਵਿਦਵਾਨ ਨੇ ਸ੍ਰੀ 'ਆਦਿ-ਗ੍ਰੰਥ' ਸਾਹਿਬ ਬਾਰੇ ਸਮੁੱਚਾ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਸ਼ਾਇਦ ਅਜੇ ਯਤਨ ਆਰੰਭ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਸ੍ਰੀ 'ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ' ਸਾਹਿਬ ਸੰਬੰਧੀ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰ ਤਿਆਰ ਕਰਨ, ਉਪਰੰਤ ਹੀ ਅਸੀਂ ਅਸਲ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਦੇ ਬਿੰਬ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਾਣੀ ਲੋਕ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਮਰਥ ਹੋ ਸਕਾਂਗੇ।

ਮੈਂ ਇਥੇ ਫ਼ਰੀਦ ਅਤੇ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਬਿੰਬ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਾਣੀ-ਲੋਕ ਬਾਰੇ ਸਮੁੱਚਾ ਅਤੇ ਵਿਸਤਾਰ ਸਹਿਤ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗਾ। ਅਜਿਹੇ ਵਿਸ਼ੇ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰਨੀ ਇਕ ਲੇਖ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਤੋਂ ਆਕੀ ਹੀ ਰਹੇਗੀ। ਮੇਰਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਕੇਵਲ ਇਥੇ ਇਹੋ ਹੀ ਰਹੇਗਾ ਕਿ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਸਲੋਕ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਲੋਕਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਜੋ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਸਲੋਕ ਦਰਜ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਪੋ ਆਪਣਾ ਸੁਤੰਤਰ ਬਾਣੀ-ਲੋਕ ਲਭਿਆ ਜਾਵੇ।

ਜੇ ਮੈਂ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਾਲੇ ਨੁਕਤੇ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਾਂ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਨਾਲ ਨਾ ਵਿਚਾਰਾਤਮਕ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਸੰਵਾਦ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਮੇਰੀ ਜਾਚੇ ਸੰਵਾਦ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਮੰਡਲ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਉਡਾਰੀ ਨਹੀਂ ਮਾਰਦਾ। ਗੱਲ ਇਥੇ ਕੇਵਲ ਮੱਤ ਮਤਾਂਤਰ ਦੇ ਸੰਵਾਦ ਤੱਕ ਮੁਕਦੀ ਨਹੀਂ। ਬਾਤ ਇਥੇ ਸੰਵਾਦ-ਲੋਕ ਦੀ ਨਹੀਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਲੋਕ ਦੀ ਹੈ। 'ਹੋਰ ਲੋਕ' ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਨਾਲ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਵਾਦ-ਲੋਕ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਦਰਸ਼ਨ ਨਾਲ ਹੈ। ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵੇਖਿਆ ਫ਼ਰੀਦ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਆਪੋ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੰਵਾਦ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸਗੋਂ ਫ਼ਰੀਦ ਦਾ ਬਿੰਬ ਤੇ ਗੁਰੂਆਂ ਦਾ ਬਿੰਬ ਅਤੇ ਫ਼ਰੀਦ ਦਾ ਬਾਣੀ-ਲੋਕ ਤੇ ਗੁਰੂਆਂ ਦਾ ਬਾਣੀ ਰੂਪ-ਪਰਿਵਰਤ (ਟ੍ਰਾਂਸਫਾਰਮਡ) ਹੋ ਕੇ ਅਦ੍ਰੈ, ਇਕਾਈ ਜਾਂ ਇਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਦਲ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਉਂ ਇਥੇ ਸਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਵਿਸ਼ੇ ਸੰਵਾਦ ਦਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਬਿੰਬਾਂ ਦੇ ਰੂਪ-ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਫ਼ਰੀਦ-ਬਿੰਬ ਅਤੇ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਬਾਣੀ-ਲੋਕ ਦੇ ਬਲ ਨਾਲ ਇਕਮਿਕ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਅਜਿਹੀ ਇਕਮਿਕਤਾ ਇਕ

ਕੌਤਕ ਜਾਂ ਚਮਤਕਾਰ ਹੈ। ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਇਥੇ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਬਿੰਬ ਤੇ ਬਾਣੀ-ਲੋਕ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰ ਵੀ ਰੱਖਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਬਿੰਬ ਤੇ ਬਾਣੀ-ਲੋਕ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਇਕਾਈ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਵੀ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ।

ਜੇ ਫ਼ਰੀਦ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਪਰਮ-ਸਤਿ ਦੀ ਇਕ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਾਣੀ-ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਵਖਰੇਵਾਂ ਕਿਵੇਂ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ? ਬਾਣੀ-ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਖਰੇਵਾਂ ਪਰਮ-ਸਤਿ ਦੀ ਇਕ ਹੋਂਦ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਪਰਮ-ਸਤਿ ਦੇ ਚਰਿਤ੍ਰ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਫ਼ਰੀਦ ਅਤੇ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਬਾਣੀ-ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵਖਰੇਵੇਂ ਦੇ ਕਾਰਣ ਪਰਮ-ਸਤਿ ਦੇ ਚਰਿਤ੍ਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ, ਚਰਿਤ੍ਰ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ, ਦੇਸ਼, ਸਮਾਜ, ਭਾਸ਼ਾ ਆਦਿ ਵੀ ਹਨ।

ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਬਾਣੀ-ਲੋਕ ਦਾ ਪ੍ਰੇਰਨਾ-ਸਰੋਤ ਅੱਲਾਹ ਹੈ ਅਤੇ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਬਾਣੀ ਲੋਕ ਦਾ ਪ੍ਰੇਰਨਾ-ਸਰੋਤ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਜਾਂ ਪਰਮ-ਸਤਿ ਦਾ ਕੋਈ ਹੋਰ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਫ਼ਰੀਦ ਅਨੁਸਾਰ ਅੱਲਾਹ ਇਕੋ ਇਕ ਪਰਮ-ਸਤਿ ਹੈ। ਗੁਰੂਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਇਕੋ ਇਕ ਪਰਮ-ਸਤਿ ਹੈ। ਦੋਵੇਂ ਪਰਮ-ਸਤਿ ਦੀ ਇਕ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਅੱਲਾਹ ਅਤੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦਾ ਚਰਿਤ੍ਰ ਇਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਪਰਮ-ਸਤਿ ਦੀ ਇਕ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਨਾਮ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੇ ਜਗਤ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਰ ਲੈਣ। ਉਂਝ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਮ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੇ ਜਗਤ ਤੋਂ ਵਧ ਪਰਮ-ਸਤਿ ਨੂੰ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵੀ ਕਿਵੇਂ ਕਰੇ। ਠੀਕ ਹੈ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਪਰਮ-ਸਤਿ ਨੂੰ ਰਾਮ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ, ਖੁਦਾ, ਰਹੀਮ, ਕਰੀਮ, ਪ੍ਰਭੂ, ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਆਦਿ ਆਖਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਪਰਮ-ਸਤਿ ਹੋਂਦ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਕ ਹੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਏਸੇ ਇਕੋ ਪਰਮ-ਸਤਿ ਨੂੰ ਚਰਿਤ੍ਰ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵਾਚੀਏ ਤਾਂ ਸ੍ਰੀ 'ਆਦਿ-ਗ੍ਰੰਥ' ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਰਮ-ਸਤਿ ਨਾ ਤਾਂ ਗੀਤਾ ਦੇ ਬ੍ਰਹਮ ਵਰਗਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੁਰਾਨ ਦੇ ਅੱਲਾਹ ਵਰਗਾ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਪਰਮ-ਸਤਿ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਇਕੋ ਹੀ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ 'ਆਦਿ-ਗ੍ਰੰਥ' ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਪਰਮ-ਸਤਿ ਦੇ ਵੱਖਰੇ ਚਰਿਤ੍ਰ ਕਰਕੇ ਹੀ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਬਾਣੀ-ਲੋਕ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸ਼ਲੋਕ ਰਚੇ ਹਨ।

ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਬਾਣੀ-ਲੋਕ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕੁਰਾਨ ਦੇ ਅੱਲਾਹ ਦਾ ਹੈ। ਜਿਥੋਂ ਤੱਕ ਤਾਂ ਅੱਲਾਹ ਦੀ ਇਕ ਹੋਂਦ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ ਉਥੋਂ ਤੱਕ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਵਿਚਕਾਰ ਕਿਸੇ ਨੁਕਤੇ ਦੀ ਕੋਈ ਵਿੱਥ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਥੋਂ ਤੱਕ ਅੱਲਾਹ ਦੇ ਚਰਿਤ੍ਰ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹੈ, ਉਥੇ ਗੁਰੂ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਰਚਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਬਾਣੀ-ਲੋਕ ਅਤੇ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਬਾਣੀ-ਲੋਕ ਦਾ ਵਖਰੇਵਾਂ ਅੱਲਾਹ ਦੀ ਇਕ ਹੋਂਦ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਅੱਲਾਹ ਦੇ ਵੱਖਰੇ ਚਰਿਤ੍ਰ ਕਰਕੇ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫ਼ਰੀਦ-ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਕੁਰਾਨ ਵਿਚਲਾ ਅੱਲਾਹ ਚਰਿਤ੍ਰ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਮੇਲ ਖਾਂਦਾ ਹੈ। ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਬਾਣੀ-ਲੋਕ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮੀ ਜਗਤ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਬਿੰਬ ਪ੍ਰਗਟ ਜਾਂ ਅਪ੍ਰਗਟ ਤੌਰ ਤੇ ਸਦਾ ਹਾਜ਼ਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸਲਾਮ ਮੱਤ ਅਨੁਸਾਰ ਅੱਲਾਹ ਵੱਡਾ ਨਿਆਂਕਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਮੰਦੇ ਕਰਮਾਂ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਸਖਤ ਦੰਡ ਦਿਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕੁਰਾਨ ਦੀਆਂ ਆਇਤਾਂ ਅਤੇ ਹਦੀਸਾਂ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਹੈ ਕਿ ਬੰਦੇ ਦੀ ਜਾਨ ਹੱਡਾਂ ਨੂੰ ਕੁੜਕਾ ਕੇ ਕੱਢੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਅੱਗ ਵਿਚ ਸੁੱਟਣ ਦੀਆਂ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਫ਼ਰੀਦ-ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਭੈ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਆਮ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਪੱਛਮੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਤਾਂ ਕੁਰਾਨ ਦੇ ਅੱਲਾਹ ਨੂੰ ਬਹੁਤਾ ਜਾਬਰ, ਜ਼ਾਲਮ ਤੇ ਬੇਤਰਸ ਵਿਖਾਇਆ ਹੈ ਪਰ ਕੁਰਾਨ ਵਿਚ ਅੱਲਾਹ ਰਹਿਮ ਵਾਲਾ ਹੀ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਖ਼ੈਰ, ਕੁਰਾਨ ਦੇ ਅੱਲਾਹ ਦਾ ਚਰਿਤ੍ਰ ਵੇਖਕੇ ਮਨੁੱਖ ਭੈ-ਭੀਤ ਅਵੱਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫ਼ਰੀਦ ਦਾ ਬਾਣੀ-ਲੋਕ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਭੈ-ਭੀਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬੰਦਗੀ ਕਰਨ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਬਾਣੀ-ਲੋਕ ਵਿਚੋਂ ਫ਼ਰੀਦ ਦਾ ਜੋ ਬਿੰਬ ਉਜਾਗਰ ਹੈ ਉਸ ਉੱਤੇ ਅਧਿਕ ਇਸਲਾਮੀ ਜਗਤ ਦੀ ਛਾਪ ਹੀ ਦਿਸਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਬਾਣੀ-ਲੋਕ ਵਿਚ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਵੀ ਨਿਆਂਕਾਰ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਬਰ, ਅਤੇ ਬੇਤਰਸ ਨਹੀਂ ਵਿਖਾਇਆ ਗਿਆ। ਗੁਰੂਆਂ

ਦਾ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਵੀ ਤਰਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਤਰਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਕ੍ਰਿਪਾ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦਾ ਚਰਿਤ੍ਰ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਭੈ ਨਾਲ ਕੰਬਾਉਂਦਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਕ੍ਰਿਪਾ ਦੁਆਰਾ ਭੈ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਚਰਿਤ੍ਰ ਨਾਲ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਬਾਣੀ-ਲੋਕ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਬਾਣੀ-ਲੋਕ ਤੋਂ ਸੁਭਾਵਕ ਹੀ ਵੱਖਰਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹੇਠਾਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਦੇ ਕੇ ਅਸੀਂ ਇਕ ਨੁਕਤੇ ਨੂੰ ਹੋਰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :—

“ਫ਼ਰੀਦਾ ਪਾਤਿ ਪਟੋਲਾ ਧਜ ਕਰੀ ਕੰਬਲੜੀ ਪਹਿਰੇਉ।

ਜਿਨੀ ਵੇਸੀ ਸਹੁ ਮਿਲੈ ਸੇਈ ਵੇਸ ਕਰੇਉ। 103।

ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :—

“ਕਾਇ ਪਟੋਲਾ ਪਾਤਿਤੀ ਕੰਬਲੜੀ ਪਹਿਰੇਇ।

ਨਾਨਕ ਘਰ ਹੀ ਬੈਠਿਆ ਸਹੁ ਮਿਲੈ ਜੇ ਨੀਅਤਿ ਰਾਸ ਕਰੇਇ। 104।

ਇਥੇ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਅੱਲਾਹ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਹਰ ਦੁੱਖ ਜਾਂ ਔਖਿਆਈ ਸਹਾਰਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹਨ ਪਰ ਗੁਰੂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਔਖਿਆਈ ਦੇ ਭੈ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਫ਼ਰੀਦ ਦਾ ਸਲੋਕ ਹੈ :—

“ਫ਼ਰੀਦਾ ਪਿਛਲਿ ਰਾਤ ਨ ਜਾਗਓਹਿ ਜੀਵਦੜੇ ਮੁਇਓਹਿ।

ਜੇ ਤੈ ਰਬੁ ਵਿਸਾਰਿਆ ਤ ਰਬਿ ਨ ਵਿਸਰਿਓਹਿ। 107।

ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੇ ਸਲੋਕ ਹਨ :—

“ਫ਼ਰੀਦਾ ਕੰਤੁ ਰੰਗਾਵਲਾ ਵਡਾ ਵੇ ਮੁਹਤਾਜੁ।

ਅਲਹ ਸੇਤੀ ਰਤਿਆ ਏਹੁ ਸਚਾਵਾਂ ਸਾਜੁ। 108।

“ਫ਼ਰੀਦਾ ਦੁਖ ਸੁਖ ਇਕੁ ਕਰਿ ਦਿਲ ਤੇ ਲਾਹਿ ਵਿਕਾਰੁ।

ਅਲਹ ਭਾਵੈ ਸੇ ਭਲਾ ਤਾਂ ਲਭੀ ਦਰਬਾਰੁ। 109।

ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਉਸ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਜੋ ਪਿਛਲੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਗਦਾ, ਜਿਉਂਦਾ ਹੀ ਮਰਿਆ ਹੋਇਆ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਸਾਫ਼ ਹੈ, ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਬਾਣੀ-ਲੋਕ ਦੀ ਪ੍ਰਿਸ਼ਠ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਅੱਲਾਹ ਦਾ ਭੈ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਬਿੰਬ ਵਿਚਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਨੂੰ ਰੰਗਾਵਲਾ ਵਡਾ ਵੇ-ਮੁਹਤਾਜ ਜਾਂ ਸਹਿਜ ਵਾਲਾ, ਕ੍ਰਿਪਾ ਵਾਲਾ ਆਖਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਦੁੱਖ ਸੁੱਖ ਤੋਂ ਰਜਾ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਥੇ ਗੁਰੂਆਂ ਦਾ ਬਾਣੀ ਲੋਕ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਬਾਣੀ-ਲੋਕ ਤੋਂ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੱਖਰਾ ਦਿਸਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਉਦਾਹਰਣ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਬਾਣੀ-ਲੋਕ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣ ਵਿਚ ਅਪ੍ਰਸੰਗਕ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ :—

“ਜਿਤੁ ਦਿਹਾੜੈ ਧਨ ਵਰੀ ਸਾਹੇ ਲਏ ਲਿਖਾਇ।

ਮਲਕੁ ਜਿ ਕੰਨੀ ਸੁਣੀਦਾ ਮੁਹੁ ਦੇਖਾਲੇ ਆਇ।

ਜਿੰਦੁ ਨਿਮਾਣੀ ਕਢੀਐ ਹਡਾ ਕੂ ਕੜਕਾਇ।

ਸਾਹੇ ਲਿਖੇ ਨ ਚਲਨੀ ਜਿੰਦੁ ਕੂ ਸਮਝਾਇ।

ਜਿੰਦੁ ਵਹੁਟੀ ਮਰਣੁ ਵਹੁ ਲੈ ਜਾਸੀ ਪਰਣਾਇ।

ਆਪਣ ਹਥੀ ਜੋਲਿਕੈ ਕੈ ਗਲਿ ਲਗੈ ਧਾਇ।

ਵਾਲਹੁ ਨਿਕੀ ਪੁਰਸਲਾਤ ਕੰਨੀ ਨ ਸੁਣੀਆਇ।

ਫ਼ਰੀਦਾ ਕਿੜੀ ਪਵੰਦੀਈ ਖੜਾ ਨਾ ਆਪੁ ਮੁਹਾਇ”॥੧॥

ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਅੱਲਾਹ ਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਚਰਿਤ੍ਰ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਇਸਲਾਮੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਬਿੰਬ ਦੀ ਕਲਪਣਾ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਸਮਝ ਆ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਫਰੀਦ ਦੇ ਬਾਣੀ-ਲੋਕ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰੇਰਨਾ-ਸਰੋਤ ਜਾਂ ਬਾਣੀ-ਲੋਕ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਬਿੰਬ ਹੈ। ਇਕ ਵਾਰ ਜੇ ਅਸੀਂ ਫਰੀਦ ਦੇ ਪ੍ਰੇਰਨਾ-ਸਰੋਤ ਜਾਂ ਬਾਣੀ-ਲੋਕ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਬਿੰਬ ਲੱਭ ਲਈਏ, ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਉਪਰਲੇ ਸ਼ਲੋਕ 'ਜਿਤੁ ਦਿਹਾੜੈ ਧਨ ਵਰੀ' ਦੇ ਰਚਨਹਾਰ ਦਾ ਨਾਂ ਨ ਵੀ ਦਸਿਆ ਜਾਵੇ, ਅਸੀਂ ਤਦ ਵੀ ਲੱਭੇ ਹੋਏ ਸਮੁੱਚੇ ਬਿੰਬ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਉਪਰਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਦੇ ਰਚਨਹਾਰ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਫਰੀਦ-ਬਾਣੀ ਦੀ ਚਾਬੀ ਉਸ ਦੇ ਬਾਣੀ-ਲੋਕ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਬਿੰਬ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸਰੋਤ ਹੈ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਬਾਣੀਕਾਰ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਚਾਬੀ ਨੂੰ ਹੀ ਲੱਭਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਦਵਾਨ ਬਾਣੀਕਾਰ ਦੇ ਬਾਣੀ-ਲੋਕ ਦਾ ਕੋਈ ਸਮਗਰ ਬਿੰਬ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਗੋਂ ਬਾਣੀ ਲੋਕ ਦੇ ਵਖਰੇ ਵਖਰੇ ਪੱਖ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣਾ ਅਧਿਐਨ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਉਹ ਬਾਣੀ-ਲੋਕ ਦੇ ਸਰੀਰ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਤਾਂ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਬਾਣੀ-ਲੋਕ ਦੇ ਆਤਮ ਜਾਂ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਜ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ-ਲੋਕ ਦੀ ਖੋਜ ਰੁਚੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਣੀ ਦੀ ਅੰਗ ਵਿਆਖਿਆ ਵਲ ਵਧ ਗਈ ਹੈ। ਖਤਰਾ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਅੱਜ ਦੇ ਅਜਿਹੀ ਰੁਚੀ ਵਾਲੇ ਵਿਦਵਾਨ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਬਾਣੀ-ਲੋਕ ਤੋਂ ਦੂਰ ਨਾ ਲੈ ਜਾਣ। ਅੰਗ ਵਿਆਖਿਆ ਵਾਲੀ ਰੁਚੀ ਬਾਣੀਕਾਰ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਬਿੰਬ ਨੂੰ ਕਲਪਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਦੇ ਬਾਣੀ-ਲੋਕ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਬਾਣੀਕਾਰ ਦੇ ਬਿੰਬ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ ਅਤਿਅੰਤ ਸਹਾਇਕ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਾਣੀਕਾਰ ਦਾ ਬਿੰਬ ਬਿਖਰਵੀਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਸੰਗਠਿਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਹੀ ਉਜਾਗਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਵਿਦਵਾਨ ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ 'ਜੋਗੀ' ਨੇ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਬਾਰੇ 'ਫਰੀਦ ਅਤੇ ਕਬੀਰ' ਲੇਖ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ "ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਵੀ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਇਕ ਸੰਤ ਜਾਂ ਫਕੀਰ ਸਨ .... ਫਰੀਦ ਸੂਫੀ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਕੱਟੜ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਨ ... ਫਰੀਦ ਵੀ ਇਸੇ ਅੰਤਰ ਮੁਖੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ ਫਰੀਦ ਸੂਫੀ ਸਨ ... ਫਰੀਦ ਦੀ ਤਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਪਾਸੋਂ ਨਿਰੀ ਪੁਰੀ ਮੰਗ ਹੀ ਉਸਦੀ ਭਗਤੀ ਹੈ" ਆਦਿ। ਇਥੇ ਵਿਦਵਾਨ ਨੇ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰਕ, ਸੰਤ, ਫਕੀਰ, ਸੂਫੀ, ਕੱਟੜ ਮੁਸਲਮਾਨ, ਭਗਤ ਆਦਿ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਜੇ ਵੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਥੇ ਹਰ ਸ਼ਬਦ ਆਪੋ ਆਪਣੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਪਰੰਪਰਾ ਤੇ ਬਿੰਬ ਦੀ ਤਰਜਮਾਨੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। 'ਕੱਟੜ ਮੁਸਲਮਾਨ' ਸ਼ਬਦ ਇਸਲਾਮੀ ਕੱਟੜਤਾ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹਨ। ਸੰਤ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਆਪਣੀ ਪਰੰਪਰਾ ਹੈ। ਭਗਤ ਸ਼ਬਦ ਆਪਣੀ ਹੋਰ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਫਕੀਰ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਨਾ ਭਗਤ ਨਾਲ, ਨਾ ਫਕੀਰ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਕੱਟੜ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨਾਲ, ਨਾ ਸੰਤ ਨੂੰ ਜੋਗੀ ਸ਼ਬਦ ਆਦਿ ਨਾਲ ਗੱਡਮੱਡ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਜੇ ਅਸੀਂ ਇਸਲਾਮ ਮੱਤ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਨੂੰ ਕੱਟੜ ਮੁਸਲਮਾਨ, ਸੂਫੀ ਮੱਤ ਬਾਰੇ ਵਾਦ ਵਿਵਾਦ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਨੂੰ ਸੂਫੀ ਜਾਂ ਭਗਤੀ ਮੱਤ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦੇ ਹੋਏ ਬਾਬਾ ਨੂੰ ਭਗਤ ਆਖੀ ਜਾਈਏ, ਤਾਂ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਨਾਲ ਕਦਾਚਿਤ ਇਨਸਾਫ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਸਾਨੂੰ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਨੂੰ ਫਰੀਦ ਬਿੰਬ ਵਿਚ ਹੀ ਵੇਖਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਨੂੰ ਕਦੇ ਕੱਟੜ ਮੁਸਲਮਾਨ, ਕਦੇ ਸੂਫੀ, ਕਦੇ ਸੰਤ, ਕਦੇ ਭਗਤ ਕਹਿਣ ਨਾਲ ਫਰੀਦ-ਬਿੰਬ ਅਤੇ ਪਾਠਕ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਠੇਸ ਪਹੁੰਚਾਉਣੀ ਹੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦ ਜੋ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਣ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪੋ ਆਪਣੀਆਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੇ ਬਿੰਬ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰਥ ਹੋ ਗਏ ਹਨ, ਸਾਡੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹਿਆਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਬੇਪਰਵਾਹੀ ਨਾਲ

ਨਹੀਂ ਖੇਡਣਾ ਚਾਹੀਦਾ । ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਵੀ ਅਜੇ ਤੱਕ ਸਾਡੇ ਵਿਦਵਾਨ ਗੁਰੂਆਂ ਨੂੰ ਕਦੀ ਸੰਤ, ਕਦੀ
 ਭਗਤ, ਕਦੀ ਜੋਰੀ, ਕਦੀ ਪੀਰ, ਕਦੀ ਫ਼ਕੀਰ ਆਦਿ ਕਹਿ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਗੁਰੂ-ਬਿੰਬ ਨੂੰ ਲੇਪ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ।
 ਵੇਖੀਏ ! ਅਸੀਂ ਕਦੋਂ ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਦੇ ਬਿੰਬ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਾਣੀ-ਲੋਕ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਦੇ ਸਮੱਰਥ ਹੁੰਦੇ ਹਾਂ ।

ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਫ਼ਰੀਦ-ਬਾਣੀ

- ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਲਾਂਬਾ

ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਲਗਭਗ ਸਫਾ ਕੁ ਸੌ ਸਲੋਕ ਦਰਜ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਤੇ ਖੋਜੀਆਂ ਵਿਚ ਵਾਦ ਵਿਵਾਦ ਹੈ। ਕੋਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਸਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਸ਼ਕਰਗੰਜ ਦੇ ਸਿਧ ਕਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕੋਈ ਬ੍ਰਹਮ ਸਾਨੀ ਦੇ। ਦਲੀਲਾਂ ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਦੀਆਂ ਵਜ਼ਨਦਾਰ ਹਨ ਪਰ ਬਹੁਤ ਥੋੜੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਵਲ ਧਿਆਨ ਦਿਤਾ ਹੈ ਕਿ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਵੀ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਬਾਣੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਕੱਤਰ ਕਰਕੇ ਛਾਪਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਸੌ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਏ ਤੇ ਸ਼ੇਖ ਬ੍ਰਹਮਸਾਨੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਨ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਬਾਣੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਹੋਵੇ ਪਰ ਕੁਝ ਕੁ ਸਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਸੰਕੇਤਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਬਾਰੇ ਨਿਰਣਾ ਕਰ ਲੈਣਾ ਵੀ ਜਾਇਜ਼ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਬਾਣੀ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ ਇਹ ਵੀ ਪਰਿਵਰਤਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ ਤੇ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਤੋਂ ਬਾਹਰਲੇ ਕੁਝ ਅਜੇਹੇ ਸਲੋਕ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਹਨ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲੇ ਹੀ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਸਥਾਨਕ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸਾਰੇ ਸਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵੀ ਇਕਸਾਰ ਨਹੀਂ। ਕਈਆਂ ਵਿਚ ਗੁਰਤੀ ਮੁਲਤਾਨੀ ਹੈ ਤੇ ਕਈਆਂ ਵਿਚ ਕੇਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਰੰਗਤ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਗੱਲ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਲਈ ਇਕ ਉਦਾਹਰਣ ਕਾਫ਼ੀ ਹੈ।

ਫਰੀਦਾ ਬੀਓ ਪਵਾਹੀ ਦਭੁ ॥

ਜੇ ਸਾਂਈ ਲੋੜਹਿ ਸਭੁ ॥

ਇਕ ਛਿਜਹਿ ਬਿਆ ਲਤਾੜੀਅਹਿ ॥

ਤਾਂ ਸਾਂਈ ਦੈ ਦਰਿ ਵਾੜੀਅਹਿ ॥੧੬॥

ਜੋਬਨ ਜਾਂਦੇ ਨਾ ਡਰਾ, ਜੇ ਸਹ ਪ੍ਰੀਤਿ ਨ ਜਾਇ ॥

ਫਰੀਦਾ ਕਿਤੀ ਜੋਬਨ ਪ੍ਰੀਤ ਬਿਨ, ਸੁਕ ਗਏ ਕੁਮਲਾਇ ॥੩੪॥

ਇਸ ਲਈ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਵਾਰਸਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵੀ ਮਿਲ ਗਈ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪਰਿਵਰਤਨ ਇਸ ਲਈ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇ ਕਿ ਪੁਰਾਤਨ ਸਮੇਂ ਇਕ ਲਿਖਣ ਸਮੱਗਰੀ ਦੀ ਘਾਟ ਕਾਰਣ ਤੇ ਦੂਜਾ ਸਰਧਾ ਕਾਰਣ ਅਜੇਹੀ ਬਾਣੀ ਕੰਨ ਕਰਕੇ ਹੀ ਸਾਂਭੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਜ਼ਬਾਨੀ ਯਾਦ ਰਖੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸਥਾਨਕ ਅੰਤਰ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾ ਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਬਾਣੀ ਬਾਰੇ ਇਹ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤੀ ਬਾਣੀ ਫ਼ਰੀਦ ਸ਼ਕਰ ਗੰਜ ਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹਵਾਲੇ ਹਨ ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਦੂਜੇ ਫ਼ਰੀਦਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਮਿਸ ਤੋਂ ਵੀ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਜਿਹੜੀ ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਲਿਖ ਕੇ ਸਾਂਭ ਲਈ ਉਸ ਵਿਚ ਅਗੋਂ ਲਈ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋਣੇ ਰੁਕ ਗਏ ਤੇ ਜਿਹੜੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਨਾ ਕੀਤੀ ਉਸ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਮਗਰੋਂ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ ਹੋਣਗੇ।

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਕਾਫ਼ੀ ਬਾਣੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਕ ਨਸੀਹਤ

ਨਾਮੇ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਡਾਕਟਰ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਜੋ ਐਚ.ਯੂ. 512/ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੇ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਹਵਾਲੇ ਹਨ।

ਹਜ਼ਰਤ ਯੂਸਫ਼ ਨੂੰ ਖੂਹ ਵਿਚ ਸੁਟਣ, ਇਬਰਾਹੀਮ ਖਲੀਲ ਨੂੰ ਅੱਗ ਵਿਚ ਸਾੜਨ, ਇਸਮਾਈਲ ਨੂੰ ਕੋਹਣ ਤੇ ਜ਼ਕਰੀਆ ਨੂੰ ਦਰੱਖਤ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਚੀਰਨ ਦੀ ਘਟਨਾ ਦੇ ਜ਼ਿਕਰ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਧੀ ਜਵਾਈ ਹਜ਼ਰਤ ਅਲੀ ਤੇ ਫ਼ਾਤਮਾ ਦੇ ਜ਼ਿਕਰ ਦੇ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੋ ਪੁੱਤਰ ਹਸਨ ਤੇ ਹੁਸੈਨ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਵਾਹ ਫ਼ਰੀਦਾ ਵਾਹੁ, ਜਿਨ ਲਾਏ ਪ੍ਰੇਮ ਕਲੀ
ਸੁਨਤ ਫਰਜ਼ ਤਬਾਬੀਆ ਰੋਜ਼ੇ ਰਖਨ ਤੀਹ
ਜੂਸਬ ਖੂਹ ਵਗਾਇਆ ਖੂਬੀ ਜਿਸ ਇਕੀਹਿ
ਢੂੰਢੇ ਵਿਚ ਬਾਜ਼ਾਰ ਦੇ ਨਾ ਦਸ ਲਏ ਨਾ ਬੀਹ
ਇਬਰਾਹੀਮ ਖਲੀਲ ਨੂੰ ਆਤਸ਼ ਭੱਠ ਮਲੀਹ
ਇਸਮਾਈਲ ਕੁਹਾਇਆ, ਦੇ ਕੇ ਸਾਰ ਦਪੀਹ
ਸਾਬਰ ਕੀੜੇ ਘਤਿਆ, ਹੈਸੀ ਵਡਾ ਫਲੀਹ
ਜ਼ਕਰੀਆ ਚੀਰਿਆ ਦਰਖਤ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਡਲੀ ਡਲੀ
ਤਖਤਹੁ ਸੁਟਿਆ ਸੁਲੇਮਾਨ ਢੇਵੇ ਪਿਆ ਮਲੀਹ
ਸਿਰ ਪਰ ਚਾਏ ਕਾਬੀਆਂ, ਨਾ ਤਿਸ ਲਜ ਨਾ ਲੀਹ
ਹਜ਼ਰਤ ਦਾ ਦਾਮਾਦ ਸੀ ਚੜ੍ਹਿਆ ਉਠ ਮਾਲੀ
ਉਟਹੁ ਸੁਟੀ ਬਾਰੇ ਵਿਚ ਕਰਦੇ ਜ਼ਿਕਰ ਜਲੀ
ਲੇਖਾ ਤਿਨਾ ਭੀ ਦੇਵਣਾ, ਸਿਕਾ ਜਾਣ ਕਲੀ
ਥੋੜਾ ਭੂਗ ਨੂਹ ਦਾ, ਨਉ ਨੇਜੇ ਨੀਰ ਚੜ੍ਹੀ
ਮੂਸਾ ਨਨਾ ਮੌਤ ਤੇ, ਢੂੰਢੇ ਕਾਇ ਗਲੀ
ਚਾਰੇ ਕੁੰਡਾ ਢੂੰਢੀਆਂ ਅਗੋਂ ਮਉਤ ਖਲੀ
ਰੋਵੇ ਬੀਬੀ ਫ਼ਾਤਮਾ ਬੇਟੇ ਦੇਵੇ ਨਹੀ
ਮੈਂ ਕੀ ਫ਼ੇੜਿਆ ਰੱਬ ਦਾ ਮੇਰੀ ਜੋੜੀ ਖ਼ਾਕ ਰਲੀ
ਮਹਜਤਿ ਮਾਲੀ ਕੁਹਾਇਆ ਹੋਸੀ ਵਡਾ ਵਲੀ
ਪੀਰ ਪੈਕੰਬਰ ਅਉਲੀਏ, ਸਿਮਰਨ ਤਿੰਨਾ ਭਲੀ
ਬਿਨ ਚੇਤੇ ਕਿਛ ਨ ਮਿਲੈ ਪਹਿਰਾ ਕਰਨ ਕਲੀ
ਉਹ ਕਤਾਰਾਂ ਵੇਦੀਆਂ ਹਿਜ਼ਰਤ ਪਕੜ ਖਲੀ
ਕੁਦਰਤਿ ਤੇ ਕੁਰਬਾਨ ਹਉ ਆਗੇ ਹੋਰਿ ਚਲੀ
ਫ਼ਰੀਦਾ ਇਹ ਵਿਹਾਣੀ ਤਿਨਾ ਸਿਰ, ਸਾਡੀ ਕਿਆ ਚਲੀ।

ਉਪਰੋਕਤ ਇਬਾਰਤ ਵਿਚ ਕੁਝ ਸ਼ਬਦ ਗਲਤ ਹਨ ਜੋ ਕਲ-ਕਰਤਾ ਦੀ ਕੋਤਾਹੀ ਕਹੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਫ਼ਰੀਦ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਬੋਲੀ ਦਾ ਅੰਤਰ ਹੈ ਪਰ ਮਿਸਾਲ ਦੇ ਕੇ ਵੀ ਕੋਈ ਗਲ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਰਾਉਣ ਦਾ ਢੰਗ ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਸਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਤੇ

ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਵੀ। ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਮਲਕੁਲਮੌਤ, ਪੁਲਸਰਾਤ ਦੇ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਹਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਨ ਤੇ ਮਸੀਤ ਜਾਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵੀ ਹੈ ਪਰ ਇਸ਼ਾਰੇ ਮਾਤਰ ਕਿਧਰੇ ਕਿਧਰੇ ਪਰ ਉਪਰੋਕਤ ਨਸੀਹਤ-ਨਾਮੇ ਵਿਚ ਤਾਂ ਸਾਰਾ ਇਸਲਾਮੀ ਇਤਿਹਾਸ ਫੌਲ ਮਾਰਿਆ ਹੈ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਚੋਣ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਹਵਾਲੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸਬੰਧ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਪ ਛੱਡ ਦਿਤੇ ਹੋਣ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਮਿਥਿਹਾਸ ਵਿੱਚੋਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਆਦਿ ਨਹੀਂ ਦਿਤੀਆਂ। ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਸਿਮਰਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਸਿੱਧਾ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਸ਼ਲੋਕ ਸੰਤ ਰਤਨ ਮਾਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ ਕੁਝ ਮਸਲੇ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਵਿਚ ਤੇ ਕੁਝ ਭਾਈ ਪੈਂਦੇ ਵਾਲੀ ਬੀੜ, ਪੋਥੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਸਹਾਇ, ਹੋਰ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਹਨ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਮੇਲ ਖਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਕਈ ਅਲੰਕਾਰ ਵੀ ਓਹੋ ਵਰਤੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ :-

1. ਮੈਂ ਜਾਣਿਆ ਵਡਹੰਸ ਹੈ ਤਾਂ ਮੈਂ ਕੀਆ ਸੰਗ।
ਜੇ ਜਾਣਾ ਬਗੁ ਬਪੁੜਾ, ਜਨਮਿ ਨ ਭੇੜੀ ਅੰਗੁ ॥੧੨੩॥ (ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ)
ਫ਼ਰੀਦ ਲਹਿਰੀ ਸਾਇਰ ਸੰਦੀਆ ਭੀਸੇ ਹੰਸ ਤਰੰਨ।
ਕਿਆ ਤਰਨ ਬਗ ਬਪੜੇ, ਜੋ ਪਹਿਲੀ ਲਾਹਰ ਡਬੰਨ। (ਸੰਤ ਰਤਨ ਮਾਲ)
2. ਇਕੁ ਫਿਕਾ ਨ ਗਾਲਾਇ ਸਭਨਾ ਮੈ ਸਚਾ ਧਣੀ ॥੧੨੪॥ (ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ)
ਵਿ ਇ ਓ ਕਾਜ ਅਥਾਹ ਵਰਿਆਣੇ ਸਚਾ ਧਣੀ। (ਸੰਤ ਰਤਨ ਮਾਲ)
3. ਲੇਖਾ ਰਬੁ ਮੰਗੋਸੀਆ ਤੂੰ ਆਹੋ ਕੇਰੇ ਕੰਮ ॥੩੮॥ (ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ)
ਸਾਹਿਬ ਲੇਖਾ ਮੰਗਸੀ, ਬੰਦੇ ਕਵਣ ਹਵਾਲ। (ਪੋਥੀ ਭਾਈ ਪੈੜੇ ਵਾਲੀ)।
4. ਦੇਖ ਫ਼ਰੀਦਾ ਜਿ ਬੀਆ, ਦਾੜੀ ਹੋਈ ਭੂਰ ॥
ਦੇਖ ਫ਼ਰੀਦਾ ਜਿ ਬੀਆ, ਸਕਰ ਹੋਈ ਵਿਸ ॥੯, ੧੦॥ (ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ)
ਦੇਖ ਫ਼ਰੀਦਾ ਜੋ ਬੀਆ, ਸੋ ਕਲਿ ਚਲ ਮਿਤ (ਪੋਥੀ ਭਾਈ ਪੈੜੇ ਵਾਲੀ)।
5. ਪਾਸ ਦਮਾਮੇ ਛਤ ਸਿਰ ਭੇਰੀ ਸਡੋ ਰਡ।
ਜਾਇ ਸੁਤੇ ਜੀਰਾਣ ਮਹਿ, ਬੀਏ ਅਤੀਮਾ ਗਡ ॥੪੫॥ (ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ)
ਫ਼ਰੀਦਾ ਦਮਾਮਾ ਵਜਿਆ, ਚੜਿਆ ਮਲਕੁਲ ਮੌਤ।
ਘਿਨਣ ਵਹੈ ਜਿੰਦੜੀ ਢਾਹਣ ਵਹੈ ਕੋਟ (ਮਸਲੇ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ)।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜੇ ਸ਼ਲੋਕ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਬੋਲੀ ਤੇ ਅਲੰਕਾਰ ਓਹੀ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਾਲੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਰਚਨਾ ਵੀ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਆਏ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਕਰਤਾ ਦੀ ਹੀ ਹੈ। ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਆਏ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੁਰ ਮੌਤ ਦੀ ਅਟੱਲਤਾ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਨਿਸ਼ਮਾਨਤਾ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਚਰਿਤਰ ਉਸਾਰੀ ਕਰਨਾ ਤੇ ਸਰਬ-ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਨਾਲ ਜੋੜਨਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਵੇਲੇ ਦੇ ਹਾਕਮਾਂ ਨੂੰ ਜੋ ਤਾਕਤ ਦੇ ਨਸ਼ੇ ਵਿਚ ਅੰਨੇ ਸਨ ਥਾਂ ਥਾਂ ਉਪਦੇਸ਼ ਹੈ। ਕੁਝ ਸ਼ਲੋਕ ਮੁਨਸ਼ੀ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਐਂਡ ਸਨਜ਼ ਨੇ ਇਕ ਵੱਡੇ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਇਹ ਸ਼ਲੋਕ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਇਕੀ ਹਨ ਤੇ ਭਾਵ ਵੀ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਆਏ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦੇ

ਉਪਰੋਕਤ ਭਾਵ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦਾ ਹੈ ਕੁਝ ਕੁ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ :-

1. ਫ਼ਰੀਦਾ ਕਰਨ ਹਕੂਮਤ ਦੁਨੀ ਦੀ ਹਾਕਮ ਨਾਉ ਧਰਨਿ ।
ਅਗੇ ਧਉਲ ਪਿਆਂਦਿਆਂ, ਪਿਛੇ ਕੋਤ ਚਲਨਿ ।
2. ਫ਼ਰੀਦਾ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਲਾਲਚ ਲਗਿਆਂ, ਮਿਹਨਤ ਭੂਲ ਗਈ ।
ਜਾਂ ਸਿਰ ਆਈ ਆਪਣੇ ਤਾਂ ਸਭੇ ਵਿਸਰ ਗਈ ।
3. ਫ਼ਰੀਦਾ ਐਸਾ ਹੋਇ ਰਹੇ, ਜੈਸਾ ਕਖ ਮਸੀਤ ।
ਪੈਰਾਂ ਤਲੈ ਲਿਤਾੜੀਏ ਤੂੰ ਕਦੇ ਨਾ ਛੋਡੇ ਪ੍ਰੀਤ ।
4. ਫ਼ਰੀਦਾ ਦਿਲ ਅੰਦਰਿ ਦਰਿਆਓ, ਕੰਢੀ ਲਗਾ ਕੀ ਫਿਰੈ ।
ਟੁਥੀ ਮਾਰਿ ਮੰਵਾਹੁ ਪੰਵੇਹੀ ਮਾਣਕ ਲਹੇ ।
5. ਫ਼ਰੀਦਾ ਜੰਗਲ ਢੂੰਢੇ ਸੰਘਣਾ, ਲੰਪੇ ਲੁੜਿਆ ਨਾ ਵਤ ।
ਤਕ ਹੁਜਰਾ ਦਰਗਾਹਿ ਦਾ, ਤਿਸ ਵਿਚ ਝਾਤੀ ਘਤ ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਸਾਡੇ ਉਪਰੋਕਤ ਕਥਨ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਕ ਅਥ ਸ਼ਲੋਕ ਅਜੇਹਾ ਵੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਾਲੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਕੁਝ ਭਿੰਨ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ :-

ਫ਼ਰੀਦਾ ਪੈਰ ਪਸਾਰ ਕੇ ਅਠੇ ਪਹਰ ਹੀ ਸਉ ।

ਲੇਖਾ ਕੋਈ ਨਾ ਪੁਛਈ ਜੇ ਵਿਚਹੁ ਜਾਣੀ ਹਉ ।

ਵੈਸੇ ਅਸਲ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਲੇਖਾ ਰਬ ਮੰਗੇਸੀਆਂ ਉਤੇ ਜ਼ੋਰ ਹੈ । ਪਰ ਜੇ ਉਸ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਭਾਵ ਜ਼ਰੂਰ ਨਿਕਲ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵੈਸੇ ਤਾਂ ਰਬ ਲੇਖਾ ਮੰਗੇਗਾ ਪਰ ਜੇ ਹਉਮੈ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰ ਦਿਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸਭ ਕੁਝ ਬਖਸ਼ਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਆਸਾ ਰਾਗ ਵਿਚ ਚਾਰ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਹਨ । ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਆਇਆ ਸ਼ਬਦ ਇਸੇ ਰਾਗ ਵਿਚ ਹੈ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵਧੇਰੇ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਤੇ ਆਸਾਨ ਹੈ ਜਿਵੇਂ :-

ਬਿਨਾ ਗੁਰ ਨਿਸਦਿਨ ਫਿਰਾਂ ਨੀ ਮਾਏ, ਪਿਰ ਕੇ ਹਾਵੈ ।

ਅਉਗਣਿਆਰੀ ਨੂੰ ਕਿਉਂਕਰ ਕੰਤ ਵਸਾਵੈ ।

ਅਉਗਣਿਆਰੀ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਕੰਤ ਵਸਾਵੈ, ਮੈਂ ਕੋਈ ਨਾਹੀਂ ।

ਸਹੁਰੇ ਜਾਸਾਂ ਤਾ ਪਛਤਾਸਾ, ਜਾਣਸਾ ਮਾਏ ਤਾਹੀਂ ।

ਮੰਗ ਸਾਹਿਬ ਚੰਗਾ ਗਣੀ ਦਿਹੰਦਾ, ਕਹੈ ਫ਼ਰੀਦ ਸੁਣਾਵੈ ।

ਬਿਨ ਗੁਰ ਨਿਸਦਿਨ ਫਿਰਾਂ ਨੀ ਮਾਏ, ਪਿਰ ਕੇ ਹਾਵੈ ।

ਜਿਹੜੇ ਸ਼ਬਦ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵੀ ਭਿੰਨ ਹੈ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਕੁਝ ਸ਼ਲੋਕ ਤੇ ਇਕ ਕਾਫ਼ੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਤਰਾਂ ਦੇ ਲੇਖਕ ਦੀ ਨਿਜੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿਚ ਪਏ ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਖਰੜਿਆਂ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ । ਇਕ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਗਰੀਬਾਨ ਵਿਚ ਝਾਕ ਕੇ ‘ਗੁਨਹੀ ਤਰਿਆ ਮੈਂ ਫਿਰਾਂ’ ਕਹਿਣ ਨੂੰ ਹੀ ਨਵੇਂ ਸ਼ਬਦ ਦਿਤੇ ਹਨ :-

ਫ਼ਰੀਦਾ ਮੈਂ ਤਨ ਅਉਗਣ ਏਤੜੇ, ਜੇਤੇ ਧਰਤੀ ਕੱਖ ।

ਭਉ ਜੇਹੀ ਮੈਂ ਨਾ ਲਹਾਂ, ਮੈਂ ਜੇਹੀਆਂ ਕਈ ਲੱਖ ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸ਼ਲੋਕ ਇਕ ਬਿਰਧ ਪਾਸੋਂ ਵੀ ਸੁਣਿਆ ਹੈ ਉਹ ਵੀ ਦੇ ਦਿਤਾ ਹੈ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਤਰਾਂ

ਦੇ ਲੇਖਕ ਦੀ ਨਿਜੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਖਰੜਾ ਮੌਜੂਦ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਫਰੀਦ ਦੀ ਕਾਫ਼ੀ ਜਿਸ ਦੀਆਂ 56 ਸਤਰਾਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਘਰੇਲੀ ਉਪਮਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਜੀਵਨ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਵਿਆਹ ਦੀਆਂ ਰਸਮਾਂ ਰੀਤਾਂ ਤੇ ਹਾਰ ਸਿੰਗਾਰ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਕੇ ਵਿਆਹ ਦੀ ਸੋਹਣੀ ਤਸਵੀਰ ਖਿਚੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੀ ਕਾਫ਼ੀ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸ਼ਲੋਕ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਹੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ।

ਸਾਹੁਰੈ ਢੋਈ ਨਾ ਲਹੈ, ਪੇਈਐ ਨਾਹੀ ਥਾਓ ॥

ਪਿਰ ਵਾਤੜੀ ਨ ਪੁਛਈ, ਧਨ ਸੁਹਾਗਣਿ ਨਾਉ ॥੩੧॥

ਪਰ ਕਿਉਂਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਚਜ ਆਹਰ ਸਿਖੇ ਨਹੀਂ ਪਿਰ ਨੂੰ ਰਿਝਾਉਣ ਦਾ ਫਲ ਨਹੀਂ ਸਿਖਿਆ ਇਸ ਲਈ ਹੁਣ :-

ਆਖ ਫਰੀਦਾ ਕੀ ਕਰਾਂ ਹੁਣ ਵਖਤ ਵਿਹਾਣਾ

ਓੜਕ ਵੇਲਾ ਵੇਖ ਕੇ ਬਹੁ ਪਛੋਤਾਣਾ।

ਇਸਦੀ ਬੋਲੀ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਉਪਰੋਕਤ ਆਸਾ ਰਾਗ ਵਾਲੇ ਸਬਦ ਨਾਲ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੇਲ ਖਾਂਦੇ ਹਨ। ਤਿੰਨ ਸ਼ਲੋਕ ਸਾਡੇ ਨਿਜੀ ਮਲਕੀਅਤ ਖਰੜਿਆਂ ਵਿਚ ਹਨ ਤੇ 58 ਸ਼ਲੋਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਖਰੜਾ ਨੰ. 359 ਵਿੱਚ। ਇਹ ਖਰੜਾ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਕਈ ਮਸਲੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਫਰੀਦ ਦੇ ਮਸਲੇ ਵੀ ਹਨ। ਫਰੀਦ ਦੇ ਮਸਲਿਆਂ ਵਿਚ ਫਰੀਦ ਸ਼ਕਰ ਰੰਜ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸਾਖੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਪ੍ਰਸੰਗ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਸ਼ਲੋਕ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰੋਏ ਹੋਏ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਸਲੇ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪੁਸਤਕ ਹੈ। ਇਹ ਮੁਲਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਹੈ ਜੋ ਹੁਣ ਤਕ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਬਹੁਤੀਆਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਵਾਰਤਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਹੀ ਅਧਾਰਿਤ ਹਨ ਫਿਰ ਵੀ ਇਸਦੇ ਅਧਿਐਨ ਨਾਲ ਫਰੀਦ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਕਈ ਹਨੇਰੇ ਪੱਖਾਂ ਉੱਤੇ ਰੋਸ਼ਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਤੱਕ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਫਰੀਦ ਦੇ ਉਹ ਸ਼ਲੋਕ ਹੀ ਮੌਜੂਦ ਸਨ ਜੋ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਕੋਈ ਟਾਵੇਂ ਟਾਵੇਂ ਹੋਰ ਸ਼ਲੋਕ ਵੀ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੱਥ ਲਗੇ ਹਨ ਪਰ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਆਏ 58 ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਈ ਅਜੇਹੇ ਹਨ ਜੋ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ। ਜਿਹੜੇ ਸ਼ਲੋਕ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਪੁਰਾਤਨਤਾ ਤੇ ਮੁਲਤਾਨੀ ਰੰਗ ਵੀ ਇਸੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਖੋਜੀਆਂ ਲਈ ਨਵੇਂ ਸਿੱਟੇ ਕਢਣ ਵਿਚ ਤੇ ਨਵੇਂ ਸਵਾਲ ਹਲ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨਾਲ ਪਹਿਲਾ ਸਵਾਲ ਖੜ੍ਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਲੋਕ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਕਿਹੜੇ ਹਨ ਤੇ ਫਿਰ ਇਹ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਦੋਂ ਤੇ ਕਿਸ ਨੇ ਕੀਤਾ ਫਿਰ ਇਹ ਸ਼ਲੋਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਖੋਜੀਆਂ ਲਈ ਵੀ ਨਵਾਂ ਰਾਹ ਖੋਲ੍ਹਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੇ ਇਸ ਬਹਿਸ ਵਿਚ ਪਏ ਹੋਏ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਸ਼ਲੋਕ ਪਹਿਲੇ ਫਰੀਦ ਦੇ ਹਨ ਕਿ ਦੂਜੇ ਦੇ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨ ਜਿਵੇਂ ਮੈਕਾਲਿਫ ਲਾਜਵੰਤੀ, ਰਾਮਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਆਦਿ ਨੇ ਇਕ ਅੱਧ ਸ਼ਲੋਕ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਇਹ ਨਿਰਣਾ ਕਢ ਦਿਤਾ ਕਿ ਇਹ ਸ਼ਲੋਕ ਬ੍ਰਹਮ ਸਾਨੀ ਦੇ ਹਨ। ਦੂਜਿਆਂ ਨੇ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਬੁਝਾਪੇ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕ ਕਢ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਨਾਲ ਕਈ ਨਵੇਂ ਸਿੱਟੇ ਨਿਕਲ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਸਾਰੇ ਸ਼ਲੋਕ ਮੌਜੂਦ ਨਹੀਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਨਿਰੋਲ ਕੇਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ:-

ਜੋਬਨ ਜਾਂਦੇ ਨਾ ਡਰਾਂ ਜੇ ਸਹੁ ਪ੍ਰੀਤਿ ਨ ਜਾਇ ॥

ਫਰੀਦਾ ਕਿਤੀ ਜੋਬਨ ਪ੍ਰੀਤਿ ਬਿਨੁ ਸੁਕਿ ਗਏ ਕੁਮਲਾਇ ॥੩੪॥

ਭਾਵੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਤਿਆਗੀ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਨਮਾਜ਼ ਤੇ ਰੋਜ਼ੇ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦਸਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਪਰ ਇਸਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਸ਼ਲੋਕ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਨਹੀਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮੀ ਸ਼ਰ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਰੱਬ ਅਗੇ ਸਿਰ ਨਾ ਨਿਵਾਉਣ ਉਤੇ ਸਖਤੀ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ :-

ਉਠ ਫ਼ਰੀਦਾ ਉਜੂ ਸਾਜਿ ਸੁਬਹ ਨਿਵਾਜ ਗੁਜਾਰਿ ।

ਜੇ ਸਿਰੁ ਸਾਂਈ ਨਾ ਨਿਵੈ ਸੋ ਸਿਰੁ ਕਪਿ ਉਤਾਰਿ ॥੭੧॥

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚ ਉਸਦੀ ਨਿਮੂਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਸਦੇ ਨਾਅਰੇ ‘ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦਾ ਭਲਾ’ ਨੂੰ ਕਈ ਵੇਰ ਦੁਹਰਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ ਆਮ ਪ੍ਰਚਲਤ ਇਸ ਮਤ ਦਾ ਖੰਡਨ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੇ ਲੋਕਾਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਾਇਆ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਕਿ “ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਾ ਭਲਾ” ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾ ਹਨ ਕਿ ਉਸਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਇਕਸਾਰ ਹਨ। ਨਾ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਗੱਲ ਅਜੇਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿੱਧ ਹੋਵੇ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਚੇਤਨ ਤੌਰ ਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਅਸੀਂ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ :-

(ੳ) ਉਹ ਸ਼ਲੋਕ ਜੋ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਹੂ-ਬ-ਹੂ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

(ਅ) ਉਹ ਸ਼ਲੋਕ ਜੋ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਪਰ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਮਾਮੂਲੀ ਅੰਤਰ ਹੈ।

(ੲ) ਉਹ ਸ਼ਲੋਕ ਜੋ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਨਹੀਂ ਪਰ ਵਿਸ਼ੇ ਅਤੇ ਬੋਲੀ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਰਮਾਣਿਕਤਾ ਤੇ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।

(ਸ) ਉਹ ਸ਼ਲੋਕ ਜੋ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਹਨ ਤੇ ਮਸਲਿਆਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ।

(ਹ) ਉਹ ਸ਼ਲੋਕ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਆਏ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਨਾਲੋਂ ਭਾਵ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਹੈ।

ਕਈ ਸ਼ਲੋਕ ਅਜੇਹੇ ਹਨ ਜੋ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਹਨ ਪਰ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿਚ ਮਾਮੂਲੀ ਜਿਹਾ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਮਸਲਿਆਂ ਵਿਚ ਆਏ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਧੇਰੇ ਪੁਰਾਤਨ ਤੇ ਮੁਲਤਾਨੀ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਆਏ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਉਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕੁਝ ਕੁਝ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖਣ ਸਮੱਗਰੀ ਦੀ ਘਾਟ ਕਾਰਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਪੁਸ਼ਤ ਦਰ ਪੁਸ਼ਤ ਜ਼ਬਾਨੀ ਯਾਦ ਰਖ ਕੇ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਲਾਕਾਈ ਬੋਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਕੇਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਸਨ ਇਸ ਲਈ ਇਤਨਾ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆ ਜਾਣਾ ਮਾਮੂਲੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਫਿਰ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਵਜ਼ਨ ਅਤੇ ਰਵਾਨੀ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਜੋਕਿ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਸਨ ਸੁਧਾਰ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਆਏ ਸ਼ਲੋਕ ਭਾਵੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੀ ਰੂਪ ਹਨ ਵਧੇਰੇ ਟੁੰਬਦੇ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੁਝ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਅੱਧ ਸਤਰ ਵਾਧੂ ਵੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ :-

ਫ਼ਰੀਦਾ ਭੰਨੀ ਘੜੀ ਸੁਵੰਨਵੀ ਟੂਟੀ ਨਾਗਰ ਲਜੁ ॥੬੯॥

ਅਜਰਾਈਲੁ ਫਰੇਸਤਾ ਕੈ ਘਰਿ ਨਾਠੀ ਅਜ ॥੬੮॥

ਪਿਨਣ ਆਇਆ ਜਿੰਦ ਕੂੰ ਇਕਾ ਕਰੇਸੀ ਪਜ ।

ਪਹਿਲੀਆਂ ਦੋਵੇਂ ਤੁਕਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਆਏ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਤੀਜੀ ਤੁਕ ਵਾਧੂ ਹੈ ਜੋ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਾਲੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਆਇਆ ਪਰਿਵਰਤਨ ਵੀ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ :—

1. ਸਕਰ ਖੰਡ ਨਿਵਾਤ ਗੁੜ ਮਾਖਿਓ ਮਾਝਾ ਦੁਧ ।
ਸਭੈ ਵਸਤੂ ਚੰਗੀਆਂ ਪਰ ਰਬ ਨਾ ਪੁਜਹਿ ਤੁਧ । (ਮਸਲੇ)
ਫਰੀਦਾ ਸਕਰ ਖੰਡ ਨਿਵਾਤ ਗੁੜ ਮਾਖਿਓ ਮਾਝਾ ਦੁਧ ।
ਸਭੈ ਵਸਤੂ ਮਿਠੀਆਂ, ਰਬ ਨ ਪੁਜਨਿ ਤੁਧ ॥੨੭॥ (ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ)
2. ਫਰੀਦਾ ਦਿਲ ਦੀ ਤੋੜ ਤਕਬਰੀ, ਮਨ ਦੀ ਲਾਹਿ ਭਰਾਂਦਿ ।
ਦਰਵੇਸਾਂ ਕੂੰ ਲੋੜੀਐ, ਰੁਖਾਂ ਦੀ ਜੀਰਾਂਦਿ । (ਮਸਲੇ)
ਫਰੀਦਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕਹਿ ਚਾਕਰੀ, ਦਿਲ ਦੀ ਲਾਹਿ ਭਰਾਂਦਿ ॥
ਦਰਵੇਸਾਂ ਨੇ ਲੋੜੀਐ ਰੁਖਾਂ ਦੀ ਜੀਰਾਂਦਿ ॥੬੦॥ (ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ)
3. ਫਰੀਦਾ ਕਾਲੀ ਮੈਂਡੀ ਕੰਮਲੀ ਕਾਲਾ ਮੈਂਡਾ ਵੇਸੁ ।
ਗੁਨਹੀ ਭਰਿਆ ਮੈਂ ਫਿਰਾ ਲੋਕ ਜਾਣੇ ਦਰਵੇਸ । (ਮਸਲੇ)
ਫਰੀਦਾ ਕਾਲੇ ਮੈਡੇ ਕਪੜੇ, ਕਾਲਾ ਮੈਡਾ ਵੇਸੁ ।
ਗੁਨਹੀ ਭਰਿਆ ਮੈਂ ਫਿਰਾ ਲੋਕ ਕਹੈ ਦਰਵੇਸੁ ॥੬੧॥ (ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ)
4. ਫਰੀਦਾ ਰੋਟੀ ਤੇਰੀ ਕਾਠ ਦੀ ਲਾਵਣ ਤੈਂਡੀ ਭੂਖ ।
ਜੋ ਖਾਵਸਨਿ ਚੋਪੜੀ ਘਣੇ ਲਹਿਸਨਿ ਭੂਖ । (ਮਸਲੇ)
ਫਰੀਦਾ ਰੋਟੀ ਮੇਰੀ ਕਾਠ ਕੀ ਲਾਵਣੁ ਮੇਰੀ ਭੂਖ ।
ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਖਾਧੀ ਚੋਪੜੀ ਘਣੇ ਸਹਿਨਗੇ ਦੁਖ ॥੨੮॥ (ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ)
5. ਫਰੀਦਾ ਜੇ ਜਾਣਾ ਦਰਵੇਸੀ ਡਾਖੜੀ, ਤਾ ਚਲੇ ਦੁਨੀਆ ਭਤਿ ।
ਬੰਨਿ ਉਠਾਈ ਪੋਟਲੀ, ਹੁਣ ਵੰਞੇ ਕਿਥੇ ਘਤਿ । (ਮਸਲੇ)
ਫਰੀਦਾ ਦਰ ਦਰਵੇਸੀ ਗਾਖੜੀ ਚਲਾਂ ਦੁਨੀਆਂ ਭਤਿ ॥
ਬੰਨਿ ਉਠਾਈ ਪੋਟਲੀ, ਕਿਥੇ ਵੰਞਾਂ ਘਤਿ ॥੨॥ (ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ)
6. ਫਰੀਦਾ ਹੰਸਾਂ ਦੇਖ ਤਰੰਦਿਆਂ ਬਗਾਂ ਕੂੰ ਆਇਆ ਚਾਉ ।
ਬੂਡਿ ਮੂਏ ਬਗ ਬਪੁੜੇ ਸਿਰ ਤਲੇ ਉਪਰਿ ਪਾਉ । (ਮਸਲੇ)
ਹੰਸਾ ਦੇਖਿ ਤਰੰਦਿਆਂ ਬਗਾ ਆਇਆ ਚਾਉ ॥
ਫੂਬਿ ਮੂਏ ਬਗ ਬਪੁੜੇ ਸਿਰੁ ਤਲਿ ਉਪਰਿ ਪਾਉ ॥੧੨੨॥ (ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ)
7. ਦੇਖੁ ਫਰੀਦਾ ਜਿ ਥੀਆ ਸਕਰ ਹੋਈ ਵਿਸੁ ॥
ਬਾਝ ਪਿਆਰੇ ਆਪਣੇ ਵੇਦਨ ਆਖੇ ਕਿਸ । (ਮਸਲੇ)
ਦੇਖੁ ਫਰੀਦਾ ਜਿ ਥੀਆ ਸਕਰ ਹੋਈ ਵਿਸੁ ॥
ਸਾਂਈ ਬਾਝਹੁ ਆਪਣੇ ਵੇਦਣ ਕਹੀਐ ਕਿਸੁ ॥੧੦॥ (ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ)
8. ਫਰੀਦਾ ਵਡੇ ਵੇਲੇ ਨਾ ਜਾਗਿਓਹਿ ਜੀਵਦੜੇ ਮੁਇਓਹਿ ।
ਜੇ ਤੈਂ ਰਬ ਵਿਸਾਰਿਆ ਤੂੰ ਰਬ ਨ ਵਿਸਰਓਹਿ । (ਮਸਲੇ)

ਫਰੀਦਾ ਪਿਛਲ ਰਾਤਿ ਨ ਜਾਗਿਓਹਿ ਜੀਵਦੜੇ ਮੁਇਓਹਿ ।

ਜੇ ਤੈ ਰਬ ਵਿਸਾਰਿਆ ਤ ਰਬ ਨ ਵਿਸਰਿਓਹਿ ॥੧੦੭॥ (ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ)

9. ਫਰੀਦਾ ਨੇਹੁ ਤ ਲਬ ਕਿਆ, ਲਬ ਤਾ ਕੂੜਾ ਨੇਹੁ ।

ਕਿਚਰ ਤਾਈਂ ਰਖੀਐ, ਤੁਟੇ ਝੰਬਰ ਮੇਹੁ । (ਮਸਲੇ)

ਫਰੀਦਾ ਜਾ ਲਬੁ ਤਾ ਨੇਹੁ ਕਿਆ, ਲਬੁ ਤਾ ਕੂੜਾ ਨੇਹੁ ॥

ਕਿਚਰੁ ਝਤਿ ਲੰਘਾਈਐ, ਛਪਰਿ ਤੁਟੈ ਮੇਹੁ ॥੧੮॥ (ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ)

10. ਫਰੀਦਾ ਨਿਕੜੀ ਜੇਹੀਐ ਜੰਝੜੀਐ, ਹਭੈ ਜਗ ਭਵਿਓਮ ।

ਵਿਚ ਮਸੀਤੀ ਕੂਜੜਾ ਸਊ ਕੋਹਾਂ ਥੀਓਮ । (ਮਸਲੇ)

ਫਰੀਦਾ ਇਨੀ ਨਿਕੀ ਜੰਘੀਐ ਬਲ ਡੁਗਰ ਭਵਿਓਮਿ ॥

ਅਜੁ ਫਰੀਦੈ ਕੂਜੜਾ ਸੈ ਕੋਹਾਂ ਥੀਓਮਿ ॥੨੦॥ (ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ)

11. ਜਿ ਇਟ ਸਰਾਣੈ ਅਤੇ ਗੋਰ ਘਰ, ਕੀੜਾ ਲੜਿਅਸ ਮਾਸ ।

ਕੇਤੜਿਆ ਜੁਗ ਜਾਣਗੇ ਜਿ ਪਇਆ ਦਿਕਤੇ ਪਾਸ । (ਮਸਲੇ)

ਫਰੀਦਾ ਇਟ ਸਰਾਣੇ, ਭੁਇ ਸਵਣੁ ਕੀੜਾ ਲੜਿਓ ਮਾਸਿ ।

ਕੇਤੜਿਆਂ ਜੁਗ ਵਾਪਰੇ, ਇਕਤੁ ਪਇਆ ਪਾਸਿ ॥੨੧॥ (ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ)

12. ਫਰੀਦਾ ਲਹਿਰੀ ਸਾਹਿਬ ਸੰਦੀਆਂ, ਭੀ ਸੈ ਹੰਸ ਤਰੰਨ ।

ਕਿਆ ਤਰਨ ਬਗ ਬਪੁੜੇ, ਜਿ ਪਹਿਲੀ ਲਹਿਰ ਡੁਬੰਨ । (ਮਸਲੇ)

13. ਫਰੀਦਾ ਥੀਉ ਪਵਾਹੀ ਦਭੁ ॥

ਜੇ ਸਾਂਈ ਲੋੜਹਿ ਸਭੁ ॥

ਇਕ ਛਿਜਹਿ ਥਿਆ ਲਤਾੜੀਅਹਿ ।

ਤਾਂ ਸਾਹਿਬ ਦੈ ਦਰਿ ਵਾੜੀਅਹਿ ॥੧੬॥ (ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ)

ਉਪਰੋਕਤ ਸਲੋਕਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਤੋਂ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅੰਤਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਗੋਚਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ :-

ਸਲੋਕ ਨੰ. ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚਲੇ ਸਲੋਕ ਮਸਲਿਆਂ ਵਾਲੇ ਸਲੋਕ

1.	ਸਭ	ਹਭੈ
	ਮਿਠੀਆਂ	ਚੰਗੀਆਂ
	ਪੁਜਨਿ	ਪੁਜਹਿ
2.	ਫਰੀਦਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕਰ ਚਾਕਰੀ	ਫਰੀਦਾ ਦਿਲ ਦੀ ਤੇੜ ਤਕਬਰੀ
	ਦਿਲ	ਮਨ
	ਨੈ	ਕੂੰ
3.	ਕਪੜੇ	ਕੰਮਲੀ
	ਸੈ	ਮੂ
	ਕਹੈ	ਜਾਣੈ
4.	ਮੇਰੀ	ਤੇਰੀ
	ਕੀ	ਦੀ
	ਮੇਰੀ	ਤੈਂਤੀ

	ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਖਾਧੀ	ਜੋ ਖਾਵਸਨਿ
	ਸਹਿਣਗੇ	ਲਹਿਸਣ
	ਦੁਖ	ਝੁਖ
5.	ਗਾਖੜੀ	ਡਾਖੜੀ
	ਦਰ ਦਰਵੇਸੀ	ਜੋ ਜਾਣਾ ਦਰਵੇਸੀ
6.	ਬਗਾ	ਬਗਾ ਕੂੰ
	ਝੁਬ	ਬੂਡਿ
	ਤਲਿ	ਤਲੇ
7.	ਸਾਈਂ ਬਾਝਹੁ	ਬਾਝ ਪਿਆਰੇ
	ਕਹੀਐ	ਆਖੈ
8.	ਪਿਛਲ ਰਾਤਿ	ਵਡੇ ਵੇਲੇ
9.	ਜਾ ਲਭ ਤਾ ਨੇਹੁ ਕਿਆ	ਨੇਹ ਤ ਲਭ ਕਿਆ
	ਕਿਚਰੁ ਝਤਿ ਲੰਘਾਈਐ	ਕਿਚਰ ਤਾਈ ਰਖੀਐ
	ਛਪਰਿ ਤੁਟੇ ਮੇਹੁ	ਤੁਟੇ ਝੰਬਰ ਮੇਹੁ
10.	ਫਰੀਦਾ ਇਨੀ ਨਿਕੀ ਜੰਘੀਐ	ਫਰੀਦਾ ਨਿਕੜੀ ਜਹੀਐ ਜਛੜੀਐ
	ਥਲ ਝੁਗਰ	ਹਭੇ ਜਗ
	ਅਜ ਫਰੀਦੈ ਕੁਜੜਾ ਸੈ	ਵਿਚ ਮਸੀਤੀ ਕੁਜੜਾ
11.	ਇਟ ਸਰਾਣੇ ਭੁਇ ਸਵਣ	ਜਿ ਇਟ ਸਰਾਣੇ ਗੋਰ ਘਰ
	ਲੜਿਓ	ਲੜਿਅਸੀ

ਇਸ ਤੁਲਨਾ ਨਾਲ ਇਹ ਗੱਲ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਲੋਕ ਭਾਵੇਂ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਾਲੇ ਹਨ ਜਾਂ ਮਸਲਿਆਂ ਵਾਲੇ ਇਕੋ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਹਨ । ਤੇ ਮਸਲਿਆਂ ਵਾਲੇ ਸਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਾਲੀ ਸਲੋਕ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਪੁਰਾਤਨ ਤੇ ਮੁਲਤਾਨੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਾਲੀ ਹੈ । ਇਹ ਫਰਕ ਕਿਵੇਂ ਆ ਗਿਆ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਤਾਂ ਮਹਾਤਮਾਂ ਤੇ ਫਕੀਰਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਅਮ ਤੌਰ ਤੇ ਜਬਾਨੀ ਕੰਠ ਕਰਕੇ ਸਾਂਭੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ । ਕੰਠ ਬਾਣੀ ਉਤੇ ਸਹਿਜੇ ਸਹਿਜੇ ਸਥਾਨਕ ਬੋਲੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ । ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਲੋਕ ਗੀਤ ਵੱਖ ਵੱਖ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਵੱਖ ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕੁਝ ਹੋਰ ਹੱਥ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਆਏ ਸਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ ਕਰਕੇ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ । ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੋਥੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਸਹਾਇ ਤੇ ਮਸਲਿਆਂ ਵਿਚ ਆਏ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸਲੋਕ ਦਾ ਅੰਤਰ ਧਿਆਨ ਮੰਗਦਾ ਹੈ :—

ਪਾਸਿ ਦਮਾਮੇ ਛਤੁ ਸਿਰਿ ਭੇਰੀ ਸਭੇ ਰਭ ॥

ਜਾਇ ਸੁਤੇ ਜੀਰਾਣ ਮਹਿ ਥੀਏ ਅਤੀਮਾ ਗਭ ॥੪੫॥ (ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ)

ਫਰੀਦਾ ਦਮਾਮਾ ਵਜਿਆ ਚੜ੍ਹਿਆ ਮਲਕੁਲ ਮੌਤ ।

ਘਿਨਣ ਵਹੈ ਜਿੰਦ ਕੂ ਢਾਹਣ ਵਹੈ ਕੋਟ । (ਪੋਥੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਸਹਾਇ)

ਫਰੀਦਾ ਦਮਾਮਾ ਵਜਿਆ ਮਉਤ ਦਾ, ਚੜ੍ਹਿਆ ਮਲਕੁਲ ਮੌਤ ।

ਘਿਨਣ ਵਾਹੇ ਜਿੰਦੜੀ ਢਲਣ ਵਾਹੇ ਕੋਟ । (ਮਸਲੇ)

ਪੋਥੀ ਹਰਿ ਸਹਾਇ ਤੇ ਮਸਲਿਆਂ ਵਿਚਲਾ ਸਲੋਕ ਇਕੋ ਹੈ ਪਰ ਬੋਲੀ ਦਾ ਅੰਤਰ ਇਸ ਵਿਚ ਵੀ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਜਿੰਦੜੀ 'ਦੀ ਜਿੰਦ ਕੂ' ਹੈ ਅਤੇ 'ਕੂ' ਮੁਲਤਾਨੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਉਚਾਰਣ ਹੈ।

ਕੁਝ ਅਜੇਹੇ ਸਲੋਕ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜੋ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਸਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਅਜੇਹੇ ਸਲੋਕਾਂ ਦੇ ਭਾਵ, ਸ਼ੈਲੀ ਅਤੇ ਬੋਲੀ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਸ਼ੱਕ ਕਰਨ ਦੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਘੱਟ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਲੋਕ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਸ਼ਕਰ ਗੰਜ ਦੇ ਹੀ ਹਨ। ਅਰਥਾਤ :-

1. ਜਿਤੀ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਤਿਤੀ ਥੀਅਮ ਰੋਗ
ਵਿਲੁ ਕਾਰਣ ਮਾਰੀਐ, ਖਾਧੈ ਦਾ ਕਿ ਹੋਗ ॥
2. ਫ਼ਰੀਦਾ ਮੂਤਨ ਅਵਗੁਣ ਏਤੜੇ ਛੰਮੀ ਅੰਦਰਿ ਵਾਰਿ
ਹਿਕ ਨਿਰੀ ਖੁਆਰੀ ਥੀ ਰਹੇ, ਜਿ ਡਿਸਨ ਬਾਹਰਵਾਰਿ ॥
3. ਫ਼ਰੀਦਾ ਤਿਨੇ ਟੋਲ ਕਰੇਨਿ
ਮਿਠਾ ਬੋਲਣ, ਨਿਵ ਚਲਣ, ਹਥੇ ਭੀ ਕੁ ਦੇਨਿ ॥
4. ਆਸਰਾ ਧਣੀ ਮਲਾਹ ਕਇਨ ਲਾਖਹੁ ਕਢ ਤੂੰ।
ਵੇ ਇਉ ਕਾਜ ਹਥਾਹੁ ਵਰਿਆਣਾ ਸਚਾ ਧਣੀ ॥
5. ਫ਼ਰੀਦਾ ਜੇ ਦਰ ਲਗੇ ਨੇਹੁ ਸੈ ਦਰ ਨਾਹੀ ਛਾਡਣਾ
ਅਹਿਣ ਪਵੈ ਭਾਵੈ ਮੇਹੁ, ਸਿਰ ਹੀ ਉਪਰ ਝਲਣਾ ॥
6. ਫ਼ਰੀਦਾ ਤਿਕਲ ਕਾਸਾ ਕਾਠ ਦਾ ਵਾਸਾ ਵਿਚ ਵਣਾ
ਬਾਰੀ ਅੰਦਰ ਜਾਲਣਾ ਦਰਵੇਸਾ ਹਰਣਾ ॥
7. ਫ਼ਰੀਦਾ ਕੁਰੀਕੇ ਕੁਰੀਐ, ਵੈਦਿਆਂ ਤਲੇ ਮਾੜਾ ਮਹਰੇਰ
ਦੇਖੇ ਡਿਟ ਛਿਟ ਥੀਵਦਾ ਮਤ ਕਿਸੇਈ ਪੈਰ ॥
8. ਫ਼ਰੀਦਾ ਪੈਰੀ ਬੇੜਾ ਠੇਲ ਕੇ ਕੰਢੇ ਖੜਾ ਨਾ ਹੋਉ।
ਵਤਨ ਆਵਣ ਥੀ ਸੀਆਂ, ਏਤ ਨਾ ਨਿਦੜੀ ਸੋਉ।
9. ਫ਼ਰੀਦਾ ਸੁਤਾ ਅਹਿ ਨੀਕਮ ਪੀਵਦੇ ਈਵ
ਜਿਨੀ ਨੈਣ ਨੀਵਾਵਲੇ, ਸੇ ਬਾਣੀ ਮਿਲੰਦੇ ਕੀਵ ॥
10. ਫ਼ਰੀਦਾ ਰਾਤੀ ਚਾਰ ਪਹਿਰ ਤੂ ਸੁਤਾ ਕੂੰ ਜਾਗ ॥
ਘਣਾ ਸੋਵਸੀ ਮੇਰ ਲਹਿਸੀਆ ਇਹੁ ਵੰਗਾਰ ॥
11. ਫ਼ਰੀਦਾ ਕਿਆ ਲੁੜ ਚਟੇ ਲਟ ਥੀ ਜਾਈ ਚੰਜ ਵਣੇ
ਜੇ ਤੂੰ ਮਰਹਿ ਪਟ ਤਾਂ ਕੇਹਾ ਤੇਰਾ ਸੁ ਪਿਰੀ ॥
12. ਫ਼ਰੀਦਾ ਰਾਤੀ ਸੋਵਹਿ ਖਟ ਅਤੇ ਡੀਹੈ ਪਿਟੇ ਪੇਟ ਕੂ
ਜਾ ਤੇ ਖਟਣ ਵੇਲ ਤਡਾ ਹੀ ਤੇਰੇ ਰਿਹਾ ॥
13. ਫ਼ਰੀਦਾ ਹੇ ਜੀਅ ਖੜਸ ਜਥਿ ਅਤੇ ਕਸੀਸੀ ਸੁਵੰਨ ਜਿਉ
ਕਿਹਾ ਚਵਸੀ ਤਬ ਜੇ ਰੇ ਹੀ ਕੂੜਾ ਬੀਆ ॥
14. ਫ਼ਰੀਦਾ ਜੇ ਦਰ ਸਚਾ ਸੇਵ ਤੂੰ ਜਿਤ ਮੁਨਲੂਬ ਕੀ ਜਾਹਿ ॥
ਰਿਜਕ ਸੱਤਕ ਹਡ ਖਉ ਅਮਲ ਨਾ ਵਿਕਣ ਖਾਹਿ ॥
15. ਪਿਰੀ ਵਿਸਾਰਣ ਨਾ ਕਰਣੁ ਜੇ ਮੂਹ ਮਥੇ ਭਾਗ
ਫ਼ਰੀਦਾ ਪਿਰੀ ਵਿਸਾਰੇ ਨਾ ਅਤੇ ਬਿਆ ਰਵਨ ਕ ਬੁਧੀ ਚਵੇਨਿ ॥

16. ਕੰਚਨ ਰਾਸ ਵਿਸਾਰਿ ਕਰ, ਮੁਠੀ ਧੂੜ ਭਰੇਨਿ
ਫਰੀਦਾ ਤੂੰ ਤੂੰ ਕਰੇਂਦੇ ਜੇ ਮੁਏ ਭੀ ਤੂੰ ਤੂੰ ਕਰੇਨਿ ॥
17. ਜਿਨੀ ਤੂੰ ਤੂੰ ਕੀਆ ਤਿਨੀ ਸਿਵਾਤੇ ਤੀਨਿ
'ਰਬਨ ਪੰਠੇ ਖੋਰਿਆ ਧੰਦੇ ਫਕੀਰਨ ॥
18. ਫਰੀਦਾ ਜਿਨੀ ਦਾ ਸਬਰ ਕਮਾਣ ਅਤੇ ਜ਼ਿਕਰ ਕਾਮਾ ਵਸਿ ਕਾਨੀਆ
ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੰਦੇ ਬਾਣ ਖਾਲਕ ਖਾਲੀਨ ਕਹੈ ॥
19. ਫਰੀਦਾ ਦਰਵਸਾਈਆਂ ਕਾਨੀਆਂ ਰਬ ਨੇ ਖੜਿਆਨ
ਲਗਣ ਤਿਨਾ ਮੁਨਾਫਲਕਾਂ, ਜੇ ਕਦਰ ਨਾ ਜਾਣੇਨ ॥
20. ਫਰੀਦਾ ਕਦ ਆਹ ਹੇਕੜਾ ਅਤੇ ਹੁਣ ਥੀਓ ਪ੍ਰਗਟ
ਏਵੀ ਪਾਣ ਮਸ਼ਾਹਰੇ ਜਾ ਲਾਇ ਬੈਠੇ ਹਟ ॥
21. ਫਰੀਦਾ ਕਡੈ ਅਹਿ ਹਿਕੜਾ ਅਤੇ ਟਣਿ ਭੀ ਥੀਸੀ ਹਿਕ
ਤੇ ਹੀ ਲਾਇਅਮ ਸਿਕੂਓ ਮਈ ਟਨਾ ਨਾ ਕਰੇ ॥
22. ਬੁਢਾ ਥੀਅਹੁ ਸੇਖ ਫਰੀਦ ਕੰਬਣ ਲਗੇ ਟਾਲ
ਟਿੰਡਣੀਆਂ ਜਲ ਲਾਣੀਆ ਤੁਟਣ ਲਗੀ ਮਾਲ ॥
23. ਫਰੀਦਾ ਦਮਾਮਾ ਵਜਿਆ ਮਉਤ ਦਾ ਚੜਿਆ ਮਲਕੁਲ ਮੌਤ
ਬਿਨਣ ਵਾਹੇ ਜਿੰਦੜੀ ਢਾਹਣ ਵਾਹੇ ਕੋਟ ॥
24. ਕੋਟ ਢਨਾ ਗੜ ਲੁਟਿਆ, ਡੇਰੇ ਪਈ ਕਰਾਹੁ
ਜੀਵਦਿਆਂ ਦੇ ਹੋਰ ਰਾਹੁ, ਮੋਇਆਂ ਦੇ ਏਹੀ ਰਾਹੁ ॥
25. ਅਜ ਕਿ ਕਲ ਕਿ ਚਹੁੰ ਦਿਨੀ ਮਲਕ ਅਸਾਡੀ ਹੋਰ
ਕੇ ਜਿਤਾ ਕੇ ਆਰਿਆਉ ਸਉਦਾ ਏਹਾ ਵੇਰ ।
26. ਫਰੀਦਾ ਇਹ ਸਹਿਜ ਦੀਆਂ ਬੁਧੀਆਂ ਰਖੀਆਂ ਰਬ ਸਵਾਰ
ਜਾ ਜਾ ਇਸ ਜਹਾਨ ਮਹਿ ਤਾ ਤਾ ਦੇ ਖਾਇ ਜਾਰ ॥
27. ਫਰੀਦਾ ਜੇ ਦਾਹੜੀਆਂ ਕੁੜਾਵੀ ਸੈ ਸੰਤਾਨ ਭੂਚੰਨ
ਅਹਿਰਣ ਤਲੈ ਵਦਾੜ ਜੇ ਦੋਜਕ ਖੜੇ ਧਰੀਐਨ ॥
28. ਫਰੀਦਾ ਦਾਹੜੀਆਂ ਲਖ ਵਤੰਨ, ਹਭ ਨਾ ਇਕੋ ਜੇਹੀਆਂ
ਇਕ ਦਰਿ ਲਖ ਲਹਿਨ, ਹਿਛੂ ਕਖੋਹ ਕੰਨਹੁ ਹੇਲੀ ਹਉਲੀਆ ॥

ਪਰ ਹੇਠ ਲਿਖਿਆ ਸ਼ਲੋਕ ਜੋ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਫਰੀਦ ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ - ਜਸਾ ਲੋਹਾਰ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਉਚਾਰਿਆ ਦਸਿਆ ਹੈ । ਜੋ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਮਿਲਿਆ ਸੀ । ਜੱਸਾ ਲੋਹਾਰ ਨਾਲ ਹੋਈ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਵਿਚ ਜੱਸਾ ਨੇ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਕਹੇ :-

ਜਸਾ ਰਾਤੀ ਵਡੀਆਂ ਧੁਖ ਧੁਖ ਉਠਨਿ ਪਾਸ
ਧ੍ਰਿਗ ਤਿਨਾ ਦਾ ਜੀਵਿਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਡਾਣੀ ਆਸ
ਇਸ ਦੇ ਉਤਰ ਵਿਚ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਸ਼ਲੋਕ ਉਚਾਰਿਆ ।
ਜੇ ਮੈਂ ਹੋਂਦਾ ਵਾਰਿਆ ਮਿਤਾ ਆਇੜਿਆ
ਹੇੜਾ ਜਲੇ ਮਜੀਠ ਜਿਉਂ ਉਪਰ ਅੰਗਿਆਰਾ

ਜਸਾ ਨੇ ਫਿਰ ਇਕ ਸਲੋਕ ਹੋਰ ਉਚਾਰਿਆ :—

ਜਸਾ ਸੇ ਰਾਤੀ ਵਡੀਆਂ ਝੂ ਝੂ ਵਾਦਣੀਆਂ

ਤੁਮ ਇਕ ਜਾਲਣ ਦੀ ਸੰਘੀਆ, ਅਸਾਂ ਸਭੇ ਜਾਲਣੀਆਂ ।

ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਾਲੇ ਸਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਤਿੰਨ ਗੱਲਾਂ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ :—

- (1) ਆਪਣੇ ਬੁਢਾਪੇ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਨਾਸਮਾਨਤਾ
- (2) ਮੌਤ ਦਾ ਡਰ ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਰੱਬ ਦੇ ਸਿਮਰਨ ਵਿਚ ਜੋੜਨਾ
- (3) ਨਿਮ੍ਰਤਾ ਤੇ ਨਿਰਮਾਣਤਾ ਵਾਲਾ ਜੀਵਨ ਜੀਉਣ ਤੇ ਇਹੋ ਪ੍ਰਭਾਵ ਉਪਰੋਕਤ ਸਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਅਰਥਾਤ :—

ਬੁਢਾ ਬੀਆਹ ਸੇਖ ਫ਼ਰੀਦਾ ਕੰਬਣ ਲਗੇ ਟਾਲ

ਇੰਡਣੀਆਂ ਜਲ ਲਾਣੀਆਂ ਲੁਟਣ ਲਗੀ ਮਾਲ

ਫ਼ਰੀਦਾ ਤਿਨੇ ਟੋਲ ਕਰੇਨਿ

ਮਿਠਾ ਬੋਲਣ ਨਿਵ ਚਲਣ, ਹਥੋਂ ਭੀ ਕੁਝ ਦੇਨਿ

ਫ਼ਰੀਦਾ ਦਮਾਮਾ ਵਜਿਆ ਮਉਤ ਦਾ, ਚੜਿਆ ਮਲਕੁਲ ਮੌਤ

ਘਿਨਣ ਵਹੈ ਜਿੰਦੜੀ, ਢਾਹਣ ਵਾਹੇ ਕੋਟ

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਰੇ ਸਲੋਕਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੇ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਹ ਸਲੋਕ ਉਸੇ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਦੇ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹਨ । ਪਰ ਲੋੜ ਹੈ ਵੱਖ ਵੱਖ ਹੱਥ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਖਿੰਡੀ ਹੋਈ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਇਕੱਤਰ ਕਰਕੇ ਉਸ ਬਾਰੇ ਨਿਰਣਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਕਿ ਕਿਹੜੀ ਫ਼ਰੀਦ ਸ਼ਕਰ ਗੰਜ ਦੀ ਹੈ ਤੇ ਕਿਹੜੀ ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਦੀ । ਕੇਵਲ ਇਕ ਅੱਧ ਸਲੋਕ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਬਾਰੇ ਨਿਰਣਾ ਕਰਨਾ ਯੋਗ ਨਹੀਂ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਖ ਵਖ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਖਿੰਡੀ ਹੋਈ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਇਕੱਤਰ ਕਰਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਵਿਦਵਾਨ ਖੋਜੀ ਇਸਦਾ ਸਹੀ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰ ਸਕਣ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਲੋਕ ਹੋਣਗੇ ਜੋ ਪੁਰਾਤਨ ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਖਰੜਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਲਭੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ । ਇਸ ਲਈ ਵਿਦਵਾਨ ਖੋਜੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਪਾਸੇ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਹੀ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਫ਼ਰੀਦ ਨੂੰ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ ਹੋਵੇਗੀ ।

ਫ਼ਰੀਦਾ ਜਾ ਜਾ ਰੰਗ ਬਾਜ਼ਾਰ ਮੈਂ

ਸੌਦਾ ਨਾ ਕੀਤੇਮ

ਹਟ ਵਾਰੀਆ ਵਥ ਸਮਰੀ

ਤਡਾਂ ਯਾਦ ਪਇਓਮੁ

1. ਫ਼ਰੀਦਾ ਦੁਖ ਸੁਖ ਇਕੁ ਕਰਿ, ਦਿਲ ਤੇ ਲਾਹਿ ਵਿਕਾਰੁ
ਅਲਹੁ ਭਾਵੈ ਸੇ ਭਲਾ, ਤਾ ਲਭੀ ਦਰਬਾਰ
2. ਸਬਰ ਮੰਝ ਕਮਾਣ ਦੇ ਸਬਰ ਦਾ ਨੀਹਣੇ
ਸਬਰ ਸੰਦਾ ਬਾਣੁ, ਖਾਲਕ ਖਤਾ ਨ ਕਰੀ
3. ਚਬਣ ਚਲਣ ਰਤਨ ਸੇ ਸੁਣੀਅਰ ਬਹਿ ਗਏ
ਹੇਤੇ ਮੁਤੀ ਧਾਹ ਸੇ ਜਾਨੀ ਚਲਿ ਗਏ

ਸ਼ਲੋਕ

1. ਉਠ ਫਰੀਦਾ ਸੁਤਿਆ ਦੁਨੀਆਂ ਵੇਖਣ ਜਾਹ
ਮਤ ਕੋਈ ਬਖਸ਼ਿਆ ਹੋਵਈ, ਤੂੰ ਵੀ ਬਖਸ਼ਿਆ ਜਾਹ
(ਇਕ ਬਿਰਧ ਪਾਸੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ)
2. ਫਰੀਦਾ ਮੈਂ ਤਨ ਔਗੁਣ ਏਤੜੇ, ਜੇਤੇ ਧਰਤੀ ਕੱਖ
ਤਉ ਜਹੀ ਮੈਂ ਨਾ ਲਹਾਂ, ਮੈਂ ਜੇਹੀਆਂ ਕਈ ਲੱਖ
(ਨਿਜੀ ਮਲਕੀਅਤ ਹੱਥਲਿਖਤ ਖਰੜੇ ਵਿਚੋਂ)
3. ਫਰੀਦਾ ਪੈਰੀ ਕੰਢੇ ਪੰਧੜਾ ਸੇਤੀ ਸੁਜਾਣਾ
ਭਨ ਹਿੰਡੇ ਲਹਿੰਦਾ ਪੀਘੜਾ ਸੇਤੀ ਅਜਾਣਾ
4. ਫਰੀਦਾ ਕਰਨ ਹਕੂਮਤ ਦੁਨੀ ਦੀ ਹਾਕਮ ਨਾਉ ਧਰੰਨਿ
ਅਗੇ ਪਉਲਿ ਖਿਆਦਿਆਂ ਪਿਛੇ ਕੋਤ ਚਲਨ ।
5. ਫਰੀਦਾ ਫਟੀਆ ਲਖ ਮਿਲਨਿ, ਫਟੀ ਲਿਖੇ ਨਾ ਕਾਇ
ਫਟੀ ਨੂੰ ਫਟੀ ਮਿਲੈ ਤਾਂ ਦੇਵੈ ਦਰ ਬਤਾਇ
6. ਫਰੀਦਾ ਉਚਾ ਨਾ ਕਰਿ ਸਦੁ ਰਬੁ ਦਿਲਾਂ ਦੀਆਂ ਜਾਣਦਾ
ਤੇ ਤੁਸ ਵਿਚਿ ਕਲੱਬ ਸੇ ਮਝਾਹੂ ਦੂਰਿ ਕਰੁ ।
7. ਫਰੀਦਾ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਲਾਲਚ ਲਗਿਆਂ ਮਿਹਨਤ ਭੁਲ ਗਈ
ਜਾਂ ਸਿਰ ਆਈ ਆਪਣੇ ਤਾਂ ਸਭੇ ਵਿਸਰ ਗਈ
ਫਰੀਦਾ ਇਕ ਵਿਹਾਜੇ ਲੂਣ ਬਿਆ ਕਸਤੂਰੀ ਵੰਗਚਵੇ ।
8. ਬਾਹਰ ਲਾਇ ਸਘੂਣੇ ਅੰਦਰ ਹਥਾ ਨਾ ਥੀਵੈ
9. ਫਰੀਦਾ ਜੰਗਲ ਢੂੰਢੇ ਸੰਘਣਾ, ਲੰਮੇਂ ਲੁੜਿਆ ਨਾ ਵਤੁ
ਤਨ ਹੁਜਰਾ ਦਰਗਾਹਿ ਦਾ, ਤਿਸ ਵਿਚ ਝਾਤੀ ਘਤਿ ।
10. ਫਰੀਦਾ ਹਾਥੀ ਸੋਨ ਅੰਬਾਰੀਆਂ, ਪੀਛ ਕਟਕ ਹਜ਼ਾਰ
ਜਾਂ ਸਿਰ ਆਵੀ ਆਪਣੇ ਤਾਂਕੇ ਮੀਤ ਨਾ ਯਾਰ ।
11. ਫਰੀਦਾ ਜੇ ਤੂੰ ਵੰਞੇ ਹਜੁ ਹਜ ਹਭੇ ਹੀ ਜੀਆ ਮੈਂ
ਲਾਹਿ ਦਿਲੇ ਦੀ ਲਜ ਸੱਚਾ ਹਾਜੀ ਤਾਂ ਥੀਵੇਂ ।
12. ਫਰੀਦਾ ਜੇ ਤੂੰ ਦਿਲ ਦਰਵੇਸ਼ ਰਖ ਅਕੀਦਾ ਸਾਮਨਾ
ਦਰਹੀਂ ਸੇਤੀ ਦੇਖ, ਮਣਾ ਮੋੜ ਨਾ ਕੰਢ ਦੇ ।
13. ਫਰੀਦਾ ਦਰਦ ਨਾ ਵੰਞਮ ਦਾਰੂਏ, ਜੇ ਲਖ ਤਬੀਬ ਲਗੰਨਿ
ਚੰਗੀ ਭਲੀ ਥੀ ਬਰਾਂ, ਜੇ ਮੂੰਹ ਪਿਰੀ ਮਿਲੰਨ ।
14. ਜੀ ਜੀ ਜੀਵੇਂ ਦੁਨੀ ਤੇ ਖੁਰੀਏ ਕਹੀ ਨਾ ਲਾਇ
ਇਕੋ ਖਫਣੁ ਰਖਿ ਕੈ ਹੋਰ ਸਭੇ ਦੇਇ ਲੁਟਾਇ ।
15. ਫਰੀਦਾ ਜਾਂ ਜਾਂ ਜੀਵੇਂ ਤਾਂ ਤਾਂ ਫਿਰੇ ਅਲੱਖੁ
ਦਰਗਾਹਿ ਸਚਾ ਤਾ ਥੀਵੇ, ਜਾ ਖਫਣੁ ਮੂਲ ਨਾ ਰਖ

ਫ਼ਰੀਦਾ ਮਾਉ ਮਹਿੰਡੀ ਕੰਮਲੀ ਜਿਨ ਜੀਵਨ ਰਖਿਆ ਨਾਉਂ
ਜਾ ਦਿਨ ਪੁਠੇ ਮੌਤ ਦੇ, ਨਾ ਜੀਵਨ ਨਾ ਨਾਉਂ ।

16. ਫ਼ਰੀਦਾ ਦਿਲ ਅੰਦਰਿ ਦਰੀਆਉ, ਕੰਢੀ ਲਗਾ ਕੀ ਫਿਰੈ
ਟੁਬੀ ਮਾਰਿ ਮੰਵਾਹੁ ਮੰਝੇਹੀ ਮਾਣਿਕ ਲਹੈ ।
17. ਟੁਬੀ ਮਾਰਨ ਗਾਖੜੀ, ਸਧਰਾਂ ਲਖ ਕਰੇਨ
ਜਿਨਾਂ ਦਾ ਮਨੁ ਧ੍ਰਾਪਿਆ ਸੋਈ ਮਾਣਕ ਲੜੇਨ ।
18. ਫ਼ਰੀਦਾ ਮਾਣਕ ਮੇਲ ਅਥਾਹ ਕਦਰ ਕੀ ਜਾਣੇ ਸੀਸਰ ਗਰ
ਇਕੇ ਤਾਂ ਗੂੜਾ ਸਾਹੁ, ਇਕੈ ਤੇ ਜਾਣੇ ਜਾਉਰੀ ।
19. ਫ਼ਰੀਦਾ ਇਕਨਾ ਮਤਿ ਖੁਦਾਇ ਦੀ ਇਕਨਾ ਮੰਗ ਲਈ
ਇਕ ਦਿਤੀ ਮੂਲ ਨਾ ਘਿੰਨਦੇ, ਜਿਉਂ ਪਥਰ ਬੂੰਦ ਪਈ
20. ਫ਼ਰੀਦਾ ਵਡੀ ਇਹ ਬਹਾਦਰੀ, ਕਰਿ ਕੁਸੰਗ ਕੇ ਤਿਆਗੁ
ਦਰਗਾਹ ਥੀਵੀ ਮੁਖਿ ਉਜਲਾ, ਕੋਈ ਨਾ ਲਗੀ ਦਾਗ ।
21. ਫ਼ਰੀਦਾ ਦੁਨੀਆ ਮਟਕੀ ਸਹਿਤ ਕੀ, ਜੋ ਬੈਠੇ ਵਸ ਜਾਇ
ਜੋ ਇਨ ਤੇ ਨਿਆਰਾ ਰਹੈ ਤਾਹਿ ਮਿਲੇ ਖੁਦਾਇ ।
22. ਫ਼ਰੀਦਾ ਕੂਕੇਦੜਾ ਕੂਕੁ ਕਦੇ ਤਾਂ ਰੱਬ ਸੁਣੇਸੀਆ
ਨਿਕਲ ਵੈਸੀ ਫੂਕੁ ਤਾਂ ਫਿਰ ਕੂਕ ਨਾ ਹੋਸੀਆ
23. ਫ਼ਰੀਦਾ ਵਿਛੋੜਾ ਬੁਰਿਆਹੁ ਜਿਤਿ ਵਿਛੜੇ ਜਗ ਦੁਬਲਾ
ਤੇ ਮਾਹਣੁ ਹੰਸਿਆਹੁ ਵਿਛੁੜਿ ਕੇ ਮੋਟੇ ਥੀਵਣ ।
24. ਫ਼ਰੀਦਾ ਐਸਾ ਹੋਇ ਰਹੁ ਜੈਸਾ ਕਖ ਮਸੀਤਿ
ਪੈਰਾਂ ਤਲੇ ਲਤਾੜੀਐ, ਤੂੰ ਕਦੇ ਨਾ ਛੋਡੈ ਪ੍ਰੀਤ ।
25. ਫ਼ਰੀਦਾ ਪੈਰ ਪਸਾਰਿ ਕੇ ਅਠੇ ਪਹਰ ਹੀ ਸਉ
ਲੇਖਾ ਕੋਈ ਨਾ ਪੁਛਈ ਜੇ ਵਿਚੋਂ ਜਾਵੀ ਹਉਂ ।
26. ਫ਼ਰੀਦਾ ਮੈਂ ਤਨ ਅਉਗਣ ਏਤੜੇ ਚੰਮੀ ਅੰਦਰਿ ਵਾਰ
ਨਿਰੀ ਖਵਾਰੀ ਥੀ ਰਹੇ ਜੇ ਦਿਮਨ ਬਾਹਰਵਾਰ ।
27. ਫ਼ਰੀਦਾ ਲਹਿਰੀ ਸਾਇਰ ਸੰਦੀਆਂ ਭੀ ਸੇ ਹੰਸ ਤਰਨਿ
ਕਿਆ ਤਰਨੇ ਬਗ ਬਪੁੜੇ ਜੁ ਪਹਿਲੀ ਲਹਿਰ ਫੁਬਨ
28. ਆਸਰਾ ਧਣੀ ਮਲਾਹੁ ਕੋਇ ਨਾ ਲਾਹਿ ਹੈ ਕਡਹੀ
ਵਿ ਇਉਂ ਦਾਜ ਅਥਾਹ ਵਰਿਆਣੇ ਸਚਾ ਧਣੀ ।
29. ਫ਼ਰੀਦਾ ਖੇਤੀ ਉਜੜੀ ਗਿਰ ਉਪਰਿ ਰਹਿਆ ਮਾਲੁ
ਸਾਹਿਬ ਲੇਖਾ ਮੰਗਸੀ ਬੰਦੇ ਕਵਣ ਹਵਾਲ ।
30. ਖੇਤੀ ਉਜੜੀ ਸਚੇ ਸਿਉ ਲਿਵ ਲਾਇ ।
ਜੇ ਅਧ ਖਾਧੀ ਉਪਰੈ ਤਾਂ ਫਲੁ ਬਬੁਤੇਰਾ ਪਾਇ ।
31. ਫ਼ਰੀਦਾ ਦਰ ਭੀੜਾ ਘਟ ਸੰਕਟਾ, ਗੋਰ ਨਿਵਾਹੁ ਨਿਤ
ਦੇਖ ਫ਼ਰੀਦਾ ਜੋ ਥੀਆ ਮੇ ਕਲਿ ਚਲੇ ਮਿਤ ।

32. ਫ਼ਰੀਦ ਦੇਹੀ ਜਜਰ ਭਈ ਨੈਣੀ ਵਹੇ ਵਰੇਸ
ਸੋ ਕੋਹਾਂ ਮੰਜਾ ਭਇਆ, ਅੰਡਣ ਥੀਆ ਬਦੇਸੁ ।
33. ਆਸਰਾ ਧਣੀ ਮਲਾਹ ਕੋਇ ਨਾ ਲਾਖਹੁ-ਕਢ ਤੂੰ
ਵੇ ਇਉਂ ਕਾਜ ਅਥਾਹੁ ਵਰਿਆਵੇ ਸਚਾ ਧਣੀ ।
34. ਭੰਨੀ ਘੜੀ ਸੁਵੰਨਵੀਂ ਟੁਟੀ ਨਾਗਰ ਲੱਜ
ਅਜਰਾਈਲ ਫਰੇਸਤਾ ਕੈ ਘਰ ਨਾਠੀ ਅੱਜ
ਘਿੰਨਣ ਆਇਆ ਜਿੰਦ ਕੂ ਇਕਾ ਕਰੇਸੀ ਪਜੁ ।
35. ਸਕਰ ਖੰਡ ਨਿਵਾਤ ਗੁੜ ਮਾਖਿਓ ਮਾਝਾ ਦੁਧ ।
ਸਭੇ ਵਸਤੂ ਚੰਗੀਆਂ ਪਰ ਰੱਬ ਨਾ ਪੁਜਹਿ ਤੁਧ ॥ਸਲੋਕ॥
ਜਿਤੀ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਤਿਤੀ ਬੀਅਮ ਰੋਗੁ ।
ਫਿਲੂ ਕਾਰਣਿ ਮਾਰੀਐ ਖਾਧੈ ਦਾ ਕਿ ਹੋਗੁ?
ਫ਼ਰੀਦਾ ਦਿਲ ਕੀ ਤੋੜ ਤਕੱਬਰੀ ਮਨ ਦੀ ਲਾਹਿ ਭਰਾਂਦਿ ।
ਦਰਵੇਸਾ ਕੂ ਲੋੜੀਐ ਰੁਖਾਂ ਦੀ ਜੀਰਾਂਦਿ ।
ਫ਼ਰੀਦਾ ਕਾਲੀ ਮੈਡੀ ਕੰਮਲੀ ਕਾਲਾ ਮੈਡਾ ਵੇਸ਼ ।
ਗੁਨਹੀ ਭਰਿਆ ਮੂ ਫਿਰਾ ਲੋਕੁ ਜਾਣੇ ਦਰਵੇਸੁ ।
ਫ਼ਰੀਦਾ ਮੂਤਨਿ ਅਵਗਣ ਏਤੜੇ ਚੰਮੀ ਅੰਦਰਿ ਵਾਰਿ ।
ਹਿਕ ਨਿਰੀ ਖੁਆਰੀ ਥੀ ਰਹੈ ਜੇ ਡਿਸਨਿ ਬਾਹਰ ਵਾਰਿ ।
ਫ਼ਰੀਦਾ ਤਿੰਨੇ ਟੋਲ ਕਰੇਨਿ ।
ਮਿਠਾ ਬੋਲਣਿ ਨਿਵਿ ਚਲਨ ਹਥੋਂ ਭੀ ਕੁਝ ਦੇਨਿ ।
ਫ਼ਰੀਦਾ ਰੋਟੀ ਤੇਰੀ ਕਾਠ ਦੀ ਲਾਵਣ ਤੈਡੀ ਭੁਖ ।
ਜੇ ਖਾਵਸਨਿ ਚੋਪੜੀ ਘਣੇ ਲਹਿਸਨਿ ਭੁਖ ।
ਜਸਾ ਰਾਤੀ ਵਡੀਆ ਧੁਪਿ ਧੁਖਿ ਉਠਨਿ ਪਾਸ ।
ਪ੍ਰਿਗ ਤਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੀਵਿਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਡਾਣੀ ਆਸ ।
ਜੇ ਮੈਂ ਹੋਂਦਾ ਵਾਰਿਆ ਮ੍ਰਿਤਾ ਆਇਤਿਆ ।
ਹੋੜਾ ਜਲੇ ਮਜੀਠ ਜਿਉਂ ਉਪਰ ਅੰਗਿਆਰਾ ।
ਜਸਾ ਸਿ ਰਾਤੀ ਵਡੀਆ ਡੂ ਡੂ ਵਾਦਣੀ ਆਹ ।
ਤੁਮ ਇਕ ਜਾਲਨ ਸੰਘੀਆ ਅਸਾਂ ਸਾਡੇ ਜਾਲਣੀ ਆਹ ।
ਫ਼ਰੀਦਾ ਜੇ ਜਾਣਾ ਦਰਵੇਸੀ ਡਾਖੜੀ ਤਾਂ ਜਲਾ ਦੁਨੀਆਂ ਭਤਿ ।
ਬੰਨਿ ਉਠਾਈ ਪੋਟਲੀ ਹਣ ਵੰਝੇ ਕਿਥੈ ਘਤਿ ।
ਫ਼ਰੀਦਾ ਕੁਝ ਨਾ ਸੁਝ ਕੁਝ ਨਾ ਬੁਝ ਦੁਨੀਆਂ ਗੁਝੀ ਭਾਹਿ ।
ਸਾਂਈ ਮੈਡੇ ਚੰਗਾ ਕੀਤਾ ਨਾਹੀ ਤ ਹੰਭੀ ਦਝੇ ਆਹਿ ।
ਫ਼ਰੀਦਾ ਹੰਸਾ ਦੇਖਿ ਤਰਦਿਆਂ ਬਗਾਂ ਕੂ ਆਇਆ ਚਾਉ ।
ਬੁਡਿ ਮੂਏ ਬਗ ਬਪੜੇ ਸਿਰ ਤਲੇ ਉਪਰਿ ਪਾਉ ।
ਫ਼ਰੀਦਾ ਲਹਿਰੀ ਸਾਇਰ ਸੰਦੀਆਂ ਭੀ ਸੇ ਹੰਸ ਤਰੰਨ ।

ਕਿਆ ਤਰਨਿ ਬਗ ਬਪੁੜੇ ਜਿ ਪਹਿਲੀ ਲਹਿਰ ਡੁਬੰਨ ।
 ਆਸਰਾ ਧਣੀ ਮਝਾਹ ਕੋਇਨ ਲਾਖਹੁ ਕਢ ਤੂੰ ।
 ਵੇ ਇਉਂ ਕਾਜ ਹਥਾਹੁ ਵਰਿਆਣ ਸਚਾ ਧਣੀ ।
 ਵੇਈ ਵਗਿ ਵੂਹੀ ਵਾਲਿ ਪਵੀ ਹੂ ਨ ਥੀਐ ।
 ਸਕੁਰ ਕਰਿ ਸਮ ਤੁਧੁ ਉਧਾਰੁ ਥੀਵੈ ।
 ਫ਼ਰੀਦਾ ਸਾਹਿਬ ਲੋੜਹ ਹੱਥ । ਤਾਂ ਥੀਉ ਪਵਾਹੇ ਦੱਥ ।
 ਹਿਕ ਛਿਜਹਿ ਬਿਆ ਲਤਾੜੀਆਹਿ ।
 ਤਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਰ ਵਾੜੀਆਹਿ ।
 ਫ਼ਰੀਦਾ ਜੈ ਦਰ ਲਗੈ ਨੇਹੁ ਹੋ ਦਰ ਨਾਹੀ ਛਡਣਾ ।
 ਆਹਿਣ ਪਵੈ ਭਾਵੈ ਮੇਹੁ ਸਿਰ ਹੀ ਉਪਰ ਝੱਲਣਾ ।
 ਫ਼ਰੀਦਾ ਤਿਕਲ ਕਾਸਾ ਕਾਠ ਦਾ ਵਾਸਾ ਵਿਚਵਣਾ ।
 ਬਾਰੀ ਅੰਦਰ ਜਾਲਣਾ ਦਰਵੇਸਾ ਹਰਣਾ ।
 ਜਿ ਫ਼ਰੀਦਾ ਭਨੀ ਘੜੀ ਸੁਵਨਵੀ ਅਤੇ ਤੁਟੈ ਨਾਗਰ ਲਜੁ ।
 ਅਜੁਰਾਈਲ ਫਰੇਸਤਾ ਕੈ ਘਰਿ ਨਾਠੀ ਅਜੁ ।
 ਘਿਨਣ ਆਇਆ ਜਿੰਦ ਕੂ ਕਿਆ ਕਰੇਸੀ ਪਜੁ ।
 ਦੇਖੁ ਫ਼ਰੀਦਾ ਕਿ ਥੀਆ ਸਕਰ ਹੋਈ ਵਿਸੁ ।
 ਬਾਝੁ ਪਿਆਰੇ ਆਪਣੇ ਵੇਦਨ ਆਖੈ ਕਿਸ ।
 ਫ਼ਰੀਦਾ ਅਜ ਨਾ ਸੁਤੀ ਕੰਤ ਸਿਉ ਅੰਗ ਮੁੜੇ ਮੁੜ ਜਾਇ ।
 ਜਾਇ ਪੁਛਹੁ ਫ਼ੁਹਾਰਾਣੀ ਤਿਨ ਕਿਉ ਰੈਣ ਵਿਹਾਏ ।
 ਸਹੁਰੇ ਵੇਈ ਨ ਲਹਾ ਪੋਈਏ ਨਾਂਹੀ ਥਕਾਉ ।
 ਪਿਰੁ ਵਾਤੜੀ ਨਾ ਪੁਛਈ ਧਨ ਸੁਹਾਗਣਿ ਨਾਉ ।
 ਛਿਣ ਕਾਇਨ ਵੰਗਾ ਚੂੜੀਆਂ । ਸਹੁ ਬਾਝਹੁ ਗਲਾ ਕੂੜੀਆਂ ।
 ਸੇਖ ਸਰਫ ਨਾ ਥੀਉ ਉਤਾਵਲਾ । ਹਿਕੁ ਚੇਟ ਨ ਥੀਂਦੇ ਚਾਵਲਾ ।
 ਫ਼ਰੀਦਾ ਕੁਰੀਕੈ ਕੁਰੀਐ ਵੈਦਿਆ ਤਲੈ ਗਾੜਾ ਮਹਰੇਹੁ ।
 ਦੇਖੈ ਛਿਟ-ਛਿਟ ਥੀਵਦਾ ਮਤੁ ਖਿਸੇਈ ਪੇਰੁ ।
 ਫ਼ਰੀਦਾ ਪੈਰੀਂ ਬੇੜਾ ਠੇਲ ਕੈ ਕੰਡੇ ਖੜਾ ਨਾ ਰੋਉ ।
 ਵਤਨ ਆਵਣ ਥੀਸੀਆ ਏਤੁ ਨ ਨੀਦੜੀ ਸੋਉ ।
 ਫ਼ਰੀਦਾ ਸੁਤਾ ਅਹਿ ਨੀਂਦਮ ਪਿਵਦੇ ਈਵ ।
 ਜਿੰਨੀ ਨੈਣ ਨੀਦ੍ਰਾਵਲੇ ਸੇ ਪਣੀ ਮਿਲਦੇ ਕੀਵ ।
 ਫ਼ਰੀਦਾ ਰਾਤੀ ਚਾਰ ਪਹਿਰ ਤੂੰ ਸੁਤਾ ਡੂ ਜਾਗ ।
 ਘਣਾ ਸੇਵਸੀ ਗੋਰ ਮਹਿ ਲਹਿਸੀਆ ਇਹੁ ਵੈਰਾਗੁ ।
 ਫ਼ਰੀਦਾ ਵਡ ਵੇਰ ਨਾ ਜਾਗਿਓ ਜੀਵੰਦਾ ਮੁਇਓਇ ।
 ਜੇ ਤੈਂ ਰਬ ਵਿਸਾਰਿਆ ਤੂੰ ਰਬ ਨ ਵਿਸਰ ਓਇ ।
 ਫ਼ਰੀਦਾ ਕਿਆ ਲੁੜ ਚਟੇ ਲਟ ਥੀ ਜਾਈ ਚੁੰਜ ਵਣੇ ।

ਜੇ ਤੂੰ ਮਰਹਿ ਪਟ ਤਾਂ ਕੇਹਾ ਤੇਰਾ ਸੁ ਪਿਰੀ ।
 ਫਰੀਦਾ ਰਾਤੀਂ ਸੇਵਹਿ ਖਟ ਅਤੇ ਡੀਹੇ ਪਿਟੇ ਪੇਟ ਕੂ ।
 ਜਾ ਤੇ ਖਟਣ ਵੇਲ ਤਡਾ ਹੀ ਤੇਹੇ ਰਿਹਾ ।
 ਫਰੀਦਾ ਹੇ ਜੀਆ ਖੜਸੀ ਜਬਿ ਅਤੇ ਕਸੀਸੀ ਸੁਵੰਨ ਜਿਉਂ ।
 ਕਿਆ ਚਵਸੀ ਤਬ ਜਉ ਰੈਹੀ ਕੂੜਾ ਥੀਆ ।
 ਫਰੀਦਾ ਸੇ ਦਰ ਸਚਾ ਸੇਵ ਤੂੰ ਜਿਤੁ ਮੁਕਲੁਬ ਨੀ ਜਾਹਿ ।
 ਰਿਜਮ ਸੱਤਕ ਹਡ ਖਉ ਅਮਲ ਨਾ ਵਿਕਣ ਖਾਹਿ ।
 ਫਰੀਦਾ ਨੇਹੁ ਤ ਲਬ ਕਿਆ ਲਬ ਤਾਂ ਕੂੜਾ ਨੇਹੁ ।
 ਕਿਚਰ ਤਾਂਈ ਰਖੀਐ ਤੁਟੇ ਝੰਬਰ ਮੇਹੁ ।
 ਫਰੀਦਾ ਜਾਗਣ ਈ ਤਾਂ ਜਾਗੁ ਰਾਤੜੀਆਂ ਹਭ ਵਿਹਾਣੀਆਂ ।
 ਪਿਰੀ ਵਿਸਾਰਣ ਨਾ ਕਰਣੁ ਜੇ ਮੂ ਮਥੇ ਭਾਗ ।
 ਫਰੀਦਾ ਪਿਰੀ ਵਿਸਾਰੇ ਨਾ ਅਤੇ ਬਿਆ ਰਵਨ ਕਬੁਧੀ ਚਵੇਨਿ ।
 ਕੰਚਨ ਰਾਸ ਵਿਸਾਰਿ ਕਰਿ ਮੁਠੀ ਧੂੜ ਭਰੇਨਿ ।
 ਫਰੀਦਾ ਤੂੰ ਤੂੰ ਕਰਦੇ ਜੇ ਮੂਏ ਅਤੇ ਮੂਏ ਭੀ ਤੂੰ ਤੂੰ ਕਰੇਨਿ ।
 ਜਿੰਨੀ ਤੂੰ ਤੂੰ ਨ ਕੀਆ ਤਿੰਨੀ ਸਿਵਾਰ ਤੋਂ ਤੇਨਿ ।
 ਰਬ ਨ ਭੰਨੇ ਪੋਰਿਆ ਸੰਦੇ ਫਕੀ ਰੰਨ ।
 ਫਰੀਦਾ ਜਿੰਨੀ ਦਾ ਸਬਰ ਕਮਾਣ ਅਤੇ ਜਿਕਰ ਕਾਮਾ ਵਧਿ ਕਾਨੀਆਂ ।
 ਓਨਾਂ ਸੰਦੇ ਬਾਣ ਖਾਲਕ ਖਾਲੀਕ ਕਰੇ ।
 ਫਰੀਦਾ ਦਰ ਵਸਾਣੀਆਂ ਕਾਨੀਆਂ ਰਬ ਨੇ ਘੜਿਆਨ ।
 ਲਗਣਿ ਤਿਨਾਂ ਮੁਨਾਫਕਾਂ ਜੇ ਕਦਰ ਨ ਜਾਣੇਨ ।
 ਫਰੀਦਾ ਦਿਲ ਦੀ ਤੇੜ ਤਕੱਬਰੀ ਮਨ ਦੀ ਲਾਹ ਭਰਾਂਦ ।
 ਦਰਵੇਸਾਂ ਕੂ ਲੋੜੀਅਹਿ, ਰੁਖਾਂ ਦੀ ਜੀਰਾਂਦ ।
 ਫਰੀਦਾ ਕਦੇ ਆਹੇ ਹੇਕੜਾ ਅਤੇ ਹੁਣਿ ਥੀਓ ਪ੍ਰਗਟ ।
 ਏਵੀ ਪਾਣ ਮਸ਼ਾਹਰੇ ਜਾ ਲਾਇ ਬੈਠੇ ਹੱਟ ।
 ਫਰੀਦਾ ਕਡੈ ਅਹਿ ਹਿਕੜਾ ਅਭੈ ਹੁਣਿ ਭੀ ਥੀਸੀ ਹਿਕ ।
 ਤੇਹੀ ਲਾਈਅਮੁ ਸਿਕੂਓ ਪਈ ਟੰਨਾ ਨਾ ਕਰੇ ।
 ਫਰੀਦਾ ਜੰਗਲੁ ਜੰਗਲੁ ਕਿਆ ਫਿਰਹਿ ਵਣੁ ਕੰਡਾ ਮੋੜੇਹਿ ।
 ਵਸੀ ਰਬ ਹਿਆਲੀਐ ਬਾਹਰੁ ਕਿਆ ਢੂਡੇਹਿ ।
 ਦੇਖ ਫਰੀਦਾ ਜੁ ਥੀਆ ਦਾੜੀ ਹੋਈ ਅਸੁ ਭੂਰ ।
 ਅਗਹੁ ਨੇੜਾ ਆਇਆ ਪਿਛਹੁ ਰਹਿਆ ਦੂਰ ।
 ਬੁਢਾ ਥੀਆਹੁ ਸੇਖੁ ਫਰੀਦ ਕੰਬਣ ਲਗੈ ਟਾਲ ।
 ਟਿੰਡੜੀਆ ਜਲ ਲਾਣੀਆਂ ਤੁਟਣ ਲਗੀ ਮਾਲ ।
 ਫਰੀਦਾ ਦਮਾਮਾ ਵਜਿਆ ਮਊਤ ਦਾ ਚੜਿਆ ਮਲਕਅਲ ਮਊਤ ।
 ਘਿੰਨਣ ਵਾਹੇ ਜਿੰਦੜੀ ਢਾਹੁਣ ਵਾਹੇ ਕੋਟ ।

ਕੋਟ ਢਠਾ ਗੜ੍ਹ ਲੁਟਿਆ ਤੇਰੇ ਪਈ ਕਰਾਹੁ ।
ਜੀਵਦਿਆਂ ਦੇ ਹੋਰ ਰਾਹੁ ਮੋਇਆ ਦੇ ਏਹੀ ਰਾਹ ।
ਅਜ ਕਿ ਕਲ ਕਿ ਚਹੂੰ ਦਿਹੀਂ ਮਲਕੁ ਅਸਾਡੀ ਹੋਰ ।
ਕੈ ਜਿਤਾ ਕੈ ਹਾਰਿਆਓ ਸਓਦਾ ਏਹਾ ਵੇਰ ।
ਫ਼ਰੀਦਾ ਜਿਤੁ ਦਿਹਾੜੇ ਏਹ ਧਨ ਵਰੀਅਤੇ ਸਾਹਾ ਲਿਆ ਲਿਖਾਇ ।
ਮਲਕ ਜਿ ਕੰਨੀ ਸੁਣੀਦਾ ਸੁ ਮੁਹ ਵੇਖਾਲੇ ਆਹਿ ।
ਉਨ ਜਿੰਦੁ ਪਿਆਰੀ ਕਢੀਅਹੁ ਹਡਾ ਕੂ ਕੜਕਾਇ ।
ਸਾਹੇ ਲਿਖੇ ਨ ਚਲਣੀ ਜਿੰਦੁ ਕੂ ਸਮਝਾਇ ।
ਜਿੰਦੁ ਵਹੁਟੀ ਅਤੇ ਮਰਣਿ ਵਰ ਲੈ ਜਾਸੀ ਪਰਨਾਇ ।
ਤਿੰਨਾਂ ਅਤਿ ਪਿਆਰਿਆਂ ਕੋਈ ਨ ਪੁਛਸੀ ਜਾਇ ।
ਖੰਨਿਅਹੁ ਤ੍ਰਿਖੀ ਪੁਰਸਲਾਤ ਅਤੇ ਕੰਨੀ ਨ ਸੁਣੀਆਇ ।
ਫ਼ਰੀਦਾ ਕਿੜੀ ਪਵੰਦੀ ਏ ਤੂੰ ਖੜਾ ਨ ਆਪ ਮੁਹਾਇ ।
ਫ਼ਰੀਦਾ ਕਿਥੇ ਸੁ ਤੈਡੈ ਮਾਪਿਆ ਅਤੇ ਜਿੰਨੀ ਤੂੰ ਜਣਿਆ ।
ਓਹਿ ਤੈਂ ਡੈਖਦਿਆਂ ਲਦ ਗਏ ਤੂੰ ਅਜੇ ਨਾ ਪਤੀਣਿਆ ।
ਫ਼ਰੀਦਾ ਨਿਕੜੀ ਜੇਹੀਐ ਜੰਝੜੀਐ ਹਭੇ ਜਗ ਭਵਿਓਮ ।
ਵਿਚ ਮਸੀਤੀ ਕੂਜੜਾ ਸਉ ਕੋਹਾ ਥੀਓਮ ।
ਜਿ ਇਟ ਸਰਾਣੈ ਅਤੇ ਗੋਰ ਘਰ ਕੀੜਾ ਲੜਿਅਸੀ ਮਾਸ ।
ਕੇਤੜਿਆਂ ਜੁਗ ਜਾਣਗੇ ਜਿ ਪਇਆ ਇਕਤੇ ਪਾਸ ।
ਫ਼ਰੀਦਾ ਇਹੁ ਸਹਿਜ ਦੀਆਂ ਬੂਥੀਆਂ ਰਖੀਆ ਰਬ ਸਵਾਰ ।
ਜਾਂ ਜਾਂ ਇਸ ਜਹਾਨ ਮਹਿ ਤਾਂ ਤਾਂ ਦੇਖਹਿ ਜਾਰ ।
ਫ਼ਰੀਦਾ ਸੇ ਦਾੜੀਆਂ ਕੁੜਾਵੀ ਸੇ ਸੈਤਾਨ ਭੁਚੰਨ ।
ਅਹਿਰਣ ਤਲੈ ਵਦਾਣ ਜਿਉ ਦੋਜਕ ਖੜ ਧਰੀਅੰਨ ।
ਫ਼ਰੀਦਾ ਦਾੜੀਆਂ ਲਖ ਵਤੰਨ ਹਭਿ ਨ ਹਿਕੇ ਜੇਹੀਆਂ ।
ਇਕ ਦਰ ਲਖ ਲਹਿਨ, ਹਿਕੂ ਕਖੇ ਕੰਨਉ ਹਉਲੀਆਂ ।

ਆਸਾ ਫ਼ਰੀਦ

ਸਾਹਿਬ ਸਿਉਂ ਮਾਣ ਕਿਵੇਹਾਂ ਮਾਏ ਕੀਜੈ ਨੀ
ਕਿਆ ਕੁਝ ਭੇਟ ਸਾਹਿਬ ਕਉ ਮਾਏ ਦੀਜੈ ਨੀ
ਕਿਆ ਕੁਝ ਭੇਟ ਸਾਹਿਬ ਕਉ ਦੀਜੈ, ਪਲੈ ਮੇਰੇ ਨਾਹੀਂ
ਜੇ ਸਹੁ ਹੋਰੇ ਨਦਰ ਨਾ ਫੇਰੇ ਤਾਂ ਧਨ ਰਾਵੇ ਤਾਹੀਂ
ਸੈ ਵਖਰ ਮੇਰੇ ਪਲੁ ਨਾਹੀਂ, ਜਿਤ ਸਾਹਿਬ ਕਾ ਮਨ ਰੀਝੈ
ਸਾਹਿਬ ਸਿਉਂ ਮਾਣ ਕਿਵੇਹਾਂ ਮਾਏ ਕੀਜੈ ॥ 1 ॥

ਬਿਨ ਅਮਲਾ ਦੋਹਾਗਣਿ ਮਾਏ ਹੋਵਾਂ ਨੀ
ਕੈ ਪਹਿ ਦੁਖ ਇਕੋਲੀ, ਮਾਏ ਰੋਵਾਂ ਨੀ

ਕੈ ਪਹਿ ਦੁਖ ਇਕੋਲੀ ਹੋਵਾਂ, ਆਇ ਬਣੀ ਸਿਰ ਮੇਰੇ
ਜਾ ਕਾ ਮਾਣ ਤਾਣ ਸਭ ਰਸੀਆ, ਅਵਗਣ ਕਰੀ ਘਨੇਰੇ
ਸਹੁ ਪੜਨੇ ਸੀ ਪਕੜ ਚਲੇਸੀ, ਹਥ ਬੰਨ ਅਗੈ ਖਲੋਵਾਂ
ਬਿਨ ਅਮਲਾਂ ਦੋਹਾਗਣ ਮਾਏ ਹੋਵਾਂ 12 ।

ਨ ਰਸ ਜੀਭ ਨ ਰੂਪ ਕਰੀ ਕਿਵੇਹਾ ਮਾਣਾ ਨੀ
ਨਾ ਗੁਣ ਮੰਤ ਨ ਕਾਮਣ ਮਾਏ ਜਾਣਾ ਨੀ
ਨਾ ਗੁਣ ਮੰਤ ਨਾ ਕਾਮਣ ਜਾਣਾ, ਕਿਉਂ ਕਰ ਸਹੁ ਨੂੰ ਭਾਵਾ
ਸਹੁ ਬਹੁਤੀਆਂ ਨਾਰੀ ਬਹੁ ਗੁਣਿਆਰੀ, ਕਿਤ ਬਿਧ ਦਰਸਨ ਪਾਵਾਂ
ਨਾ ਜਾਣਾ ਸਹੁ ਕਿਸੇ ਰਵੇਸੀ, ਮੇਰੀ ਜੀਉ ਨਿਮਾਣਾ
ਨਾ ਰਸ ਜੀਭ ਨਾ ਰੂਪ ਕਰੀ ਕਿਵੇਹਾ ਮਾਣਾ 13 ।

ਬਿਨ ਗੁਰ ਨਿਸ ਦਿਨ ਫਿਰਾਂ ਨੀ ਮਾਏ, ਪਿਰ ਕੇ ਹਾਵੇ
ਅਉਗਣਿਆਰੀ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਕਰ ਕੰਤ ਵਸਾਵੈ
ਅਉਗਣਿਆਰੀ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਕੰਤ ਵਸਾਵੈ, ਮੈਂ ਗੁਣ ਕੋਈ ਨਾਹੀ
ਸਹੁਰੇ ਜਾਸਾਂ ਤਾਂ ਪਛੁਤਾਸਾਂ, ਜਾਣਸਾਂ ਮਾਏ ਤਾਂਹੀ
ਮੇਰਾ ਸਾਹਿਬ ਚੰਗਾ ਗੁਣੀ ਦਿਹੰਦਾ, ਕਹੈ ਫ਼ਰੀਦ ਸੁਨਾਵੈ
ਬਿਨ ਗੁਰ ਨਿਸ ਦਿਨ ਫਿਰਾਂ ਨੀ ਮਾਏ ਪਿਰ ਕੇ ਹਾਵੈ 14 ।

(ਮੁਨਸ਼ੀ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਇਕ ਪੁਰਾਤਨ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚੋਂ)

ਕਾਫੀ

ਆਵੇ ਸਖੀ ਸਹੇਲੀਓਂ ਮਿਲ ਮਸਲਤ ਗੋਈਏ
ਆਪੋ ਆਪਣੀ ਗਲ ਨੂੰ ਭਰ ਹੰਝੂ ਰੋਈਏ
ਖੇਡੇ ਲਾਲਚ ਲਗਿਆਂ ਮੈਂ ਉਮਰ ਗਵਾਈ
ਕਦੇ ਨਾ ਪੂਣੀ ਹਥ ਲੈ ਇਕ ਤੰਦੜੀ ਪਾਈ
ਚਰਖਾ ਮੇਰਾ ਰੰਗਲਾ ਬਹਿ ਘਾੜੁ ਘੜਾਇਆ
ਇਵੇਂ ਪੁਰਾਣਾ ਹੋ ਗਇਆ ਵਿਚ ਕੁਛੇ ਧਰਿਆ
ਕਤਣ ਵਲ ਨਾ ਆਇਓਂ ਨ ਚਘਨ ਕਸੀਦਾ
ਕਦੇ ਨਾ ਬੈਠੀ ਨਿਠ ਕੇ ਕਰਿ ਨੀਵਾਂ ਦੀਦਾ
ਨਾਲ ਕੁਚੱਜੀਆਂ ਬੈਠ ਕੇ ਕੋਈ ਚਜ ਨ ਲੀਤਾ
ਉਮਰ ਗਵਾਈ ਖੇਡ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕੰਮ ਨਾ ਕੀਤਾ
ਕਰਾਂ ਕਪਾਹੇ ਵਟੀਆਂ ਤੇ ਕਣਕੋ ਬੂਰਾ
ਲਾਡਾਂ ਵਿਚ ਨਾ ਹੋਇਆ ਕੋਈ ਕੰਮੜਾ ਪੁਰਾ

ਕਤਣ ਵੇਲ ਨਾ ਆਇਆ ਨ ਚਕੀ ਚੁਲਾ
 ਵਿਚ ਗਰੂਰੀ ਡੁਬ ਕੇ ਮੈਂ ਸਭ ਕਿਛੁ ਭੁਲਾਂ
 ਕੋਈ ਕੰਮ ਨਾ ਸਿਖਿਆ ਜੇ ਸਹੁ ਨੂੰ ਭਾਵਾ
 ਵੇਲਾ ਹਥ ਨਾ ਆਵਦਾ, ਹੁਣ ਪਛੋਤਾਵਾਂ
 ਹੈ ਨੀ ਅੰਬੜੀ ਮੇਰੀਏ, ਮੈਂ ਰੋਂਦੀ ਹਾਵੇ
 ਉਹ ਸਹੁ ਮੇਰਾ ਸੋਹਣਾ, ਮੈਨੂੰ ਨਜ਼ਰ ਨਾ ਆਵੇ
 ਮੈਂ ਭਰਵਾਸਾ ਆਦ ਦਾ ਨਿਤ ਡਰਦੀ ਆਹੀ
 ਝਾਤੀ ਇਕ ਨਾ ਪਾਈਆਂ ਮੈਂ ਭਠ ਵਿਆਹੀ
 ਆਪਣੇ ਮੰਦੇ ਹਾਲ ਨੂੰ ਨਾ ਮਿਲੇ, ਸਹੁ ਦੇਇ ਨ ਢੋਈ
 ਜਾਂਵੀ ਮਾਂਵੀ ਬੈਠ ਕੇ ਰਲ ਮਸਲਤ ਚਾਈ
 ਜਬਦੇ ਕਢੇ ਡੋਲੜੀ, ਹੁਣ ਢਿਲ ਨਾ ਕਾਈ
 ਪਲ ਦੀ ਢਿਲ ਨਾ ਲਾਂਵਦੇ ਉਹ ਖਰੇ ਸਿਆਣੇ
 ਹੁਣ ਕੀ ਹੋਂਦਾ ਆਖਿਆ, ਰੋ ਪਛੋਤਾਣੇ
 ਇਕ ਵਲ ਰੋਵੇ ਅੰਬੜੀ ਤੇ ਬਾਬਲ ਮੇਰਾ
 ਅਚਣ ਚੇਤੇ ਆਇਆ ਸਾਨੂੰ ਜੰਗਲ ਡੇਰਾ
 ਰੀ ਕਾ ਦਿਹਾੜਾ ਪੈ ਗਿਆ ਵਿਚ ਰੰਗ ਮਹਲੀ
 ਰੋਵਣ ਜਾਰੀ ਹੋ ਰਿਹਾ — ਹੁਣ ਸਭਨੀ ਵਲੀ
 ਰਲ ਮਿਲ ਆਪ ਸਹੇਲੀਆਂ ਮੈਨੂੰ ਪਕੜ ਚਲਾਇਆ
 ਜੋੜਾ ਪਕੜ ਸਹਾਨੜਾ, ਮੇਰੇ ਗਲ ਵਿਚ ਪਾਇਆ
 ਡੋਲੀ ਮੇਰੀ ਰੰਗਲੀ ਲੈ ਆਗੇ ਆਏ
 ਬਾਹੋਂ ਪਕੜ ਚਲਾਇਆ, ਲੈ ਬਾਹਰ ਧਾਏ
 ਕਢ ਲੈ ਚਲੇ ਡੋਲੜੀ, ਕਿਸ ਕਰੇ ਪੁਕਾਰਾ
 ਹੋਇ ਨਿਮਾਣੀ ਮੈਂ ਚਲੀ, ਕੋਈ ਵਸ ਨਾ ਚਾਰਾ
 ਅੰਬੜ ਬਾਬਲ ਭੈ ਡਣੈ, ਤੇ ਸਭੇ ਸਹੀਆਂ
 ਇਕ ਇਕਲੀ ਛਡ ਕੇ ਮੁੜ ਘਰ ਨੂੰ ਗਈਆਂ
 ਹੁਣ ਕਿਉਂ ਜਾਇ ਕੇ ਬੈਠਿਓ ਗਲ ਪੀ ਪਿਆਰੇ
 ਉਹ ਗੁਣਵੰਤਾ ਬਹੁਤ ਹੈ ਅਸੀਂ ਔਗੁਣਹਾਰੇ
 ਨਾ ਕੁਛ ਦਾਜ ਨਾ ਰੂਪ ਹੈ, ਨਾ ਗੁਣ ਹੈ ਪਲੇ
 ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਪਰ ਆ ਬਣੀ, ਅਸੀਂ ਇਕ ਇਕੱਲੇ
 ਜਿਨੀ ਗੁਣੀ ਸਹੁ ਰਾਵੀਏ, ਮੈਨੂੰ ਸੇ ਗੁਣ ਨਾਹੀਂ
 ਰੋ ਵੇ ਜੀਆ ਮੇਰਿਆ ਕਰ ਖਲੀਆਂ ਬਾਹੀਂ
 ਨਾ ਮੈਂ ਮਾਈਏ ਬੈਠੀ ਆਂ ਨਾ ਤੇਲ ਮੰਗਾਇਆ

ਨਾ ਹਥ ਬਧਾ ਗਾਨਣਾ ਨਾ ਵਟਣਾ ਲਾਇਆ
 ਜੇਵਰ ਪੈਰੀ ਪਾਇ ਕੇ ਮੈਂ ਠਮਕ ਨਾ ਚਲੀ
 ਕੂੜੀ ਗਲੀ ਲਗ ਕੇ ਮੈਂ ਸਾਹ ਬੈਂ ਭੁਲੀ
 ਨਾ ਨਕ ਬੇਸਰ ਪਾਈਆ ਨਾ ਕੰਨੀ ਜਮਕੇ
 ਨਾ ਸਿਰ ਮਾਗ ਭਰਾਈਆ ਨਾ ਮਥੇ ਦਮਕੇ
 ਨਾ ਗਲ ਹਾਰ ਹਮੇਲ ਹੈ, ਨਾਂ ਮੁੰਦਰੀ ਛੱਲਾ
 ਆਹਰ ਤਤੀ ਦਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਕੋਈ ਢੰਗ ਅਵੱਲਾ
 ਬਾਜ਼ੂਬੰਦ ਨਾ ਬੰਧਿਆ ਨਹੀਂ ਕੰਗਣ ਪਾਏ
 ਵਖਤ ਵਿਹਾਣੀ ਕੀ ਕਰਾਂ ਨੀ ਮੇਰੀਏ ਮਾਏ

ਮਦਹ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ

‘ਅਵੱਲ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਸ਼ਕਰ ਗੰਜ
 ਆਰਿਫ ਅਹਿਲ ਵਲਾਇਤ ।
 ਹਿਕ ਹਿਕ ਸੁਖਨ ਜਬਾਨ ਉਹਦੀ ਦਾ
 ਰਾਹਬਰ ਰਾਹਿ ਹਦਾਇਤ ।

(ਸੈਫੁਲ ਮਲੂਕ)

‘ਜ਼ਾਲ— ਜ਼ਰਾ ਨਾ ਮਾਈ ਨੇ ਤਰਸ ਕੀਤਾ
 ਕਿਹਾ ਜਾਏ ਫਕੀਰੀ ਨੂੰ ਢੂੰਡ ਬੇਟਾ ।
 ਨੰਗ ਭੁਖ ਦੇ ਵਲ ਨਾ ਧਿਆਨ ਕਰਨਾ
 ਇਕ ਯਾਰ ਦੀ ਰਖਣੀ ਚਾਹ ਬੇਟਾ ।
 ਬਾਰਾਂ ਵਰ੍ਹੇ ਅਨਾਜ ਨਾ ਵੇਖਣਾ ਜੇ
 ਰੋਟੀ ਕਾਠ ਦੀ ਨਾਲ ਨਿਬਾਹ ਬੇਟਾ ।
 ਸਜਨ ਆਣ ਬੁਲਾਵਦੇ ਪੀਰ ਬਖਸ਼ਾ
 ਨਿਤ ਮਲ ਲੈਣਾ ਉਹਦਾ ਰਾਹ ਬੇਟਾ ।’

(ਪੀਰ ਬਖਸ਼)

ਪੀਰਾਂ ਦਾ ਪੀਰ ਮੁਈਨੁਦੀਨ ਗੋਸਾਂ ਦਾ ਕੁਤਬ ਫਰੀਦ
 ਜ਼ਿਆਰਤ ਚਲਣਾ ਪੀਰ ਦੀ, ਰਾਹੀ ਘੱਤ ਵਹੀਰ
 ਬੋਲਣ ਕੁਮਰੇ ਕੁਮਰੀਆਂ ਜਾਣ ਫਰੀਦ ਫਕੀਰ
 ਨੰਗਿਆਂ ਦਿੰਦਾ ਕਪੜੇ, ਭੁਖ ਭੋਜਨ ਖੀਰ,
 ਆਸ ਕਰ ਆਵਣ ਮੰਗਤੇ, ਦਿੱਲੀ ਛੱਡ ਕਸ਼ਮੀਰ,
 ਆਸ ਪਚਾਉਂਦਾ ਅਜਮਲ ਦੀ, ਮੇਰਾ ਸ਼ੇਖ ਬਹਾਵਲ ਮੀਰ’ ।

(ਕਿੱਸਾ ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬਾਂ, ਹੱਥ ਲਿਖਤ)

ਦਿਚਾਰ ਦਿਵੇਚਨ

ਖੋਜ ਪਤ੍ਰਿਕਾ

ਬਾਬਾ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ
ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ

ਸੰਪਾਦਕ
ਡਾ. ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ

ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ
ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ

ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ

- ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸੂਫੀ ਫ਼ਕੀਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਆਪ ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਕਵੀ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਥੇ ਸੂਫੀ ਫ਼ਕੀਰਾਂ ਵਿਚ ਹੋਰਾਂ ਦੇ ਕਲਾਮ ਨੂੰ ਬੜਾ ਮਾਣ-ਸਤਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ ਉਥੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਮੁਢ ਤੋਂ ਬੜੀ ਸਦਭਾਵਨਾ ਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸ਼ੇਖ ਜੀ ਦੇ ਚਾਰ ਸ਼ਬਦ ਤੇ 118 ਸਲੋਕ ਦਰਜ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੇ ਸਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਸ਼ੇਖ ਜੀ ਦੇ ਉੱਚੇ ਦਰਜੇ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰ ਹੋਣ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਦੋ ਸ਼ਬਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਾਗ ਆਸਾ ਤੇ ਦੋ ਸ਼ਬਦ ਰਾਗ ਸੂਹੀ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਬਾਕੀ 118 ਸਲੋਕ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਦੇ ਸਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਬਾਦ ਹਨ। ਰੂਹਾਨੀਅਤ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਤੇ ਸਲੋਕ ਨਾ ਕੇਵਲ ਸਲਾਹਣ ਯੋਗ ਹੀ ਹਨ, ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਦਾ ਜੋ ਤਸੱਵਰ ਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਨਕਸ਼ਾ ਉਲੀਕਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਉਸ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਹੋਰ ਕਿਤੋਂ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਮਿਲ ਸਕੇ।

ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਬਾਣੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਏਥੇ ਸੰਖੇਪ ਜਿਹੀ ਵਾਕਫੀਅਤ ਦੇਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਤਾਂਕਿ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਗਹਿਰਾਈ ਤਕ ਅਪੜਨ ਦੀ ਕੋਈ ਸਹੀ ਸੇਧ ਮਿਲ ਸਕੇ। ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਹੋਰੀਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸੰਬੰਧੀ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਈਸਾ ਦੀ ਬਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੱਦੀ ਵਤਨ ਇਲਾਕਾ ਮੁਲਤਾਨ ਸੀ ਜਿਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਸੰਨ 1173 ਈ. ਵਿਚ ਤੇ ਦੇਹਾਂਤ ਸੰਨ 1266 ਈ. ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਮ ਸ਼ੇਖ ਜਲਾਲੁੱਦੀਨ ਉਸਮਾਨ ਸੀ ਤੇ ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਮ ਮਰੀਅਮ ਜਮਾਨੀ। ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਪਿੰਡ ਕੋਤੀਵਾਲ ਜਾਂ ਖੋਤੀਵਾਲ ਵਿਚ, ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਦਾਦਕਾ ਪਿੰਡ ਸੀ, ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਬਚਪਨ ਦੇ ਦਿਨ ਗੁਜ਼ਾਰੇ। ਫੇਰ ਕੁਝ ਸਿਆਣੇ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪ ਮੁਲਤਾਨ ਤੇ ਫੇਰ ਦਿੱਲੀ ਰਹਿ ਕੇ ਚੰਗੇ ਉਸਤਾਦਾਂ ਤੋਂ ਅਰਬੀ-ਫਾਰਸੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਇਸ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਆਪ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੂਫੀ ਫ਼ਕੀਰ ਖਵਾਜਾ ਕੁਤਬੁੱਦੀਨ ਬਖਤਿਆਰ ਕਾਕੀ ਦੇ, ਜੋ ਇਕ ਮੰਨੇ ਪ੍ਰਮਾਣੇ ਵਿਦਵਾਨ ਤੇ ਸ਼ਾਹ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਲਾਹਕਾਰ ਸਨ, ਸਾਗਿਰਦ ਬਣ ਗਏ। ਇਲਮ ਮਾਰਫਿਤ ਜਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਆਪ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਦਿਆ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਜਦ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਆਪਣੇ ਵਤਨ ਵਾਪਸ ਗਏ ਤਾਂ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਆਪ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਸ਼ਾਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ : ਪਹਿਲੀ ਸ਼ਾਦੀ ਮੁਲਤਾਨ ਗਿਆਸੁੱਦੀਨ ਬਲਬਨ ਦੀ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੀ ਹਜ਼ਬਰਾ ਨਾਲ, ਦੂਜੀ ਸ਼ਾਦੀ ਬੀਬੀ ਸਾਰਦਾ, ਤੀਜੀ ਸ਼ਾਦੀ ਬੀਬੀ ਸ਼ਕਰ ਤੇ ਚੌਥੀ ਸ਼ਾਦੀ ਇਕ ਵਿਧਵਾ ਜਮਾਨੀ ਨਾਲ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੂਜੀ ਬੀਬੀ ਸਾਰਦਾ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਨਾਮ ਤੋਂ ਹੀ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਹਿੰਦੂ ਰਾਜੇ ਜਾਂ ਸਰਦਾਰ ਦੀ ਸੀ। ਬਾਕੀ ਦੋਵੇਂ ਔਰਤਾਂ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੀ ਬੀਬੀ ਹਜ਼ਬਰਾ ਦੀਆਂ ਟਹਿਲਣਾ ਸਨ। ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਇਹਨਾਂ ਚੌਹਾਂ ਬੀਬੀਆਂ ਤੋਂ 17 ਬੱਚੇ ਪੈਦਾ ਹੋਏ — ਅੱਠ ਲੜਕੇ ਤੇ ਨੌਂ ਲੜਕੀਆਂ। ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ

ਦੇ ਖਾਨਦਾਨ ਦੇ ਲੋਕ, ਜੋ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਹਨ, ਅਜ ਕੱਲ੍ਹ ਪਾਕ ਪਟਨ (ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ — ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ।

ਸੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਅਰਬੀ-ਫਾਰਸੀ ਦੇ ਬੜੇ ਚੋਟੀ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਦੇ ਆਦਿ ਕਵੀ ਅਥਵਾ ਅਦਬੀ ਸਤਾਰੇ ਸਨ । ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਕ ਵਾਰ ਅਰਬ-ਇਰਾਕ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਸਮੇਂ ਮੱਕੇ-ਮਦੀਨੇ ਦਾ ਹੱਜ ਵੀ ਕੀਤਾ ਸੀ । ਉਹਨਾਂ ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਆਪ ਬਗਦਾਦ ਵੀ ਗਏ ਸਨ । ਇਸਲਾਮੀ ਫਲਸਫੇ ਤੇ ਤਬਲੀਗ ਦੇ ਮਾਹਿਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਚੜ੍ਹਦੀ ਉਮਰੇ ਆਪ ਨੇ ਇਸਲਾਮਿਕ ਤਬਲੀਗ ਅਥਵਾ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਮੁਲਤਾਨ ਤੋਂ ਦਿੱਲੀ ਤਕ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਨਾਮੀ ਗਿਰਾਮੀ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਦੇ ਖਾਨਦਾਨ ਆਪ ਦੇ ਤਬਲੀਗੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਆ ਕੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣ ਗਏ । ਆਪ ਦਾ ਇਹ ਤਬਲੀਗੀ ਕੰਮ, ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਖੋਜ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, 24-25 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਉਮਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਲਗਭਗ ਪੰਜਾਹ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਉਮਰ ਤਕ 25-26 ਸਾਲ ਦਾ ਕੰਮ ਸੀ, ਜਦ ਕਿ ਆਪ ਕੱਟੜ ਸ਼ਰਈ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣ ਕੇ ਪੱਕੇ ਮੋਮਨਾਂ ਵਾਂਗੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਰਹ ਸ਼ਰੀਫ ਦੇ ਨਕਸ਼ੇ ਕਦਮ ਉਤੇ ਚਲਦੇ ਰਹੇ ।

ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਇਆ ਸੇਖ ਫਰੀਦ ਹੋਰਾਂ ਦੇ ਬੁਢਾਪੇ ਦਾ ਸਮਾਂ, ਜਦ ਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਤਬਦੀਲੀ ਆਉਣ ਤੇ ਹਾਰਦਿਕ ਭਗਤੀ-ਭਾਵ ਅਥਵਾ ਜੁਹਦ ਵਰਿਆਜਤ, ਰੂਹਾਨੀਅਤ ਦਾ ਮੁਤਾਲਿਆ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਤਕਲੀਦ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਆਖਰੀ ਪੜਾਉ ਦਾ ਮੁਖ ਕੰਮ ਸੀ । ਇਸ ਰੂਹਾਨੀਅਤ ਭਰੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਝਲਕ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਉਪਦੇਸ਼ਾਤਮਕ ਫਾਰਸੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਇਸਗਤ-ਉਲ-ਅੱਲੀਆ, ਜਿਸ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦ ਮਸਲੇ ਸੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਕ੍ਰਿਤ ਸੈਫੀ ਮਿਹਰਬਾਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ-ਸਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਟੀਕਾ— ਸੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਪੱਧਤੀ ਨਾਮਾ ਆਦਿ ਅਦਬੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ।

ਇਹ ਇਕ ਮੰਨੀ ਪ੍ਰਮਾਣੀ ਸਿਧਾਂਤਿਕ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵਿਦਵਾਨ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਮਹਾਂ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਰੂਪ ਸੰਦੇਸ਼ ਅਥਵਾ ਮਲਫੂਜ਼ਾਤ ਹਮੇਸ਼ਾ ਉਸਦੀ ਰਸੀ ਹੋਈ ਇਲਮੀਅਤ ਦਾ ਨਿਚੋੜ ਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਸੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਅਲਫੂਜ਼ਾਤ ਇਸਰਾਰ-ਉਲ-ਅੱਲੀਆਂ ਜਾਂ ਸੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਪੱਧਤੀ ਨਾਮਾ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸੇਖ ਹੋਰਾਂ ਦੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚੋਂ ਆਏ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੇ ਸਲੋਕਾਂ ਦਾ ਜੋ ਗਹਿਰਾ ਮੁਤਾਲਿਆ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਥੋਂ ਸਾਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਮਰ ਸੰਦੇਸ਼ ਜਾਂ ਉਪਦੇਸ਼ ਭਰਪੂਰ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੇਵਲ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦ ਸ਼ਬਦ-ਸਲੋਕਾਂ ਦੀ ਵਿਭਾਗਕ ਵੰਡ ਕੁਝ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ -
- ਆਤਮਾ ਅਮਰ ਹੈ, ਮਰਨਾ ਸੱਚ ਤੇ ਜਿਉਣਾ ਝੂਠ, ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਸੱਚ ਬੋਲੇ, ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਦਾ ਨਾਮ ਜਪੇ, ਮੌਤ ਅਟਲ ਹੈ, ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਦਾ ਬੁਰਾ ਨਾ ਚਿਤਵੇ, ਸੈਤਾਨੀ ਖਸਲਤਾ ਤੋਂ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਬਚੇ, ਹਉਮੈ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਨਿਮ੍ਰਤਾ ਰਖੋ ਕਿਉਂਕਿ ਹਉਮੈ ਦਾ ਸਿਰ ਨੀਵਾਂ ਹੈ, ਹੰਕਾਰ ਹਰਗਿਜ਼ ਨਾ ਕਰੋ, ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਹਰ ਥਾਵੇਂ ਵਿਆਪਕ ਹੈ, ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਅੱਗੇ ਹੱਥ ਨਾ ਫੈਲਾਓ ਤੇ ਸਦਾ ਆਤਮ ਨਿਰਭਰ ਰਹੋ, ਰਾਜਾ-ਪ੍ਰਜਾ ਅਥਵਾ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਹੈ, ਸਦਾ ਸਤਿ ਸੰਗ ਕਰੋ ਤੇ ਆਪਾ ਸਵਾਰੋ, ਆਦਿ । ਇਸੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੈਰਵੀ ਲਈ ਸੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਕੁਝ ਜਜ਼ਬੇ ਭਰੇ ਮਹਾਂ ਵਾਕ ਰਾਗ ਆਸਾ ਵਿਚ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ :—

(1) ਦਿਲਹੁ ਮੁਹਬਤਿ ਜਿੰਨੁ ਸੇਈ ਸਚਿਆ ।

ਜਿਨੁ ਮਨਿ ਹੋਰੁ ਮੁਖਿ ਹੋਰ ਸੇ ਕਾਂਢੇ ਕਚਿਆ ॥1॥ (ਪੰਨਾ ੪੮੮)

(2) ਜਿਨ੍ਹਾ ਪਛਾਤਾ ਸਚੁ ਚੁਮਾ ਪੈਰ ਮੂੰ ॥3॥

(3) ਬੋਲੀਐ ਸਚੁ ਧਰਮੁ, ਝੂਠ ਨ ਬੋਲੀਐ ॥

ਜੋ ਗੁਰੂ ਦਸੈ ਵਾਟ, ਮੁਰੀਦਾ ਜੋਲੀਐ ॥3॥ (ਪੰਨਾ ੪੮੮)

ਇਸੇ ਲਈ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਤੋਂ ਅਗੇ 'ਮਰਨਾ ਸੱਚ ਤੇ ਜੀਉਣਾ ਝੂਠ' ਦਸ ਕੇ ਇਸ ਸਚਾਈ

ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਅਸਾਰਤਾ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਦਿਆਂ ਬਿਆਨਿਆ ਹੈ :—

ਸ਼ੇਖ ਹਯਾਤੀ ਜਗਿ ਨ ਕੋਈ ਥਿਰੁ ਰਹਿਆ ॥

ਜਿਸੁ ਆਸਣਿ ਹਮ ਬੈਠੇ ਕੇਤੇ ਬੈਸਿ ਗਇਆ ॥4॥

ਚਲੇ ਚਲਣ ਹਾਰ ਵਿਚਾਰਾ ਲੇਇ ਮਨੇ ॥

ਗੰਢੇਂਦਿਆਂ ਛਿਅ ਮਾਹ ਤੁਝੇਂਦਿਆਂ ਹਿਰੁ ਖਿਨੇ ॥7॥

ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਐਸ-ਇਸਰਤ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਦਿਆਂ ਇਹ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ ਕਿਵੇਂ ਹੋਇਆ

ਇਸ ਬਾਰੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅੰਦਰਲੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਜੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ :—

ਫ਼ਰੀਦਾ ਅਖੀ ਦੇਖਿ ਪਤੀਣੀਆਂ, ਸੁਣਿ ਸੁਣਿ ਗੰਢੇ ਕੰਨ ॥

ਸਾਖ ਪਕੰਦੀ ਆਈਆਂ, ਹੋਰ ਕਰੇਂਦੀ ਵੰਨ ॥੧੧॥

ਫ਼ਰੀਦਾ ਸਿਰ ਪਲਿਆ ਦਾੜੀ ਪਲੀ, ਮੁਛਾਂ ਭੀ ਪਲੀਆਂ ॥

ਰੇ ਮਨ ਗਹਿਲੇ ਬਾਵਲੇ, ਮਾਣਹਿ ਕਿਆ ਰਲੀਆਂ ॥੫੫॥

ਫ਼ਰੀਦਾ ਕੋਠੇ ਧੁਕਣੁ ਕੇਤੜਾ, ਪਿਰੀ ਨੀਂਦੜੀ ਨਿਵਾਰਿ ॥

ਜੋ ਦਿਹ ਲਧੇ ਗਾਣਵੇ, ਗਏ ਵਿਲਾੜਿ ਵਿਲਾੜਿ ॥੫੬॥

ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਸੰਸਾਰ ਤਿੰਨ ਕਾਲ ਮਿਥਿਆ ਸਮਝ ਕੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਅੱਗ-ਤੱਤੇ ਭੋਗ

ਬਲਾਸ਼ਾਂ ਅਥਵਾ ਐਸ-ਇਸਰਤਾਂ ਤੋਂ ਤੋਬਾ ਕੀਤੀ ਤੇ ਕਿਹਾ :—

ਹਬੁ ਨ ਲਾਹਿ ਕਸੁੰਭੜੇ ਜਲਿ ਜਾਸੀ ਢੋਲਾ ॥ (ਸੂਹੀ ਲਲਿਤ, ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ)

ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਮੁੱਢ ਕਦੀਮ ਤੋਂ ਇਨਸਾਨੀ ਤੇ ਹੈਵਾਨੀ (ਸ਼ੈਤਾਨੀ) ਦੇ ਤਾਕਤਾਂ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਆ

ਰਹੀਆਂ ਹਨ, ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਹਰ ਥਾਵੇਂ ਮੰਦੇ ਕਰਮ ਕਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕਿਆ ਤੇ ਨਿਮ੍ਹਤਾ ਰੱਖਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਹਨ :—

ਫ਼ਰੀਦਾ ਜੇ ਤੂੰ ਅਕਲਿ ਲਤੀਫੁ, ਕਾਲੇ ਲਿਖੁ ਨ ਲੇਖੁ ॥

ਆਪਨੜੇ ਗਿਰੀਵਾਨ ਮਹਿ, ਸਿਰੁ ਨੀਵਾ ਕਰਿ ਦੇਖੁ ॥੬॥

ਫ਼ਰੀਦਾ ਜੇ ਤੈ ਮਾਰਨਿ ਮੁਕੀਆਂ, ਤਿਨ੍ਹਾਂ ਨ ਮਾਰੇ ਘੁੰਮਿ ॥

ਆਪਨੜੇ ਘਰਿ ਜਾਈਐ, ਪੈਰ ਤਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚੁੰਮਿ ॥੭॥

ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੈਵਾਨੀ ਖਸਲਤਾਂ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਅਮੋੜ ਸ਼ੈਤਾਨ ਲੋਕਾਂ ਵਲ ਵੀ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਹੈ :—

ਫ਼ਰੀਦਾ ਕੂਕੇਂਦਿਆਂ ਚਾਂਗੇਂਦਿਆਂ ਮਤੀ ਦੇਂਦਿਆ ਨਿਤ ॥

ਜੇ ਸ਼ੈਤਾਨਿ ਵੰਵਾਇਆ, ਸੇ ਕਿਤ ਫੇਰਹਿ ਚਿਤ ॥੧੫॥

ਕਿਉਂਕਿ ਅਜਿਹੇ ਹੈਵਾਨੀਅਤ ਦੇ ਗੁਲਾਮ ਲੋਕਾਂ ਦਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਹਉਮੈ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਚਾਹੇ ਉਹ ਕਿਤਨੇ ਵੀ ਵੱਡੇ ਸ਼ਾਹ, ਬਾਦਸ਼ਾਹ, ਨਵਾਬ, ਅਥਵਾ ਰਾਜੇ, ਮਹਾਰਾਜੇ ਤੇ ਰਈਸ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਣ, ਆਖਰ ਅੰਤ ਸਮਾਂ ਆਉਣ ਤੇ ਸਿਰ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਨੀਵਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ :—

ਫ਼ਰੀਦਾ ਗਰਬੁ ਜਿਨਾ ਵਡਿਆਈਆਂ, ਧਨਿ ਜੋਬਨਿ ਆਗਾਹ ॥

ਖਾਲੀ ਚਲੇ ਧਣੀ ਸਿਉ, ਟਿਬੇ ਜਿਉ ਮੀਹਾਹੁ ॥੧੦੫॥

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਸ਼ਾਹ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵੀ ਅੰਤ ਸਮੇਂ ਯਤੀਮਾਂ ਵਾਂਗ ਧਰਤੀ ਵਿਚ ਦੱਬੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ :-

ਪਾਸਿ ਦਮਾਮੇ ਛਤੁ ਸਿਰਿ, ਭੇਰੀ ਸਡੈ ਰਡ ॥

ਜਾਇ ਸੁਤੇ ਜੀਗਣ ਮਹਿ, ਥੀਏ ਅਤੀਮਾ ਗਡ ॥੪੫॥

ਸੰਸਾਰਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਇਹ ਤਲਖ ਤਜਰਬਾ ਦੇਖ ਕੇ ਹੀ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਹਰੇਕ ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਇਹੋ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਰੱਬ ਦਾ ਕੁਰਬ ਹਾਸਲ ਕਰਨਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਿਰ ਨੀਵਾਂ ਕਰਕੇ ਰਹਿ, ਹਰ ਇਕ ਦਾ ਭਲਾ ਲੋਚ, ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਬੁਰੇ ਦਾ ਵੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਭਲਾ ਕਰ ਤੇ ਆਪਣੇ ਮਨ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਵਿਚੋਂ ਉੱਚ ਨਿਵਾਣ ਦੇ ਸਾਰੇ ਟੋਏ-ਟਿੱਬੇ ਢਾਹ ਕੇ ਮੈਦਾਨ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੱਧਰਾ ਕਰ ਤੇ ਫਿਰ ਦੇਖ ਰੱਬ ਦੀ ਰਹਿਮਤ ਤੇਰੇ ਉੱਤੇ ਕਿਵੇਂ ਮੀਂਹ ਵਾਂਗ ਵਰ੍ਹਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀਆਂ ਇਹ ਨਸੀਹਤਾਂ ਹਨ :-

ਫਰੀਦਾ ਥੀਉ ਪਵਾਹੀ ਦਭੁ ॥ ਜੇ ਸਾਈ ਲੋੜਹਿ ਸਭੁ ॥

ਇਕ ਛਿਜਹਿ ਬਿਆ ਲਛਾੜੀਅਹਿ ॥ ਤਾਂ ਸਾਈ ਦੇ ਦਰਿ ਵਾੜੀਅਹਿ ॥੧੬॥

ਫਰੀਦਾ ਮਨੁ ਮੈਦਾਨੁ ਕਰਿ ਟੋਏ ਟਿਬੇ ਲਾਹਿ ॥

ਅਗੈ ਮੂਲਿ ਨ ਆਵਸੀ, ਦੇਜਕ ਸੰਦੀ ਭਾਹਿ ॥੨੪॥

ਫਰੀਦਾ ਬੁਰੇ ਦਾ ਭਲਾ ਕਰਿ, ਗੁਸਾ ਮਨਿ ਨ ਹਢਾਇ ॥

ਦੇਹੀ ਰੋਗੁ ਨ ਲਗਾਈ, ਪਲੈ ਸਭੁ ਕਿਛੁ ਪਾਇ ॥੨੪॥

ਇਕੁ ਫਿਕਾ ਨ ਗਾਲਾਇ, ਸਭਨਾ ਮੈਂ ਸਚਾ ਧਣੀ ॥

ਹਿਆਉ ਨ ਕੈਹੀ ਠਾਹਿ, ਮਾਣਕ ਸਭ ਅਮੋਲਵੇ ॥੧੨੯॥

ਸਭਨਾ ਮਨ ਮਾਣਿਕ, ਠਾਹਣੁ ਮੂਲਿ ਮਚਾਂਗਵਾ ॥

ਜੇ ਤਉ ਪਿਰੀਆ ਦੀ ਸਿਕ, ਹਿਆਉ ਨ ਠਾਹੇ ਕਹੀਦਾ ॥੧੩੦॥

ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਇਕ ਤਿਆਗੀ ਸੂਫੀ ਫਕੀਰ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਇਸਲਾਮਿਕ ਸ਼ਰਹ ਸ਼ਰੀਫ ਦੇ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਏਨੇ ਆਜ਼ਾਦ ਨਹੀਂ ਸਨ । ਇਸਲਾਮ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਾਂਗ ਆਵਾਗਵਨ ਅਥਵਾ ਮਸਲਾਇ ਤਨਾਸੁਖ ਦਾ ਕਾਇਲ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਹਰੇਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਹੋਣ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਰੂਹ ਦਾ ਕਬਰਾਂ ਵਿਚ ਵਾਸਾ ਮੰਨਣਾ ਇਕ ਕੁਦਰਤੀ ਗੱਲ ਹੈ । ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸੇ ਇਸਲਾਮਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦੀ ਮੋਹਰ ਲਗਾਈ ਹੈ ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :-

ਫਰੀਦਾ ਮਹਲ ਨਿਸਖਣ ਰਹਿ ਗਏ, ਵਾਸਾ ਆਇਆ ਤਲਿ ॥

ਗੋਰਾਂ ਸੇ ਨਿਮਾਣੀਆ, ਬਹਸਨਿ ਰੂਹਾਂ ਮਲਿ ॥੯੭॥

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਰੇਕ ਸਾਲ ਰਮਜ਼ਾਨ ਮਹੀਨੇ ਦੀ 27ਵੀਂ ਤਾਰੀਖ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਜਾਗ ਕੇ ਮਨਾਏ ਜਾਂਦੇ ਇਸਲਾਮੀ ਤਿਉਹਾਰ 'ਸਬਿ ਕਦਰ' ਜਾਂ 'ਸਬਿ ਮਿਅਰਾਜ਼' ਨੂੰ ਜਿਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਇਸ ਰਾਤ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਬਰਾਈਲ ਫਰਿਸ਼ਤੇ ਨਾ ਖੁਦਾਵੰਦ ਕਰੀਮ ਦੇ ਮਿਲਾਪ ਲਈ ਅਰਸ਼ਾਂ ਵਲ, ਉਡ ਕੇ ਜਾਣਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਸੰਕੇਤਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਪਮਾਇਆ ਹੈ :-

ਫਰੀਦਾ ਰਾਤ ਕਬੂਰੀ ਵੰਡੀਐ, ਸੁਤਿਆ ਮਿਲੈ ਨ ਭਾਉ ॥

ਜਿਨਾਂ ਨੈਣ ਨੀਂਦ੍ਰਾਵਲੇ ਤਿਨਾਂ ਮਿਲਣੁ ਕੁਆਉ ॥੮੦॥

ਫਰੀਦਾ ਪਿਛਲ ਰਾਤਿ ਨ ਜਾਗਿਓਹਿ, ਜੀਵਦੜੇ ਮੁਇਓਹਿ ॥

ਜੇ ਤੈਂ ਰਬ ਵਿਸਾਰਿਆ, ਤ ਰਬਿ ਨ ਵਿਸਰਿਓਹਿ ॥੧੦੭॥

ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਰੈ ਫੁਲੜਾ, ਫਲ ਭੀ ਪਛਾ ਰਾਤਿ ॥

ਜੇ ਜਾਗਨਿ ਲਹੀਨਿ ਸੇ, ਸਾਈ ਕੰਨੋ ਦਾਤਿ ॥108॥

ਅਧਿਆਤਮ ਜਾਂ ਰੂਹਾਨੀ ਰਹੱਸਵਾਦ ਵਿਚ ਜਗਰਾਤੇ, ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਰ, ਪਿਛਲ ਰਾਤ ਜਾਂ ਪ੍ਰਾਤਕਾਲ ਜਾਗਣ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮੂਢੇਕਤੀ ਨੂੰ, ਚਾਹੇ ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮਜ਼ਹਬ, ਪੀਰ, ਪੈਰੀਬਰ, ਅਵਤਾਰ ਜਾਂ ਮਹਾਂ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਹੋਵੇ, ਹਮੇਸ਼ਾ ਅਧਿਆਤਮਕ ਭਾਵਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸ਼ਰਹ-ਸ਼ਰੀਫ਼ ਦੀਆਂ ਇਕ ਪਾਸੜ ਜਿਹੀਆਂ ਮਜ਼ਹਬੀ ਰੁਚੀਆਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਨਾਮ-ਬਾਣੀ ਦੇ ਬੋਹਿਥ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ (ਪੰਚਮ-ਪਾਤਸ਼ਾਹ) ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬੀੜ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਹੋਰ ਸੰਤਾਂ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਵੀ ਸਨਮਾਨਿਆ ਤੇ ਬੀੜ ਵਿਚ ਉਚਿਤ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ, ਹਮੇਸ਼ਾ ਇਸੇ ਰੂਹਾਨੀਅਤ ਦੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਂਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਇਕ ਦਿਨ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਜਾਗਣਾ, ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਕੇ ਨਾਮ ਬਾਣੀ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨਾ ਜਾਂ ਕਈ ਵੇਰ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਰੀ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਜਾਗ ਕੇ ਰੈਣ ਸਵਾਈ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨਾ ਆਦਿ ਮਰਯਾਦਾ ਮੁੱਢ ਕਦੀਮ ਤੋਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ ਜੋ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸੇ ਦਾ ਨਿਰੋਲ ਆਪਣਾ ਅਸੂਲ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਆਏ ਸ਼ਬਦ-ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਕੁਝ ਵਾਧੂ ਬਾਣੀ ਵੀ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਬਾਣੀ ਕਿਤਨੀ ਹੈ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਸਹੀ ਅਨੁਮਾਨ ਨਹੀਂ ਮਿਥਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਪ੍ਰਮਾਣ ਵਜੋਂ ਅਜਿਹੀ ਵਾਧੂ ਬਾਣੀ ਦਾ ਏਥੇ ਕੇਵਲ ਇਕੋ ਸ਼ਲੋਕ ਦੇਣਾ ਹੀ ਕਾਫੀ ਹੈ :-

ਫ਼ਰੀਦਾ ਅਜ ਕਿ ਕਲ ਕਿ ਚਹੁੰ ਦਿਨੀ, ਓੜਕ ਦਿਨੀ ਦਸੀਂ।

ਏਸ ਸੁਹਾਵੇ ਦੇਸੜੇ, ਨਾ ਹੋਵਹਿਗੇ ਅਸੀਂ। ('ਸਿਯਰੁਲਅਕਤਾਬ' ਵਿਚੋਂ)

ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਕੁਝ ਕੁ ਨਾਮ

'ਸਿਯਰੁਲਅਕਤਾਬ' ਵਿਚ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਇਕ ਸੌ ਇਕ ਨਾਮ ਦਿਤੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਥੇ ਅਸੀਂ ਕੁਝ ਕੁ ਨਾਮ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ :-

ਖਾਜਾ ਫ਼ਰੀਦ	ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ	ਮਖ਼ਦੂਮ ਫ਼ਰੀਦ
ਮੋਲਾਨਾ ਫ਼ਰੀਦ	ਹਾਜੀ ਫ਼ਰੀਦ	ਸ਼ਾਹ ਫ਼ਰੀਦ
ਦਰਵੇਸ਼ ਫ਼ਰੀਦ	ਫ਼ਕੀਰ ਫ਼ਰੀਦ	ਆਜਿਸ਼ ਫ਼ਰੀਦ
ਹਮੀਦ ਫ਼ਰੀਦ	ਹਾਮਿਦ ਫ਼ਰੀਦ	ਕਾਮਿਲ ਫ਼ਰੀਦ
ਆਬਿਦ ਫ਼ਰੀਦ	ਜਾਹਿਦ ਫ਼ਰੀਦ	ਆਲਿਮ ਫ਼ਰੀਦ
ਸ਼ਾਕਿਰ ਫ਼ਰੀਦ	ਸਾਬਿਰ ਫ਼ਰੀਦ	ਸਾਲਿਕ ਫ਼ਰੀਦ
ਖ਼ਾਲਿਸ ਫ਼ਰੀਦ	ਮੁਖਲਿਸ ਫ਼ਰੀਦ	ਆਸ਼ਿਕ ਫ਼ਰੀਦ
ਗੋਸ ਫ਼ਰੀਦ	ਵਲੀ ਫ਼ਰੀਦ	ਕੁਤਬ ਫ਼ਰੀਦ
ਸ਼ਕਰ ਗੰਜ ਫ਼ਰੀਦ	ਸ਼ਕਰਬਾਰ ਫ਼ਰੀਦ	ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ
ਹਬੀਬ ਫ਼ਰੀਦ	ਅਜੀਜ਼ ਫ਼ਰੀਦ	ਸੂਫੀ ਫ਼ਰੀਦ

ਇਹ ਨਾਮ ਹਜ਼ਰਤ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦੁਦੀਨ ਸ਼ਕਰਗੰਜ ਦੇ ਨਾਮ ਲੇਵਾ ਤੇ ਸਾਰੇ ਸਿਦਕਵਾਨਾਂ, ਮੁਰੀਦਾਂ, ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਲਈ ਇੱਛਾ-ਪੂਰਕ ਅਤੇ ਲੋਕ ਪਰਲੋਕ ਦੀਆਂ ਸਗਲੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹਨ।

ਫਰੀਦ-ਧਾਰਾ — ਇਕ ਵਿਵੇਚਨ

- ਡਾ. ਕੁਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਕਾਂਗ

ਇਸ ਵਾਰ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਸਰਬ ਹਿੰਦ ਲੇਖਕ ਕਾਨਫਰੰਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋ. ਸੇਖੋਂ ਨੇ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਨੂੰ 'ਪ੍ਰਤਿਗਾਮੀ' ਆਖਿਆ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਇਸ ਕਥਨ ਤੇ ਮੈਂ ਕਿੰਤੂ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਸ ਬਾਰੇ ਪੁਨਰ ਚਰਚਾ ਦੀ ਹਾਲੇ ਵੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਅੱਜ ਦਾ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਆਲੋਚਕ ਜਦੋਂ 12ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਕਵੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤਿਗਾਮੀ ਆਖਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਇਹ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਦੋਂ ਅੱਜ ਵਰਗੀ ਭੌਤਕਵਾਦੀ ਸੂਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਣਪੀ। ਹਰ ਯੁਗ ਵਿਚ ਕੁਝ ਚਿੰਤਕ ਜਨਮ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਤੋਂ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਉਹ ਆਪਣੀ ਸਮਰੱਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਅੰਨ੍ਹੇਰਿਆਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਬੇਸ਼ਕ ਕੋਈ ਵਿਗਿਆਨਕ ਧਾਰਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਪਰ ਇਕ ਪ੍ਰਜਵਤ ਜਜ਼ਬਾ ਜ਼ਰੂਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਰਗੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਤੇ ਲੱਖਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਰਲਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਸੁਧਾਰ, ਪ੍ਰਗਤੀ ਜਾਂ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦਾ ਇਹ ਜਜ਼ਬਾ ਜ਼ਰੂਰ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤਿਗਾਮੀ ਜਾਂ ਪਿਛਾਹ-ਖਿਚੂ ਆਖ ਕੇ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰ ਕਰੇ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਨਿਰਾਦਰ ਕਰ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੇ ਸਮੇਂ (12 ਵੀਂ ਸਦੀ 13ਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਅੱਧ) ਮਨੁੱਖੀ ਸੋਚ ਇਕ ਪੜਾਅ ਤੇ ਪਹੁੰਚੀ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਅਦ੍ਰਿਤਵਾਦ ਹੀ ਇਕ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਇਕ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਸਾਮੰਤਵਾਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਆਪਣੇ ਪੂਰੇ ਜੇਬਨ ਉਤੇ ਸੀ, ਧਰਮ ਦੇ ਕਰਮ ਕਾਂਡਾਂ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਭਟਕਾ ਰੱਖਿਆ ਸੀ — ਭਾਰਤ ਦੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਹਾਰ ਦਾ ਜਜ਼ਬਾ ਇੰਨਾ ਡੂੰਘਾ ਧਸ ਚੁਕਾ ਸੀ ਕਿ ਭਾਂਜਵਾਦ (Escapism) ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਧਾਰਮਿਕ ਸਾਧਨ ਬਣਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਸਾਰਾ ਜੋਗੀ ਪੰਥ ਭਾਂਜਵਾਦ ਦੀ ਘਿ੍ਣਿਤ ਮਿਸਾਲ ਹੈ। ਜੋ ਲੋਕ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੋਂ ਭਜਦੇ ਸਨ ਤੀਵੀਂ (ਜੋ ਮਾਂ, ਭੈਣ, ਪਤੀ, ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਤੇ ਸਭ ਕੁਝ ਹੈ) ਨੂੰ ਵਿਸ਼ ਦੀ ਗੰਦਗੀ ਆਖਦੇ ਸਨ, ਫਰਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਭਜ ਕੇ ਜੰਗਲਾਂ ਤੇ ਪਹਾੜਾਂ ਦੀਆਂ ਨੁਕਰਾਂ ਵਿਚ ਲੁਕਣਾ, ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਕੌਮੀ ਹਾਰ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਤੰਤਰਵਾਦੀ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਧੋਖਾ ਸਨ। ਇਸਦਾ ਵਾਧਾ ਇਹ ਕਿ ਸਵਰਨਜਾਤੀਥਤਾ ਅਤੇ ਪੰਡਤਵਾਦ ਹਿੰਦੂ ਕੌਮ ਨੂੰ ਜੋਕੇ ਵਾਂਗ ਚਮੜੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਕੌਮ ਦੀ ਕੌਮ ਜਜ਼ੀਆ ਟੈਕਸ ਦੇਂਦੀ ਸੀ — ਇਸ ਪਤਨ ਸਮੇਂ ਜੇ ਕੋਈ ਫਰੀਦ ਜਨਮਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਪ੍ਰਤਿਗਾਮੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ।

ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਯਾਦ ਰਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦ੍ਰਿੜਵਾਦੀ ਭੌਤਿਕਵਾਦ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਵਾਦੀ ਭੌਤਿਕਵਾਦ ਅਨੁਸਾਰ, ਮਾਰਕਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ, ਸਮੇਂ ਦਾ ਭਲਾ ਚਾਹੁਣ ਵਾਲੇ ਚਿੰਤਕ ਸਾਡੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਧਾਰਾ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਅੰਗ ਹਨ। ਮਾਰਕਸ ਦੀ ਕਾਢ ਕੱਢਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਅੱਜ ਦਾ ਮਨੁੱਖ ਜੋ ਇਹ ਪੁਛੇ ਕਿ ਉਦੋਂ ਬਿਜਲੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਵਰਤੀ, ਤਾਂ ਇਹ ਨਾਵਾਜਬ ਹੋਵੇਗਾ। ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਆਰਥਿਕ ਚੇਤਨਤਾ ਅੱਜ ਦੀ ਪਣਪੀ ਸੂਝ ਹੈ, ਪਰ ਜੇ ਕੋਈ ਪੁਰਾਣਾ ਕਵੀ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਆਰਥਕ ਲੋਟੂਆਂ ਤੇ ਸਿੱਧਾ ਪ੍ਰਹਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਪਰ ਆਪਣੀ ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਵੀ ਉਹ ਸਾਡੇ ਸਤਿਕਾਰ ਦਾ ਪਾਤਰ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ :-

“ਫਰੀਦਾ ਇਕਨਾ ਆਟਾ ਅਗਲਾ ਇਕਨਾ ਨਾਹੀ ਲੋਣ ॥

ਅਗੈ ਗਏ ਸਿੰਵਾਪਸਨ ਚੋਟਾਂ ਖਾਸੀ ਕਉਣੁ” ॥੪੪॥

ਉਪਰੋਕਤ ਸ਼ਲੋਕ ਦੇ ਅਰਥ ਬੇਸ਼ਕ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਹਨ ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਭੁੱਖ ਦਾ ਚਿਤਰ ਉਘੜਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਸਮਾਜ ਉਤੇ ਆਏ ਦਿਨ ਹਮਲੇ ਹੋਣ ਤੇ ਪਠਾਣ ਸੁਲਤਾਨਾਂ ਦੀ ਬੇਰਹਿਮੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਟੁੱਟ ਅੰਗ ਬਣ ਜਾਵੇ, ਉਥੋਂ ਸਦੀਵੀ ਭੁੱਖ ਅਤੇ ਪੈਸੇ ਦੀ, ਵਿਰਸੇ ਵਿਚੋਂ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਕਾਣੀ ਵੰਡ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਿਸੇ ਮਰਮ-ਸਪਰਸ਼ੀ ਕਵੀ ਨੂੰ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ :-

“ਜਿਨ੍ਹਾ ਖਾਧੀਆਂ ਚੋਪੜੀਆਂ
ਘਣੇ ਸਹਿਣਗੇ ਦੁੱਖ।”

ਤਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ‘ਚੋਪੜੀਆਂ’ ਸ਼ਬਦ ਐਸ਼ਪਰਸਤੀ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਕਿਰਤ ਨੂੰ ਲੁੱਟ ਕੇ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਫਰੀਦ ਅਜੇਹੇ ਸ਼ੋਸ਼ਨਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਰੱਖੀ ਭੇ ਦੇਂਦਾ ਹੈ, ਅੱਜ ਦਾ ਚਿੰਤਕ ਮਨੁੱਖ-ਪਿਆਰ ਤੇ ਮਨੁੱਖ-ਬਰਾਬਰੀ ਦਾ ਮੰਤਕ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਦਾ ਚਿੰਤਕ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਐਸ਼ਪਰਸਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਫਰੀਦ ਦਾ ਕੁੱਲ ਜੀਵਨ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਚਲਾਈ ਹੋਈ ਸੰਸਥਾ ਸ਼ਾਦਗੀ ਤੇ ਸੁੱਚਤਾ ਦਾ ਅਨੂਪਮ ਨਮੂਨਾ ਸੀ। ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਤੋਂ ਹੀ ਗੁਰੂ ਸੰਪਰਦਾ ਨੇ ਲੰਗਰ ਚਲਾਉਣ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਲਿਆ, ਪਹੁਲ ਛਕਾਉਣ ਦੀ ਰੀਤ ਨੂੰ, ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਨਵਾਂ ਰੂਪ ਦੇ ਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾਉਣ ਦੀ ਰੀਤ ਤੋਰੀ। ਸੇਵਾ, ਨਿਤਨੇਮ, ਸਤਿਸੰਗ ਇਹ ਸਭ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੇ ਡੇਰੇ ਪਾਕਪਟਣ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਮਰਯਾਦਾ ਦਾ ਅਨਿਖੜ ਅੰਗ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਪ੍ਰੋ. ਸੇਖੋਂ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਉਚਾਨ ਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਆਖਦਾ ਹੈ ਪਰ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤਿਗਾਮੀ ਆਖਦਾ ਹੈ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਸ੍ਰੈ-ਵਿਰੋਧੀ ਗੱਲਾਂ ਹਨ।

ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਭਾਂਤੋਂ ਭਾਂਤੀ ਦੇਵ-ਪੂਜਾ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਕੇਵਲ ਇਕ ਇਕਾਈ (absolute unity) ਜਾਂ ਦ੍ਰਿੜਵਾਦ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜਾਉਣਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਇਕ ਨਰੋਆ ਵਿਚਾਰ ਸੀ। ‘ਇਕ ਔਲਾ’ -- “ਇਕ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ” ਸਾਡਾ ਸਿਰਜਨਹਾਰ ਹੈ ਮਨੁੱਖ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਕੋਈ ਭੇਦ ਨਹੀਂ, ਸਭ ਵਿਚ ਉਸਦਾ ਨੂਰ ਹੈ, ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਦੁੱਖ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ ਔਲਾ ਨੂੰ ਦੁੱਖ ਦੇਣਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਖਲਕ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਨਾ ਅਸਲ ਬੰਦਗੀ ਹੈ :-

1. “ਸਭਨਾ ਮਨ ਮਾਣਿਕ ਠਾਹਣੁ ਮੂਲਿ ਮਚਾਂਗਵਾ ॥
ਜੇ ਤਉ ਪਿਰੀਆ ਦੀ ਸਿਕ ਹਿਆਉ ਨ ਠਾਹੇ ਕਹੀਦਾ” ॥੧੩੦॥
2. ਫਰੀਦਾ ਖਾਲਕੁ ਖਲਕ ਮਹਿ, ਖਲਕ ਵਸੈ ਰਬ ਮਾਹਿ ॥
ਮੰਦਾ ਕਿਸ ਨੋ ਆਖੀਐ, ਜਾਂ ਤਿਸੁ ਬਿਨੁ ਕੋਈ ਨਾਹਿ ॥੨੪॥

ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਲੇਖਕ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝ ਕੇ, ਯਥਾ ਸ਼ਕਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁਲਝਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੁੰਦਵਾਦੀ ਭੌਤਿਕਵਾਦ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਇਕ ਲੰਬੀ ਲੜਾਈ ਲੜੀ ਹੈ, ਪਰ ਜਿਹੜਾ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਕਰਮਸ਼ੀਲ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਔਖ-ਪ੍ਰੇਮ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੇ ਗੁਰਮਤ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ,

1. ਸ੍ਰੀ ਪਰਸ ਰਾਮ ਚਤੁਰਬੇਦੀ : ਇਥਨ ਅਰਬੀ ਹਲਾਜ਼ ਅਤੇ ਜਾਮੀ ਆਦਿ ਪ੍ਰਭੁਤਾਸ਼ਾਲੀ ਸੂਫੀਆਂ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਈਸ਼ਵਰ ਕੇਵਲ ਸੁਖ ਸਰੂਪ ਜਾਂ ਸੌਤਾ ਮਾਤਰ ਨਿਰਗੁਣ ਅਤੇ ਨਿਰਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੈ। ਇਹ ਉਸਦਾ ਅਪ੍ਰਗਟ ਰੂਪ ਹੈ ਜੋ ਅਪ੍ਰਗਟ ਅਤੇ ਅਵਰਣਨੀਯ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਨਿਰਪੱਖ (absolute) ਵੀ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

ਭਾਰਤੀ ਸਥਿਤੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਬਹੁਤ ਕਰਮਸ਼ੀਲ ਸੀ। ਬੇਸ਼ਕ ਇਸ ਧਾਰਾ ਦਾ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਸੰਕਲਪ ਆਧੁਨਿਕ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੂੰ ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਅਨੁਕੂਲ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦਾ ਪਰ ਫਰੀਦ ਦੀ ਸਮਾਜਕ ਚੇਤਨਤਾ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਯੋਰਪੀ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀਆਂ ਅਤੇ ਫਰੀਦ ਵਰਗੇ ਭਾਰਤੀ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀਆਂ ਵਿਚ ਢੇਰ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਯੋਰਪ ਦੇ ਯੂਰੋਪੀਅਨ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਦੇ ਪਾਜ ਉਘੇੜੇ ਹਨ ਪਰ ਇਹ ਧਾਰਾ ਫਰੀਦ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਰਗੇ ਸੁਚੇਤ ਭਗਤ ਕਵੀਆਂ (ਕਬੀਰ ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ) ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੇ ਜ਼ਰਾ ਵੀ ਜ਼ਰਬ ਨਹੀਂ ਲਾਉਂਦੀ। ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਨੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਜ਼ਖਮਾਂ ਤੇ ਮਰਹਮ ਲਗਾਈ ਹੈ।

ਫਰੀਦ ਦੀ ਇਸਲਾਮੀ ਕੱਟੜਤਾ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਜ਼ਰੂਰ ਖਟਕਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਡਾ. ਲਾਜਵੰਤੀ ਨੇ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :-

"It clearly indicates that he belonged to the orthodox school."

ਉਹ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਰੂੜੀਵਾਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ :-

1. ਉਠ ਫਰੀਦਾ ਉਜੂ ਸਾਜਿ ਸੁਬਹ ਨਿਵਾਜ ਗੁਜਾਰਿ ॥
ਜੋ ਸਿਰ ਸਾਂਈ ਨਾ ਨਿਵੈ ਸੇ ਸਿਰੁ ਕਪਿ ਉਤਾਰਿ ॥੨੧॥
2. ਫਰੀਦਾ ਬੇਨਿਵਾਜਾ ਕੁੱਤਿਆ ਇਹ ਨ ਭਲੀ ਰੀਤ ॥
ਕਬਹੀ ਚਲਿ ਨ ਆਇਆ ਪੰਜੇ ਵਖਤ ਮਸੀਤਿ ॥੨੦॥

ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮੀ ਮਤ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹਿਤ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਦੀ ਸਾਦਗੀ ਅਤੇ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਪੀਲ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਸਾਹਵੇਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਨਿਮਨ ਜਾਤੀ ਦੇ ਅਨਗਿਣਤ ਲੋਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣ ਗਏ, ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਰਾਜਪੂਤ ਰਾਣੇ ਵੀ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਹੱਥੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣੇ। 'ਤਾਰੀਖਿ ਝੰਗ ਸਿਆਲ' ਦੇ ਕਰਤਾ ਮੱਲਵੀ ਚੇਲਾ ਨੂਰ ਮੁਹੰਮਦ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀਰ ਦਾ ਵਡਕਾ ਰਾਇ ਸਿਆਲ ਵੀ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਹੱਥੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਿਆ, ਉਹ ਜੌਨਪੁਰ ਦਾ ਰਾਜਪੂਤ ਸਰਦਾਰ ਸੀ। ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਵਰਗੇ ਸੂਫੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਇਸ ਕਰਾਮਾਤ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਹੀ ਜਾਦੂ ਨਾਥ ਸਰਕਾਰ ਵਰਗੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਆਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮ "ਤਲਵਾਰ ਨਾਲ ਘੱਟ ਅਤੇ ਸੂਫੀ ਤੇ ਤਾਜ਼ਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋਇਆ।"

ਉਸ ਦੇ ਇਸਲਾਮੀ ਰੂੜੀਵਾਦ ਕਾਰਨ ਅਸੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਅਤੇ ਬੁਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਵਰਗਾ ਬੇਬਾਕ ਸੂਫੀ ਨਹੀਂ ਆਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਸੂਫੀ ਮਤ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਸਟੇਜ ਸ਼ਰੀਅਤ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਫਨਾ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਤੇ ਪੁਜ ਚੁਕਾ ਸੀ ਪਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਹ ਪਹਿਲੀ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਸੂਫੀ ਸੀ। ਇਹ ਸੂਫੀ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਦੌਰ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ 'ਸ਼ਰੀਅਤ' ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੂਲ-ਆਧਾਰ ਸੀ, ਉਸ ਦੀ ਕੱਟੜ-ਪਾਲਨਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਰਮ-ਧਰਮ ਸੀ, ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਈਰਾਨ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਇਸ ਦਾ ਸਰੂਪ ਬਦਲ ਗਿਆ। ਨਵੇਂ ਸੂਫੀ ਫਕੀਰਾਂ ਨੇ ਧਾਰਮਿਕ ਕੱਟੜਤਾ (ਸ਼ਰੀਅਤ) ਤੋਂ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰ ਦਿਤੀ। ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਇਕਸੁਰਤਾ ਇਕਮਿਕਤਾ ਤੇ ਅੰਦਰ ਬਾਹਰ ਏਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਫਲਸਫਾ ਪ੍ਰਾਪਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਅਜਿਹੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਬਾਹਰਲੇ ਓਢਣਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਵਾਧੂ ਜਾਪਦੀ ਸੀ। ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਹੀ ਸੂਫੀ ਮਤੀਆਂ ਤੇ ਇਸਾਈ ਬੋਧ, ਵੇਦਾਂਤ ਆਦਿਕ ਬਾਹਰਲੇ ਮੱਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਨਾਮ ਰਚਾ, ਆਪਾ-ਭੇਟ ਮਸਤੀ ਤੇ ਰਹੱਸਵਾਦ ਸੂਫੀਆਂ ਦੇ ਮੁੱਖ ਸਾਧਨ ਹੋ ਗਏ।

1. Punjabi Sufi Poets p.5

(ਇਥੇ ਇਹ ਦਸ ਦੇਣਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਡਾ. ਲਾਜਵੰਤੀ ਨੇ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਨੂੰ ਫਰੀਦ ਸ਼ਾਨੀ (ਪੰਦਰਵੀਂ ਸਦੀ) ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਸ ਕੇ ਬਹੁਤ ਗ਼ਲਤ ਫ਼ਹਿਮੀਆਂ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ।)

ਇਹ 'ਤਰੀਕਤ' ਵੀ ਕੋਈ ਅੰਤਿਮ ਮੰਜ਼ਿਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦੀ, ਅੰਤਿਮ ਮੰਜ਼ਿਲ ਮਾਰਫਤ ਹਕੀਕਤ ਵਾਲੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਆਪਣੀ 'ਅਹ' ਦੀ ਕੋਈ ਸੁਰਤੀ ਨਹੀਂ। ਉਸੇ ਦੀ ਮਸਤੀ ਨਚਣਾ ਗਾਉਣਾ ਤੇ ਮਖਮੂਰ ਰਹਿਣਾ ਇਸ਼ਟ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਸਭ ਕੁਝ ਉਸ ਦਾ ਹੈ। ਆਪਾ ਉਸ ਵਿਚ ਸਮਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਆਪਣੀ ਬੁੱਕਲ ਵਿਚ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਨਮਾਜ਼ਾਂ ਰੋਜ਼ੇ ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਜਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਤਰੀਕਾ (ਤਰੀਕਤ) ਫਜ਼ੂਲ ਜਾਪਦਾ ਹੈ।

ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਪਹਿਲੀ ਭਾਂਤ ਦਾ ਸੂਫੀ ਹੈ, ਸਰਾ ਉਸਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਹੈ, ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਨ ਨੂੰ ਉਹ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਫਰਜ਼ ਸਮਝਦਾ ਹੈ, ਪੰਜੇ ਵਕਤ ਮਸੀਤ ਜਾਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਫਰੀਦ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਇਕ ਸਾਧਨਾ ਹੈ ਉਸਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵੀ ਇਸੇ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਡਾ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਕਰਦੇ ਹਨ :—

“ਮੇਰੀ ਸੀਮਤੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦਰਵੇਸ਼ ਤਾਂ ਸਨ ਪਰ ਪੂਰਿਆਂ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਸੂਫੀ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਜੇ ਸੂਫੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਹੀਏ ਵੀ ਤਾਂ ਪਹਿਲੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੜਾ ਦੇ ਸੂਫੀ ਸਨ, ਜਿਸ ਪੜਾ ਤੇ ਪੁਜਣ ਲਈ ਤਪ, ਨਫਸਕੁਸੀ ਅਤੇ ਸ਼ਰੀਅਤ ਦੀ ਪਾਬੰਦੀ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਲੋੜ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਲਾਮ ਨੂੰ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ, ਬਾਜੀਦ ਆਦਿ ਦੇ ਕਲਾਮ ਨਾਲ ਮਿਲਾਇਆਂ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦੁਆਨੀ ਪ੍ਰੇਮ ਭਗਤੀ ਯੋਗ, ਵੇਦਾਂਤ ਆਦਿ ਦਾ ਵਰਨਣ ਨਾ ਕਰਨਾ ਹੀ ਉਚਿਤ ਸਮਝਿਆ। ਮਸਤੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਅਜੇ ਦੂਰ ਸੀ ਸ਼ਰੀਅਤ ਨਾਲ ਅਜੇ ਝੋਡਾਂ ਕਰਨ ਦੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਹੀਂ, ਰੱਬ ਕੋਲੋਂ ਡਰ ਅਜੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਅਜੇ ਲੀਲ੍ਹਾ ਤੇ ਹੱਸਣ ਖੇਡਣ ਦੀ ਬਾਜ਼ੀਗਾਹ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ .....।”

(ਮੁਖਬੰਦ “ਫਰੀਦ ਦਰਸ਼ਨ”)

(ਪ੍ਰੋ. ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ) ਵਿਚ - ਪੰਨਾ 2-3

ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਧਾਰਾ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਦੇਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਪਹਿਲਾ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨੈਤਿਕਤਾ (Ethics) ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ। ਐਥਿਕਸ (Ethics) ਸਦਾਚਾਰ, ਚੱਜ ਆਚਾਰ ਜਾਂ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦਾ ਭਾਵ ਮਨੁੱਖੀ ਚਲਣ, ਚੰਗੇ ਆਚਰਣ ਜਾਂ ਨੇਕ ਆਦਤ ਵਿਚ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਐਥਿਕਸ, ਯੂਨਾਨੀ (Ethikos, ethics) ਧਾਤੂ ਤੋਂ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਅਰਥ ਰਿਵਾਜ ਤੇ ਚਲਣ ਦੇ ਹਨ। ਮੈਕੈਨਸੀ (Manuals of Ethics) ਇਸ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਚਲਣ ਦੀ ਚੰਗਿਆਈ ਜਾਂ ਅਛਾਈ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਦਸਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਚਲਣ ਜਾਂ ਆਚਾਰ ਦਾ ਅਜੇਹਾ ਆਮ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਕਾਜਾਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਜਾਂ ਗਲਤ ਅਥਵਾ ਚੰਗੇ ਜਾਂ ਮੰਦੇ ਹੋਣ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਮਾਜ, ਰਿਵਾਜ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਰਹ-ਰੀਤੀਆਂ ਨਾਲ ਹੈ। ਇਸੇ ਨੂੰ ਸਦਾਚਾਰਕ ਦਰਸ਼ਨ (Moral Philosophy) ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 'Morals' ਲਾਤੀਨੀ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਰੂਪ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਅਰਥ ਵੀ 'ਆਦਤ' ਤੇ 'ਰਿਵਾਜ' ਦੇ ਹਨ ਭਾਵ ਜਿਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ 'ਸਹੀ' ਤੇ 'ਚੰਗੇ' ਨਾਲ ਹੋਵੇ। (Right Conduct) ਤੋਂ ਵੀ ਮੁਰਾਦ 'ਕਿਸੇ ਨੇਮ ਜਾਂ ਸਿਧਾਂਤ' ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਣ ਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਵਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਨਤੀਜੇ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਚੰਗੇ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।

ਚੰਗਿਆਈ ਦਾ ਭਾਵ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਚੰਗੇ ਸਾਧਨ ਤੋਂ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਉਹ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਚੰਗੀ ਹੋਵੇ ਕਿਉਂ ਜੋ Summan Bonum, ਜਾਂ Supreme good ਦਾ ਮਤਲਬ ਵੀ Supreme end, at which we aim ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਚੰਗਿਆਈ ਕਿਸੇ ਚੰਗੇ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਜਾਂ ਆਦਰਸ਼ ਲਈ ਲਾਭਦਾਇਕ ਹੋਵੇ। ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਨਿਯਮ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਲਈ ਸਦਾਚਾਰ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਚਲਣ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ

ਸੰਬੰਧਿਤ ਨਹੀਂ ਜਿੰਨਾ ਉਸਦੇ ਚੰਗੇ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਨਾਲ ਅਤੇ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਹਮੇਸ਼ਾ ਉੱਚਤਮ ਚੰਗਿਆਈ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਠੀਕ ਤੇ ਸਹੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਚਲਣ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। Ethics ਸੋਚਣ ਤੇ ਨਿਸ਼ਚਾ ਕਰਨ ਨੂੰ ਅੱਖਾਂ ਓਹਲੇ ਨਹੀਂ ਰਖ ਸਕਦੀ। ਮਨੁੱਖੀ ਚਲਣ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਸਮਾਜਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਮਲ ਆਪਣੀ ਸਦਾਚਾਰਕ ਮਹੱਤਤਾ, ਸਾਡੇ ਪਰਸਪਰ ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦਾ ਸਦਾਚਾਰ (ਨੈਤਿਕਤਾ) ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਸਰਬ-ਵਿਆਪੀ ਤੇ ਸਰਬਕਾਲੀ ਹੈ। ਬੇਸ਼ਕ ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਨਾਸਮਾਨਤਾ (ਮੌਤ) ਦਾ ਭੇ ਦੋਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨੇਕੀਆਂ ਵਲ ਪ੍ਰੇਰਦਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਨਾਸਮਾਨਤਾ ਦੀ ਚੇਤਾਵਨੀ ਵਿਚ ਨਿਸ਼ਕਰਮਤਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਕਰਮਸ਼ੀਲਤਾ ਹੈ। ਉਸਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਲੇਖਕ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੋਂ ਨਫਰਤ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :—

“ਭਿਜਉ ਸਿਜਉ ਕੰਬਲੀ ਅਲਹ ਵਰਸਉ ਮੇਹੁ ॥

ਜਾਇ ਮਿਲਾ ਤਿਨਾ ਸਜਣਾ ਤੁਟਉ ਨਾਹੀ ਨੇਹੁ ॥੨੫॥

ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇੰਜ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ :—

“ਹਸੰਦਿਆਂ ਖੇਲੰਦਿਆਂ ਪਹਿਨੰਦਿਆਂ ਖਾਵੰਦਿਆਂ ਵਿਚੇ ਹੋਵੈ ਮੁਕਤਿ ॥

ਇਸ ਸਦਾਚਾਰ ਤੋਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਪਿਆਰ ਝਲਕ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕਾਮ, ਕੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ ਤੇ ਹੰਕਾਰ ਦੀ ਅਤਿ ਵਰਤੋਂ ਹੀ ਸਾਨੂੰ ਗਲਤ ਮਾਰਗ ਵਲ ਲਿਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਂਜ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੁਯੋਗ ਵਰਤੋਂ ਮਨੁੱਖ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਫਰੀਦ ਦੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਨੈਤਿਕ ਸੰਕਲਪ ਹਰ ਯੁਗ ਵਿਚ ਅਮਰ ਰਹਿਣਗੇ :—

1. ਫਰੀਦਾ ਜੋ ਤੈ ਮਾਰਨਿ ਮੁਕੀਆਂ, ਤਿਨਾ ਨ ਮਾਰੇ ਘੁੰਮਿ ॥
ਆਪਨੜੈ ਘਰਿ ਜਾਈਐ ਪੈਰ ਤਿਨਾ ਦੇ ਚੁੰਮਿ ॥੭॥
2. ਫਰੀਦਾ ਖਾਕੂ ਨ ਨਿੰਦੀਐ ਖਾਕੂ ਜੇਡੁ ਨ ਕੋਇ ॥
ਜੀਵਦਿਆ ਪੈਰਾ ਤਲੈ ਮੁਇਆ ਉਪਰਿ ਹੋਇ ॥੧੭॥
3. ਫਰੀਦਾ ਜਾ ਲਬੁ ਤ ਨੇਹੁ ਕਿਆ ਲਬੁ ਤ ਕੂੜਾ ਨੇਹੁ ॥
ਕਿਚਰੁ ਝਤਿ ਲੰਘਾਈਐ ਛਪਰਿ ਤੂਟੈ ਮੇਹੁ ॥੧੮॥
4. ਫਰੀਦਾ ਜੇ ਮੈ ਹੋਦਾ ਵਾਰਿਆ ਮਿਤਾ ਆਇੜਿਆਂ ॥
ਹੋੜਾ ਜਲੈ ਮਜੀਠ ਜਿਉ ਉਪਰ ਅੰਗਾਰਾ ॥੨੨॥
5. ਫਰੀਦਾ ਲੋੜੈ ਦਾਖ ਬਿਜਉਰੀਆ ਕਿਕਰਿ ਬੀਜੈ ਜਟੁ ॥
ਹੰਢੈ ਉਂਨ ਕਤਾਇਦਾ ਪੈਧਾ ਲੋੜੈ ਪਟੁ ॥੨੩॥
6. ਫਰੀਦਾ ਮੈ ਭੋਲਾਵਾ ਪਗ ਦਾ ਮਤੁ ਮੈਲੀ ਹੋਇ ਜਾਇ ॥
ਗਹਿਲਾ ਰੂਹੁ ਨ ਜਾਣਈ ਸਿਰ ਭੀ ਮਿਟੀ ਖਾਇ ॥੨੬॥
7. ਫਰੀਦਾ ਬਾਰਿ ਪਰਾਇਐ ਬੈਸਣਾ ਸਾਂਈਂ ਮੁੜੈ ਨ ਦੇਹਿ ॥
ਜੇ ਤੂ ਏਵੈ ਰਖਸੀ ਜੀਉ ਸਰੀਰਹੁ ਲੇਹਿ ॥੪੩॥

ਅਜਿਹੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਖਿਆਲ ਉਸ ਦੀ ਹਰ ਪੰਗਤੀ ਵਿਚੋਂ ਲੱਭੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦਾ ਰਿਣੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਸਾਡੇ ਸਦਾਚਾਰ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਦਿਤੀ ਕਿ ਅੱਜ ਤਕ ਅਸੀਂ ਇਸ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੀ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ।

ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਬਿੰਬ

- ਡਾ. ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ

ਬਿੰਬ-ਵਿਧਾਨ ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਵਿ ਦਾ ਮੁੱਖ ਲੱਛਣ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਬਿੰਬ ਯੋਜਨਾ ਤੇ ਏਨਾ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸਦਾ ਮਹੱਤਵ ਇਸ ਕਦਰ ਜਾਣਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਕਈ ਪੱਛਮੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ ਬਿੰਬਵਾਦ ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਲਾਇਆ। ਇਜ਼ਰਾ ਪਾਉਂਡ ਨੇ ਤਾਂ ਏਥੋਂ ਤਕ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਇਕ ਬਿੰਬ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਵੱਡੇ ਆਕਾਰ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨਾਲੋਂ ਚੰਗੇਰਾ ਹੈ।¹ ਲੀਵਿਸ ਨੇ ਹਰੇਕ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਇਕ ਬਿੰਬ ਕਿਹਾ ਹੈ।² ਹੁਣ ਵੀ ਕਾਵਿ ਤਕਨੀਕ ਨੂੰ ਪੁਰਾਤਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਅਰੰਭਕ ਕਾਵਿ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚੋਂ ਲੱਭਣਾ ਅਨੁਚਿਤ ਜਾਪੇਗਾ ਪਰ ਇਹ ਗੱਲ ਵੀ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਹਰੇਕ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਬਿੰਬ-ਯੋਜਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਹਰੇਕ ਬਿੰਬ ਇਕ ਯੋਜਨਾ ਹੈ।³ ਭਾਵੇਂ ਪੁਰਾਤਨ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਬਿੰਬ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਇਸ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ, ਜਿਵੇਂ ਆਧੁਨਿਕ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਬਿੰਬ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਵੀ ਪਹਿਲੇ ਕਵੀ ਪਰਿਚਿਤ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਪਰ ਉਦੋਂ ਇਸਦਾ ਰੂਪ ਅਪ੍ਰਸਤੁਤ ਵਿਧਾਨ ਸੀ। ਕਵੀ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਜਾਂ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਲਈ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਕਾਵਿ-ਕੋਸ਼ਲਤਾ ਇਸੇ ਤਕਨੀਕ ਵਿਚ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਕਵੀ ਆਪਣੇ ਭਾਵ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਸਿਧੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਹਿੰਦਾ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਕਵੀ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਨੂੰ ਇਸ ਕਲਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝਿਆ ਕਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵੇਖੇ, ਸੁਣੇ ਵਰਤੇ ਜਾਂ ਮਾਣੇ ਜੀਵਾਂ ਜਾਂ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਕ੍ਰਿਤੀ ਜਾਂ ਸੁਭਾਵ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਸਮਾਨਰਥੀ ਬਣਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਇਕ ਤਾਂ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਕਵਿਤਾ ਕਲਾਮਈ ਬਣ ਜਾਂਦੀ। ਅਚਾਰੀਆ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਸ਼ੁਕਲ ਦਾ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਪਹਿਲੀ ਕਵਿਤਾ ਤੇ ਵੀ ਚੁਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਅਰਥ ਗ੍ਰਹਿਣ ਮਾਤ੍ਰ ਨਾਲ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਚਲਦਾ, ਬਿੰਬ-ਗ੍ਰਹਿਣ ਮਾਤ੍ਰ ਨਾਲ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਚਲਦਾ, ਬਿੰਬ-ਗ੍ਰਹਿਣ ਲਈ ਵੀ ਉਸ ਵਾਸਤੇ ਅਵੱਸ਼ਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।⁴

ਕਵੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਾਠਕਾਂ ਜਾਂ ਸ੍ਰੋਤਿਆਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝਿਆ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਅਜਿਹਾ ਮਾਧਿਅਮ ਲਭਦਾ ਹੈ, ਅਜਿਹੀ ਸਬਦਾਵਲੀ ਚੁਣਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਾਹਰਲਾ ਰੂਪ ਤਾਂ ਹੋਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਸਦੇ ਅੰਤਰੀਵ ਸੁਭਾਅ ਕਰਕੇ ਅਰਥ ਕੁਝ ਹੋਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਾਠਕ ਜਾਂ ਸ੍ਰੋਤਾ ਅਕਸਰ ਵਾਕਫ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਵੀ ਉਸਦਾ ਚੇਤਾ ਕਰਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਤਰਜਮਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਵੀ ਦੇ ਭਾਵ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰ ਅਮੂਰਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੂਰਤ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਵਾਲਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਿੰਬ ਅਪਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਬਿੰਬ ਕਵੀ ਦੀ ਸਿਮ੍ਰਤੀ ਵਿਚ ਨਿਸ਼ੱਲ ਸੁੱਤੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਦ ਕਵੀ ਨੂੰ ਭਾਵ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਆਵੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸੁਭਾਵਕ ਹੀ ਉਹ ਕਲਪਨਾ ਨਾਲ ਜਾਗ੍ਰਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕਿ ਉਹ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

1. ਹਵਾਲਾ ਸੀ.ਡੇ. ਲੀਵਿਸ, ਪੋਇਟਿਕ ਇਮੇਜ, ਪੰਨਾ 25

2. ਉਹੀ

3. ਰਾਬਿਨ ਸਕੇਲਟਨ, ਦ ਪੋਇਟਿਕ, ਪੰਨਾ 90

4. ਚਿਤਾਮਨੀ, ਪੰਨਾ 145

ਕਿਸੇ ਕਵੀ ਦੇ ਵਸਤੂ-ਗਿਆਨ ਦਾ ਘੇਰਾ ਜਿੰਨਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੋਵੇਗਾ, ਓਨਾ ਹੀ ਉਸ ਪਾਸ ਬਿੰਬਾਂ ਦਾ ਭੰਡਾਰ ਅਮੀਰ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਉਹ ਕਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਬਲ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟਾ ਸਕੇਗਾ। ਵੰਨ ਸੁਵੰਨਤਾ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਹੋਵੇਗੀ, ਜੋ ਉਸਦੀ ਕਲਾ ਨੂੰ ਰੰਗੀਨ, ਰੌਚਿਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਵੇਗੀ। ਮਹਾਨ ਕਵੀ ਦੇ ਕਾਵਿ ਬਿੰਬ ਵੀ ਮਹਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮਹਾਨ ਕਵੀ ਉਹ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਗਿਆਨ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ ਜਿਸਦੀ ਸਿਮ੍ਰਤੀ ਅਮੀਰ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸਦੀ ਕਲਪਨਾ ਸ਼ਕਤੀ ਵਧੇਰੇ ਹੈ।

ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਕਵੀ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਉਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਮਧਕਾਲ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਵਾਲੇ ਜਾਪਦੇ ਹਨ, ਜਿਥੇ ਉਸਦੀ ਬੋਲੀ ਵੀ ਇਸੇ ਕਾਲ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਥੇ ਉਸਦੀ ਬਿੰਬ-ਯੋਜਨਾ ਵੀ ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਮੋਢੀ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਮਧਕਾਲ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਵਰਗਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਧਰੇ ਕਿਧਰੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਯੁਗ ਵਾਲੀ ਸੁਰ ਸੁਣਾਈ ਦੇਂਦੀ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ :-

ਫਰੀਦਾ ਬਾਰਿ ਪਰਾਇਐ ਬੈਸਣਾ ਸਾਂਈ ਮੁਝੈ ਨ ਦੇਹਿ ॥

ਜੇ ਤੂੰ ਏਵੈ ਰਖਸੀ ਜੀਉ ਸਰੀਰਹੁ ਲੇਹਿ ॥੪੨॥

ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਮਹਾਨ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਸੀ, ਉਹ ਬਹੁ ਪੱਖੀ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਸੰਪੰਨ ਸੀ, ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਹ ਨਿੱਜੀ ਅਨੁਭਵ ਰਖਦਾ ਸੀ, ਕਲਪਨਾ ਉਸਦੀ ਉਚਤਮ ਕਵੀਆਂ ਵਾਲੀ ਸੀ, ਉਸਤਾਦ ਕਵੀਆਂ ਵਾਂਗ ਕਹਿਣ ਦਾ ਉਸਨੂੰ ਚੰਗਾ ਹੁਨਰ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਜੇ ਥੋੜੇ ਹੀ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਫਖਰ ਯੋਗ ਮਹਲ ਉਸਰਿਆ ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਫ਼ਰੀਦ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ, ਜਿਸਨੇ ਇਕ ਚੰਗੇ ਕਾਰੀਗਰ ਵਾਂਗ ਇਸਦੀ ਨਿੱਗਰ ਬੁਨਿਆਦ ਰਖੀ।

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਅਤੇ ਸਲੋਕਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਦਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਬਿੰਬਮਈ ਹੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਅਲੰਕਾਰ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤੀਕ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਬਿੰਬਾਕਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਕੁਝ ਸ਼ਬਦ ਐਸੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਸਦੇ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਬਿੰਬਮਈ ਅਭਿਵਿਅੰਜਨਾ ਹੋਈ ਹੈ, ਪਰ ਪਾਠਕਾਂ ਨੇ ਉਸਦੇ ਬਾਹਰਲੇ ਰੂਪਾਂ ਤੋਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਥਾਵਾਂ ਘੜ ਲਈਆਂ ਹਨ ਜੋ ਫ਼ਰੀਦ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਕਤੀਆਂ ਤੋਂ :-

ਫਰੀਦਾ ਤਨੁ ਸੁਕਾ, ਪਿੰਜਰੁ ਥੀਆ, ਤਲੀਆਂ ਚੁੰਡਹਿ ਕਾਗ ॥

ਅਜੈ ਸੁ ਰਬੁ ਨ ਬਹੁੜਿਓ, ਦੇਖੁ ਬੰਦੇ ਕੇ ਭਾਗ ॥੯੦॥

ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਘੜ ਲਈ ਗਈ ਕਿ ਉਸਨੇ ਕਰੜੀ ਤਪੱਸਿਆ ਕੀਤੀ। ਪੁਰਾ ਲਟਕਿਆ ਰਿਹਾ। ਸਰੀਰ ਸੁਕ ਗਿਆ ਅਤੇ ਪਿੰਜਰ ਵੇਖ ਕੇ ਕਾਂ ਉਸਦੀਆਂ ਤਲੀਆਂ ਨੂੰ ਨੂੰਹੇ ਮਾਰਦੇ ਰਹੇ, ਪਰ ਰੱਬ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਫੇਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਹਾਲਾਂ ਕਿ ਰੱਬ ਨੂੰ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਵੇਖਣ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਅਤੇ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਭਟਕਣ ਤੋਂ ਰੋਕਣ ਵਾਲਾ ਫ਼ਰੀਦ ਅਜਿਹੀ ਕ੍ਰਿਆ ਕਰ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਬਿੰਬਮਈ ਕਥਨ ਸੀ। ਕਾਂ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਾਂ ਦਾ ਸੁਭਾਵ ਹੈ ਮਾਸ ਚੂੜਣਾ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਕਾਰ ਵੀ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਖਾਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ :-

ਕਾਮੁ ਕ੍ਰੋਧੁ ਕਾਇਆ ਕਉ ਗਾਲੈ ।

ਜਿਉ ਕੰਚਨ ਸੋਹਾਗਾ ਢਾਲੈ ॥'

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਰੋਟੀ ਮੇਰੀ ਕਾਠ ਕੀ, ਲਾਵਣੁ ਮੇਰੀ ਭੁਖ' ਤੋਂ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਘੜ ਲਈ ਗਈ ਕਿ ਫਰੀਦ ਲਕੜ ਦੀ ਰੋਟੀ ਬਣਾ ਕੇ ਕੋਲ ਰਖਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਜਦ ਉਸ ਨੂੰ ਭੁਖ ਲਗਦੀ ਤਾਂ ਇਸੇ ਨੂੰ ਚੱਖ ਲੈਂਦਾ। ਚੰਗੇ ਗ੍ਰਹਸਤੀ ਅਤੇ ਮਹਿਮਾਨ ਨਿਵਾਜ਼ ਫਰੀਦ ਲਈ ਅਜਿਹਾ ਗੈਰ ਮਨੁੱਖੀ ਅਤੇ ਗੈਰ ਕੁਦਰਤੀ ਕਰਮ ਢੁਕਦਾ ਨਹੀਂ। ਕਾਠ ਦੀ ਰੋਟੀ ਵੀ ਸਾਧਾਰਨ ਭੋਜਨ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਸ਼ਬਦ ਹੈ।

ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਨੇ ਸਾਧਾਰਨ ਗ੍ਰਹਸਤੀ ਵਾਲਾ ਜੀਵਨ ਗੁਜ਼ਾਰਿਆ। ਉਹ ਸਾਦਗੀ ਅਤੇ ਸਾਧਾਰਨਤਾ ਨੂੰ ਆਤਮ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਤਰਜੀਹ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਸਾਧਾਰਨ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਹੀ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ। ਬਹੁਤੇ ਬਿੰਬ ਸਾਧਾਰਨ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹੀ ਹਨ। ਜਿਹੜਾ ਜੀਵਨ ਮਾਣਿਆ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਨੇੜੇ ਹੋ ਕੇ ਵੇਖਿਆ ਹੋਵੇ ਉਹ ਹੀ ਕਲਪਨਾ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਫਰੀਦ ਨੂੰ ਟੁੱਟੀ ਝੌਂਪੜੀ ਜਾਂ ਕੁਟੀਆ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਗਿਆਨ ਹੈ, ਜੋ ਮੀਂਹ ਵਿਚ ਮਹਿਫੂਜ਼ ਨਹੀਂ ਮਤਲਬੀ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਇਸ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾਇਆ ਹੈ :-

ਫਰੀਦਾ ਜਾ ਲਬੁ ਤ ਨੇਹੁ ਕਿਆ ਲਬੁ ਤ ਕੂੜਾ ਨੇਹੁ ॥

ਕਿਚਰੁ ਝਤਿ ਲਘਾਈਐ ਛਪਰਿ ਤੁਟੈ ਮੇਹੁ ॥੧੮॥

ਆਪਣੀ ਬਿਰਹਾ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਲਈ ਫਰੀਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਸਤਾਂ ਨੂੰ ਬਿੰਬ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਸਨੇ ਆਪ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਨਵਾਰੀ ਪਲੰਘ ਦੀ ਥਾਂ ਵਾਣ ਦੀ ਨਿੱਕੀ ਮੰਜੀ ਦਾ ਰੂਪਕ ਹੀ ਵਰਤਦਾ ਹੈ :-

ਫਰੀਦਾ ਚਿੰਤ ਖਟੋਲਾ, ਵਾਣੁ ਦੁਖੁ, ਬਿਰਹਿ ਵਿਛਾਵਣੁ ਲੇਵੁ ॥

ਆਮ ਮਨੁੱਖ ਸਿਰ ਲੁਕਾਣ ਲਈ ਆਪਣੀ ਜਗ੍ਹਾ ਤਾਂ ਬਣਾ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਉਸਨੂੰ ਪਰਾਈ ਥਾਂ ਤੇ ਰਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਾਲਕ ਦੀਆਂ ਜ਼ਿਆਦਤੀਆਂ ਕਰਕੇ ਮਾਨਸਿਕ ਦੁਖ ਸਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। 'ਬਾਰਿ ਪਰਾਇਐ ਬੈਸਣਾ' ਵਿਚ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ 'ਪਰ-ਅਧੀਨ' ਇਨਸਾਨ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਦਸ਼ਾ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਸਾਧਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਪਹਿਰਾਵਾ ਵੀ ਕੋਈ ਰੇਸ਼ਮੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਗੁਦੜ ਹੀ ਪਹਿਨਦਾ ਹੈ। ਜਿਸਨੂੰ ਕਈ ਤ੍ਰੋਪੇ ਨਾਲ ਕਪੜੇ ਦੀਆਂ ਕੰਨੀਆਂ ਸੀਤੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਜਿੰਦ ਤਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਟਾਂਕੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ :-

ਫਰੀਦਾ ਬਿੰਬਤਿ ਮੇਖਾ ਅਗਲੀਆ ਜਿੰਦ ਨ ਕਾਈ ਮੇਖ ॥੪੭॥

ਉਂਜ ਉਹ ਅਮੀਰ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਤੋਂ ਵੀ ਵਾਕਫ਼ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਕਿ ਉਹ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਮੀਰਾਂ ਦੇ ਚੰਗੇ ਪਕਵਾਨ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਵਿਕਾਰੀ ਹੀ ਬਣਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਬਿੰਬ ਇਸ ਭਾਵ ਦੀ ਵਿਅੰਜਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ :-

ਜਿਨਾ ਖਾਧੀ ਚੋਪੜੀ ਘਣੇ ਸਹਿਣਗੇ ਦੁਖ ।

ਆਰਥਿਕ ਨਾ ਬਰਾਬਰੀ ਕਰਕੇ ਕੋਈ ਬਹੁਤਾ ਅਮੀਰ ਹੈ ਤੇ ਕੋਈ ਬਹੁਤਾ ਗਰੀਬ। ਬਹੁਤਾ ਆਟਾ ਜਾਂ ਅੰਨ ਅਮੀਰੀ ਦਾ ਬਿੰਬ ਹੈ ਅਤੇ ਲੂਣ ਨਾ ਹੋਣਾ ਆਦਿ ਗਰੀਬੀ ਦਰਸਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਵਿੱਖਤ ਵਿਚ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਹਾਲਤ ਨਾਲ ਕਵੀ ਮਨ ਨੂੰ ਧਰਵਾਸ ਦੇ ਲੈਂਦਾ ਹੈ :-

ਫਰੀਦਾ ਇਕਨਾ ਆਟਾ ਅਗਲਾ ਇਕਨਾ ਨਾਹੀ ਲੋਣੁ ॥

ਅਗੈ ਗਏ ਸਿੰਵਾਪਸਨਿ ਚੋਟਾਂ ਖਾਸੀ ਕਉਣ ॥੪੮॥

ਉਚੀਆਂ ਉਚੀਆਂ ਮਹਿਲ ਮਾੜੀਆਂ ਵੀ ਅਮੀਰ ਹੀ ਬਣਾਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਹ ਉਸਾਰੀ ਝੂਠੀ ਹੈ। ਇਹ ਗਰੀਬਾਂ ਦੇ ਹੱਕ ਨਾਲ ਉਸਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਇਹ ਝੂਠਾ ਸੌਦਾ ਹੈ ਏਸ ਜਗਤ ਲਈ ਤੇ ਅਗੇ ਲਈ ਵੀ ਹੈ :-

ਫਰੀਦਾ ਕੋਠੇ ਮੰਡਪ ਮਾੜੀਆਂ ਉਸਾਰੇਦੇ ਭੀ ਗਏ ॥

ਕੂੜਾ ਸਦ੍ਰਿਦਾ ਕਰਿ ਗਏ ਗੋਰੀ ਆਣਿ ਪਏ ॥੪੬॥

ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਇੰਦ੍ਰਿਆਵੀ ਬਿੰਬਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਬਿੰਬ ਸੂਖਮ ਅਤੇ ਵਧੇਰੇ ਅਨੁਭਵ ਗ੍ਰਾਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਵੀ ਦੀ ਯਾਦ-ਸਮਗ੍ਰੀ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਬਿੰਬ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇੰਦ੍ਰਿਆਵੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਉਸ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਦ ਉਸ ਤੇ ਇਕੋ ਭਾਵ ਹਾਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਲਪਨਾ ਦੁਆਰਾ ਉਹ ਵੇਰ ਇੰਦ੍ਰਿਆਵੀ ਅਨੁਭਵ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਸਨੂੰ ਚਿਤ੍ਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਵੀ ਉਹੋ ਜਿਹਾ ਬੋਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪੁਰਾਤਨ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿਸ਼-ਬਿੰਬ ਦਾ ਹੀ ਅਧਿਕਤਰ ਸ੍ਰਿਜਨ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਂਜ ਇਹ ਬਿੰਬ ਦੂਜੇ ਬਿੰਬਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹੈ। ਅੱਖਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵੇਖਿਆਂ ਕੋਈ ਵੀ ਚਿਤਰ ਸਾਡੇ ਮਨ ਤੇ ਡੂੰਘੇਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਅਚਾਰਯ ਸ਼ੁਕਲ ਅਨੁਸਾਰ ਕਲਪਨਾ ਦੁਆਰਾ ਦੂਜੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਨੇੜ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਵਿਸ਼ੇ ਗੱਠ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਬਾਹਰਲੇ ਕਾਰਨਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ੇ ਅੰਤਰਕਰਣ ਵਿਚ 'ਚਿਤ੍ਰ' ਰੂਪ ਨਾਲ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬਤ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬ ਨੂੰ ਅਸੀਂ 'ਦ੍ਰਿਸ਼' ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ।

ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਅਤੇ ਸਫਲ ਦ੍ਰਿਸ਼-ਬਿੰਬ ਚਿਤ੍ਰਤ ਹੋਏ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਅਚਾਨਕ ਮੌਤ ਦੇ ਪ੍ਰਬਲ ਭਾਵ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਇਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਰਾਹੀਂ ਬਿੰਬਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ ਉਤੇ ਇਕ ਬਗਲਾ ਕੇਲਾਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮਨਮੋਜ ਵਿਚ ਹੈ। ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਉਪਰੋਂ ਇਕ ਬਾਜ ਆ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਝਪਟਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਗੱਲ ਦਾ ਚਿਤ ਚੇਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਵਾਪਰ ਗਈ। ਮੌਤ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆ ਝਪਟਦੀ ਹੈ:—

ਫਰੀਦਾ ਦਰੀਆਵੈ ਕੰਠੇ ਬਗੁਲਾ ਬੈਠਾ ਕੇਲ ਕਰੇ ॥

ਕੇਲ ਕਰੇਂਦੇ ਹੰਝ ਨੇ ਅਚਿੰਤੇ ਬਾਜ ਪਏ ॥

ਬਾਜ ਪਏ ਤਿਸੁ ਰਬ ਦੇ ਕੇਲਾਂ ਵਿਸਰੀਆਂ ॥

ਜੋ ਮਨਿ ਚਿਤਿ ਨ ਚੇਤੇ ਸਨਿ ਸੇ ਗਾਲੀ ਰਬ ਕੀਆਂ ॥੬੯॥

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਜਾਂਦੇ ਇਕ ਲੋਹਾਰ ਦਾ ਚਿਤਰ ਵੇਖੋ ਜਿਸ ਦੇ ਮੋਢੇ ਤੇ ਕੁਹਾੜਾ ਹੈ, ਸਿਰ ਤੇ ਘੜਾ ਹੈ। ਜੰਗਲ ਦਾ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਰਾਜਾ ਸਮਝਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਸਦਾ ਕਰਮ ਹੈ ਕੁਝ ਕੱਟ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਕੋਲੇ ਬਣਾ ਕੇ ਲੈ ਜਾਣੇ। ਉਚੇਰੇ ਰੱਬੀ ਪਦਾਰਥ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਆਮ ਲੋਕ ਕੋਲਿਆਂ ਵਰਗੇ ਘਟੀਆ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਪਿਛੇ ਹੀ ਲਗੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ:—

ਕੰਧਿ ਕੁਹਾੜਾ ਸਿਰਿ ਘੜਾ ਵਣਿ ਕੈ ਸਰੁ ਲੋਹਾਰੁ ॥

ਫਰੀਦਾ ਹਉ ਲੋੜੀ ਸਹੁ ਆਪਣਾ ਤੂੰ ਲੋੜਹਿ ਅੰਗਿਆਰ ॥੪੩॥

ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਪੁਰਖ ਮਾਇਆ ਦੇ ਚਿਕੜ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਕਿਵੇਂ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ? ਇਸ ਲਈ ਇਕ ਚਿੱਤਰ ਖਿਚਿਆ ਹੈ ਕਲਰੀ ਛਪੜੀ ਦਾ, ਜਿਥੇ ਹੰਸ ਆ ਕੇ ਉਤਰਦੇ ਹਨ, ਚੁੰਜ ਡੋਬਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਪੀਂਦੇ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਏਥੇ ਦਾ ਟਿਕਾਣਾ ਉਹ ਥੋੜ੍ਹਾ ਚਿਰਾ ਜਾਣਦੇ ਹਨ। ਚਿਤ੍ਰ ਹੈ:—

ਕਲਰ ਕੇਰੀ ਛਪੜੀ ਆਇ ਉਲਥੇ ਹੰਝ ॥

ਚਿੰਜੁ ਬੋੜਨਿ ਨਾ ਪੀਵਹਿ, ਉਡਣ ਸੰਦੀ ਡੰਝ ॥੬੪॥

ਬੁਢਾਪੇ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ : ‘ ‘ਬੁਢਾ ਹੋਆ ਸੇਖ ਫਰੀਦ ਕੰਬਣਿ ਲਗੀ ਦੇਹ’

ਬੇ ਫਿਕਰੀ ਦਾ : 'ਨਾਤੀ ਧੋਤੀ ਸੰਬਹੀ ਸੁਤੀ ਆਇ ਨਚਿੰਦ' ਅਤੇ ਸਦੀਵੀ ਨੀਂਦ ਦਾ ਬਿੰਬ 'ਇਟ ਸਿਰਾਣੇ, ਭੁਇ ਸਵਣੁ, ਕੀੜਾ ਲੜਿਓ ਮਾਸਿ' ਆਦਿ ਭਾਵ ਸੰਚਾਰਨ ਲਈ ਬੜੇ ਢੁਕਵੇਂ ਬਿੰਬ ਬਣਾਏ ਹਨ।

ਰੱਬ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਸਿੱਠਾ ਹੈ? ਉਸਦੀ ਮਿਠਾਸ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਅਜਿਹੇ ਵਸਤੂਆਂ ਨੂੰ ਤੁਲਨਾ ਵਜੋਂ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਵਾਦ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਜੀਭ ਦੁਆਰਾ ਮਾਣਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੀਭ ਇੰਦ੍ਰੀ ਦੁਆਰਾ ਬੋਧ ਕਰਾਉਣ ਵਾਲਾ ਬਿੰਬ ਸਵਾਦ ਬਿੰਬ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਫਰੀਦ ਦਾ ਸ਼ਲੋਕ ਹੈ :—

ਫਰੀਦਾ ਸਕਰ ਖੰਡੁ ਨਿਵਾਤ ਗੁੜੁ ਮਾਖਿਉ ਮਾਝਾ ਦੁਧੁ ॥

ਸਭੇ ਵਸਤੂ ਮਿਠੀਆਂ ਰਬ ਨ ਪੁਜਨਿ ਤੁਧੁ ॥੨੭॥

ਚੰਗੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਮੰਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਚੰਗੀ ਮੰਦੀ ਰੰਧ ਲਈ ਕਸਤੂਰੀ ਅਤੇ ਹਿੰਗ ਦੀ ਰੰਧ ਵਰਤਿਆ ਹੈ :—

ਫਰੀਦਾ ਰਹੀ ਸੁ ਬੇੜੀ ਹਿੰਡੁ ਦੀ ਗਈ ਕਬੂਰੀ ਗੰਧੁ ॥੩੩॥

'ਤਪਿ ਤਪਿ ਲੁਹਿ ਲੁਹਿ ਹਾਥ ਮਰੋਰਉ' ਅਤੇ 'ਧੁਖਿ ਧੁਖਿ ਉਠਨਿ ਮਾਸ' ਆਦਿ ਬਿੰਬ ਬਿਰਹਾ ਵਿਚ ਸਰੀਰ ਦੀ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਪਰਸ਼ ਬਿੰਬਾਂ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਹਨ।

ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਫਰੀਦ-ਕਾਵਿਤਾ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਹੈ, ਜੋ ਨਾਦ ਉਪਜਾਂਦੇ ਹੋਣ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਿ ਬੋਧ ਸੁਣਨ ਇੰਦਰੀ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਨਗਾਰਿਆਂ ਅਤੇ ਤੂਤੀਆਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕੁਝ ਅਜਿਹਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :—

ਪਾਸਿ ਦਮਾਮੇ ਛਤ ਸਿਰਿ ਭੇਰੀ ਸਭੇ ਰਭੁ ॥

ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਿਕ ਬਿੰਬ

ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਿੰਬ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰੋੜ ਜਾਂ ਹੱਢਿਆ ਹੋਇਆ ਰੂਪ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਬਿੰਬ ਲਗਾਤਾਰ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਅਰਥ ਧਾਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਰਥ-ਵਾਚਕ ਬਿੰਬ ਪ੍ਰਤੀਕ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਡਾ. ਨਗੇਂਦਰ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਤੀਕ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਲ ਰੂੜ੍ਹ ਉਪਮਾਨ ਦਾ ਹੀ ਦੂਜਾ ਨਾਂ ਹੈ, ਜਦ ਉਪਮਾਨ ਸੁਤੰਤਰ ਨਾ ਰਹਿ ਕੇ ਪਦਾਰਥ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇ ਲਈ ਰੂੜ੍ਹ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਰੇਕ ਪ੍ਰਤੀਕ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਪਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਉਸਦਾ ਬਿੰਬ ਰੂਪ ਸੰਚਰਣ ਸ਼ੀਲ ਨ ਰਹਿ ਕੇ ਸਥਿਤ ਪਦਾਰਥ ਜਾਂ ਅਚੱਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਤੀਕ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਅਚਲ ਬਿੰਬ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਫੈਲਾ ਸਿਮਟ ਕੇ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਬੰਦ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਫਰੀਦ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਕਈ ਅਜਿਹੇ ਬਿੰਬ ਹਨ, ਜੋ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਅਰਥ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਣ ਗਏ ਹਨ।

ਹੰਸ

ਇਹ ਆਪਣੇ ਸੁਭਾਅ ਕਰਕੇ ਚੰਗੀ ਥਾਂ ਤੇ ਬਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮੋਤੀ ਜਿਹੀ ਚੰਗੀ ਵਸਤੂ ਹੀ ਚੁਗਦਾ ਹੈ। ਚੰਗਾ ਜੀਵਨ ਗੁਜ਼ਾਰਨ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਲਈ ਹੰਸ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਾਅਦ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਅਕਸਰ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਹੰਸ ਰੂਪੀ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਪੁਰਖ ਜਾਂ ਗੁਰਮੁਖ ਉਚੇਰੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਤੇ ਕਦਰਦਾਨ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨੁਕਸਾਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹਾਨੀ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਇਕ ਪੰਕਤੀ ਹੈ :—

ਹੰਸੁ ਉਡਰਿ ਕੈਧੈ ਪਇਆ, ਲੋਕੁ ਵਿਡਾਰਣਿ ਜਾਇ ॥

ਗਹਿਲਾ ਲੋਕੁ ਨ ਜਾਣਦਾ ਹੰਸੁ ਨ ਕੋਧੁ ਖਾਇ ॥੬੫॥

ਹੰਸ ਜੀਵ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਹੰਸ ਇਕ ਥਾਂ ਤੇ ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਟਿਕੇ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੇ। ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਦੇ ਕਿਆਮ ਪਿਛੋਂ ਉਡ ਕੇ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹੋ ਸਥਿਤੀ ਜੀਵ ਦੀ ਹੈ :—

ਹੰਸ ਚਲਸੀ ਡੁੰਮਣਾ, ਅਹਿ ਤਨੁ ਢੇਰੀ ਥੀਸੀ।

ਬਗਲਾ

ਹੰਸ ਤੋਂ ਉਲਟ ਭਾਵ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਬਗਲੇ ਰੂਪੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸੰਗਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਦੁਖੀ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੋਵੇਂ ਪ੍ਰਤੀਕ ਸਲੋਕ ਵਿਚ ਹਨ :—

ਮੈ ਜਾਣਿਆ ਵਡਹੰਸੁ ਹੈ ਤਾਂ ਮੈਂ ਕੀਤਾ ਸੰਗੁ ॥

ਜੇ ਜਾਣਾ ਬਗੁ ਬਪੁੜਾ ਜਨਮਿ ਨ ਭੋੜੀ ਅੰਗੁ ॥੧੨੩॥

ਪੰਖੀ

ਇਹੋ ਹਾਲਤ ਪੰਖੀ ਦੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਰੁੱਖ ਤੇ ਉਹ ਰੈਣ ਬਸੇਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੀਵ ਦਾ ਵੀ ਸੰਸਾਰ ਰੁਖ ਤੇ ਟਿਕਾਉ ਸਥਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੀਵ ਲਈ ਪੰਖੀ ਵੀ ਇਕ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ :—

ਚਲਿ ਚਲਿ ਗਈਆਂ ਪੰਖੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹੀ ਵਸਾਏ ਤਲ ॥

ਫਰੀਦਾ ਸਰੁ ਭਰਿਆ ਭੀ ਚਲਸੀ ਥਕੇ ਕਵਲ ਇਕਲ ॥੬੬॥

ਜਾਂ

ਫਰੀਦਾ ਪੰਖ ਪਰਾਹੁਣੀ ਦੁਨੀ ਸੁਹਾਵਾ ਬਾਗੁ ॥

ਨਉਬਤਿ ਵਜੀ ਸੁਬਹ ਸਿਉ ਚਲਣ ਕਾ ਕਰਿ ਸਾਜੁ ॥੭੬॥

ਘੜਾ

ਘੜਾ ਜਾਂ ਮਟਕਾ ਸਰੀਰ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਂਗ ਸਰੀਰ ਨੇ ਵੀ ਇਕ ਦਿਨ ਬਿਨਸਣਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ :—

ਫਰੀਦਾ ਭੰਨੀ ਘੜੀ ਸਵੰਨਵੀ, ਟੁਟੀ ਨਾਗਰ ਲਜੁ ॥੬੮॥

ਸਰੋਵਰ, ਛਪੜੀ

ਚੰਗੇ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਇਕੱਠ ਸਰੋਵਰ ਵਾਂਗ ਅਤੇ ਮੰਦੇ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਛਪੜੀ ਦੇ ਤੁਲ ਹੈ। ਇਕ ਸਲੋਕ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿਰੋਧੀ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੈ :—

ਫਰੀਦਾ ਸੋਈ ਸਰਵਰੁ ਢੂਢਿ ਲਹੁ ਜਿਬਹੁ ਲਭੀ ਵਬੁ ॥

ਛਪੜਿ ਢੂਢੈ ਕਿਆ ਹੋਵੈ ਚਿ ਕੜਿ ਡੁਬੈ ਹਬੁ ॥੫੩॥

ਦੋਹਾਗਣ, ਸੁਹਾਗਣ

ਰੱਬ ਤੋਂ ਮੁਨਕਰ, ਕਾਫਰ ਜਾਂ ਮਨਮੁਖ ਲਈ ਦੋਹਾਗਣ ਵੀ ਇਕ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਣ ਗਈ ਹੈ। ਦੋਹਾਗਣ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਪਤੀ ਨੂੰ ਨਾ ਪਿਆਰਨ ਕਰਕੇ ਉਸਨੇ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੋਹਾਗਣ ਸਦਾ ਪਿਆਰੇ ਵਿਚ ਲੀਨ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਦੋਹਾਗਣ ਦੀ ਹਾਲਤ ਮੰਦੀ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। :—

ਜਾਇ ਪੁਛਹੁ ਡੋਹਾਗਣੀ ਤੁਮ ਕਿਉ ਰੈਣਿ ਵਿਹਾਇ ॥

ਸੋਹਾਗਣ-ਰੂਪੀ ਗੁਰਮੁਖ ਜਾਂ ਮੋਮਨ ਸਦਾ ਇਕ ਪਿਆਰੇ ਦੇ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਹੀ ਕੇਂਦਰਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਪਾਸੇ ਦੀ ਖਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ :—

ਫਰੀਦਾ ਛੁਢੇਦੀਏ ਸੁਹਾਗ ਕੂ ਤਉ ਤਨਿ ਕਾਈ ਕੋਰ ॥

ਜਿਨਾਂ ਨਾਉ ਸੋਹਾਗਣੀ ਤਿਨਾ ਝਾਕ ਨ ਹੋਰ ॥੧੧੪॥

ਪੇਕਾ-ਸਹੁਰਾ

ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਲੋਕ ਅਤੇ ਪਰਲੋਕ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਣ ਗਏ ਹਨ। ਮੁਟਿਆਰ ਪੇਕੇ ਸਦਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਸਹੁਰੇ ਜਾਣਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੀਵ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਮਾਂ ਏਸ ਲੋਕ ਵਿਚ ਰਹਿ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਅੱਗੇ ਜਾਣਾ ਹੀ ਪਵੇਗਾ। ਮਾੜੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਨਾ ਪੇਕੇ ਪਿਆਰ ਮਿਲ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਸਹੁਰੇ ਘਰ ਜਾ ਕੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਮੰਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ :—

ਸਾਹੁਰੇ ਢੇਈ ਨਾ ਲਹੈ ਪੇਈਐ ਨਾਹੀ ਥਾਉ ॥

ਪਿਰੁ ਵਾਤੜੀ ਨ ਪੁਛਈ ਧਨ ਸੋਹਾਗਣਿ ਨਾਉ ॥੩੧॥

ਸੂਲਾਂ

ਦੁਖਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਣ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਸੂਲਾਂ ਦੀ ਚੋਭ ਦੁਖ ਹੀ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਸੂਲਾਂ ਦੀ ਸੇਜ ਤੇ ਕਿਥੇ ਆਰਾਮ। ਵਿਛੋੜੇ ਵਿਚ ਫਰੀਦ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ :—

ਫਰੀਦਾ ਡੁਖਾ ਸੇਤੀ ਦਿਹੁ ਗਇਆ ਸੂਲਾਂ ਸੇਤੀ ਰਾਤ ॥੮੫॥

ਖੰਡ ਨਾਲ ਲਪੇਟੀਆਂ ਜ਼ਹਿਰੀਆਂ ਗੰਦਲਾਂ ਮਾਇਆ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹਨ। ਮਾਇਆ ਉਤੋਂ ਮਿੱਠੀ ਲਗਦੀ ਹੈ ਪਰ ਭੋਗੀ ਲਈ ਅੰਦਰ ਜ਼ਹਿਰ ਵਰਗਾ ਅਸਰ ਕਰਦੀ ਹੈ :—

ਫਰੀਦਾ ਏ ਵਿਸੁ ਗੰਦਲਾ ਧਰੀਆਂ ਖੰਡੁ ਲਿਵਾੜਿ ॥

ਇਕਿ ਰਾਹੇਦੇ ਰਹਿ ਗਏ ਇਕ ਰਾਧੀ ਗਏ ਉਜਾੜਿ ॥੩੭॥

ਕਸ਼ੁੰਭੜਾ

ਇਹ ਫੂਲ ਵੀ ਮਾਇਆ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਸ਼ਬਦ ਹੈ :—

ਹਥੁ ਨ ਲਾਇ ਕਸ਼ੁੰਭੜੈ, ਜਲਿ ਜਾਸੀ ਢੋਲਾ ॥ (ਪੰਨਾ ੭੯੪)

ਬੇੜਾ

ਸੰਸਾਰ ਸਾਗਰ ਤੋਂ ਤਰਨ ਦੀ ਜੁਗਤੀ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੈ। ਇਹ ਜੁਗਤੀ ਨਾਮ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਸੰਗਤ ਜਾਂ ਗੁਰੂ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਜੁਗਤੀ ਨੂੰ ਜਿਹੜਾ ਜਵਾਨੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਨਹੀਂ ਅਪਣਾਉਂਦਾ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਉਸ ਲਈ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :—

ਬੇੜਾ ਬੰਧਿ ਨ ਸਕਿਓ ਬੰਧਨ ਕੀ ਵੇਲਾ ॥

ਭਰਿ ਸਰਵਰੁ ਜਬ ਉਛਲੈ, ਤਬ ਤਰਣੁ ਦੁਹੇਲਾ ॥ (ਪੰਨਾ ੭੯੪)

ਅਲੰਕਾਰ ਬਿੰਬ

ਪਹਿਲਾਂ ਜਦ ਕਵੀ ਬਿੰਬ ਵਿਧਾਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰੀਚਿਤ ਨਹੀਂ ਸਨ ਉਦੋਂ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਹੀ ਉਚਿਤ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਅਲੰਕਾਰ ਇਕ ਤਾਂ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਬਾਹਰਲੀ ਸੋਭਾ ਵਧਾਂਦੇ ਸਨ, ਦੂਜੇ ਭਾਵ ਦੇ ਸੰਚਾਰਨ ਲਈ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਰੂਪਕ, ਉਪਮਾ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ, ਮੁਹਾਵਰਾ ਜਾਂ ਲੋਕੋਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਬਿੰਬ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਲੰਕਾਰ ਜਿਥੇ ਬਾਹਰਲੀ ਸਿੰਗਾਰ ਮਾਤਰ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਉਥੇ ਅਲੰਕਾਰ ਬਿੰਬ ਦਾ ਬਾਹਰਲੀ ਸਜਾਵਟ ਦੇ ਨਾਲ ਭਾਵ ਪ੍ਰੇਸ਼ਤ ਹੋਣਾ ਆਵੇਸ਼ਕ ਹੈ। ਫਰੀਦ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ

ਨਿਰਮਿਤ ਕੁਝ ਬਿੰਬ' ਹਨ ।

ਰੂਪਕ ਬਿੰਬ

ਲੀਵਿਸ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਹਰੇਕ ਬਿੰਬ ਕੁਝ ਮਾਤਰਾ ਤਕ ਰੂਪਕ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ।¹ ਫਰੀਦ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਸ੍ਰਿਜੇ ਅਜਿਹੇ ਕਈ ਬਿੰਬ ਹਨ । ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਉਹ ਗੁਝੀ ਅੱਗ ਕਹਿ ਕੇ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਾਵਧਾਨ ਹੋਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ :-

ਕਿਝੁ ਨ ਬੁਝੈ ਕਿਝੁ ਨ ਸੁਝੈ ਦੁਨੀਆ ਗੁਝੀ ਭਾਹਿ ॥

ਸਾਈਂ ਮੇਰੈ ਚੰਗਾ ਕੀਤਾ ਨਾਹੀ ਤ ਹੰਭੀ ਦਝਾਂ ਆਹਿ ॥੩॥

ਅੱਖਾਂ ਦੀ ਜੋਤ ਲਈ ਦੀਵਿਆਂ ਦਾ ਰੂਪਕ ਕਿੰਨਾ ਢੁਕਵਾਂ ਹੈ । ਦੀਵੇ ਦੇ ਬੁਝਣ ਵਾਂਗ ਇਸਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵੀ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਕਿਲ੍ਹਾ ਕਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੌਤ ਲੁਟ ਲੈਂਦੀ ਹੈ । ਇਕ ਸਲੋਕ ਵਿਚ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਬਿੰਬ ਵਰਤੇ ਹਨ :-

ਫਰੀਦਾ ਦੁਹੁ ਦੀਵੀ ਬਲੀਦਿਆਂ ਮਲਕੁ ਬਹਿਠਾ ਆਇ ॥

ਗੜੁ ਲੀਤਾ ਘਟੁ ਲੁਟਿਆ ਦੀਵੜੇ ਗਇਆ ਬੁਝਾਇ ॥੪੮॥

ਇਹ ਸਲੋਕ (68) ਵਿਚ ਸਵਾਸਾਂ ਲਈ ਸੁੰਦਰ ਲੱਜ ਦਾ ਰੂਪਕ ਵਰਤਿਆ ਹੈ । ਸਵਾਸਾਂ ਦੀ ਲੱਜ ਇਕ ਦਿਨ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਕਬਰ ਨੂੰ ਘਰ ਕਿਹਾ ਹੈ । ਮੌਤ ਪਿਛੋਂ ਸਰੀਰ ਸਦਾ ਲਈ ਇਸੇ ਘਰ ਵਿਚ ਆਰਾਮ ਕਰਦਾ ਹੈ :-

ਇਹ ਤਨੁ ਹੋਸੀ ਖਾਕ ਨਿਮਾਣੀ ਗੋਰ ਘਰੇ ॥

ਉਪਮਾ ਬਿੰਬ

ਵਿਕਾਰੀ ਸਰੀਰ ਦੀ ਉਮਰ ਦੀ ਰਾਤ ਮੰਦਰ ਦੇ ਘੜਿਆਲ ਨੂੰ ਚੋਟਾਂ ਮਾਰਨ ਵਾਂਗ ਲੰਘਦੀ ਹੈ :-

ਸੇ ਹੋੜਾ ਘੜਿਆਲੁ ਜਿਉ ਡੁਖੀ ਰੈਣਿ ਵਿਹਾਇ ॥

ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਸਬਰ ਰੁੱਖਾਂ ਵਰਗਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ :-

ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਨੇ ਲੋੜੀਐ ਰੁਖਾਂ ਦੀ ਜੀਰਾਂਦਿ ॥

ਪਿਆਰੇ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਸਰੀਰ ਗਿੱਲੇ ਗੋਹੇ ਵਾਂਗ ਧੁਖਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ :-

ਧੁਖਾਂ ਜਿਉ ਮਾਲੀਹ, ਕਾਰਣਿ ਤਿੰਨਾ ਮਾ ਪਿਰੀ ॥

ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਬਿੰਬ

ਭਾਵ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਣ ਲਈ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਨੇ ਕਈ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਵੀ ਦਿਤੇ ਹਨ । ਰੱਬ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਲਈ ਨਿਮਰਤਾ ਮੁਖ ਗੁਣ ਹੈ । ਨਿਮਰਤਾ ਵਾਲਾ ਮਨੁੱਖ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ? ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੱਭ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਦੇਂਦੇ ਹਨ । ਦੱਭ ਰਾਹ ਵਿਚ ਉਗੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਸਨੂੰ ਖਿਚਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪੈਰਾਂ ਨਾਲ ਲਿਤਾੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਫੇਰ ਕਿਧਰੇ ਇਹ ਮਾਲਕ ਦੇ ਘਰ ਪੁਜਦੀ ਹੈ :-

ਫਰੀਦਾ ਥੀਉ ਪਵਾਹੀ ਦਭੁ ॥

ਜੇ ਸਾਈ ਲੋੜਹਿ ਸਭੁ ॥

1. ਇਸ ਦੀਆਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵੰਨਗੀਆਂ ਅਗੇ 'ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਚੋਂ ਸਿਰਜੇ ਬਿੰਬ' ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਦਿੱਤੀਆਂ ਡੁਕਾਂ ਵਿਚ ਵੇਖੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ।

2. ਦੀ ਪੋਇਟਿਕ ਇਮੇਜ਼, ਪੰਨਾ -18

ਇਕੁ ਛਿਜਹਿ ਬਿਆ ਲਤਾੜੀਅਹਿ ॥

ਤਾਂ ਸਾਈਂ ਦੈ ਦਰਿ ਵਾੜੀਅਹਿ ॥੧੬॥

ਮਿੱਤਰਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਤੇ ਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਉ ਭਗਤ ਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਏ ਤਾਂ ਸਰੀਰ ਦੀ ਹਾਲਤ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਅੱਗ ਦੇ ਉੱਤੇ ਧਰੇ ਮਜੀਠ ਦੇ ਫੁੱਲ ਰਿਝ ਰਹੇ ਹੋਣ :—

ਫਰੀਦਾ ਜੇ ਮੈ ਹੋਦਾ ਵਾਰਿਆ ਮਿਤਾ ਆਇਝਿਆਂ ॥

ਹੇੜਾ ਜਲੈ ਮਜੀਠ ਜਿਉ ਉਪਰਿ ਅੰਗਾਰਾ ॥੨੨॥

ਮੰਦੇ ਕਰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਓੜਕ ਨੂੰ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਹਸ਼ਰ ਬਾਰੇ ਇਕੋ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਕਪਾਹ, ਤਿਲ, ਕਮਾਦ, ਕਾਗਜ਼ ਅਤੇ ਅੰਗੀਠੀ ਉੱਤੇ ਪਈ ਹਾਂਡੀ ਦੇ ਪੰਜ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਪਰੋਈ ਹੈ :—

ਫਰੀਦਾ ਵੇਖੁ ਕਪਾਹੈ ਜਿ ਥੀਆ ਜਿ ਸਿਰ ਥੀਆ ਤਿਲਾਹ ॥

ਕਮਾਦੈ ਅਰੁ ਕਾਗਦੈ ਕੁੰਨੇ ਕੋਇਲਿਆਹ ॥

ਮੰਦੇ ਅਮਲ ਕਰੇਦਿਆ ਏਹ ਸਜਾਇ ਤਿਨਾਹ ॥੪੯॥

ਪਿਆਰੇ ਦੇ ਮਿਲਾਪ ਲਈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਵਾਨੀ ਦਾ ਸਮਾਂ ਖੁੰਝਾ ਦਿੱਤਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫੇਰ ਇਹ ਅਵਸਰ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਦਿੱਤਾ ਹੈ :—

ਦੁਧਾ ਬਣੀ ਨ ਆਵਈ, ਫਿਰਿ ਹੋਇ ਨ ਮੇਲਾ ॥(ਪੰਨਾ ੭੯੪)

ਜਿਵੇਂ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਉਠੀ ਛਲ ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਵੀ ਇਸਦੇ ਕੰਡੇ ਨੂੰ ਢਾਅ ਲਾ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਮਨੁੱਖ ਵੀ ਮੌਤ ਦੇ ਕੰਢੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਖੜ੍ਹਾ ਹੈ :—

ਫਰੀਦਾ ਮਉਤੈ ਦਾ ਬੰਨਾ ਏਵੈ ਦਿਸੈ ਜਿਉ ਦਰਿਆਵੈ ਢਾਹਾ ॥੯੮॥

ਬਿੰਬਾਤਮਿਕ ਮੁਹਾਵਰੇ ਜਾਂ ਅਖਾਉਤਾਂ

ਮੁਹਾਵਰਿਆਂ ਜਾਂ ਅਖਾਉਤਾਂ ਵਿਚ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਬਿੰਬਮਈ ਵਿਅੰਜਨਾ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਿਛੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਲੰਮੇਰਾ ਤਜਰਬਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤੱਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਿਆਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਤਜਰਬਾ ਸੀ। ਇਕ ਉਸਤਾਦ ਕਵੀ ਵਾਂਗ ਉਸਨੂੰ ਸੰਜਮ ਵਿਚ ਕਹਿਣ ਦਾ ਵਲ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਉਸਦੇ ਤਜਰਬੇ ਭਰੇ ਸੰਜਮਮਈ ਵਾਕ ਮੁਹਾਵਰੇ ਜਾਂ ਅਖਾਉਤਾਂ ਬਣ ਗਏ ਹਨ, ਜੋ ਅਜ ਤਕ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਚੜ੍ਹੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ :—

ਫਰੀਦਾ ਜੇ ਤੂ ਅਕਲਿ ਲਤੀਫੁ, ਕਾਲੇ ਲਿਖੁ ਨ ਲੇਖ ॥

ਆਪਨੜੇ ਗਿਰੀਵਾਨ ਮਹਿ, ਸਿਰ ਨੀਂਵਾਂ ਕਰਿ ਦੇਖੁ ॥੬॥

ਫਰੀਦਾ ਲੋੜੈ ਦਾਖ ਬਿਜਉਰੀਆਂ ਕਿਕਰਿ ਬੀਜੈ ਜਟੁ ॥

ਹੰਢੈ ਉਂਨ ਕਤਾਇਦਾ ਪੈਧਾ ਲੋੜੈ ਪਟੁ ॥੨੩॥

ਫਰੀਦਾ ਕੰਨਿ ਮੁਸਲਾ, ਸੂਫੁ ਗਲਿ, ਦਿਲਿ ਕਾਤੀ ਗੁੜੁ ਵਾਤਿ ॥

ਬਾਹਰਿ ਦਿਸੈ ਚਾਨਣਾ ਦਿਲਿ ਅੰਧਿਆਰੀ ਰਾਤਿ ॥੫੦॥

ਛਪੜਿ ਢੂਢੈ ਕਿਆ ਹੋਵੈ ਚਿਕੜਿ ਡੁਬੈ ਹਥੁ ॥੫੩॥

ਫਰੀਦਾ ਕੋਠੇ ਧੁਕਣੁ ਕੇਤੜਾ ॥੫੬॥

ਫਰੀਦਾ ਕਾਲੇ ਮੈਡੇ ਕਪੜੇ ਕਾਲਾ ਮੈਡਾ ਵੇਸੂ ॥
 ਗੁਨਹੀ ਭਰਿਆ ਮੈ ਫਿਰਾ ਲੋਕੁ ਕਹੈ ਦਰਵੇਸੂ ॥੬੧॥
 ਜਾਂ ਕੁਆਰੀ ਤਾਂ ਚਾਉ, ਵੀਵਾਹੀ ਤਾਂ ਮਾਮਲੇ ॥
 ਫਰੀਦਾ ਏਹੋ ਪਛੋਤਾਉ, ਵਤਿ ਕੁਆਰੀ ਨ ਥੀਐ ॥੬੨॥
 ਕੰਧੀ ਉਤੇ ਰੁਖੜਾ ਕਿਚਰਕੁ ਬੰਨੈ ਧੀਰੁ ॥
 ਫਰੀਦਾ ਕਚੈ ਭਾਂਡੈ ਰਖੀਐ ਕਿਚਰੁ ਤਾਈ ਨੀਰੁ ॥੬੩॥
 ਉਚੇ ਚੜਿ ਕੈ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਘਰਿ ਘਰਿ ਏਹਾ ਅਗਿ ॥੬੪॥

ਮਾਨਵੀਕਰਨ ਦੁਆਰਾ ਬਿੰਬ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ

ਮਾਨਵੀਕਰਨ ਦੀ ਹੁਦੀ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਆਧੁਨਿਕ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਹੈ। ਪੁਰਾਤਨ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸਦਾ ਉਲੇਖ ਹੋਇਆ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੀ ਇਕ ਪੰਕਤੀ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਬਿੰਬ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਹੋਈ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਕਿ ਕਬਰ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਵਾਜਾਂ ਮਾਰਦੀ ਹੈ :-

ਫਰੀਦਾ ਗੋਰ ਨਿਮਾਣੀ ਸਭੁ ਕਰੇ ਨਿਘਰਿਆ ਘਰਿ ਆਉ ॥
 ਸਰਪਰ ਮੈਥੈ ਆਵਣਾ ਮਰਣਹੁ ਨਾ ਡਰਿਆਹੁ ॥੬੫॥

ਰਸਾਂ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਮਿਤ ਬਿੰਬ

ਡਾ. ਹਰਿਦਵਾਰੀ ਲਾਲ ਅਨੁਸਾਰ ਬਿੰਬ ਨੂੰ ਜੀਵਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਤੱਤ ਮਨੁੱਖੀ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਸਪਰਸ਼ ਹੀ ਹੈ। ਉਸੇ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਨਾਮਰਸ ਹੈ। ਮਾਨਵ-ਸੰਵੇਦਨਾ ਨੂੰ ਚਰਮ-ਸਤਿ ਮੰਨ ਕੇ ਰਸ ਸਿਧਾਂਤ ਵੀ ਨਿਰੰਤਰ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਰਸ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਅਭਿ-ਵਿਅੰਜਨਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰੂਪ ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਬਿੰਬ ਰੂਪ-ਅੰਕਣ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਿੰਬ ਦੁਆਰਾ ਰਸ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਸੰਭਵ ਹੈ।¹ ਰਸ ਨੂੰ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਫਰੀਦ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਚਾਰ ਦਾ ਉਲੇਖ ਹੋਇਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ

ਇਸ ਵਿਚ ਸੰਜੋਗ ਅਤੇ ਵਿਜੋਗ ਦੋਵੇਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬਿੰਬਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।² ਪ੍ਰਭੂ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਸੰਜੋਗ ਨਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਣ ਤੇ ਸਰੀਰ ਦੀ ਜੇ ਹਾਲਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਵੀ ਦਸਦਾ ਹੈ :-

ਅਜ ਨ ਸੁਤੀ ਕੰਤ ਸਿਉ ਅੰਗੁ ਮੁੜੇ ਮੁੜ ਜਾਇ ॥
 ਜਾਇ ਪੁਛਹੁ ਡੋਹਾਗਣੀ ਤੁਮ ਕਿਉ ਰੈਣਿ ਵਿਹਾਇ ॥੩੦॥

ਜਿਹੜੀ ਜੀਵ ਇਸਤ੍ਰੀ ਜਵਾਨੀ ਵੇਲੇ ਪਿਆਰੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦਾ ਅਵਸਰ ਖੁੰਝਾ ਦੇਂਦੀ ਹੈ, ਬੁਢਾਪੇ ਵੇਲੇ ਉਹ ਕਿੰਨੇ ਤਰਲੇ ਲੈਂਦੀ ਰਹੇ ਸੰਜੋਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ :-

ਫਰੀਦਾ ਨੰਢੀ ਕੰਤੁ ਨ ਰਾਵਿਓ ਵਡੀ ਥੀ ਮੁਈਆਸ ॥
 ਧਨ ਕੂਕੇਂਦੀ ਗੋਰ ਮੇਂ ਤੈਂ ਸਹ ਨਾ ਮਿਲੀਆਸੁ ॥੫੪॥

ਫਰੀਦ ਅਨੁਸਾਰ ਬਿਰਹਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਸਰੀਰ ਦਾ ਕਾਲਾ ਹੋ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਕੋਇਲ ਵਿਛੋੜੇ ਵਿਚ ਸੜ ਕੇ ਹੀ ਕਾਲੀ ਹੋ ਗਈ :-

ਕਾਲੀ ਕੋਇਲ ਤੂ ਕਿਤੇ ਗੁਨ ਕਾਲੀ ॥
 ਅਪਨੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਕੇ ਹਉ ਬਿਰਹੈ ਜਾਲੀ ॥ (ਪੰਨਾ ੭੬੪)

1. ਸੌਂਦਰਯ ਸ਼ਾਸਤਰ

2. ਸਲੋਕ, 49

ਰੁੱਤਾਂ ਦਾ ਮਨ ਅਤੇ ਸਰੀਰ ਤੇ ਸੁਭਾਵਕ ਅਸਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਿਆਲ ਦੀ ਰੁੱਤ ਮਿਲਾਪ ਲਈ ਸ਼ੋਭਨੀਕ ਹੈ :—

ਸੀਆਲੇ ਸੋਹੰਦੀਆਂ ਪਿਰ ਗਲਿ ਬਾਹੜੀਆਂ ।

ਭਿਆਨਕ ਰਸ

ਇਸਦਾ ਸਥਾਈ ਭਾਵ ਭੈ ਜਾਂ ਡਰ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਏਸ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਮਾਇਆ ਵਿਚ ਖੁਭੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਆਰਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਚੀਰਿਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਭਵਿੱਖਤ ਦੀ ਇਸ ਭਿਆਨਕ ਸਜ਼ਾ ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖ ਅੰਦਰ ਡਰ ਉਪਜਾਇਆ ਗਿਆ :—

ਕੰਚਨ ਵੰਨੇ ਪਾਸੇ ਕਲਵਤਿ ਚੀਰਿਆ ॥

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੰਦੇ ਕਰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਕਪਾਹ, ਝੰਬਣ, ਤਿਲ ਦੇ ਕੁੱਟਣ, ਕਾਗਜ਼ ਬਨਾਣ ਦੇ ਭਿਆਨਕ ਕ੍ਰਮ, ਕਮਾਦ ਦੇ ਪੀੜਨ ਅਤੇ ਹਾਂਡੀ ਦੇ ਸੜਨ ਵਰਗੀ ਸਜ਼ਾ ਮਿਲੇਗੀ।

ਕਰੁਣਾ ਰਸ

ਇਸ ਰਸ ਰਾਹੀਂ ਹਿਰਦੇ ਦੀ ਸ਼ੋਕਮਈ ਵਿਅੰਜਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮੌਤ ਵਿਆਪਣ ਤੇ ਇਕ ਕਰੁਣਾਮਈ ਝਾਕੀ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਖਿੱਚਦੇ ਹਨ :—

ਮਲਕਲ ਮਉਤ ਜਾਂ ਆਵਸੀ ਸਭ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਭੰਨਿ ॥

ਤਿਨਾ ਪਿਆਰਿਆਂ ਭਾਈਆਂ ਅਗੈ ਦਿਤਾ ਬੰਨਿ ॥

ਵੇਖਹੁ ਬੰਦਾ ਚਲਿਆ ਚਹੁ ਜਣਿਆ ਦੈ ਕੰਨਿ ॥੧੦੦॥

ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ

ਇਸਦਾ ਸਥਾਈ ਭਾਵ ਵੈਰਾਗ ਹੈ। ਫ਼ਰੀਦ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਮਨ ਨੂੰ ਮਾਇਕ ਖਿੱਚਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰਾਮ ਕਰਨ ਲਈ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਦਾ ਭਾਵ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਅਰੰਭਕ ਸਲੋਕ ਹੀ ਇਸੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤ ਕਰਦੇ ਹਨ :—

ਜਿਤੁ ਦਿਹਾੜੈ ਧਨ ਵਰੀ ਸਾਹੇ ਲਏ ਲਿਖਾਇ ॥

ਮਲਕੁ ਜਿ ਕੰਨੀ ਸੁਣੀਦਾ ਮੁਹੁ ਦੇਖਾਲੇ ਆਇ ॥

ਜਿੰਦੁ ਨਿਮਾਣੀ ਕਢੀਐ ਹਭਾ ਹੂ ਕੜਕਾਇ ॥

ਸਾਹੇ ਲਿਖੇ ਨ ਚਲਨੀ ਜਿੰਦੁ ਹੂੰ ਸਮਝਾਇ ॥

ਜਿੰਦ ਵਹੁਟੀ, ਮਰਨ ਵਹੁ ਲੈ ਜਾਸੀ ਪਰਣਾਇ ॥

ਆਪਣ ਹਥੀ ਜੋਲਿ ਕੈ, ਕੈ ਗਲਿ ਲਗੈ ਧਾਇ ॥

ਵਾਲਹੁ ਨਿਕੀ ਪੁਰਸਲਾਤ ਕੰਨੀ ਨ ਸੁਣੀਆਇ ॥

ਫਰੀਦਾ ਕਿੜੀ ਪਵੰਦੀਈ, ਖੜਾ ਨ ਆਪੁ ਮੁਹਾਇ ॥ (ਪੰਨਾ ੧੩੭੭)

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ

ਫਰੀਦਾ ਕੋਠੇ ਮੰਡਪ ਮਾੜੀਆ ਉਸਾਰੇਂਦੇ ਭੀ ਗਏ ॥

ਕੂੜਾ ਸਉਦਾ ਕਰਿ ਗਏ ਗੋਰੀ ਆਇ ਪਏ ॥੪੬॥

ਫਰੀਦਾ ਕੋਠੇ ਮੰਡਪ ਮਾੜੀਆਂ ਏਤੁ ਨ ਲਾਏ ਚਿਤੁ ॥

ਮਿਟੀ ਪਈ ਅਤੋਲਵੀ ਕੋਇ ਨ ਹੋਸੀ ਮਿਤੁ ॥੫੭॥

ਬਿੰਬ ਸਮਗ੍ਰੀ ਤੇ ਸ੍ਰੋਤ

ਸਾਰਾ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਹੀ ਕਵੀ ਲਈ ਬਿੰਬ-ਸ੍ਰਿਜਣਾ ਦਾ ਖੇਤਰ ਹੈ। ਧਰਤੀ ਅਤੇ ਆਕਾਸ਼ ਦੀ ਕਿਸੇ ਸਮਗ੍ਰੀ ਨੂੰ ਉਹ ਭਾਵ-ਵਿਅੰਜਨਾ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਵੀ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਬਰੀਕਬੀਨੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਥੇ ਉਸਦੀ ਨਜ਼ਰ ਅਜਿਹੇ ਮੰਡਲਾਂ ਅਤੇ ਨੁਕਰਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਰਖਦੀ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਕਿ ਆਮ ਅੱਖ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚ ਸਕਦੀ। ਕਵੀ ਦੇ ਬਿੰਬ ਸ੍ਰਿਜਣਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਮੁਖ ਤੌਰ ਤੇ ਦੋ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ : (ੳ) ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ (ਅ) ਜੀਵਨ

ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਨੀਝ ਬੜੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਤੇ ਡੂੰਘੀ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਜੀਵਨ, ਦੋਹਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਨੂੰ ਬੜਾ ਨੇੜਿਉਂ ਹੋ ਕੇ ਵੇਖਿਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੁਣ ਅਤੇ ਸੁਭਾਅ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਦਾਚਾਰਕ ਕੀਮਤਾਂ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਮਾਰਗ ਲਈ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਬਿੰਬ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾਇਆ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਿਕ ਬਿੰਬ

ਉਦਭੁਜ ਵਸਤੂਆਂ, ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਚੋਂ ਉਹ ਰੁਖ ਦੀਆਂ ਟਾਹਣੀਆਂ ਦੀ ਬਦਲਦੀ ਹਾਲਤ ਵੇਖਦਾ ਹੈ। ਭਰੀਆਂ ਟਾਹਣੀਆਂ ਸਮਾਂ ਆਉਣ ਤੇ ਪੱਕ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਝੁਰੜੀਆਂ ਪੈ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਦੀ ਵੀ ਇਹੋ ਹਾਲਤ ਹੈ। ਸਮਾਂ ਪੈਣ ਤੇ ਇਹ ਵੀ ਪੱਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਬੁੱਢਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੋਹਾਂ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਵੇਖੋ :-

ਫਰੀਦਾ ਅਖੀ ਦੇਖਿ ਪਤੀਣੀਆਂ ਸੁਣਿ ਸੁਣਿ ਗੀਣੇ ਕੰਨ ॥

ਸਾਖ ਪਕੰਦੀ ਆਈਆਂ ਹੋਰ ਕਰੇਂਦੀ ਵੰਨ ॥੧੧॥

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੁੱਤ ਦੇ ਬਦਲਣ ਨਾਲ ਰੁਖ ਸੁੱਕ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪੱਤੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਝੜ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜੀਵ ਦੀ ਅਸਥਿਰਤਾ ਵੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਹੈ :-

ਫਰੀਦਾ ਰੁਤਿ ਫਿਰੀ, ਵਣੁ ਕੰਬਿਆ ਪਤ ਝੜੇ ਝੜਿ ਪਾਹਿ ॥

ਚਾਰੇ ਫੁੰਡਾਂ ਢੂੰਢੀਆਂ ਰਹਣੁ ਕਿਥਾਊ ਨਾਹਿ ॥੧੦੨॥

ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਰ ਦੀ ਬੰਦਗੀ ਇਕ ਚੰਗੇ ਫੁਲ ਅਤੇ ਫਲ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸਮਾਨ ਹੈ :-

ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਰੈ ਫੁਲੜਾ ਫਲੁ ਭੀ ਪਛਾ ਰਾਤਿ ॥

ਜੇ ਜਾਗੰਨਿ ਲਹੰਨਿ ਸੇ ਸਾਈ ਕੰਨੋ ਦਾਤਿ ॥੧੧੨॥

ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਜਿਹੜਾ ਰੱਬ ਦੀਆਂ ਪੱਕੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਖਜ਼ੂਰਾਂ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦਾ, ਉਹ ਆਪਣੀ ਆਯੂ ਨੂੰ ਬੇ ਅਰਥ ਗਵਾਂਦਾ ਹੈ।¹

ਕਰਮ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਹਾ ਕੋਈ ਬੀਜਦਾ ਹੈ ਉਹੋ ਜਿਹਾ ਹੀ ਫਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੇਗਾ। ਕਿੱਕਰ ਦਾ ਬੀਜ ਬੀਜ ਕੇ ਬਿਜੌਰ ਦੀ ਦਾਖ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ।²

ਦੁਨੀਆਂ ਇਕ ਸੁੰਦਰ ਸੁਹਾਣਾ ਬਾਗ ਹੈ, ਪਰ ਜੀਵ ਰੂਪੀ ਪੰਖੀ ਇਸਤੇ ਸਦਾ ਬਸੇਰਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ।³

1. ਸਲੋਕ, 89

2. ਸਲੋਕ, 23

3. ਸਲੋਕ, 79

ਦਭ ਨੂੰ ਨਿਰਮਾਨਤਾ ਲਈ ਅਤੇ' ਕਪਾਹ, ਤਿਲ ਅਤੇ ਕਮਾਦ ਨੂੰ ਕੁਕਰਮੀ ਪੁਰਖ ਨੂੰ ਭਵਿਖਤ ਵਿਚ ਮਿਲਣ ਵਾਲੀ ਸਜਾਵਾਂ¹ ਲਈ ਬਿੰਬ ਬਣਾਇਆ ਹੈ।

ਨਦੀ, ਦਰਿਆ, ਨਾਲੇ

(ਨਦੀ ਦਾ) ਵਹਿਣਾ ਰਜਾ ਦਾ ਭਾਵ ਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਲਈ ਹੈ :-

ਕੰਧੀ ਵਹਣ ਨ ਢਾਹਿ, ਤਉ ਭੀ ਲੇਖਾ ਦੇਵਣਾ ॥

ਜਿਧਰ ਰਬ ਰਜਾਇ, ਵਹਣੁ ਤਿਦਾਉ ਗੰਢਿ ਕਰੇ ॥੮੪॥

ਜਾਂ

ਸਬਰੁ ਏਹੁ ਸੁਆਉ, ਜੇ ਤੂੰ ਬੰਦਾ ਦਿੜ ਕਰਹਿ ॥

ਵਧਿ ਥੀਵਹਿ ਦਰੀਆਉ, ਟੁਟਿ ਨ ਥੀਵਹਿ ਵਾਹੜਾ ॥੧੧੭॥

ਦੁਖਾਂ ਰੂਪੀ ਨਦੀ :-

ਲੰਮੀ ਲੰਮੀ ਨਦੀ ਵਹੈ ਕੰਧੀ ਕੇਰੈ ਹੇਤਿ ॥੮੬॥

ਸਰੋਵਰ, ਛੱਪੜ

ਸਰੋਵਰ ਚੰਗੀ ਸੰਗਤ ਦਾ ਅਤੇ ਛੱਪੜ ਭੈੜੀ ਸੰਗਤ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ।² ਜਗਤ ਲਈ ਵੀ ਸਰੋਵਰ ਬਿੰਬ ਵਰਤਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਲਈ ਲਹਿਰਾਂ :-

ਸਰਵਰ ਪੰਖੀ ਹੇਕੜੇ ਫਾਹੀਵਾਲ ਪਚਾਸ ॥

ਇਹ ਤਨੁ ਲਹਰੀ ਗਭੁ ਥਿਆ ਸਚੇ ਤੇਰੀ ਆਸ ॥੧੨੫॥

ਥਲ, ਪਹਾੜ, ਅਸਮਾਨ, ਜ਼ਮੀਨ, ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਸਿੱਟੀ, ਟੋਏ ਟਿੱਬੇ ਅਤੇ ਮੈਦਾਨ ਆਦਿ ਨੂੰ ਵੀ ਭਾਵ-ਵਿਅੰਜਨਾ ਲਈ ਬਿੰਬ ਬਣਾਇਆ ਹੈ।

ਮੋਤੀ

ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਹਿਰਦਾ ਕੀਮਤੀ ਮੋਤੀ ਹੈ। ਮੋਤੀ ਨੂੰ ਤੋੜਨਾ ਕਦਾਚਿਤ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ :-

ਸਭਨਾ ਮਨ ਮਾਣਿਕ ਠਾਹਣੁ ਮੂਲਿ ਮਚਾਂਗਵਾ ॥੧੩੦॥

ਪੰਖੀ

ਜੀਵ ਦੀ ਅਸਥਿਰਤਾ ਲਈ ਪੰਖੀ ਢੁਕਵਾਂ ਬਿੰਬ ਹੈ। ਪੰਖੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਹੰਸ ਕਾਂ (ਕਾਗ) ਕੁੰਜਾਂ ਅਤੇ ਕੋਇਲ ਆਦਿ ਨੂੰ ਬਿੰਬ ਬਣਾਇਆ ਹੈ।

ਅਨੇਮੀ ਧਾਰਮਿਕ ਜੀਵਨ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਕੁੱਤੇ ਦਾ ਰੂਪਕ ਬਿੰਬ ਵਰਤਿਆ ਹੈ :-

ਫਰੀਦਾ ਬੇਨਿਵਾਜਾ ਕੁਤਿਆ ਏਹ ਨ ਭਲੀ ਗੀਤਿ ॥

ਕਬਹੀ ਚਲਿ ਨ ਆਇਆ ਪੰਜੇ ਵਖਤ ਮਸੀਤਿ ॥੭੦॥

ਸਰੀਰ ਵੀ ਲੋੜਾਂ ਲਈ ਕੁਤੇ ਵਾਂਗ ਨਿਤ ਨਿਤ ਭਉਂਕਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਸਦੀ ਬਹੁਤੀ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਇਸ ਦੇ ਸ਼ੋਰ ਸ਼ਰਾਬੇ ਲਈ ਬਿੰਬ 'ਪਉਣੁ' ਸ੍ਰਿਜਿਆ ਹੈ :-

1. ਸਲੋਕ, 59

2. ਸਲੋਕ, 49

3. ਸਲੋਕ, 53

4. ਸਲੋਕ, 66

ਫਰੀਦਾ ਇਹੁ ਤਨੁ ਭਉਕਣਾ ਨਿਤ ਨਿਤ ਦੁਖੀਐ ਕਉਣੁ ॥

ਕੰਨੀ ਬੁਜੇ ਦੇ ਰਹਾਂ ਕਿਤੀ ਵਰੈ ਪਉਣੁ ॥੮੮॥

ਜੀਵਨ ਵਿਚੋਂ ਸਿਰਜੇ ਬਿੰਬ

ਫਰੀਦ ਨੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਕਈ ਪੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਿੰਬ-ਸਮਗ੍ਰੀ ਲਈ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਉਸਦੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਸਮਾਜਕ ਵਸਤੂਆਂ ਅਤੇ ਸੰਬੰਧ ਸੁਭਾਵਕ ਹੀ ਉਸਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਬਿੰਬਾਂ ਲਈ ਅਜਿਹੀ ਸਮਗ੍ਰੀ ਹੈ :—

ਰੀਤਾਂ ਰਸਮਾਂ

ਸਾਹਾ ਕਢਣਾ

ਜਿਵੇਂ ਇਸਤ੍ਰੀ ਪੁਰਖ ਦੇ ਵਿਆਹ ਦੇ ਦਿਹਾੜੇ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਹਾ ਕਢਾਈਦਾ ਹੈ, ਜੀਵ ਰੂਪੀ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦਾ ਮੌਤ-ਰੂਪੀ ਲਾੜੇ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਹੋਣ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਸਾਹਾ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਸਾਹਾ ਵੀ ਐਸਾ ਹੈ, ਜੋ ਟਾਲਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ।¹

ਤਿਲ ਖੇਡਣਾ

ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੀ ਇਕ ਰਸਮ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਨਵੀਂ ਵਿਆਹੀ ਕੁੜੀ ਸਹੁਰੇ ਘਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਲਾੜੇ ਵਾਲੇ ਘਰ ਦੀਆਂ ਜਨਾਨੀਆਂ ਪਰਾਤ ਆਦਿਕ ਕਿਸੇ ਖੁਲ੍ਹੇ ਚੌੜੇ ਭਾਂਡੇ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਤਿਲ ਪਾ ਲਿਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਹਿਲਾਂ ਲਾੜਾ ਆਪਣਾ ਬੁਕ ਭਰ ਕੇ ਵਹੁਟੀ ਦੇ ਬੁਕ ਵਿਚ ਪਾਂਦਾ ਹੈ ਫੇਰ ਵਹੁਟੀ ਲਾੜੇ ਦੇ ਬੁਕ ਵਿਚ। ਇਸ ਰਸਮ ਨੂੰ ‘ਤਿਲ ਭੱਲੇ’ ਜਾਂ ‘ਤਿਲ-ਵਤਰੇ’ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਤੀ ਨਾਲ ਖੇਡ ਚੁਕਣ ਪਿਛੋਂ ਵਹੁਟੀ ਨਨਾਣਾਂ ਅਤੇ ਦਿਰਾਣੀਆਂ ਜਠਾਣੀਆਂ ਨਾਲ ‘ਤਿਲ ਵਤਰੇ’ ਖੇਡਦੀ ਹੈ। ਚੌਥੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਏਸੇ ਰਸਮ ਵਲ ਫਰੀਦ ਨੇ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਹੈ।²

ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਰਸਮ ‘ਗੰਢ ਚਿਤ੍ਰਾਵਾਂ’ ਵੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਨਵੀਂ ਵਿਆਹੀ ਕੁੜੀ ਆਪਣੇ ਪੇਕੇ ਘਰ ਤੋਂ ਵਿਦਾ ਹੋਣ ਲਗਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਦਾਜ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਪਲੰਘ ਤੇ ਮੁੰਡੇ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਬਿਠਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੁਪੱਟਿਆਂ ਨੂੰ ਗੰਢ ਮਾਰੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਕੇਤ ਹੈ ਇਸ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਕਿ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਪਿਆਰ ਦੀ ਗੰਢ ਵਜੀ ਰਹੇ।³ ਫਰੀਦ ਜੀ ਇਸ ਰਸਮ ਨੂੰ ਰੱਬੀ ਪਿਆਰ ਲਈ ਅੰਕਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ :—

ਜੇ ਜਾਣਾ ਲੜ ਛਿਜਣਾ, ਪੀਡੀ ਪਾਈਂ ਗੰਢਿ ॥

ਤੇ ਜੇਵਡੁ ਮੈਂ ਨਾਹਿ ਕੇ, ਸਭੁ ਜਗੁ ਡਿਠਾ ਹੰਢਿ ॥੫॥

ਰਿਸ਼ਤੇ

ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਪਤੀ ਪਤਨੀ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਆਤਮਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਮਿਲਾਪ ਲਈ ਅਧਿਆਤਮਕ ਭਾਵ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਇਸਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਬਿੰਬ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੇ ਕਈ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਬਿੰਬ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ :—

ਜੇ ਜਾਣਾ ਸਹੁ ਨੰਢੜਾ ਤਾਂ ਬੋੜਾ ਮਾਣੁ ਕਰੀ ॥੪॥

1. ਸ਼ਲੋਕ, 1

2. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ, ਸ਼ਲੋਕ ਤੇ ਸ਼ਬਦ ਫਰੀਦ ਜੀ ਸਟੀਕ, ਪੰਨਾ 52

3. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ, ਸ਼ਲੋਕ ਤੇ ਸ਼ਬਦ ਫਰੀਦ ਜੀ ਸਟੀਕ, ਪੰਨਾ 52

4. ਹੋਰ ਵੇਖੋ ਸ਼ਲੋਕ 1 ਅਤੇ 30

ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸ਼ਬਦਾਂ 'ਫੈਲ' ਅਤੇ 'ਗੋਰੀ' ਨੂੰ ਭਾਵ ਵਿਅੰਜਨਾ ਲਈ ਬਿੰਬ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਏਥੇ ਫੈਲ ਸੰਤ-ਆਤਮਾ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਹੈ :—

ਫੈਲ ਲੰਘਦੇ ਪਾਰਿ ਗੋਰੀ ਮਨੁ ਧੀਰਿਆ ॥ (ਪੰਨਾ ੪੮੮)

ਮਾਲਕ ਨੌਕਰ ਵੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਅਤੇ ਬੰਦੇ ਦੇ ਭਾਵਵਾਦੀ ਬਿੰਬ ਹਨ :—

ਫਰੀਦਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕਰਿ ਚਾਕਰੀ ਦਿਲ ਦੀ ਲਾਹਿ ਭਰਾਂਦਿ ॥੬੦॥

ਸੱਜਨ

ਜਾਇ ਮਿਲਾ ਤਿਨਾ ਸਜਣਾ ਤੁਟਉ ਨਾਹੀ ਨੇਹੁ ॥੨੫॥

ਹਉ ਢੂਢੇਦੀ ਸਜਣਾ ਸਜਣ ਮੈਂਡੇ ਨਾਲਿ ॥੧੨੧॥

ਕੰਮ ਧੰਦਾ

ਵਪਾਰ

ਅਸਲ ਕਮਾਈ ਅਧਿਆਤਮਕ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਰੱਬ ਦੀ ਬੰਦਗੀ ਹੀ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਕਮਾਈ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਹੀ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਜੁ ਸਮਾਂ ਵਿਹਾਜਣ ਤੇ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ :—

ਫਰੀਦਾ ਜਾਂ ਤਉ ਖਟਣ ਵੇਲ, ਤਾਂ ਤੂੰ ਰਤਾ ਦੁਨੀ ਸਿਉ ॥੮॥

ਖੇਤੀ

ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਸੜੀ ਹੋਈ ਖੇਤੀ ਫੇਰ ਹਰੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ, ਭਾਵੇਂ ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਹੀ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਡਬੋਈ ਰਖੇ। ਰੱਬ ਤੋਂ ਵਿਛੜੀਆਂ ਜੀਵ-ਇਸ਼ਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਖੁਸ਼ੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕਦੀ :—

ਤਤੀ ਤੇਇ ਨ ਪਲਵੈ, ਜੇ ਜਲਿ ਟੁਬੀ ਦੇਇ ॥

ਫਰੀਦਾ ਜੋ ਡੋਹਾਗਣਿ ਰਬ ਦੀ, ਝੁਰੇਂਦੀ ਝੁਰੇਇ ॥੬੨॥

ਵਰਤਣ ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ

ਭਾਂਡਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਪਿਆਲੇ ਕੁੰਨੇ ਅਤੇ ਮਟਕੀ ਨੂੰ ਬਿੰਬ ਬਣਾਇਆ ਹੈ :—

ਏਹੁ ਪਿਰਮੁ ਪਿਆਲਾ ਖਸਮ ਕਾ ਜੇ ਭਾਵੈ ਤੈ ਦੇਇ ॥

ਕੁੰਨੇ ਹੇਠਿ ਜਲਾਈਐ ਬਾਲਣ ਸੰਦੈ ਥਾਇ ॥੭੨॥

ਫਰੀਦਾ ਭੰਨੀ ਘੜੀ ਸਵੰਨਵੀ ..... ॥੬੯॥

ਬਾਲਣ, ਤੰਦੂਰ

ਤਨੁ ਤਪੈ ਤਨੂਰ ਜਿਉ ਬਾਲਣੁ ਹਡ ਬਲੰਨਿ ॥੧੧੯॥

ਕਪੜੇ

ਫਰੀਦਾ ਪਾੜਿ ਪਟੋਲਾ ਧਜ ਕਰੀ ਕੰਬਲੜੀ ਪਹਿਰੇਉ ॥੧੦੩॥

ਫਰੀਦਾ ਮੈਂ ਭੋਲਾਵਾ ਪਗ ਦਾ ਮਤੁ ਮੈਲੀ ਹੋਇ ਜਾਇ ॥੨੬॥

ਪੈਧਾ ਲੋੜੈ ਪਟੁ ॥੨੩॥

ਖਾਣ ਪੀਣ ਵਾਲੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਸ਼ਕਰ, ਖੰਡ, ਨਿਵਾਤ (ਮਿਸ਼ਰੀ), ਸ਼ਹਿਦ, ਮਾਝਾ, ਦੁਧ, ਰੋਟੀ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਦ ਅਤੇ ਸਣ ਲਈ ਵਾਣ ਵਾਲੀ ਮੰਜੀ ਅਤੇ ਲੋਫ ਆਦਿ ਦਾ ਉਲੇਖ ਵੀ ਫ਼ਰੀਦ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਬੇੜਾ ਮਲਾਹ

ਖੜਾ ਪੁਕਾਰੇ ਪਾਤਣੀ ਬੇੜਾ ਕਪਰ ਵਾਤਿ ॥੮੫॥

ਚਿੱਲਾ, ਤੀਰ ਅਤੇ ਕਮਾਨ

ਸਬਰ ਮੰਝ ਕਮਾਣੇ ਏ ਸਬਰ ਕਾ ਨੀਹਣੇ ॥

ਸਬਰ ਸੰਦਾ ਬਾਣੁ ਖਾਲਕੁ ਖਤਾ ਨ ਕਰੀ ॥੧੧੫॥

ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਬਿੰਬ

ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਧਰਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਬਿੰਬ ਹੀ ਫਰੀਦ ਨੇ ਚਿੱਤ੍ਰੇ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਜ਼ੂ, ਨਿਮਾਜ਼, ਮਸੀਤ, ਨਹੁਬਤ, ਕਬਰ, ਪੁਰਸਲਾਤ, ਸ਼ੈਤਾਨ, ਅਜ਼ਰਾਈਲ ਦੇਸ਼ਖ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ।

ਫਰੀਦ-ਬਾਣੀ ਦੇ ਬਿੰਬ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ

ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੀ ਮ੍ਰਿਤੁ 1266 ਈ. ਵਿਚ ਹੋਈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਜਨਮ 1469 ਈ. ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਦੋ ਸਦੀ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸਮੇਂ ਪਿਛੋਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਆਰੰਭ ਹੋਈ। ਫਰੀਦ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਾਲੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਬਿੰਬ ਵੇਖ ਕੇ ਇਹ ਗੱਲ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਫਰੀਦ ਬਾਣੀ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਾਕਫ਼ ਸਨ। ਅਧਿਆਤਮਕ ਭਾਵ ਲਈ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤੇ ਅਜਿਹੇ ਬਿੰਬ ਹਨ :-

ਸਹੁਰਾ ਪੇਕਾ

ਲਗੀ ਆਵਹਿ ਸਾਹੁਰੈ ਨਿਤ ਨ ਪੇਈਆ ਹੋਇ ॥¹

ਕਸੁੰਭੜਾ

ਕਚਾ ਰੰਗੁ ਕਸੁੰਭ ਕਾ ਬੋੜਕਿਆ ਦਿਨ ਚਾਰਿ ਜੀਉ ॥²

ਧਨ ਪਿਰ, ਕੰਤ

ਧਨ ਪਿਰ ਏਕੈ ਸੰਗਿ ਬਸੇਰਾ ॥³

ਕੰਤ ਪਕਰਿ ਹਮ ਕੀਨੀ ਰਾਨੀ ॥⁴

ਖਸਮ

ਖਸਮੁ ਫੋਡਿ ਦੂਜੈ ਲਗੇ ਫੁਥੇ ਸੇ ਬਣਜਾਰਿਆ ॥⁵

ਸੋਹਾਗਣੀ

ਸਹੀਆ ਸੇ ਸੋਹਾਗਣੀ ਜਿਨ ਸਹ ਨਾਲਿ ਪਿਆਰ ਜੀਉ ॥⁶

ਦੋਹਾਗਣ

ਦੋਹਾਗਣੀ ਕਿਆ ਨੀਸਾਣੀਆ ॥

ਖਸਮਹੁ ਘੁਬੀਆ ਫਿਰਹਿ ਨਿਮਾਣੀਆ ॥⁷

1. ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਮ: ੧/23

2. ਸੂਹੀ ਮ: ੧/751

3. ਆਸਾ ਕਬੀਰ/483

4. ਆਸਾ ਮ: ੫/394

5. ਵਾਰ ਆਸਾ ਮ: ੧/470

6. ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਮ: ੧/72

7. ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਮ: ੧/72

ਹੰਸ

ਹੰਸ ਚਲਿਆ ਤੂੰ ਪਿਛੈ ਰਹੀਏਹਿ ਛੁਟੜਿ ਹੋਈਅਹਿ ਨਾਹੀ ॥¹

ਸਰਵਰ

ਜੈਸੇ ਹੰਸ ਸਰਵਰ ਬਿਨੁ ਰਹਿ ਨ ਸਕੈ
ਤੈਸੇ ਹਰਿ ਜਨੁ ਕਿਉ ਰਹੈ ਹਰਿ ਸੇਵਾ ਬਿਨੁ ॥²

ਛਪੜੀ

ਕਲਰ ਕੇਰੀ ਛਪੜੀ ਕਊਆ ਮਲਿ ਮਲਿ ਨਾਇ ॥
ਮਨੁ ਤਨੁ ਮੈਲਾ ਅਵਗੁਣੀ, ਚਿੰਜੁ ਭਰੀ ਗੰਧੀ ਆਇ ॥³

ਦਰਬਾਰ

ਫੇਰਿ ਕਿ ਅਗੈ ਰਖੀਐ ਜਿਤੁ ਦਿਸੈ ਦਰਬਾਰੁ ॥⁴

ਅਜਰਾਈਲ

ਅਜਰਾਈਲੁ ਫਰੋਸਤਾ ਤਿਲ ਪੀੜੇ ਘਾਣੀ ॥⁵

ਵਾਟ

ਵਾਟ ਨ ਪਾਵਉ ਵੀਰਾ ਜਾਉ ॥
ਦਰਗਹ ਬੈਸਣ ਨਾਹੀ ਥਾਉ ॥⁶

ਫ਼ਰੀਦ, ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਵੀ ਬਾਬਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਵਿਰਾਸਤ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀਆਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਦਿੱਤਾ।

1. ਗਉੜੀ/155

2. ਆਸਾ ਮ : ੪/369

3. ਸਲੋਕਾਂ ਵਾਰਾਂ ਤੋਂ ਵਧੀਕ, ਮ : ੧

4. ਜਪੁਜੀ

5. ਵਾਰ ਗਉੜੀ ਮ: ੪/315

6. ਆਸਾ ਮ: ੧/354

ਫਰੀਦ ਦਾ ਨੈਤਿਕ ਫਲਸਫਾ

- ਡਾ. ਵਜ਼ੀਰ ਸਿੰਘ

ਫਰੀਦ-ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਦੇ ਮੁਖੀ ਧਾਰਾਵਾਂ ਹਨ। ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਫਰੀਦ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਮਨੁੱਖ-ਸਨੇਹ ਤੇ ਮਾਨਵ-ਦਰਦ ਭਾਵਾਂ-ਭਿੰਜੀ ਸੈਲੀ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਰਚੇ ਸਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਫਾਰਸੀ ਵਿਚ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਜੋ ਰਚਨਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਅਮੀਰ ਖ਼ੁਰਦ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਡਾ. ਨਿਜ਼ਾਮੀ ਨੇ ਕੁਝ ਟੁਕੜੇ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਨਿਰੋਲ ਨੈਤਿਕ ਚਿੰਤਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਜੋ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਉਸ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਉਸਦਾ ਮਨੋਰਥ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਦਾਚਾਰਕ ਬਲ ਦੇਣਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਫਾਰਸੀ ਦੇ ਸਰੋਤਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਿਖਿਆ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਨੈਤਿਕ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਕਾਫੀ ਸਮਾਨਤਾ ਹੈ, ਚਾਹੇ ਉਸ ਵਿਚ ਦੁਨੀਆਂਦਾਰੀ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਨਸੀਹਤਾਂ ਦੀ ਭਰਮਾਰ ਵੀ ਹੈ, ਜੋ ਫਰੀਦ-ਬਾਣੀ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਨੈਤਿਕ ਰੰਗਣ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਨਹੀਂ। ਨੈਤਿਕ ਫਲਸਫੇ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਫਰੀਦ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਨਾਉਣਾ ਵਧੇਰੇ ਉਚਿਤ ਜਾਪਦਾ ਹੈ।

ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਥਿਤੀ

ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਸਲੋਕਾਂ ਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ-ਮਾਤਰ ਨੂੰ ਸਦਾਚਾਰਕ ਸੰਕਟ ਦੀ ਐਸੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਗ੍ਰਸਿਤ ਦੱਸਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਗੰਭੀਰ ਚਿੰਤਨ ਤੇ ਉਪਰਾਲੇ ਲਈ ਹਲੂਣਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦਿਲ ਖਿਚਵੀਂ ਪਰ ਅਰਥਹੀਣ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਭਟਕਦਾ ਫਿਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਫਰੀਦ ਨੇ “ਦੁਨੀ ਸੁਹਾਵਾ ਬਾਗ” ਆਖਿਆ ਹੈ। ਬਾਗ ਵਿਚ ਪੰਛੀ ਪਰਾਹੁਣੇ ਵਾਂਗ ਰਾਤ ਕੱਟਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਵੇਰ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਨਵੀਂ ਮੰਜ਼ਿਲ ਵੱਲ ਉਡਾਰੀ ਮਾਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਇਹ ਸੋਝੀ ਹੋ ਜਾਵੇ ਕਿ ਆਖ਼ਿਰ ਇਥੋਂ ਤੁਰ ਜਾਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮੁੜ ਕੇ ਵਾਪਿਸ ਨਹੀਂ ਆਉਣਾ ਤਾਂ “ਝੂਠੀ ਦੁਨੀਆ” ਵਿਚ ਗਲਤਾਨ ਹੋ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਹਾਨੀ ਨਾ ਕਰੇ। ਫਰੀਦ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਨੇ ਇੰਜ ਕੀਤੀ ਹੈ — “ਫਰੀਦਾ ਦਿਲ ਰਤਾ ਇਸੁ ਦੁਨੀ ਸਿਉ, ਦੁਨੀ ਨ ਕਿਤੈ ਕੰਮਿ॥” ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਇਨਸਾਨ ਦਾ ਮਾਰਗ ਚਿੰਤਾ ਤੇ ਉਦਾਸੀ-ਭਰਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਤਲਵਾਰ ਦੀ ਧਾਰ ਤੋਂ ਤਿੱਖਾ ਹੈ। ‘ਸਵੇਰਾ’ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਹੁਣ ਇਥੋਂ ਰੂਥ ਕਰਨ ਦੀ ਸੋਚ। ਪਰ ਦੁਨੀਆਂ, ਫਰੀਦ ਅਨੁਸਾਰ, ਅਜਿਹੀ ਗੁੱਝੀ ਅੱਗ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਨਾ ਕੁਝ ਸੁਝਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਬੁਝਦਾ ਹੈ।

ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਜੀਵਨ ਕੀ ਹੈ? — “ਕੰਧੀ ਉਤੈ ਰੁਖੜਾ, ਕਿਚਰਕੁ ਬੰਨੈ ਧੀਰ। ਫਰੀਦਾ ਕਚੈ ਭਾਂਡੈ ਰਖੀਐ ਕਿਚਰੁ ਤਾਂਈ ਨੀਰੁ।” ਇਸ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਚਿੰਤਾ ਦੀ ਚਾਰਪਾਈ ਹੈ, ਦੁਖਾਂ ਦਾ ਵਾਣ ਹੈ, ਬਿਰਹਾ ਦਾ ਬਿਸਤਰਾ ਹੈ। ਦਿਨ ਦੇ ਚਾਰ ਪਹਿਰ ਬੰਦਾ ਖਾ ਹੰਢਾ ਕੇ, ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਦੇ ਚਾਰ ਪਹਿਰ ਸੌਂ ਕੇ ਗੁਆ ਛੱਡਦਾ ਹੈ। ਬੁਢਾਪੇ ਵਿਚ ਸਰੀਰ ਸਿੱਥਲ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਚਾਹੇ ਸੌ ਵਰ੍ਹਾ ਜੀ ਲਉ — “ਭੀ ਤਨ ਹੋਸੀ ਖੇਹ।” ਸਾਨ ਸੌਂਕਤ ਵਾਲੇ, ਰਾਜੇ ਮਹਾਰਾਜੇ, ਕੋਠੇ ਮੰਡਪ ਮਾੜੀਆਂ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀ, ਸਭ ਜੀਵਨ ਦਾ ਰੂੜਾ ਸੌਂਦਾ ਕਰ ਕੇ ਅੰਤ ਮਿੱਟੀ ਵਿਚ ਜਾ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਫਰੀਦ ਪੁੱਛਦਾ ਹੈ — ਕਿੱਥੇ ਹੋਣ ਤੇਰੇ ਮਾਪੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੈਨੂੰ ਜਣਿਆ ਸੀ? ਏਨਾ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ ਤੇਰੀ ਨਿਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਹੋਈ? ਫਿਰ ਵੀ ਤੂੰ ਹੋਰ ਲੋਕਾਂ ਵਾਂਗ ਦੁਨੀਆਂਦਾਰੀ ਦੀ ਪੋਟਲੀ ਚੁੱਕੀ ਫਿਰਦਾ ਹੈਂ। ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ

ਵਕਤ ਦੀ ਕੋਈ ਸਾਰ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦੀ, ਜਦੋਂ ਖੱਟਣ ਦਾ ਵੇਲਾ ਸੀ, ਉਹ ਦੁਨੀਆਂ ਨਾਲ ਮੋਹ ਪਾਈ ਬੈਠਾ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਚੜ੍ਹਾਉਣ ਦਾ ਵੇਲਾ ਸੀ, ਉਦੋਂ ਬੇੜਾ ਬੰਨ੍ਹ ਨਾ ਸਕਿਆ, ਹੁਣ ਉਛਾਲੇ ਮਾਰਦੀਆਂ ਤਰੰਗਾਂ ਵਿਚ ਬੇੜੀ ਕਿਵੇਂ ਤਰੇਗੀ? ਜੀਵਨ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਦੁਖਾਂ ਦਾ ਘਰ ਹਨ, ਇਸ ਨਾਲੋਂ ਚੰਗਾ ਸੀ ਜਿਸ ਦਿਨ ਦਾਈ ਨੇ ਨਾੜੂ ਕੱਟਿਆ ਸੀ, ਜ਼ਰਾ ਗਲ ਹੀ ਕੱਟ ਛੱਡਦੀ। ਪਰ ਦੁਖ ਕੇਵਲ ਮੈਨੂੰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਚੰਮੜੇ ਹੋਏ ਸਾਰੇ ਜਗਤ ਦਾ ਇਹੋ ਹਾਲ ਹੈ — “ਉਢੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਦੇਖਿਆ, ਤਾਂ ਘਰਿ ਘਰਿ ਏਹਾ ਅਗਿ।” ਇਥੋਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੀ ਟਿੱਪਣੀ ਇੰਜ ਹੈ — “ਫਰੀਦਾ ਭੂਮਿ ਰੰਗਾਵਲੀ, ਮੰਝਿ ਵਿਸੁਲਾ ਬਾਗ। ਜੇ ਜਨ ਪੀਰ ਨਿਵਾਜਿਆ, ਤਿੰਨਾ ਅੰਚ ਨ ਲਾਗ।”

ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸਰੀਰ ਵੀ ਸਥਿਰ ਨਹੀਂ। ਫਰੀਦ ਨੇ ਭੂਰੀ ਦਾੜ੍ਹੀ, ਚਿੱਟੇ ਵਾਲਾਂ ਦਾ ਬਾਰ ਬਾਰ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ — ਜੋ ਇਹ ਯਾਦ ਕਰਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅੱਗਾ ਨੇੜੇ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਿੱਛਾ ਦੂਰ-ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ। ਅੱਖਾਂ ਤੇ ਕੰਨ ਨਿਰਬਲ ਹੋ ਗਏ ਹਨ, ਲੱਤਾਂ ਤੁਰਨੋਂ ਰਹਿ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਸਰੀਰ ਦੀ ਦਿੱਖ ਹੀ ਬਦਲ ਗਈ ਹੈ, ਨਜ਼ਾਕਤਾਂ ਦਾ ਅੰਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। “ਫਰੀਦਾ, ਸਿਰੁ ਪਲਿਆ, ਦਾੜੀ ਪਲੀ, ਮੁਛਾਂ ਭੀ ਪਲੀਆਂ। ਰੇ ਮਨ ਗਹਿਲੇ ਬਾਵਲੇ, ਮਾਣਹਿ ਕਿਆ ਰਲੀਆਂ।” ਦੁਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਚਹੁੰ ਕੁੰਟਾਂ ਵਿਚ ਕਿਧਰੇ ਸਥਿਰਤਾ ਨਹੀਂ ਰੁਤਾਂ ਫਿਰ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਬਹਾਰ ਤੋਂ ਪੱਤ-ਝੜ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਸਰੀਰ ਨੇ ਵੀ ਸੁੱਕ ਕੇ ਪਿੰਜਰ ਹੋ ਜਾਣਾ ਹੈ, ਤੇ ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਕਾਵਾਂ ਨੇ ਮੁਰਦੇ ਦੀਆਂ ਤਲੀਆਂ ਢੂੰਢਣੀਆਂ ਹਨ। ਬੰਦੇ ਦੀ ਮੂਰਖਤਾ ਦੇਖੋ, ਫੇਰ ਵੀ ਬੇਪਰਵਾਹ ਤੁਰਿਆ ਫਿਰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਅਚਿੱਤੇ ਹੀ ਬਾਜ਼ ਆ ਪਏ, ਸਭ ਮੌਜਾਂ, ਕਲੇਲ ਵਿਸਰ ਜਾਣਗੇ, ਇਹ ‘ਸਾਢੇ ਤ੍ਰੈ ਮਣ’ ਦੀ ਦੇਹ ਮੌਤ ਦੇ ਫਰਿਸ਼ਤੇ ਨੇ ਸੰਭਾਲ ਲੈਣੀ ਹੈ। ਜੁਆਨੀ ਵੇਲੇ ਤਾਂ ਬੜਾ ਮਾਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਬੇਪ੍ਰਵਾਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਜੁਆਨੀ ਦੀ ਖੁਸ਼ਬੂਈ ਜਦੋਂ ਮੁਕ ਗਈ, ਹਿੰਗ ਦੀ ਡਲੀ ਬੇ ਮਾਰਦੀ ਰਹਿ ਜਾਏਗੀ। ਮੂਰਖ ਮਨ ਜਾਣਦਾ ਨਹੀਂ, ਸਿਰ ਨੂੰ ਹੀ ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਮਿੱਟੀ ਨੇ ਖਾ ਲੈਣਾ ਹੈ — ਇਹ ਸਿਰ-ਬੰਨ੍ਹੀ ਪੱਗ ਤੋਂ ਘੱਟਾ ਮਿੱਟੀ ਝਾੜਨ ਦੇ ਆਹਰ ਵਿਚ ਹੈ।

ਕੀ ਤਕਦੀਰ ਹੈ ਮਨੁੱਖ ਦੀ, ਕੀ ਭਾਗ ਹਨ ਬੰਦੇ ਦੇ? ਸ਼ੈਤਾਨ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਐਸਾ ਭੁਲੇਖੇ ਵਿਚ ਪਾ ਰਖਿਆ ਹੈ ਉਹ ਕੋਈ ਅਕਲ ਦੀ ਗੱਲ, ਕੋਈ ਮੱਤ ਸੁਣਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਗੱਲਾਂ ਵਾਲੇ ਤਾਂ ਵੀਹ ਫਿਰਦੇ ਹਨ, ਸੱਚਾ ਮਿੱਤਰ ਕੋਈ ਢੂੰਡਿਆਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਫਰੀਦ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਇਸ ਹੋਣੀ ਬਾਰੇ ਚਿੰਤਾਤੁਰ ਹੈ, ਉਹ ਇਸ ਨਿਰਾਸ਼ਾਜਨਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚੋਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕੱਢਣ ਲਈ ਬੇਤਾਬ ਹੈ। ਫਰੀਦ ਦੀ ਨੈਤਿਕਤਾ ਇਸ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੇ ਕੇ, ਉਸ ਦੀ ਤਾੜਨਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਭਰ ਦੇ ਤਜਰਬੇ ਦਾ ਨਿਚੋੜ, ਸਦਾਚਾਰਕ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਤਾਪ ਤੇ ਕਲੇਸ਼ ਨਿਵਾਰਣ ਲਈ, ਫਰੀਦ ਕੋਲ ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਹਤਰ ਢੰਗ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ।

ਨੈਤਿਕ ਨਿਯਮ

ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੇ ਨੈਤਿਕ ਸਿਖਿਆ ਵਿਚ ਸਵੈ-ਕਾਬੂ ਕੇਂਦਰੀ ਨਿਯਮ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕੁਝ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਇਹ ਹਨ :—

ਫਰੀਦਾ ਮਨ ਮੈਦਾਨੁ ਕਰਿ, ਟੇਏ ਟਿਬੇ ਲਾਹਿ ॥੭੪॥

... ..

ਫਰੀਦਾ ਕੋਠੇ ਮੰਡਪ ਮਾੜੀਆਂ, ਏਤੁ ਨ ਲਾਏ ਚਿਤੁ ॥੫੭॥

... ..

ਫਰੀਦਾ, ਦੇਖ ਪਰਾਈ ਚੋਪੜੀ ਨਾ ਤਰਸਾਏ ਜੀਉ ॥੨੬॥

... ..

ਆਜੁ ਮਿਲਾਵਾ ਸੇਖ ਫਰੀਦ, ਟਾਕਿਮ ਕੁੰਜੜੀਆ ਮਨਹੁ ਮਚਿੰਦੜੀਆ ॥ (ਪੰਨਾ ੪੮੮)

ਮਨ ਦੀ ਸੰਤੁਲਿਤ ਅਵਸਥਾ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਦੁਖ-ਸੁਖ ਤੇ ਵਾਸਨਾ-ਵਿਕਾਰ, ਤਨ ਦੀਆਂ ਭਉਕਣੀਆਂ ਤੇ ਕਾਮ ਦੀਆਂ ਕੁੰਜਾਂ ਕੋਈ ਵਿਘਨ ਨਹੀਂ ਪਾਉਂਦੀਆਂ, ਫਰੀਦ ਦਾ ਨੈਤਿਕ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੀ ਟਿੱਪਣੀ ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦੀ ਹੈ — “ਫਰੀਦਾ, ਦੁਖ ਸੁਖ ਇਕੁ ਕਰਿ, ਦਿਲ ਤੇ ਲਾਹਿ ਵਿਕਾਰੁ।” ਜੀਵਨ ਦੇ ਸੀਮਿਤ ਪਲ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਬਿਤਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਰਨ ਨਾ ਦੇਈਏ, — ਜੇ ਤਿਲ ਥੋੜੇ ਹੋਣ, ਤਾਂ ਸੰਭਲ ਕੇ ਬੁੱਕ ਭਰੀਏ। ਸਿਆਣਿਆਂ ਦੀ ਪੁਕਾਰ ਕੰਨੀ ਪੈ ਰਹੀ ਹੈ — ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਲੁਟਾਈ ਨਾ ਚੱਲੋ।

ਸਵੈ-ਕਾਬੂ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਪੱਖ ਸਬਰ, ਸੰਤੋਖ ਤੇ ਸਹਿਨਸ਼ੀਲਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਫਰੀਦ ਨੂੰ ਭਰੋਸਾ ਹੈ ਕਿ ਸਬਰ ਦਾ ਤੀਰ ਖਾਲੀ ਨਹੀਂ ਜਾਏਗਾ। ਪਰ ਬੰਦਾ ਸਬਰ ਦਾ ਦਰਿਆ ਬਣ ਕੇ ਵੱਗੇ, ਨਾ ਕਿ ਛੋਟੀ-ਮੋਟੀ ਖਾਲ। ਆਪ ਰੁਖੀ-ਸੁਖੀ ਖਾ ਕੇ, ਠੰਢਾ ਪਾਣੀ ਪੀ ਛੱਡੇ, ਪਰ ਹੋਰਨਾਂ ਲਈ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਵਾਲੀ ਬਿਰਤੀ ਧਾਰਨ ਕਰੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ‘ਰੁਖਾਂ ਦੀ ਜੀਰਾਂਦਿ’ ਤੇ ਸਹਿਨਸ਼ੀਲਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਫਰੀਦ ਆਪਣਾ ਨੁਕਤਾਚੀਨ ਆਪ ਬਣਨ ਦੀ ਸਿਫਾਰਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ :—

ਫਰੀਦਾ, ਜੇ ਤੂੰ ਅਕਲਿ ਲਤੀਫੁ, ਕਾਲੇ ਲਿਖੁ ਨ ਲੇਖੁ ॥

ਆਪਨੜੇ ਗਿਰੀਵਾਨ ਮਹਿ ਸਿਰੁ ਨੀਂਵਾਂ ਕਰਿ ਦੇਖੁ ॥੬॥

ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਬੁਰਾ ਕਿਉਂ ਕਹੀਏ, ਜੇ ਆਪਣੇ ਔਗੁਣਾਂ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੋਵੇ? ਫਿੱਕਾ ਬੋਲ ਕੇ ਕਿਸੇ ਦਾ ਦਿਲ ਕਿਉਂ ਦੁਖਾਈਏ? ਜੇ ਸਭ ਹਿਰਦਿਆਂ ਵਿਚ ‘ਸੱਚਾ ਧਨੀ’ ਵਸਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਦਾ ਮਨ-ਮਾਣਿਕ ਕਿਉਂ ਤੇੜੀਏ?

ਫਰੀਦ ਦੀ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦਾ ਇਕ ਸਿਰ-ਪੱਧਰਾ, ਪਰ ਗੰਭੀਰ ਤੇ ਕਰੜਾ ਨਿਯਮ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਹੈ :—

ਫਰੀਦਾ ਬੁਰੇ ਦਾ ਭਲਾ ਕਰਿ

ਗੁਸਾ ਮਨਿ ਨ ਹਢਾਇ ॥੭੪॥

ਬੁਰੇ ਦਾ ਬੁਰਾ ਚਿਤਵਣਾ ਤੇ ਬੁਰਾ ਕਰਨਾ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸੁਭਾਵਕ ਕਰਮ ਹ। ਪਰ ਸਦਾਚਾਰਕ ਪੱਧਰ ਉਤੇ, ਸੁਭਾਵਕ ਮਨੋ-ਤਰੰਗਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਸੁਲਝੀ ਹੋਈ ਨਿਯਮਾਵਲੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਲਿਆਉਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕ੍ਰੋਧ ਅਤੇ ਬਦਲੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਉਤੇ ਵਸੀਕਾਰ ਨੈਤਿਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਵਿਆਪਕ ਸਿਖਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਉਚੇਰੀ ਜੀਵਨ-ਜਾਂਚ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਫਰੀਦ ਨੇ ਤਾਕਤ ਦੀ ਕੁਚੱਜੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਰੁਧ ਵੀ ਤਾੜਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ : ਜੇ ਤੂੰ ਦਰਿਆ ਹੈਂ, ਤਾਂ ਆਸੇ ਪਾਸੇ ਦੇ ਕੰਢੇ ਨਾ ਢਾਹੀ ਜਾ : ਤੂੰ ਵੀ ਕਿਸੇ ਅੱਗੇ ਉਤਰਦੇ ਹਾਂ। ਇਥੇ ਹਲੀਮੀ ਤੇ ਨਿਰਮਾਣਤਾ ਦਾ ਸਬਕ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ। ਆਪ ਬੇਸ਼ੱਕ ਪੈਰਾਂ ਹੇਠ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਦੱਤ ਬਣ ਜਾ, ਪਰ ਕਿਸੇ ਨੀਵੇਂ ਨਿਤਾਣੇ, ਪੈਰਾਂ ਹੇਠਲੀ ਖਾਕ ਦੀ ਵੀ ਨਿੰਦਾ ਨਾ ਕਰ, ਖਾਕ ਜਿੱਡਾ ਕੌਣ ਹੈ? ਜੇਕਰ ਤੇਰੇ ਉਤੇ ਕੋਈ ਹਮਲਾ ਵੀ ਕਰ ਜਾਏ, ਤਾਂ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਤੂੰ ਉਸ ਉਤੇ ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਚੁਕਣਾ। ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੀ ਇਹ ਪੱਧਰ ਸ਼ਾਇਦ ਅਸਾਧਾਰਨ ਦਲੇਰੀ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਫਰੀਦ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ‘ਕਰਮ’ ਤੇ ‘ਧਰਮ’ ਦੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਨੈਤਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਥਾਂ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। “ਬੋਲੀਐ ਸਚੁ ਧਰਮੁ, ਝੂਠ ਨ ਬੋਲੀਐ। ਜੇ ਗੁਰ ਦਸੈ ਵਾਟ, ਮੁਰੀਦਾ ਜੋਲੀਐ।”

ਅਤੇ ਕਰਮ ਦੇ ਫਲ ਬਾਰੇ—ਮੰਦੇ ਅਮਲ ਕਰੇਦਿਆਂ, ਏਹ ਸਜਾਇ ਤਿਨਾਹ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ : “ਜਿਨੀ ਕੰਮੀ ਨਾਹਿ ਗੁਣ, ਤੇ ਕੰਮੜੇ ਵਿਸਾਰਿ।” ਨੇਕ ਕਰਨੀ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਆਤਮਾ ਨਿਰਮਲ ਹੈ, ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਨਿਰਲੇਪ ਹੈ, ਉਸ ਹੀਸ ਵਾਂਗ ਜੋ ਕੋਧਰੇ ਦੇ ਖੇਤ ਵਿਚ ਆ ਪਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਕੋਧਰਾ ਨਹੀਂ ਚੁਗਦਾ। ਫਰੀਦ ਨੇ ਦੰਭ ਤੇ ਪਖੰਡ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਦਿਆਂ ਐਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਚਿੱਤਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਜੋ ਸੂਫੀ ਫਕੀਰਾਂ ਦਾ “ਵੇਸ ਧਾਰਨ ਕਰੀ ਬੈਠਾ ਹੈ, ਮੂੰਹੋਂ ਮਿੱਠਾ ਬੋਲਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਅੰਦਰੋਂ ਛੁਰੀ ਚਲਾਉਣ ਦੀ ਸੋਚਦਾ ਹੈ — “ਬਾਹਰਿ ਦਿਸੈ ਚਾਨਣਾ, ਦਿਲਿ ਅੰਧਿਆਰੀ ਰਾਤਿ।” — ਜਿਵੇਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ “ਨਾਵਣ ਚਲੇ ਤੀਰਥੀ, ਮਨ ਖੋਟੇ, ਤਨਿ ਚੋਰ” ਦਾ ਚਿੱਤਰ ਖਿਚਿਆ ਹੈ।

ਨੈਤਿਕ ਕੀਮਤਾਂ ਵਿਚ ਫਰੀਦ ਨੇ ਸੁਤੰਤਰ ਜੀਵਨ, ਫਕੀਰੀ-ਭਾਵ ਅਤੇ ਮਾਨਵ-ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਉੱਚ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ। ਲੋਕ-ਤੰਤਰ ਨੇ ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਸੁਤੰਤ੍ਰਤਾ ਦੇ ਜਿਸ ਆਦਰਸ਼ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ, ਉਹ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਫਰੀਦ ਦੇ ਇਸ ਸਲੋਕ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ :—

ਫਰੀਦਾ, ਬਾਰਿ ਪਰਾਇਐ ਬੈਸਣਾ ਸਾਂਈ ਮੁਝੈ ਨ ਦੇਹਿ ॥

ਜੇ ਤੂ ਏਵੈ ਰਖਸੀ, ਜੀਉ ਸਰੀਰਹੁ ਲੇਹਿ ॥੪੨॥

ਨਿਰਭਰਤਾ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲੋਂ ਮੌਤ ਚੰਗੀ ਹੈ। ਪਰ ਆਤਮ-ਨਿਰਭਰ ਹੋਣ ਦਾ ਭਾਵ ਪਦਾਰਥਕ ਬਹੁਲਤਾ ਤੇ ਅੱਯਾਸ਼ੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਨਹੀਂ, ਫਰੀਦ ਨੇ ਗਰੀਬੀ ਅਤੇ ਤਿਆਗ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਕੀਮਤੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਕੁਝ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਤਦ ਵੀ ਵੰਡ ਕੇ ਖਾਣ ਦੀ ਹੁਚੀ, ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਮੌਜੂਦ ਹੋਵੇ, ਐਸਾ ਹੀ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ “ਭਗਤ” ਸਦਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖਤਾ ਨਾਲ ਅਜਿਹਾ ਸਨੇਹ, ਫਰੀਦ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ, ਪ੍ਰਭੂ-ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਹੀ ਦੂਸਰਾ ਰੂਪ ਹੈ। ਭਗਤ ਤੇ ਦਰਵੇਸ਼ ਦੀ ਆਪਣੇ ਸਾਈਂ ਨਾਲ ਪਿਰਹੜੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੇ ਪਿਆਰ ਦੀ ਪੀਡੀ ਗਾਂਢ ਪਾ ਰੱਖੀ ਹੈ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਨ ਵਿਚ ਲੋਭ-ਲਾਲਚ ਨਹੀਂ ਆਉਣ ਦੇਂਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਲੋਭ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਇੱਕਠੇ ਨਹੀਂ ਚਲ ਸਕਦੇ, “ਲਬੁ ਤਾਂ ਕੂੜਾ ਨੇਹੂ” ਹੈ।

ਫਰੀਦ-ਫਲਸਫਾ

ਫਰੀਦ ਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਤਾ ਮਾਨਵਵਾਦ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਨੈਤਿਕ ਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਧਾਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਉੱਤੇ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਰੱਬ ਏਨਾ ‘ਮਿੱਠਾ’ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੱਕਰ, ਖੰਡ, ਮਿਸਰੀ, ਗੁੜ, ਸ਼ਹਿਦ, ਦੁੱਧ - ਸਭੇ ਮਿੱਠੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਉਸ ਤੀਕ ਨਹੀਂ ਪੁਜਦੀਆਂ। ਅਜਿਹੇ ਮਿੱਠੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਪਿਆਰ ਤੋਂ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸੁਆਦ ਕੁਰਬਾਨ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ :-

ਜੋਬਨ ਜਾਂਦੇ ਨਾ ਡਰਾਂ, ਜੇ ਸਹ ਪ੍ਰੀਤਿ ਨ ਜਾਇ ॥

ਫਰੀਦਾ ਕਿਤੀਂ ਜੋਬਨ ਪ੍ਰੀਤਿ ਬਿਨੁ ਸੁਕਿ ਗਏ ਕੁਮਲਾਇ ॥੩੪॥

ਉਸ ਦੇ ਮਿਲਾਪ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਚਿੱਕੜਾਂ, ਮੀਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਣਾ ਪਏ, ਜਾਂ ਗਰੀਬੀ ਦਾਵੇ ਦੀ ਇਕੋ-ਇਕ ਕੰਬਲੀ ਭਿੱਜੇ ਤੇ ਜਿੰਜੇ, ਕੋਈ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ। ਕਿਉਂਕਿ ਜਿਹੜਾ ਰੱਬ ਦਾ ਹੋ ਰਹੇ, ਸਭ ਜਗ ਉਸੇ ਦਾ ਹੈ। ਸਾਈਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਾਡੀ ਵੇਦਨਾ ਸੁਣਨ ਵਾਲਾ ਹੋਰ ਕੌਣ ਹੈ। ਉਹੀ ਮੇਰਾ ਰਖਵਾਲਾ ਹੈ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਗੁੱਝੀ ਅਗਨੀ ਵਿਚ ਮੈਂ ਵੀ ਸੜ ਕੇ ਸੁਆਹ ਹੋ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਸਾਰਾ ਜਗਤ ਗਾਹ ਕੇ ਦੇਖ ਲਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਜਿਹਾ ਮਹਾਨ ਕੋਈ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਇਆ।

ਫਰੀਦ ਦਾ ਰੱਬ ਮਿੱਠਾ, ਪਿਆਰਾ, ਤਰਸਵਾਨ, ਪਰਵਰਦਗਾਰ, ਸਾਈਂ, ਧਨੀ ਤੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੁਰਖੀ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਕਥਨ ਵਿਚ ਫਰੀਦ-ਬਾਣੀ ਤੇ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਇਕ ਦੂਸਰੀ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹਨ। ਪਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚਲਾ ਬ੍ਰਹਮ ਤੇ ਅਗੋਚਰ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਫਰੀਦ ਫਲਸਫੇ ਦਾ ਭਾਗ ਨਹੀਂ ਬਣਿਆ। ਫਰੀਦ ਦੀ ਅਧਿਆਤਮਿਕ

ਭਾਵਨਾ ਸਰਧਾਲੂ ਤੇ ਭਗਤ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਹੈ, ਨਾ ਕਿ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਜਾਂ ਗਿਆਨੀ ਦੀ ਵਿਵੇਕਸ਼ੀਲ ਬਿਰਤੀ। ਨਾ ਹੀ ਉਹ ਸੰਨਿਆਸ ਤੇ ਉਪਰਾਮਤਾ ਦਾ ਸਬਕ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਜੰਗਲੋਂ-ਜੰਗਲ ਭੌਂ ਕੇ ਕੀ ਕਰੇਂਗਾ, ਸਿਵਾਇ ਕੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਮਧੋਲਣ ਦੇ। ਰੱਬ ਤਾਂ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਵਸਦਾ ਹੈ -- “ਜੰਗਲੁ ਕਿਆ ਢੂਢੇਹਿ।”

ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਪ੍ਰਥਾ ਅਨੁਸਾਰ, ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਨੇ ਇਬਾਦਤ ਤੇ ਬੰਦਗੀ ਉਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਸੰਸਾਰ ਵਿਚੋਂ ਅਜ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਕੱਲ ਕੁਝ ਕਰ ਜਾਣਾ ਹੈ: “ਵਾਰੀ ਆਪੇ ਆਪਣੀ ਚਲੇ ਮਸਾਇਖ ਸੇਖ”, ਭਜਨ ਬੰਦਗੀ ਦੁਆਰਾ ਆਪੇ ਨੂੰ ਸੁਆਰ ਲਈਏ, ਜੇ ਸਿਰ ਸਾਈਂ ਅੱਗੇ ਨਹੀਂ ਝੁਕਦਾ, “ਸੇ ਸਿਰੁ ਕਪਿ ਉਤਾਰਿ।” ਵਿੱਛੜੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰੇਮੀ ਬਿਰਹਾ ਵਿਚ ਜਲਦੇ ਹਨ, ਪਰ “ਬਿਰਹਾ ਤੂੰ ਸੁਲਤਾਨ ਹੈ -- ਬਿਰਹਾ ਦੇ ਵਲਵਲੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮਿਲਾਪ ਦੀ ਤਾਂਘ ਵੀ ਤੀਬਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਜੇ ਹੀਲਾ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਮੇਲ ਨੂੰ ਸੰਭਵ ਬਣਾਵੇ, ਫਰੀਦ ਉਹੀ ਕਰਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹੈ: “ਜਿਨੀ ਵੇਸੀ ਸਹੁ ਮਿਲੇ, ਸੇਈ ਵੇਸ ਕਰੇਉ।” ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਨੇ ਇਸ ਉਤੇ ਟਿੱਪਣੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵੇਸ ਵਿਚ, ਘਰ ਹੀ ਬੈਠਿਆਂ ਸਹੁ ਮਿਲ ਸਕਦਾ ਹੈ, “ਜੇ ਨੀਅਤਿ ਰਾਸ ਕਰੇਇ।” ਕਿਹੜੇ ਬੋਲ ਬੋਲਾਂ, ਕਿਹੜੇ ਗੁਣ ਧਾਰਨ ਕਰਾਂ, ਤੇ ਕਿਹੜੇ ਮੰਤਰ ਦੀ ਮਣੀ ਖੋਜਾਂ ਕਿ ਮੇਰਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਵੱਸ ਵਿਚ ਆਵੇ। ਬੋਲ ਨਿਮਰਤਾ ਹਲੀਮੀ ਦਾ, ਗੁਣ ਖਿਮਾ ਦਾ, ਤੇ ਮੰਤਰ ਮਿੱਠੇ ਬਚਨਾਂ ਦਾ -- ਇਹ ਫਰੀਦ ਦੇ ਨੈਤਿਕ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਸਾਰ ਹੈ, ਜੋ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਬਣਦਾ ਹੈ।

ਫਰੀਦ ਨੂੰ ਪਦਾਰਥਕ ਜਗਤ ਦੀ ਕਾਣੀ ਵੰਡ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਅਨੁਭਵ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਚੋਪੜੀਆਂ ਖਾਣ ਵਾਲੇ ਹਨ, ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਰੁਖੀ-ਸੁਖੀ ਹੀ ਨਸੀਬ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਕਈਆਂ ਪਾਸ ਆਟਾ ਫਾਲਤੂ ਹੈ, ਇਕਨਾਂ ਪਾਸ ਲੂਣ ਵੀ ਹੈ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਦਰਵੇਸ਼ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਨਾਲ ਕੀ। ਤਦ ਵੀ, ਫਰੀਦ ਨੇ ਇਹ ਟਕੋਰ ਲਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਕਿ “ਜਿਨਾਂ ਖਾਧੀ ਚੋਪੜੀ ਘਣੇ ਸਹਿਣਗੇ ਦੁਖ।” ਦਰਵੇਸ਼ ਨੂੰ ਇਸ ਦੁਖ ਦਾ ਕੋਈ ਗ਼ਮ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਤਾਂ ਫਕੀਰੀ ਦੁਸ਼ਵਾਰ ਰਸਤੇ ਦਾ ਪਾਂਧੀ ਹੈ। ਉਤਮ ਜੀਵਨ ਭਗਤ ਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਅਣਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ ਵੰਡੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜੋ ਤਾਣ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਨਿਤਾਣਾ ਤੇ ਨਿਰਮਾਣ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਆਧਾਰ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ‘ਨਾਮ’ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਾਮ ਵਿਸਰ ਗਿਆ, ਉਹ ਧਰਤੀ ਉਤੇ ਵਾਧੂ ਭਾਰ ਹਨ। ਨਾਮ ਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਆਖਿਆ ਫਰੀਦ ਨੇ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ, ਪਰ ਏਨਾ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਬੁਦਾ ਦੇ ਇਸ਼ਕ ਵਿਚ ਰੱਤੇ, ਉਸ ਦੇ ਦੀਦਾਰ ਦੀ ਰੰਗਣ ਵਿਚ ਰੰਗੇ ਭਗਤ-ਜਨ ਹੀ ਨਾਮ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਹਨ। ਉਹੀ ਸਚਿਆਰ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੰਤਰੀਵੀ ਪ੍ਰੇਮ ਹੈ :-

ਦਿਲਹੁ ਮੁਹਬਤਿ ਜਿਨ, ਸੇਈ ਸਚਿਆ।

ਸੇਖ ਫਰੀਦ ਦੀ ਨੈਤਿਕ ਚੇਤਨਾ

- ਡਾ. ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਘ

ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ-ਕਾਵਿ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਫਰੀਦ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਉਸ ਮੁਢਲੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦੌਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਫੋਕਲੋਰ ਦੇ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਪਰ ਬੇ-ਚਿਹਰਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਵਿਚੋਂ ਇਸਦਾ ਪ੍ਰੋਢ ਸਾਹਿਤਕ ਰੂਪ ਉਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਫਰੀਦ ਦੇ ਕੁਲ 4 ਸਬਦ ਅਤੇ 114 ਸਲੋਕ ਦਰਜ ਹਨ ਪਰ ਆਕਾਰ ਵਜੋਂ ਛੋਟੀ ਅਤੇ ਸਰਲ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ ਵੀ ਇਹ ਰਚਨਾ ਅਤਿਅੰਤ ਸੰਘਣੀ ਅਤੇ ਸਾਰ-ਗਰਭਿਤ ਹੋਣ ਦਾ ਗੁਣ ਰਖਦੀ ਹੈ। ਐਟਮ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਵਿਚ ਛੁਪੇ ਰਹੱਸਮਈ ਲਘੂ-ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ (microcosm) ਵਾਂਗ! ਇਸ ਰਚਨਾ ਦਾ ਅੰਤਰੀਵ ਸੰਗਠਨ ਵੀ ਸਤਹੀ ਸਹਿਜ ਸਰਲਤਾ ਦੇ ਪਰਦੇ ਹੇਠਾਂ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਵਿਰਾਟ ਸੰਸਾਰ ਸਮੋਈ ਬੈਠਾ ਹੈ। ਫਰੀਦ-ਬਾਣੀ ਦੇ ਇਸ ਅੰਦਰਲੇ ਲਘੂ-ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦਾ ਮੁੱਖ ਲੱਛਣ ਯਥਾਰਥ ਸੰਬੰਧੀ ਅਪਣਾਇਆ ਗਿਆ ਵਿਆਪਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਹੈ ਜੋ ਵਿਲੱਖਣ ਭਾਂਤ ਦੀ ਨੈਤਿਕ-ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੋ ਨਿਬੜਦਾ ਹੈ। ਮਾਨਵ ਦੇ ਆਚਾਰ ਅਤੇ ਚਰਿਤ੍ਰ ਨੂੰ ਸਾਰਥਕ ਸੋਧ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਬਾਬਾ ਸੇਖ ਫਰੀਦ ਦੀ ਇਸ ਨੈਤਿਕ-ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ-ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨਾ ਇਸ ਪੱਤਰ ਦਾ ਮੁੱਖ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਹੈ।

ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਗੱਲ ਜੋ ਫਰੀਦ ਬਾਣੀ ਦੇ ਪਾਠਕ ਦਾ ਧਿਆਨ ਖਿੱਚਦੀ ਹੈ ਉਹ ਹੈ ਇਸ ਵਿਚਲਾ ਮੌਤ ਦਾ ਬਲਵਾਨ ਸੁਰ। ਪਰ ਦਿਲਚਸਪ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਥੇ ਮੌਤ ਨੂੰ ਇਕ ਅਮੂਰਤ ਸੰਕਲਪ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸਗੋਂ ਅਮੂਰਤ ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਇਸਦੇ ਭਾਵਨਾ-ਭਰਪੂਰ ਚਿੱਤਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ :-

“ਬੋਲੈ ਸੇਖ ਫਰੀਦੁ ਪਿਆਰੇ ਅਲਹ ਲਗੇ ॥

ਇਹੁ ਤਨੁ ਹੋਸੀ ਖਾਕ ਨਿਮਾਣੀ ਗੋਰ ਘਰੇ” ॥ (ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 488)

“ਸੇਖ ਹੈਯਾਤੀ ਜਗਿ ਨ ਕੋਈ ਥਿਰ ਰਹਿਆ ॥

ਜਿਸੁ ਆਸਣਿ ਹਮ ਬੈਠੇ ਕੇਤੇ ਬੈਸਿ ਗਇਆ ॥” (ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 488)

“ਫਰੀਦਾ ਖਿੰਬੜਿ ਮੇਖਾ ਅਗਲੀਆ ਜਿੰਦੁ ਨ ਕਾਈ ਮੇਖ ॥

ਵਾਰੀ ਆਪੇ ਆਪਣੀ ਚਲੇ ਮਸਾਇਕ ਸੇਖ ॥” (ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ, 1380)

“ਫਰੀਦਾ ਭੰਨੀ ਘੜੀ ਸੁਵੰਨਵੀ ਟੂਟੀ ਨਾਗਰ ਲਜੁ ॥

ਅਜਰਾਈਲੁ ਫਰੋਸਤਾ ਕੈ ਘਰਿ ਨਾਠੀ ਅਜੁ ॥” (ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 1381)

ਮੌਤ ਦਾ ਇਹ ਤਿੱਖਾ ਅਹਿਸਾਸ ਸੇਖ ਫਰੀਦ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਮੌਲਿਕ ਅਤੇ ਜੀਵੰਤ-ਪ੍ਰੇਰਣਾ-ਸਰੋਤ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ ਤੇ ਉਹ ਇਸਲਾਮੀ ਧਰਮ-ਸਿਧਾਂਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਪਰ ਇਕ ਸੂਫੀ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਉਹ ਸੰਸਥਾ-ਮੂਲਕ ਧਾਰਮਿਕ ਬਿਰਤੀ ਦਾ ਗੁਲਾਮ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਧਾਰਮਿਕ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਲਈ ਇਸਲਾਮੀ ਧਰਮ-ਸੰਕਲਪਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ

ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਤਾਜ਼ਗੀ ਅਤੇ ਮੌਲਿਕਤਾ ਕਾਇਮ ਰਖਦਾ ਹੈ।

ਸੱਚ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮੌਤ ਦਾ ਇਹ ਜੀਵੰਤ ਅਹਿਸਾਸ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਨੂੰ ਸੰਸਥਾ-ਮੂਲਕ ਧਰਮ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਾਕਿਰਤਿਕ ਧਰਮ ਦੇ ਨੇੜੇ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਕਿਰਤਿਕ ਧਰਮ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਹੋਂਦ-ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਇਸ ਨਾਲ ਜੀਵੰਤ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿਚ ਬਝਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਸੰਸਥਾ-ਮੂਲਕ ਧਰਮ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗਤੀ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਦਾ ਹੋਇਆ ਵਿਘਟਨ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਥੇ ਇਸਦੀ ਮੁਢਲੀ ਤਾਜ਼ਗੀ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਰਹ-ਰੀਤਾਂ ਦਾ ਇਹ ਦਿਖਾਵਟੀ ਖੋਲ ਮਾਤਰ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਵਾਸਤਵਿਕ ਧਰਮ ਦਾ ਤੱਤ ਗਾਇਬ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ਸੂਫੀ ਮਤ ਦੀ ਆਮਦ, ਇਸੇ ਸੰਸਥਾ-ਮੂਲਕ ਦੰਭੀ ਧਾਰਮਿਕਤਾ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਦਰੋਹ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦੀ ਸੂਫੀਮਤ ਨਾਲ ਪ੍ਰਤੀ-ਬੱਧਤਾ ਇਸੇ ਤੱਥ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਮੌਤ ਦੀ ਅਟੱਲਤਾ ਅਤੇ ਅਨਿਵਾਰਤਾ ਦਾ ਥੋਧ ਜਿਥੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਮਾਨਵ ਜੀਵਨ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕ ਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ ਡੂੰਘੀ ਚਿੰਤਾ ਉਪਜਾਉਂਦਾ ਹੈ ਉਥੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਅੰਤਿਮ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਜਿਗਿਆਸਾ ਨਾਲ ਵੀ ਭਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਮੌਤ ਦੀ ਹੋਂਦ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਭਿਆਨਕ ਤੱਥ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਮੂਹ ਦੁਨਿਆਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਸਾਰਹੀਣ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਖਿਲਾਰੇ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਨਿਮਾਣੀ ਅਤੇ ਨਿਤਾਣੀ 'ਜਿੰਦ' ਦਾ ਤ੍ਰਾਸ ਵਿਆਕੁਲ ਕਰਦਾ ਹੈ :-

“ਜਿਤੁ ਦਿਹਾੜੈ ਧਨ ਵਰੀ ਸਾਹੇ ਲਏ ਲਿਖਾਇ ॥

ਮਲਕੁ ਜਿ ਕੰਨੀ ਸੁਣੀਦਾ ਮੁਹੁ ਦੇਖਾਲੇ ਆਇ ॥

ਜਿੰਦੁ ਨਿਮਾਣੀ ਕਢੀਐ ਹਡਾਂ ਕੂ ਕੜਕਾਇ ॥

ਸਾਹੇ ਲਿਖੇ ਨ ਚਲਨੀ ਜਿੰਦੁ ਕੂ ਸਮਝਾਇ ॥” (ਪੰਨਾ 1377)

ਪਰ ਮੌਤ ਦਾ ਇਹ ਤ੍ਰਾਸ ਜਦੋਂ ਧਾਰਮਿਕ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾਤਮਕ ਕਲਪਨਾ ਨਾਲ ਜੁੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਸਾਰਾ ਜ਼ਹਿਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਵਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤ੍ਰਾਸ ਦੀ ਥਾਵੇਂ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭਾਂਤ ਦਾ ਵਿਸਮਾਦੀ-ਭਉ ਛਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਨਵੀਨ ਚੇਤਨਾ ਸਾਕਾਰ ਹੋ ਉਠਦੀ ਹੈ। ਨਿਤ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਾਧਾਰਣ ਯਥਾਰਥ (profane) ਵਿਚ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਅਸਥਿਰਤਾ ਕਾਰਨ ਵਿਆਖਿਆ ਭਾਵਾਤਮਕ ਸੰਕਟ ਪਰਮ-ਯਥਾਰਥ (sacred) ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣਾ ਸਮਾਧਾਨ ਲਭਦਾ ਹੈ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਮ੍ਰਿਤੂ-ਬੋਧ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਡੂੰਘੇਰੀਆਂ ਪਰਤਾਂ ਬਾਰੇ ਚੇਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਗਹਿਰਾਈ ਦੇ ਪਾਸਾਰ ਦੀ ਸੋਝੀ ਕਰਵਾ ਕੇ ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੁਧ-ਹੋਂਦ (pure being) ਦੇ ਵਿਰਾਟ ਰਹੱਸ ਦੇ ਰੂਬਰੂ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਜੀਵਨ ਵਿਧੀ ਵਿਚ ਗੁਣਾਤਮਕ ਤਬਦੀਲੀ ਵਾਪਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਪਾਵਨ (sacred) ਅਤੇ ਅਪਾਵਨ (profane) ਦਾ ਨਿਖੇੜਾ, ਧਰਮ-ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਸਰਬ-ਵਿਆਪੀ ਲੱਛਣ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਵਰਗਵੰਡ, ਮਾਨਵ ਜੀਵਨ ਲਈ ਨੈਤਿਕ-ਅਧਿਆਤਮਕ ਉਦਮ ਦਾ ਅੰਤਿਮ ਆਦਰਸ਼ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਪ੍ਰਥਮਤਾਵਾਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਹੈ ਜੋ ਅਰਥ-ਭਰਪੂਰ ਜੀਵਨ ਨਾਚ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਅੰਤਿਮ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਾਨਵ-ਸਿਰਜਿਤ ਹੀ ਹੈ। ‘ਪਾਵਨ’ ਦੀ ਹੋਂਦ ‘ਵਸਤੂ’ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ‘ਪ੍ਰਤੀਕ’ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੈ ਪਰ ਮਾਨਵ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੀਕ ਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਵੀ ਵਸਤੂ ਨਾਲੋਂ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘੱਟ ਨਹੀਂ। ਸੱਚ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮਾਨਵ ਦੀ ਮਾਨਵਤਾ ਦਾ ਭੇਦ ਉਸਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕ-ਸਿਰਜਨ ਯੋਗਤਾ ਵਿਚ

ਹੀ ਛੁਪਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ‘ਅਪਾਵਨ’ ਵਿਚ ਪਾਵਨ’ ਦੀ ਸਿਰਜਨਕਾਰੀ ਕਲਪਨਾ ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਦੀ ਸਾਰੀ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤਤਾ ਨੂੰ ਬਲਵਾਨ ਸਾਰਥਕਤਾ ਨਾਲ ਭਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਅਰਥ-ਵਿਹੁਣੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਅਰਥ ਦੇਣ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਹੈ।

ਫ਼ਰੀਦ-ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸਮੂਹ ਦਿਸਦੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਕਾਰਨ ‘ਅਪਾਵਨ’ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

“ਫਰੀਦਾ ਰੁਤਿ ਫਿਰੀ ਵਣੁ ਕੰਬਿਆ ਪਤ ਝੜੇ ਝੜਿ ਪਾਹਿ ॥

ਚਾਰੇ ਕੁੰਡਾਂ ਢੂੰਢੀਆਂ ਰਹਿਣ ਕਿਥਾਉ ਨਾਹਿ ॥ (ਪੰਨਾ, 1383)

“ਚਲਿ ਚਲਿ ਗਈਆਂ ਪੰਖੀਆਂ ਜਿਨੀ ਵਸਾਇ ਤਲ ॥

ਫਰੀਦਾ ਸਰ ਭਰਿਆ ਭੀ ਚਲਸੀ ਥਕੇ ਕਵਲ ਇਕਲ ॥” (ਪੰਨਾ 1381)

ਮਾਨਵ ਦਾ ਇਸ ਚਲਾਇਮਾਨ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਹੀ ਸਭ ਕੁਝ ਸਮਝ ਲੈਣਾ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅੰਤਮ ਆਦਰਸ਼ ਵਲੋਂ ਬੇ ਬਹਿਰਾ ਹੋਣ ਦੇ ਤੁੱਲ ਹੈ। ਦੁਨੀਆਂ ਅਤੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦਾ ਪਰਮ ਮਨੋਰਥ ਸਮਝਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਆਖਰਕਾਰ ਨਿਰਾਸ਼ਤਾ ਦਾ ਹੀ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ :—

“ਪਾਸਿ ਦਮਾਮੇ ਛਤੁ ਸਿਰਿ ਭੇਰੀ ਸਡੇ ਰਡ ॥

ਜਾਇ ਸੁਤੇ ਜੀਰਾਣ ਮਹਿ ਥੀਏ ਅਤੀਮਾ ਗਡ ॥” (ਪੰਨਾ 1380)

“ਫਰੀਦਾ ਕੋਠੇ ਮੰਡਪ ਮਾੜੀਆ ਉਸਾਰੇਦੇ ਭੀ ਗਏ ॥

ਕੂੜਾ ਸਉਦਾ ਕਰਿ ਗਏ ਗੋਰੀ ਆਇ ਪਏ ॥” (ਪੰਨਾ 1380)

ਜਦੋਂ ਮਾਨਵ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਅੰਤਿਮ ਹੋਣੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਅਪਾਵਨ ਦੇ ਮਾਇਆਜਾਲ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਫਸਦਾ। ਉਸਦੀ ਚੇਤਨਾ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਹਕੀਕੀ ਰੂਪ ਸਥਿਰ ਹੋ ਉਠਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ‘ਝੂਠੀ-ਦੁਨੀਆਂ’ ਨਾਲ ਲਗ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅਜਾਈਂ ਬਰਬਾਦ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ :—

“ਜੇ ਜਾਣਾ ਮਰਿ ਜਾਈਐ ਘੁਮਿ ਨ ਆਈਐ ॥

ਝੂਠੀ ਦੁਨੀਆ ਲਗਿ ਨ ਆਪ ਵੰਝਾਈਐ ॥” (ਪੰਨਾ 488)

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਦਾ ਮ੍ਰਿਤ-ਬੋਧ ਜੀਵਨ ਦੇ ਪਾਵਨ ਪਾਸਾਰ ਜੁੜਨ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ‘ਪਾਵਨ’ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸਲਾਮੀ ਸੰਕਲਪੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਅਨੁਸਾਰ ਅਲਹ, ਖੁਦਾ ਜਾਂ ਰੱਬ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਕ-ਈਸ਼ਵਰਵਾਦੀ (monotheistic) ਧਾਰਣਾ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵ ਦੀ ਸਰਬ-ਉੱਚ ਸਿਰਜਨਹਾਰ ਹਸਤੀ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਹੈ। ਪਾਵਨ ਰੱਬ ਅਤੇ ਅਪਾਵਨ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੱਖ ਭੇਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਦੁਨੀਆਂ ਸਿਰਜਿਤ ਵਸਤੂ ਹੈ ਤਾਂ ਰੱਬ ਸਿਰਜਨਹਾਰ ਸੱਤਾ। ਸਿਰਜਿਤ ਵਸਤੂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਸਦੀਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਇਸ ਦਾ ਆਦਿ ਹੈ ਤਾਂ ਅੰਤ ਵੀ ਅਵੱਸ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਲਈ ਸ਼ੇਖ ਮਾਨਵ ਨੂੰ ‘ਝੂਠੀ-ਦੁਨੀਆਂ ਨਾਲ ਲਗਣ’ ਦੀ ਥਾਵੇਂ ‘ਅੱਲਾ ਨਾਲ ਲਗਣ’ (ਬੋਲੇ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਪਿਆਰੇ ਅੱਲਹ ਲਗੈ) ਉੱਪਰ ਬਲ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਜੇਹੇ ਮੁਹਾਵਰੇ ਵਿਚ ਇਹ ਸੀਮਾਬੱਧ ਮਨੁੱਖੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਅਸੀਮ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਨਾਲ ਭਰਨ ਦੀ ਚੇਸ਼ਟਾ ਹੈ। ਰੱਬ ਨੂੰ ਜਿੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ‘ਪਰਵਰਦਿਗਾਰ, ਅਪਾਰ, ਬੇਅੰਤ’ ਆਖਿਆ ਹੈ ਉਥੇ ਉਸਦਾ ਨਿਵਾਸ ਮਨੁੱਖੀ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਮੰਨਿਆ ਹੈ :—

“ਫਰੀਦਾ ਜੰਗਲੁ ਜੰਗਲੁ ਕਿਆ ਭਵਹਿ ਵਣਿ ਕੰਡਾ ਮੋੜੇਹਿ ॥

ਵਸੀ ਰਬੁ ਹਿਆਲੀਐ ਜੰਗਲੁ ਕਿਆ ਢੂਢੇਹਿ ॥” (ਪੰਨਾ 1378)

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫਰੀਦ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਰੱਬ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਅੰਤਿਮ ਅਤੇ ਪਰਮ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸੰਭਾਵਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ।

ਹੁਣ ਦੇਖਣਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮਿਤ੍ਰ-ਬੋਧ ਵਿਚੋਂ ਉਪਜਿਆ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦਾ ਇਹ ਧਾਰਮਿਕ ਅਨੁਭਵ ਕਿਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਨੈਤਿਕ ਵਿਧਾਨ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ? ਧਰਮ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਮੁੱਚੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਸ਼ਵ ਦੀ ਹਕੀਕਤ ਬਾਰੇ ਨਿਰੋਲ ਵਿਸ਼ਵਾਸ-ਆਧਾਰੀ ਪਰਿਕਲਪਨ (speculation) ਤਕ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ ਸਗੋਂ ਇਹ ਮਨੁੱਖੀ ਅਮਲ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਬਿਰਤੀ ਵੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਅੰਤਿਮ ਤੌਰ ਤੇ ਧਰਮ ਨੈਤਿਕ ਉਦਮ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹੀ ਇਸ ਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਦਾ ਵਿਹਾਰਕ ਆਧਾਰ ਹੈ।

ਮਾਨਵ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਛੁਪੀ ਪਰਮਾਰਥੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਕੇ ਫਰੀਦ ਨੇ ਮਾਨਵ ਦੇ ਸਮੂਹ ਨੈਤਿਕ ਉਪਰਾਲੇ ਦੀ ਸੋਧ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ‘ਰੱਬ’ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ‘ਦੁਨੀਆਂ ਨਾਲ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭਾਂਤ ਦੀ ਦੂਰੀ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਰਹਿਣਾ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਭੌਤਿਕ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਮੰਨੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਕਿਵੇਂ ਰਹਿਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਚੋਣ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ। ਫਰੀਦ ਦਾ ਸਾਰਾ ਬਲ ਦੁਨੀਆਂ ਨਾਲ ਇਕ ਮਾਨਸਿਕ ਦੂਰੀ ਪੈਦਾ ਕਰਕੇ, ਨਿਰਲੇਪ ਹੋ ਕੇ, ਵਿਚਰਨ ਉਪਰ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਦੁਨੀਆਂਦਾਰੀ ਜੀਵਨ-ਵਿਧੀ ਬੇਲੋੜਾ ਬੋਝ ਚੁਕਣ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਯਾਤਰਾ ਵਿਚ ਵਿਘਨ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ:—

“ਫਰੀਦਾ ਦਰ ਦਰਵੇਸੀ ਗਾਖੜੀ ਚਲਾਂ ਦੁਨੀਆਂ ਭਤਿ ॥

ਬੰਨ੍ਹਿ ਉਠਾਈ ਪੋਟਲੀ ਕਿਥੈ ਵੰਞਾ ਘਤਿ ॥”

(ਪੰਨਾ 1377-78)

ਔਖਾ ਦਰਵੇਸੀ ਮਾਰਗ ਵੀ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦੀਆਂ ਕਠਿਨਾਈਆਂ ਝੱਲਣ ਵਿਚ ਰੂਹਾਨੀ ਤਸਦੀਕ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ‘ਦਰਵੇਸੀ ਜੀਵਨ-ਵਿਧੀ’ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮਨੁੱਖ ਅਧਿਆਤਮਕ ਮੰਜ਼ਿਲ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਪਰਮਾਰਥੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਲਈ ਦਰਵੇਸ਼ ਬਣਨਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦਰਵੇਸ਼ ਬਣਨ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਦੁਨਿਆਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਦਾ ਤਿਆਗ।

ਦੁਨਿਆਦਾਰ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦਰਵੇਸ਼ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਉਚਿਤ ਮੰਨ ਕੇ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਿੱਧੀ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨੀਤੀ-ਸਾਸਤਰ ਦੀ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿਚ ਇਹ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਪਰਮ ਸੁਭ (Summum bonum) ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਇਹ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੀ ਕਸੌਟੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਆਚਾਰ ਤੇ ਚਰਿਤ੍ਰ ਦੀ ਪਰਖ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਦੁਨਿਆਵੀ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਸੁਖ ਭੋਗ ਦਾ ਇਸ ਵਿਚ ਸਹਿਜ ਵਿਰੋਧ ਛੁਪਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸਾਰਾ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਮੁਢਲੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਅਕਾਂਖਿਆਵਾਂ ਦੀ ਭਟਕਣ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਕੇ ਦੁੱਖ ਭੋਗਦਾ ਹੈ, ਅਜਿਹੇ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਝਲਕ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਾਫ਼ ਦੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ:—

“ਫਰੀਦਾ ਰੋਟੀ ਮੇਰੀ ਕਾਠ ਕੀ ਲਾਵਣੁ ਮੇਰੀ ਭੁਖ ॥

ਜਿਨਾ ਖਾਧੀ ਚੋਪੜੀ ਘਣੇ ਸਹਿਨਿਗੇ ਦੁਖ ॥”

(ਪੰਨਾ 1379)

“ਰੁਖੀ ਸੁਖੀ ਖਾਇਕੈ ਠੰਢਾ ਪਾਣੀ ਪੀਉ ॥

ਫਰੀਦਾ ਦੇਖਿ ਪਰਾਈ ਚੋਪੜੀ ਨਾ ਤਰਸਾਏ ਜੀਉ ॥”

(ਪੰਨਾ 1379)

ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਫਰੀਦ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਥਾਵਾਂ ਉੱਪਰ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਿਲਾਸ ਭਰੇ ਚਿੱਤਰਾਂ ਦੀ ਅਸਾਰਤਾ ਸਿੱਧ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

“ਫਰੀਦਾ ਕੋਠੇ ਮੰਡਪ ਮਾਝੀਆਂ ਏਤੁ ਨ ਲਾਏ ਚਿਤੁ ॥

ਮਿਟੀ ਪਈ ਅਤੋਲਵੀ ਕੋਇ ਨ ਹੋਸੀ ਮਿਤ ॥” (ਪੰਨਾ 1380)

“ਪਾਸਿ ਦਮਾਏ ਛਤੁ ਸਿਰਿ ਭੇਰੀ ਸਡੋ ਰਡ ॥

ਜਾਇ ਸੁਤੇ ਜੀਰਾਣ ਮਹਿ ਥੀਏ ਅਤੀਮਾ ਗਡ ॥” (ਪੰਨਾ 1380)

ਸੇਖ ਫਰੀਦ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਵਿਲਾਸੀ ਵਸਤਾਂ ‘ਖੰਡ ਨਾਲ ਲਿਬੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ’ ‘ਵਿਸ ਭਰੀਆਂ ਗੰਦਲਾਂ’ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜ਼ਹਿਰ ਮਾਨਵ ਦੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਮੌਤ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਜੀਵਨ ਦੇ ਡੂੰਘੇਰੇ ਪਸਾਰਾਂ ਵਲੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਅਵੇਸਲਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰਥ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸੁਭਾਵਕ ਹੀ ਫਰੀਦ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਤਿਆਗ ਦੀ ਬਿਰਤੀ ਦਾ ਸੁਰ ਬੁਲੰਦ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਕਾਰਨ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਫਰੀਦ ਨੇ ਇਹ ਸਲੋਕ ਬਿਰਥ ਅਵਸਥਾ ਦੇ ਬਿੰਦੂ ਤੋਂ ਉਚਾਰੇ ਹਨ ਜਿਥੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਭਰਪੂਰਤਾ ਨਾਲੋਂ ਮਾਨਵ ਦਾ ਉਮਾਹ ਮੱਠਾ ਪੈ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ :-

“ਬੁਢਾ ਹੋਆ ਸੇਖ ਫਰੀਦੁ, ਕੰਬਣਿ ਲਗੀ ਦੇਹ ॥

ਜੇ ਸਉ ਵਰ੍ਹਿਆ ਜੀਵਣਾ ਭੀ ਤਨੁ ਹੋਸੀ ਖੇਹ ॥” (ਪੰਨਾ 1380)

ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਵਿਅਕਤੀ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਸਮਾਜਕ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਦੇ ਵੇਗਵਾਨ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਕਿਨਾਰਾਕਸੀ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਦਾ ਇਹ ‘ਪਰਮ ਸੁਭ’ ਆਤਮ-ਤਿਆਗ (self denial) ਦੀ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਮਾਨਵ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਜਸ਼ਨ ਮਨਾਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਉਸ ਦੇ ਇਕ ਪੱਖੀ, ਅਧਿਆਤਮਕ ਤੱਤ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਉਪਰ ਚੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਅਤੇ ਸਰੀਰੀ ਲੋੜਾਂ ਫਰੀਦ ਲਈ ਮਹੱਤਵਹੀਣ ਹਨ ਜਿਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿਊਨਤਮ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਹੀ ਕਾਫੀ ਅਤੇ ਉਚਿਤ ਸਮਝੀ ਗਈ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਸਮੁੱਚੇ ਅਧਿਆਤਮਵਾਦੀ ਜੀਵਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦਾ ਲੱਛਣ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਅਸਤਿੱਤਵ (existence) ਨਾਲੋਂ ਤੱਤ (essence) ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕਤਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਮਲੀ ਤੌਰ ਤੇ ਇਸਦਾ ਮਿੱਟਾ, ਬੇਰੰਗ, ਤਿਆਗੀ ਜੀਵਨ-ਵਿਧੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਿਕਲਣਾ ਸੁਭਾਵਕ ਹੀ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਫਰੀਦ ਦਾ ‘ਦਰਵੇਸ਼’ ਅਜੋਕੇ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਜੀਵੰਤ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦੇਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰੱਥ ਹੈ। ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਨਜ਼ਰੇ ਪ੍ਰਵਾਨ ਚੜ੍ਹਨ ਵਾਲਾ ਨੈਤਿਕ ਆਦਰਸ਼ ਨਹੀਂ ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਸ ਦੀ ਆਧੁਨਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚੋਂ ਸਾਰਥਕਤਾ ਉੱਕਾ ਹੀ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਸੱਚ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਰੰਗ-ਰਸ-ਹੀਣ ਇਸ ਦਰਵੇਸ਼ੀ ਜੀਵਨ ਵਿਧੀ ਵਿਚ ਵੀ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਨੁਕਤੇ ਹਨ ਜੋ ਅਤਿਅੰਤ ਸਾਰਥਕ ਹਨ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਡੂੰਘੇ ਧਿਆਨ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਸੇਖ ਫਰੀਦ ਦੀ ਆਤਮ ਤਿਆਗ ਦੀ ਨੈਤਿਕਤਾ ਵਿਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਮਿਲੀ ਹੈ ਉਹ ਹਨ - ਸਵੈ ਆਲੋਚਨਾ, ਧੀਰਜ, ਸਬਰ, ਅਹਿੰਸਾ, ਨਿਮਰਤਾ, ਸੇਵਾ ਆਦਿ। ਦਰਵੇਸ਼ੀ ਜੀਵਨ-ਵਿਧੀ ਦੇ ਇਹ ਸੁਭਾਵਕ ਗੁਣ ਹਨ ਜੋ ਆਚਾਰ ਅਤੇ ਚਰਿਤ੍ਰ ਦੀ ਨੈਤਿਕ ਬੁਨਿਆਦ ਸਮਝੇ ਗਏ ਹਨ। ਦੂਸਰਿਆਂ ਦੇ ਅਵਗੁਣ ਦੇਖਣ ਦੀ ਥਾਵੇਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਝਾਤੀ ਮਾਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ :-

“ਫਰੀਦਾ ਜੇ ਤੂੰ ਅਕਲਿ ਲਤੀਫ ਕਾਲੇ ਲਿਖੁ ਨ ਲੇਖੁ ॥

ਆਪਨੜੇ ਗਿਰੀਵਾਨ ਮਹਿ ਸਿਰੁ ਨੀਵਾਂ ਕਰਿ ਦੇਖੁ ॥” (ਪੰਨਾ 1378)

ਸਵੈ-ਆਲੋਚਨਾ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਚਰਿਤ੍ਰ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਕਰਨਾ ਨੈਤਿਕ ਵਿਵਹਾਰ ਵਲ ਪ੍ਰਤਿਆ ਗਿਆ ਪਹਿਲਾ ਕਦਮ ਹੈ : ‘ਕਾਲੇ ਲੇਖ’ ਜਾਂ ਬਦੀ ਕੀ ਹੈ? ਇਸ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਫ਼ਰੀਦ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜਾਗੇ ਹੋਏ ਅੰਤਹਕਰਣ ਉਪਰ ਛੱਡ ਦੇਣਾ ਉਚਿਤ ਸਮਝਿਆ ਹੈ। ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਨਿਰਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲੋਂ ਇਹ ਪਕੇਰੀ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੈ। ਆਪਣੇ ‘ਗਿਰੀਵਾਨ’ ਵਿਚ ਮੂੰਹ ਨੀਵਾਂ ਕਰਕੇ ਦੇਖਣ ਦਾ ਕਰਮ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਆਪਣੀ ਕਚਹਿਰੀ ਵਿਚ ਆਪ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਣ ਦਾ ਸੱਦਾ ਹੈ। ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਆਪਣੀ ਵਕਾਲਤ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਕੀਤੇ ਦੀ ਜਸਟੀਫਿਕੇਸ਼ਨ ਲਭਦੇ ਹਾਂ। ਸਵੈ-ਆਲੋਚਨਾ ਦਾ ਤੱਤ ਆਪਣੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਹੋ ਕੇ ਬੋਲਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਆਪਣੇ ਚਰਿਤ੍ਰ ਦਾ ਨਿਰਪੱਖ ਲੇਖਾ ਜੋਖਾ ਹੈ ਜਿਥੇ ਰਿਆਇਤ ਦੀ ਕੋਈ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਨਹੀਂ। ਅਜਿਹੇ ਕਾਰਜ ਲਈ ਅਥਾਹ ਨੈਤਿਕ ਦਲੇਰੀ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ।

ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਨੇ ਇਕ ਸਲੋਕ ਵਿਚ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਰੁੱਖਾਂ ਵਰਗੀ ਧੀਰਜ ਬਿਰਤੀ (ਜੀਰਾਂਦ) ਧਾਰਣ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ :-

“ਫਰੀਦਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕਰਿ ਚਾਕਰੀ ਦਿਲ ਦੀ ਲਾਹਿ ਭਰਾਂਦਿ ॥

ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਨੇ ਲੋੜੀਐ ਰੁਖਾਂ ਦੀ ਜੀਰਾਂਦਿ ।

(ਪੰਨਾ 1381)

ਮਾਨਵ ਚਰਿਤ੍ਰ ਵਿਚਲੀ ਇਹ ਸਹਿਨਸ਼ੀਲਤਾ ਬੁਰੇ ਦਾ ਵੀ ਭਲਾ ਕਰ ਸਕਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। “ਫ਼ਰੀਦਾ ਬੁਰੇ ਦਾ ਭਲਾ ਕਰਿ ਗੁਸਾ ਮਨ ਨ ਹੰਢਾਇ ।” ਬਦੀ ਦਾ ਜਵਾਬ ਨੇਕੀ ਵਿਚ ਦੇਣ ਦੀ ਇਹ ਭਾਵਨਾ ਧੀਰਜ ਬਿਰਤੀ ਦੀ ਚਰਮ ਸੀਮਾ ਸਮਝੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਅੰਦਰਲੀ ਨੇਕੀ ਨੂੰ ਟੁੰਬਣ ਦਾ ਯਤਨ ਹੈ ਅਤੇ ਬਦੀ ਨੂੰ ਨੇਕੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ਰਮਿੰਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਬਦੀ ਦਾ ਜਵਾਬ ਬਦੀ ਨਾਲ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਬਦੀ ਦਾ ਇਕ ਦੁਸ਼ ਚੱਕਰ ਚਲ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਮੈਕਾਨਕੀ ਵੇਗ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਨੇਕੀ ਕਰਨ ਦੀ ਜੁਰਅੱਤ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਬਦੀ ਨਾਲ ਨੇਕ ਹੋ ਕੇ ਵਰਤਣ ਵਾਲਾ ਆਪਣੇ ਵਿਰੋਧੀ ਉਤੇ ਨੈਤਿਕ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਉਂ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਬੇਲੋੜੇ ਉਲਝੇਵਿਆਂ ਵਿਚ ਪੈ ਕੇ ਖੀਣ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਚਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਨੈਤਿਕ ਗੁਣ, ਧੀਰਜ ਅਤੇ ਸਹਿਨਸ਼ੀਲਤਾ, ਅਹਿੰਸਾ ਦੀ ਬਿਰਤੀ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਫ਼ਰੀਦ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਹਿੰਸਾ ਦੀ ਬਿਰਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਉ ਦੂਸਰਿਆਂ ਦੇ ਹਿਰਦੇ (ਹਿਆਉ) ਨੂੰ ਨਾ-ਦੁਖਾਉਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਹੈ :-

“ਹਿਆਉ ਨ ਕੈਹੀ ਠਾਹਿ ਮਾਣਕ ਸਭ ਅਮੋਲਵੇ ॥”

(ਪੰਨਾ 1384)

“ਫਰੀਦਾ ਜੋ ਤੈ ਮਾਰਨਿ ਮੁਕੀਆਂ ਤਿਨਾ ਨ ਮਾਰੇ ਘੁੰਮਿ ॥

ਆਪਨੜੈ ਘਰਿ ਜਾਈਐ ਪੈਰ ਤਿਨਾ ਦੇ ਚੁੰਮਿ ॥”

(ਪੰਨਾ 1378)

ਹਿੰਸਾ ਦਾ ਜਵਾਬ ਹਿੰਸਾ ਨਾਲ ਨਾ ਦੇ ਕੇ ਸਤਿਕਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੇਣਾ ਵੀ ਬਦੀ ਦਾ ਮੋੜ ਨੇਕੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਰਨ ਵਾਂਗ ਹਿੰਸਕ ਵਿਰੋਧੀ ਦੇ ਨੈਤਿਕ-ਅੰਤਹਕਰਣ ਨੂੰ ਟੁੰਬਣ ਦੇ ਤੁੱਲ ਹੈ। ਇਹ ਮਾਨਵ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚਲੇ ਮਾਨਵੀ ਪਹਿਲੂ ਲਈ ਸੁਹਿਰਦ ਵੰਗਾਰ ਹੈ। ਅਹਿੰਸਾ ਦਾ ਇਹ ਸੰਕਲਪ ਇਕ ਫ਼ਕੀਰ ਲਈ ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਉਤਮ ਹੈ ਪਰ ਸੰਸਾਰਕ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਅਜਿਹੇ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਪੂਰਣ ਰੂਪੇਣ ਅਪਨਾ ਸਕਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਆਦਰਸ਼ ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰ ਗੈਰ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਸਿੱਧ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਯਾਦ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਫ਼ਰੀਦ ਬਾਣੀ ਦਾ ਉਚਾਰ

ਬਿੰਦੂ ਦਰਵੇਸ਼ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੀ ਮਲੰਗ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਾ ਹੋਇਆ ਅਜਿਹੇ ਆਦਰਸ਼ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਬਰ, ਨਿਮਰਤਾ, ਖਿਮਾ ਆਦਿ ਗੁਣ ਵੀ ਦਰਵੇਸ਼ੀ ਜੀਵਨ ਵਿਧੀ ਦੀ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦਾ ਅਸਰ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਸਬਰ ਜਾਂ ਸੰਤੋਖ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਬਿਰਤੀ ਲਾਲਸਾ ਦੀ ਭਟਕਣ ਤੋਂ ਰੋਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਖਿਮਾ, ਨਿਮਰਤਾ ਆਦਿ ਗੁਣ ਮਨੁੱਖੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਨਿਰਵਿਘਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹਨ।

“ਸਬਰ ਅੰਦਰਿ ਸਾਬਰੀ ਤਨੁ ਏਵੈ ਜਾਲੇਨਿ ॥” (ਪੰਨਾ 1384)

“ਸਬਰੁ ਏਹੁ ਸੁਆਉ ਜੇ ਤੂੰ ਬੰਦਾ ਦਿਤੁ ਕਰਹਿ ॥

ਵਹਿ ਥੀਵਹੀ ਦਰੀਅਉ ਟੁਟਿ ਨ ਥੀਵਹਿ ਵਾਹੜਾ ॥” (ਪੰਨਾ 1384)

“ਨਿਵਣੁ ਸੁ ਅਖਰ ਖਵਣੁ ਗੁਣੁ ਜਿਹਬਾ ਮਣੀਆ ਮੰਤੁ ॥

ਏ ਤ੍ਰੈ ਭੈਣੇ ਵੇਸੁ ਕਰ ਤਾਂ ਵਸਿ ਆਵੀ ਕੰਤੁ ॥” (ਪੰਨਾ 1384)

ਇਸ ਵਿਵੇਚਨ ਦਾ ਸਾਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਨੈਤਿਕ ਚੇਤਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਡੂੰਘੇ ਧਾਰਮਿਕ ਅਨੁਭਵ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਮਾਨਵ ਦੀ ਹੋਂਦ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਮੌਤ ਦੀ ਅਟੱਲਤਾ ਅਤੇ ਅਨਿਵਾਰਤਾ ਦਾ ਤੀਬਰ ਅਹਿਸਾਸ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦੀ ਪਰਮਾਰਥੀ ਚਿੰਤਾ ਨਾਲ ਭਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪਰਮਾਰਥ ਦੀ ਜਿਗਿਆਸਾ ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਕ ਵਿਲੱਖਣ ਭਾਂਤ ਦੀ ਜੀਵਨ ਵਿਧੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੋ ਨਿਬੜਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਦਰਵੇਸ਼ੀ ਜੀਵਨ ਵਿਧੀ ਦਾ ਨਾਮ ਦੇਣਾ ਉਚਿਤ ਸਮਝਿਆ ਹੈ। ਦਰਵੇਸ਼ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸਾਰਾ ਜ਼ੋਰ ਤਿਆਗ ਉਪਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਥਮਤਾ ਦੇਣ ਕਾਰਨ ਜਗਤ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਹੋਣ ਦੀ ਬਿਰਤੀ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਨੈਤਿਕਤਾ ਇਸੇ ਨਿਰਲਿਪਤੀ ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਸਰਬ-ਉਚ ਨੈਤਿਕ ਆਦਰਸ਼ (ਪਰਮ ਸੁਭ) ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਿੱਧੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਨੈਤਿਕ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਸਿਰਜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨੈਤਿਕਤਾ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਰਬਾਂਗੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੇ ਬਹੁ-ਪੱਖੀ ਅਤੇ ਬਹੁ ਪਸਾਰੀ ਸੰਕਲਪ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਜਟਿਲ ਸੰਰਚਨਾ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਅਤੇ ਮਜ਼ਬੂਰੀਆਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਇਹ ਨੈਤਿਕਤਾ ਗੈਰ-ਸਮੂਲੀਅਤ ਦੀ ਨੈਤਿਕਤਾ ਤਕ ਸੀਮਿਤ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਮਾਨਵ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਨੈਤਿਕ ਮੁਲਾਂਕਨ ਆਪ ਕਰਨ ਲਈ ਆਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਜੀਵਨ ਕਦਰਾਂ ਉਪਰ ਬਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਮਾਨਵ ਦੇ ‘ਤੱਤ’ - ਬਿੰਦੂ ਤੋਂ ਬੋਲ ਉਚਾਰਦਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ‘ਅਸਤਿਤਵ’ - ਬਿੰਦੂ ਤੇ ਖਲੋਤਾ ਮਨੁੱਖ ਜਦੋਂ ਇਸ ਦੀਆਂ ਤੰਗ ਵਲਗਣਾਂ ਵਿਚ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ‘ਤੱਤ’ ਦਾ ਪਰਾਤਪਰ ਨੁਕਤਾ ਉਸ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੋਧ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਦਿਲ ਭਰ ਆਇਆ

‘ਇਕ ਦਿਨ ਪੰਜ ਤੇਜ਼-ਤਬੀਅਤ ਦੇ ਆਪ-ਹੁਦਰੇ ਦਰਵੇਸ਼ ਸ਼ੇਖ (ਫ਼ਰੀਦ) ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਏ। ਜਦ ਉਹ ਜਮਾਇਤ ਖਾਨੇ ਤੋਂ ਜਾਣ ਲਗੇ ਤਾਂ ਸ਼ੇਖ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਦਾਇਤ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਵਾਪਸੀ ਸਫ਼ਰ ਵਿਚ ਰੇਤ ਥਲ ਵਾਲੇ ਰਾਹੋਂ ਨਾ ਜਾਣ ਪਰੰਤੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ੇਖ ਦੀ ਗੱਲ ਦੀ ਕੋਈ ਪਰਵਾਹ ਨਾ ਕੀਤੀ ਤੇ ਮਨ੍ਹਾਂ ਕੀਤੇ ਰਸਤੇ ਵਲ ਟੁਰ ਪਏ। ਸ਼ੇਖ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕੁਝ ਮੁਰੀਦਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਪਤਾ ਕਰਨ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਗਰ ਭੇਜਿਆ ਕਿ ਵੇਖਣ, ਉਹ

ਦਰਵੇਸ਼ ਕਿਹੜੇ ਰਾਹ ਵਾਪਸ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਦ ਉਨ੍ਹਾਂ (ਫ਼ਰੀਦ) ਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗਾ ਕਿ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਨੇ ਸ਼ੇਖ ਦੀ ਗੱਲ ਵਲ ਉੱਕਾ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿਤਾ ਤੇ ਪੁਠੇ ਪਾਸੇ ਟੁਰ ਗਏ ਹਨ ਤਾਂ ਸ਼ੇਖ ਰੋਣ ਤੇ ਚੀਕਾਂ ਮਾਰਨ ਲਗ ਪਏ । ਸ਼ੇਖ ਨਿਜਾਮੁਦੀਨ ਦਸਦਾ ਹੈ ਕਿ :—

ਚੂੰ ਈਂ ਖਬਰ ਬਿਸਨੀਦ, ਹਾਏ ਹਾਏ ਬਿਗਿਰੀਸਤ ਚੁਨਾਂ

ਕਿ ਕਿਸੇ ਮਾਤਮ ਦਾਰਦ ‘ਅਰਥਾਤ ਜਦ ਸ਼ੇਖ ਨੇ ਇਹ ਖਬਰ ਸੁਣੀ ਤਾਂ ਹਾਏ ਹਾਏ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਰੋਣ ਲੱਗ ਪਏ, ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਦਾ ਮਾਤਮ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋਣ ।’

ਕੁਝ ਚਿਰ ਪਿਛੋਂ ਖਬਰ ਆਈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਹਨੇਰੀ ਉਡਾ ਕੇ ਲੈ ਗਈ ।

(ਫ਼ਵਾਇਦੁਲ ਫ਼ਵਾਦ)

ਗਾਸਾ ਪ੍ਰਗਟ

ਖੋਜ ਪਤ੍ਰਿਕਾ

ਬਾਬਾ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ
ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ

ਸੰਪਾਦਕ
ਡਾ. ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ

ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ
ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ

ਫ਼ਰੀਦ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ

- ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ

‘ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਬੋਲੀ ਸਾਹਿਤਕ ਤੇ ਵਿਆਕਰਣਕ ਨਿਯਮਾਂ ਵਿਚ ਜਕੜੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਵਿਕਾਸ ਰੁਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸਦੀ ਥਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਲੋਕ ਬੋਲੀ ਦਾ ਜਨਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ’। ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ-ਭਾਸ਼ਾ ਵੈਦਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਨਿਯਮਤ ਹੋਣ ਨਾਲ ਲੋਕ-ਭਾਸ਼ਾ ਪਾਲੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਪਾਲੀ ਦੇ ਵੀ ਜਦੋਂ ਨਿਯਮ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਣ ਲਗੇ ਤਾਂ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਾਂ ਵਿਕਸਤ ਹੋਣ ਲੱਗੀਆਂ, ਤੇ ਇਸ ਹੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਾਂ ਤੋਂ ਅਗੇਰੇ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ਾਂ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈਆਂ। ਪਰ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ਾਂ ਵੀ ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਕੈਦ ਵਿਚ ਬੈਠਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਪਾਣਿਨੀ ਨੇ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਲਾਸੀਕਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨੂੰ ਨਿਯਮ-ਬੱਧ ਕਰਕੇ ਲੋਕ-ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਇਸੇ ਹੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਦੋਂ ਹੇਮ ਚੰਦਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਵਿਆਕਰਣਕਾਰਾਂ ਨੇ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਇਹ ਲੋਕ ਬੋਲੀ ਤੋਂ ਟੁੱਟ ਗਈਆਂ, ਤੇ ਕੇਵਲ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਫਲਸਰੂਪ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤਕ ਸਿਰਜਣਾ ਲਈ ਹੀ ਨਵੇਕਲੇ ਛੱਡ ਕੇ 1000 ਈ. ਦੇ ਲਗਭਗ, ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵੀ ਕਾਫੀ ਸਮਾਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਦਾ ਸਮਾਂ 12ਵੀਂ-13ਵੀਂ ਸਦੀ (1175-1266 ਈ.) ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਫ਼ਰੀਦ-ਬਾਣੀ ਉਪਰ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਹੋਣਾ ਕੋਈ ਅਸਚਰਜ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਫ਼ਰੀਦ-ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਢੂੰਡਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਇਕ ਚਰਚਾ ਜਨਕ ਗੱਲ ਦਾ ਸਮਾਧਾਨ ਆਵਸ਼ਕ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਮਤ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ ਕਿ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਉਪਲਬਧ ਬਾਣੀ, ਸਾਡੇ ਪਾਸ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਸਮੇਂ ਦੇ ਗੁਜ਼ਰਨ ਨਾਲ ਅਨੇਕਾਂ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋਏ ਹਨ, ਤੇ ਗੁਰੂ-ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਹੱਥੀਂ ਕਈ ਭਾਸ਼ਾ-ਗਤ ਸੋਧਾਂ ਵੀ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਫ਼ਰੀਦ-ਬਾਣੀ ਦੀ ਸਰਲਤਾ ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਤੇ ਪਕਿਆਈ ਆਦਿ ਪ੍ਰੋੜ ਸਾਹਿਤਕ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਗੋਚਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਧੜਾ ਇਸ ਧਾਰਣਾ ਦਾ ਹਾਮੀ ਸੀ ਕਿ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਆਈ ਬਾਣੀ ਫ਼ਰੀਦ ਸਾਨੀ (ਸ਼ੇਖ ਇਬ੍ਰਾਹੀਮ) ਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਫ਼ਰੀਦ ਸਾਨੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦਾ ਸਮਕਾਲੀ ਸੀ। ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਤੇ ਸ਼ੇਖ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਦੋ ਵਾਰ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੋਈ। ਦੂਸਰੇ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਦਲੀਲ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਦਲੀਲਾਂ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਫ਼ਰੀਦ ਬਾਣੀ ਸਾਡੇ ਪਾਸ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਪਹੁੰਚੀ ਹੈ।

ਪਹਿਲੇ ਧੜੇ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸਮਰੱਥਕਾਂ ਦਾ ਮਤ ਹੈ ਕਿ ਫ਼ਰੀਦ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਸੋਧਾਂ ਵਧੇਰੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਫ਼ਰੀਦ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੰਨਣ ਸਮੇਂ ਦੁਚਿੱਤੀ ਵਿਚ ਪੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ ਅਨੁਸਾਰ :-

‘ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਬੋਲੀ ਸੰਬੰਧੀ ਵੀ ਪੱਕੇ ਤੌਰ ਤੇ ਦਾਅਵਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਇਹ ਠੀਕ

ਬਿਲਕੁਲ ਸੁਧ ਉਹੋ 13ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਹੀ ਹੈ। ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਦੋਂ ਲੋਕ ਕੰਠ ਦੀ ਛੋਹ ਨਾਲ ਇਸ ਵਿਚ ਵੀ ਬੋਝੀ ਬਹੁਤੀ ਅਦਲਾ ਬਦਲੀ ਹੋ ਗਈ ਹੋਵੇਗੀ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਸੋਲ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸਦੀ ਸੰਭਾਲ ਕੀਤੀ।

ਪਰ ਇਸਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਪ੍ਰੋ. ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਫਰੀਦ ਬਾਣੀ ਨੂੰ 12-13ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ :-

“ਇਸ ਬਾਰਵੀਂ ਤੇਰਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਇਤਨੀ ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਤੇ ਠੋਠਤਾ ਆਉਣ ਉਤੇ ਸੰਦੇਹ ਕਰਕੇ, ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਹੋਂਦ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤਿਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਕੋਈ ਖਾਸ ਸੰਦੇਹ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਂ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਵੇਖਾਂਗੇ ਕਿ ਇਹ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੀ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਠੋਠ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾ ਕੇ ਸਾਧਾਰਣ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨੇੜੇ ਹੋਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ .....।”

ਇਹ ਦੋ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਲਿਖਤੀ ਬਾਣੀ ਬਾਰੇ ਹਨ : ਕੁਝ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਫਰੀਦ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਲੋਕ-ਮੁਹਿੰਮ ਚੜ੍ਹੀ ਨੁਹਾਰ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ‘ਫਰੀਦ’ ਲੇਖ ਵਿਚ ਮੁਹਿੰਮੀ ਰੂਪਾਂਤ੍ਰਿਤ ਹੋਏ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ‘ਪਾਠਾਂਤ੍ਰਿਤ ਸ਼ਲੋਕ’ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ‘ਲੋਕ ਅਨੁਵਾਦ’ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ ਦੇ ਕਥਨ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸੇ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪ੍ਰੋ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਟੀਕਾਕਾਰ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਮੱਤ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਸਮੇਂ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਆਪ ਇਕੱਤਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸਗੋਂ ਇਸ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਉਦਾਸੀਆਂ ਸਮੇਂ ਆਪ ਇਕੱਤਰ ਕੀਤਾ, ਤੇ ਚਾਰ ਗੁਰੂਆਂ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਪਾਸ ਪਹੁੰਚੀ। ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਨੂੰ ਤਰਕ ਕਰਕੇ, ਬਾਣੀ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਗਵਾਹੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਦਲੀਲ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ‘ਪਿਉ ਦਾਦੇ’ ਦੇ ਖਜ਼ਾਨੇ ਤੋਂ ਭਾਵ ਪਹਿਲੇ ਗੁਰੂ-ਕਵੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਸਾਂਝੀ ਬਾਣੀ ਤੋਂ ਲਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੁਆਰਾ ਇਕਤਰਿਤ ਬਾਣੀ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਇਸ ਪੰਗਤੀ ਤੋਂ ਲਈ ਹੈ, ‘ਆਸਾ ਹੱਥ ਕਿਤਾਬ ਕਛਿ’ ਜਾਂ ‘ਪੁਛਨ ਖੋਲਿ ਕਿਤਾਬ ਨੂੰ।’ ‘ਕਿਤਾਬ’ ਉਹ ਪੋਥੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਆਪਣੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਲਿਖਦੇ ਸਨ। ਹੁਣ ਚਰਚਾ ਇਥੇ ਪਹੁੰਚੀ ਹੈ ਕਿ ਫਰੀਦ-ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਸੰਭਾਲਣ ਤੋਂ ਬਾਦ ਪ੍ਰਵਰਤਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬਦਲਣ ਦਾ ਕਿਆਸ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੋ ਪਦਮ ਦੇ ਕਥਨ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਵੀ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਕਥਨ ਵਿਚ ਵੀ ਪੂਰਨ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਫਰੀਦ-ਬਾਣੀ ਸ਼ੇਖ ਬ੍ਰਹਮ ਪਾਸੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਪਰ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੀ ਸ਼ੇਖ ਬ੍ਰਹਮ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੂੰ ਬਾਣੀ ਜ਼ਬਾਨੀ ਹੀ ਲਿਖਾਈ? ਪਰ ਅਜਿਹਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨਾ ਕਠਿਨ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਸ਼ੇਖ ਬ੍ਰਹਮ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨਾਲ ਗੋਸ਼ਟੀ ਸਮੇਂ ਕੁਝ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੇਖ ਬ੍ਰਹਮ ਫਰੀਦ ਦੀ ਗੱਦੀ ਤੇ ਚੌਦਵਾਂ ਗੱਦੀਦਾਰ ਹੈ। ਕੀ ਫਰੀਦ ਦੇ 13 ਜਾਨਸੀਨਾਂ ਨੇ ਫਰੀਦ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਖਿਆ? ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਫਰੀਦ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕ ਕਿਸੇ ਲਿਖਤ ਤੋਂ

1. ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਨਿਕਾਸ ਤੇ ਵਿਕਾਸ, ਪੰ. 268

2. ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰ. 365

3. ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰ. 4

ਹੀ ਉਤਾਰੇ ਹੋਣਗੇ। ਸਾਡਾ ਇਹ ਕਿਆਸ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਸਲੋਕ ਕਿਸੇ ਲਿਖਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆ ਚੁਕੇ ਹੋਣ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। 'ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ', ਤੇ 'ਜਵਾਹਿਰੀ ਫ਼ਰੀਦੀ' ਪੁਸਤਕਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ : 'ਸੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ' ਵਿਚ ਇਕ ਹਿੰਦਵੀ ਦੋਹਾ ਮਿਲਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰੋ. ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਪੂਰਾ ਪੜ੍ਹਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਿਆ, ਪਰ ਉਸਦੇ ਜੋ ਸ਼ਬਦ ਪੜ੍ਹੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਵਾਹਿਰੀ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਗੱਦੀਦਾਰਾਂ ਨੇ ਫ਼ਰੀਦ-ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਰਖਿਆ ਸੀ ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਇਸ ਲਿਖਤ ਤੋਂ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਸਲੋਕਾਂ ਦਾ ਉਤਾਰਾ ਕੀਤਾ। ਡਾ. ਬੇਦੀ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਸਲੋਕਾਂ ਦੀ ਲਿੱਪੀ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਫ਼ਾਰਸੀ ਹੋਵਗੀ। ਇਹ ਮੰਨੀਏ, ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਉਤਾਰੇ ਸਮੇਂ ਲਿਪੀ-ਭੇਦ ਕਾਰਣ ਮਾਮੂਲੀ ਅੰਤਰ ਆ ਜਾਣਾ ਬਿਲਕੁਲ ਸੰਭਵ ਹੈ।

ਬਾਕੀ ਰਹੀ ਸਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮੂੰਹ ਚੜ੍ਹੀ ਨੁਹਾਰ ਦੀ ਗੱਲ। ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਵੱਖਰਾ ਹੈ, ਤੇ ਕਈ ਵਾਰੀ ਉਹ ਅਗਿਆਨਤਾ ਵਸ਼ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਅੱਜ ਵੀ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਲਿਖਤੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਜ਼ਬਾਨੀ ਉਚਾਰਣ, ਹਰ ਮਨੁੱਖ, ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਦਵਾਨ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਮੌਖਿਕ ਰੂਪ ਨੂੰ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਸਾਰੀ ਬਹਿਸ ਨੂੰ ਸਮਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਅਸੀਂ ਇਸ ਨਿਸ਼ਕਰਸ਼ ਤੇ ਪਹੁੰਚੇ ਹਾਂ ਕਿ ਫ਼ਰੀਦ ਬਾਣੀ ਸਾਡੇ ਪਾਸ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਲਿਖਤੀ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਰੂਪ 12ਵੀਂ-13ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਾਲਾ ਹੀ ਹੈ। ਮਾਮੂਲੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਉਤਾਰੇ ਸਮੇਂ ਸੰਭਵ ਹੈ ਤੇ ਜਾਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ ਸਾਰੇ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਵਿਆਕਰਣਕ ਇਕ-ਸਾਰਤਾ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਲਗ ਮਾਤਰ ਦਾ ਫਰਕ ਪਾਇਆ ਹੈ।

ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਫ਼ਰੀਦ-ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਵੇਖਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਾਂਗੇ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਸੰਯੋਗਾਤਮਕ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ, ਪਰ ਪਾਲੀ ਤੇ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਪੜਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਦੀ ਇਹ ਵਿਯੋਗਾਤਮਕ ਹੁੰਦੀ ਗਈ। ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਦੇ ਪੜਾਅ ਉਪਰ ਇਹ ਲੱਛਣ ਹੋਰ ਵੀ ਉਘੜ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਭਕਤੀਆਂ ਦੀ ਥਾਂ ਪਰਸਰਗਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਧੇਰੇ ਹੋਣ ਲੱਗਾ। ਫ਼ਰੀਦ-ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਚੋਖੇ ਉਦਾਹਰਣ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ :-

ਗਿਰੀਵਾਨ ਮਹਿ (ਆਪਨੜੇ ਗਿਰੀਵਾਨ ਮਹਿ ਸਿਰੁ ਨੀਵਾਂ ਕਰ ਦੇਖ)

ਸਾਈਂ ਸਿਉ (ਕਰ ਸਾਈਂ ਸਿਉ ਪਿਰਹੜੀ ਰੰਗ ਨਵੇਲਾ ਹੋਇ, ਆਦਿ)

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖਾਇ ਕੈ, ਹੰਢਿ ਕੈ, ਦੋਸਾਂ ਦਾ, ਗੌਰ ਮੇ ਆਦਿ ਵੀ ਵਿਯੋਗਾਤਮਕਤਾ ਦੇ ਲਛਣ ਸੂਚਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਫ਼ਰੀਦ-ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕੂ, ਕੈ, ਸਿਉ, ਮੇਂ, ਦੀ, ਮਹਿ ਆਦਿ ਪਰਸਰਗਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਹਰ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਨਵੀਨ ਰੁਚੀ ਦੇ ਨਾਲ ਪੁਰਾਤਨ ਰੁਚੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਨ ਵੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਫ਼ਰੀਦ-ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਵਿਯੋਗਾਤਮਕਤਾ ਦੀ ਰੁਚੀ ਹੈ, ਉਥੇ ਸੰਯੋਗਾਤਮਕਤਾ ਵੀ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਭਵਿੱਓਮਿ, ਥੀਓਮਿ, ਪਤੀਣੋਹਿ, ਜਣਿਓਹਿ ਤੇ ਕਿਚਰਕ ਆਦਿ ਵਿਚ। ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ 'ਬੇਦੀ' ਨੇ ਭਵਿੱਓਮਿ ਆਦਿ ਦਾ 'ਮਿ' ਚਿੰਨ੍ਹ ਫ਼ਾਰਸੀ ਤੋਂ ਆਇਆ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਮੂਲ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੀ ਲਗ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਇਹ ਪ੍ਰਥਮ ਪੁਰਸ਼ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ : ਮੈਂ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ, ਮੈਂ ਖਾਂਦਾ ਹਾਂ, ਆਦਿ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ 'ਅਹੰ ਗਛਾਮੀ' ਤੇ, ਅਹੰ ਭਕਸ਼ਯਾਮੀ ਹਨ।

ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਵਾਂਗ ਸੂਰ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਤੇ ਇਹ 'ਅ' ਵਿਚ ਪਰਵਰਤਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ : ਘ੍ਰਿਤ - ਘ੍ਰਿਉ।

ਕਈ ਥਾਈਂ ਸੁਰ 'ਇ' ਵਿਚ ਬਦਲਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਹ੍ਰਿਦ — ਹਿਆਅ
ਹ੍ਰਿਦ ਤੋਂ ਹਿਆਅ (ਵਸੀ ਰਬ ਹਿਆਲੀਐ ਜੰਗਲਿ ਕਿਆ ਢੂੰਢੇਹਿ)
'ਕ੍ਰਸ' ਤੋਂ (ਸਾਂਈ ਬਾਝਹੁ ਆਪਣੇ, ਵੇਦਣੁ ਕਹੀਐ ਕਿਸ) ਕਿਧਰੇ ਸੁਰ 'ਉ' ਵਿਚ
ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ :—

ਵ੍ਰਿਧ — ਬੁਢ (ਬੁਢਾ ਹੋਆ ਸੇਖ ਫਰੀਦ ਕੰਬਣ ਲਗੀ ਦੇਹਿ)

ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਪਾਲੀ ਵਾਂਗ ਐ ਤੇ ਐ ਏ ਤੇ ਓ ਹੋ ਗਏ ਹਨ ਤੇ 'ਰਿ' ਤੇ 'ਲ੍ਰਿ' ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੈ।
ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਇਹ ਪਰਿਵਰਤਨ ਘੱਟ ਹੈ। ਕੁਝ ਇਕ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਜਿਵੇਂ ਤੇਲ ਤੇ ਜੋਬਨ ਆਦਿ ਹੀ ਉਪਲਬਧ
ਹਨ (ਫਰੀਦਾ ਜੋਬਨ ਜਾਂਦੇ ਨਾ ਡਰਾਂ) ਇਸ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਾਂ ਵਿਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਮਹਾਂਪ੍ਰਾਣਾਂ ਨੂੰ 'ਹ' ਧੁਨੀ ਵਿਚ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਨਾਥ — ਨਾਹ
ਸਾਧੂ ਤੋਂ ਸਾਹ ਆਦਿ। ਇਸ ਰੁਚੀ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਉ ਫਰੀਦ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਵੇਂ :—

ਮੁੱਖ—ਮੂੰਹ (ਮਲਕ ਜੇ ਕੰਨੀ ਸੁਣੀਦਾ ਮੁਹੁ ਦੇਖਾਲੇ ਆਇ)

ਮੇਘ—ਮੇਹੁ (ਭਿਜਉ ਸਿਜਉ ਕੰਮਲੀ, ਅਲਹੁ ਵਰਸਹਿ ਮੇਹੁ)

ਕਥ—ਕਹ (ਕਹੈ ਫਰੀਦ ਸਹੇਲੀਹੋ ਸਹੁ ਅਲਾਇਸੀ)

ਸਖੀ—ਸਹੀ (ਕਹੈ ਫਰੀਦ ਸਹੇਲੀਹੋ ਸਹੁ ਅਲਾਇਸੀ)

ਮਾਘ—ਮਾਹ (ਗੰਢੇਦਿਆਂ ਛਿਅ ਮਾਹ ਤੁੜੇਂਦਿਆਂ ਹਿਕ ਖਿਨੋ)

ਸੋਭਾਯ—ਸੋਹਾਗ (ਢੂੰਢੇਂਦੀਏ ਸੁਹਾਗ ਕੂ ਤੈ ਤਨਿ ਕਾਈ ਕੋਰ)

ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕ ਤੇ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਵਿਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਅਘੋਸ਼ ਵਿਅੰਜਨ ਕ ਖ, ਟ ਠ, ਤ ਥ, ਪ ਫ, ਸਘੋਸ਼
ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਗ, ਘ, ਙ, ਞ, ਢ, ਢ, ਦ, ਧ, ਬ, ਭ ਵਿਚ ਬਦਲ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਫਰੀਦ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਾਫੀ
ਉਦਾਹਰਣ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ :—

ਨਿਚਿੰਤ—ਨਚਿੰਦੁ (ਸੁਤੀ ਜਾਇ ਨਚਿੰਦ)

ਕੰਦਲਾ—ਗੰਦਲਾਂ (ਫਰੀਦਾ ਇਹ ਵਿਸ ਗੰਦਲਾ ਧਰੀਆਂ)

ਕੰਪਨ—ਕੰਬਣਿ (ਕੰਬਣਿ ਲਗੀ ਦੇਹ)

ਕਾਕ—ਕਾਗ (ਕਾਗਾ ਕਰੰਗ ਢੰਢੋਲਿਆ ਸਗਲਾ ਖਾਇਆ ਮਾਸੁ)

ਭਗਤਿ—ਭਗਾਂਦਿ (ਦਿਲ ਦੀ ਲਾਹਿ ਭਗਾਂਦਿ)

ਮਰਕਤ—ਮਰਗ (ਮਰਗ ਸਵਾਈ ਨੀਂਹ ਜਾ ਭਰਿਆ ਤਾਂ ਲਦਿਆ)

ਇਸ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨੂੰ ਵਰਗ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਖਰ ਦੀ ਥਾਂ ਵਰਗ ਦਾ ਤੀਜਾ ਅੱਖਰ ਹੋਣ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਵੀ
ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ੋਰਸੈਨੀ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁਖ ਰੁਚੀ ਹੈ। ਇਸ ਰੁਚੀ ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਕਾਰਨਾਂ
ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਸ਼ੋਰਸੈਨੀ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਇਆ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੈਸ਼ਾਚੀ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਵਿਚ ਇਸ ਤੋਂ ਉਲਟ
ਰੁਚੀ ਹੈ। ਉਥੇ ਵਰਗ ਦੇ ਤੀਜੇ ਅੱਖਰ ਦਾ ਵਰਗ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਅੱਖਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਤਿੰਨੇ ਸ੍ਰਾਸ ਸ, ਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਰਤਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਭਾਵ ਕਿ ਤਿੰਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਾਂ ਵਿਚ
ਵੱਖਰੀ ਹੋਂਦ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ :—

ਸਕਰ—ਸਕਰੁ (ਫਰੀਦਾ ਸਕਰ ਖੰਡ ਨਿਵਾਤ ਗੁੜ)

ਸਮਸ਼ਾਨ—ਮਸਾਣ (ਜਿਤ ਤਨ ਬਿਰਹੁ ਨ ਚੂਪਜੇ ਸੇ ਤਨੁ ਜਾਣਿ ਮਸਾਣਿ)

ਵਿਸ਼-ਵਿਸ (ਫ਼ਰੀਦਾ ਏਹਿ ਵਿਸ ਗੰਦਲਾ)

ਵੇਸ਼-ਵੇਸ (ਫ਼ਰੀਦਾ ਕਾਲੇ ਮੈਂਡੇ ਕਪੜੇ ਕਾਲਾ ਮੈਂਡਾ ਵੇਸ)

ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਵਿਚ ਮੂਲ ਰੂਪੀ 'ਡ' ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਵਾਂਗ 'ਲ' ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ :-

ਗਰੁਡ-ਗਰੁਲ ਤੇ

ਨਡੀ-ਨਲੀ

ਕ੍ਰੀਡਾ-ਕੇਲ (ਦਰੀਆਵੈ ਕੰਨੈ ਬਗੁਲਾ ਬੈਠਾ ਕੇਲ ਕਰੇ ॥ ਕੇਲ ਕਰੇਂਦੇ ਹੰਝ ਨੋ ਅਚਿੰਤੋ ਬਾਜ ਪਏ)

ਕਈ ਵਾਰੀ 'ਰ' ਬਦਲ ਕੇ 'ਲ' ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ :

ਰਜੂ-ਲਜ (ਟੁਟੀ ਨਾਗਰ ਲਜ)

ਕਈ ਥਾਂ 'ਸ' 'ਸ਼' 'ਸ਼' ਤਿੰਨੇ 'ਹ' ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ :-

ਦਿਵਸ-ਦਿਹ (ਜਿਹ ਦਿਹਿ ਨਾਲਾ ਕਪਿਆ)

ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਾਂ ਤੇ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਵਿਚ ਕਈ ਵਾਰੀ ਹੋਂਠੀ ਨੂੰ ਨਾਸਿਕ ਵਿਚ ਬਦਲ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ:-

ਲੰਬਾ-ਲੰਮਾਂ (ਲੰਮੀ ਲੰਮੀ ਨਦੀ ਵਹੈ)

ਉਪਲੰਭ-ਉਲਾਮਾ (ਉਲ੍ਹਾਮੇ ਜੀਆ ਸਹੇ)

ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਵਾਰੀ ਆਂ ਅਨੁਸ਼ਰ ਜੋੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ, ਪੂੰਛ, ਮੋਂਢਾ ਉਂਧਾ ਆਦਿ ਵਿਚ ਪਰ ਕਈ ਥਾਂ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਅਨੁਸ਼ਰ ਲਿਆ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ:-

ਮਾਸ-ਮਾਸ (ਕੀੜਾ ਲੜਿਓ ਮਾਸ)

ਕਾਂਸਾਂ-ਕਾਸ (ਮਰਹ ਸਵਾਰੇ ਕਾਸ)

ਪਾਸ-ਪਾਸ (ਕੇਤੜਿਆਂ ਜੁਗ ਵਾਪਰੇ ਇਕਤ ਪਇਆਂ ਪਾਸ)

ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ 'ਕਸ਼ਾ' ਦਾ 'ਖੱ' ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪਰਿਵਰਤਨ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਵੀ ਉਪਲਬਧ ਹੈ ਜਿਵੇਂ :-

ਕਸ਼-ਖਿਨੁ (ਗੰਢੇਦਿਆਂ ਛਿਅ ਮਾਹ, ਤੁਡੀਦਿਆਂ ਹਿਕ ਖਿਨੋ)

ਕਸ਼-ਪੰਖੀ (ਕਜਲ ਰੇਖ ਨ ਸਹਦਿਆ, ਸੇ ਪੰਖੀ ਸੂਇ ਬਹਿਨੁ)

ਕਸ਼ਿ-ਅੱਖ (ਅਖੀਂ ਦੇਖ ਪਤੀਣੀਆਂ)

ਕਸ਼ੁ-ਚੁਖ (ਜੇ ਗਲਿ ਕਪਹਿ ਚੁਖ)

ਸਮੀਕਰਣ ਦੇ ਨਿਯਮ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਥੇ ਦੋ ਭਿੰਨ ਅੱਖਰ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹੋਣ, ਉਥੇ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਦੁੱਤ ਅੱਖਰ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਮੀਕਰਣ ਕਈ ਵਾਰੀ ਅਗਰਗਾਮੀ ਤੇ ਕਈ ਵਾਰੀ ਪਿਛਲਗਾਮੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਫ਼ਰੀਦ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ :-

ਹਸਤ-ਹਥ (ਹਥੁ ਨ ਲਾਇ ਕਸੁੰਭੜੈ ਜਲਿ ਜਾਸੀ ਢੋਲਾ)

ਦੁਗੱਧ-ਦੁੱਧ (ਮਾਖਿਉ ਮਾਝਾ ਦੁਧ)

ਕਰਮ-ਕੰਮ (ਸੇ ਦਰਗਹ ਆਏ ਕੰਮ)

ਰਕਤ-ਰਤ (ਫ਼ਰੀਦਾ ਰਤੀ ਰਤੁ ਨ ਨਿਕਲੈ ਜੇ ਤਨੁ ਚੀਰੈ ਕੋਇ।)

ਕਾਸ਼ਨ-ਕਾਠ (ਫ਼ਰੀਦਾ ਰੋਟੀ ਮੇਰੀ ਕਾਠ ਕੀ)

ਕੋਸਠ--ਕੋਠਾ (ਕੋਠੇ ਮੰਡਪ ਮਾੜੀਆਂ)

ਸੁਪੱਤ--ਸੁੱਤਾ (ਅਜ ਨ ਸੁਤੀ ਕੰਤ ਸਿਉਂ)

ਇਕ ਨਿਯਮ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਲਪ ਪ੍ਰਾਣ ਵਰਣ (ਕ, ਚ, ਤ, ਦ, ਜ, ਪ) ਆਦਿ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਾਂ ਅਪਭ੍ਰੰਸਾਂ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਲੁਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਲਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੀ ਬਾਕੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫਰੀਦ-ਬਾਣੀ ਤੇ ਅੱਜ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਇਹ ਸੁਭਾ ਆਮ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ :-

ਕੱਕੇ ਦਾ ਲੋਪ

ਲੋਹਕਾਰ--ਲੋਹਾਰ (ਵਣਿ ਕੈ ਸਰ ਲੋਹਾਰ)

ਕੋਕਿਲ--ਕੋਇਲ (ਕਾਲੀ ਕੋਇਲ ਤੂੰ ਕਿਤੁ ਗੁਨੁ ਕਾਲੀ)

ਦੱਦੇ ਦਾ ਲੋਪ

ਯਾਇ--ਜਾਇ--ਜੇ (ਜੇ ਜਾਣਾ ਤਿਲੁ ਥੋੜੇ)

ਹ੍ਰਿਦਯ--ਹਿਆਅ (ਵਸੀ ਰਬ ਹਿਆਲੀਐ)

ਯੱਯੇ ਦਾ ਲੋਪ

ਪ੍ਰਿਯ--ਪ੍ਰਿਅ--ਪ੍ਰਿਰ (ਪ੍ਰਿਰਹਿ ਬਿਹੁਨ ਕਤਹਿ ਸੁਖ ਪਾਇ)

ਹ੍ਰਿਦਯ--ਹਿਆ

ਵਾਵੇ ਦਾ ਲੋਪ

ਜੀਵ--ਜੀਅ (ਜਾਲਣੁ ਗੋਰਾਂ ਨਾਲ ਉਲ੍ਹਾਮੇ ਜੀਅ ਸਹੇ)

ਪਵਣ--ਪਉਣ (ਕੰਨੀਂ ਬੁਜੇ ਦੇ ਰਹਾਂ ਕਿਤੀ ਵਗੈ ਪਉਣ)

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ 'ਯ' ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਆ ਕੇ 'ਜ' ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ :-

ਯਾਇ--ਜੇ (ਜੇ ਜਾਣਾ ਸਹੁ ਨਢੜਾ)

ਯੋਵਨ--ਜੋਬਨ (ਜੋਬਨ ਜਾਂਦੇ ਨ ਡਰਾਂ)

ਯੋ--ਜੇ (ਜੇ ਜਨੁ ਪੀਰ ਨਿਵਾਜਿਆ)

ਯੁੱਗ--ਜੁੱਗ (ਕੇਤੜਿਆਂ ਜੁਗ ਵਾਪਰੇ)

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਅਘੋਸ਼ ਵਰਣ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਆਪਣੇ ਅਨੁਰੂਪ ਸਘੋਸ਼ ਕ, ਗ, ਡ, ਦ ਵਿਚ ਬਦਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ :-

ਕੰਟਕ--ਕੰਡਾ (ਵਣਿ ਕੰਡਾ ਮੋੜੇਹਿ)

ਘੱਟਕ--ਘੜਾ (ਕੰਧੁ ਕੁਹਾੜਾ ਸਿਰੁ ਘੜਾ)

ਕੀਟਕ--ਕੀੜਾ (ਕੀੜਾ ਲੜਿਉ ਮਾਸੁ)

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਅਪਭ੍ਰੰਸ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਤਵਰਗ ਦੇ ਵਰਣਾਂ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਚਵਰਗ ਵਿਚ ਬਦਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ :-

ਤ--ਜ ਅਦਯ--ਅੱਜ (ਅਜ ਨ ਸੁਤੀ ਕੰਤ ਸਿਉਂ)

ਧ--ਤ ਝੀਵਰ--ਝੀਵਰ (ਝੀਵਰ ਮੇਲਿਉਂ ਜਾਲ)

ਬੁੱਧ--ਬੁੱਝ, (ਕਿਝੁ ਨ ਬੁਝੈ ਕਿਝੁ ਨ ਸੁਝੈ)

ਦਧਿ--ਦੱਝ (ਨਾਹੀਂ ਤ ਹੀ ਭੀ ਦਝਾਂ ਆਹੇ)

‘ਵ’ ਤੇ ‘ਬ’ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਇੰਨਾ ਥੋੜਾ ਹੈ ਕਿ ਆਮ ਬੋਲ ਚਾਲ ਵਿਚ ਦੋਵੇਂ ਆਪਸ ਵਿਚ ਬਦਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਫਰੀਦ-ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਉਦਾਹਰਣ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਗਰਬ, ਸਰਬ, ਤੇ ਜੋਬਨ ਆਦਿ। ਸੋਹੇਨੀ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਵਿਚ ਟਵਰਗ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੈ ਇਹ ਗੁਣ ਫਰੀਦ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਟਾਕਿਮ ਕ੍ਰਿਜੜੀਆਂ, ਕੋਠੇ, ਮੰਡਪ, ਵਿਡਾਰਣ ਆਦਿ। ‘ੜ’ ਦੀ ਅਧਿਕਤਾ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਹੈ। ਥੋੜੜੇ, ਨਢੜਾ, ਦਾੜੀ ਆਦਿੜੀਆਂ, ਵਾਤੜੀ, ਦੀਵੜੇ ਆਦਿ।

ਇਸ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਫਰੀਦ-ਬਾਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਆਂ, ਵਿਭਕਤੀਆਂ, ਵਚਨ, ਲਿੰਗ, ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਆਦਿ ਉਪਰ ਵੀ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਥੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਅਗਲੇ ਪੜਾਅ ਵਿਚ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੀ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਭਾਸ਼ਾ ਉਕਾਰਬਹੁਲਾ ਹੈ, ਜਿਸਦੀ ਝਲਕ ਫਰੀਦ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਸਿਰ੍ਹ, ਕੰਤੁ, ਹਥੁ, ਵਥੁ, ਤਨੁ, ਰਤੁ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅੰਤ ਤੇ ਉਕਾਰ ਦੀ ਬਹੁਲਤਾ ਹੈ। ਅਧਿਕਰਣ ਵਿਭਗਤੀ ਲਈ, ਕਾਲੀ, ਪੋਲੀ, ਦਰਿ, ਮਨਿ, ਜਗਿ, ਚੇਤਿ, ਘਰਿ ਆਦਿ ਵਿਚ ‘ਸਿਹਾਰੀ’ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਧੇਰੇ ਹੈ। ਕਰਤਾ ਕਾਰਕ ਲਈ ‘ੀ’ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਭਿ (ਪ੍ਰਭ ਨੇ)। ਕਰਮ ਕਾਰਕ ਬਹੁ ਵਚਨ ਲਈ ਅੰਤ ਉਤੇ ‘ਆਹ’ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕੋਇਲਿਆਹ, ਤਿਲਾਹ ਆਦਿ ਵਿਚੋ ਕਿਤੇ ਕਰਮ ਕਾਰਕ ਇਕ ਵਚਨ ਲਈ ਕੋਈ ਪ੍ਰਤਿਐ ਨਹੀਂ ਜਿਵੇਂ ਅਸਮਾਨ (ਆਸਮਾਨ ਨੂੰ) ਕਾਰਣ ਕਾਰਕ ਵਾਲੇ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਲੜਿ (ਸਿਹਾਰੀ ਲਾ ਕੇ), ਪਿਰਹਿ (ਹਿ ਲਾ ਕੇ) ਮਰਣਹੁੰ, ਸਰੀਰਹੁੰ (ਹੁੰ ਲਾ ਕੇ) ਆਦਿ। ਪੀ.ਡੀ. ਗੁਨੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅਸਲੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਨ ਕਾਰਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਫਰੀਦ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਹ ਕਾਰਕ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪ੍ਰਥਮ ਕ੍ਰਿਆ ਵਿਚ ‘ਇ’ ਪ੍ਰਤਿਐ ਲਗਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਲਿਖਾਇ, ਆਇ, ਦੇਖਿਸਣਿ, ਆਦਿ।

ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਤਤਸਮ ਨਾਲੋਂ ਤਦਭਵ ਵਧੇਰੇ ਹੈ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਫਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਤਦਭਵ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਰਾਹੀਂ ਆਏ ਕੁਝ ਤਦਭਵ ਰੂਪ ਇਹ ਹਨ :- ਦਿਹਾੜਾ, ਸਾਹਾ, ਕੰਨੀ, ਸੁਣੀਦਾ, ਦੇਖਾਲੇ, ਆਇ, ਅਖੀਂ, ਪਕੰਦੀ, ਕਰੋਂਦੀ, ਨਵੇਲਾ, ਵਿਧਣੁ, ਸੁਵੰਨੜੀ, ਲਜ, ਵਾਤੜੀ।

ਅਰਬੀ ਫਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੇ ਕੁਝ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਹੋਏ ਤਦਭਵ ਸ਼ਬਦ ਇਹ ਹਨ : ਪੁਰਜਲਾਤ ਨਿਵਾਜ, ਦੇਜਕ, ਆਦਿ। ਕਈ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਦੋਹਰੇ ਰੂਪ ਵਰਤੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਹੰਝ ਤੇ ਹੰਸ।

ਤਤਸਮ ਤਦਭਵ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਕਈ ਸ਼ਬਦ ਦੇਸੀ ਕਹੇ ਗਏ ਹਨ, ਪਾਨ-ਪਾਲ ਨੇ ਪਾਇਲਰੀ ਕਾਮ ਮਾਲਾ ਵਿਚ ਕੁਝ ਦੇਸੀ ਸ਼ਬਦ ਇਕਤ੍ਰ ਕੀਤੇ ਤੇ ਹੇਮ ਚੰਦਰ ਨੇ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਦੇਸੀ ਨਾਮ ਮਾਲਾ ਵਿਚ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕੀਤਾ। ਪੀ.ਡੀ. ਗੁਨੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੇਮ ਚੰਦਰ ਨੇ ਅਥਰਿ, ਘਰੇ ਆਦਿ ਅਨੇਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਭੁਲੇਖੇ ਨਾਲ ਦੇਸੀ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਹੈ। ਪ੍ਰੇ. ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਨਿਕਾਸ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਨਿਮੋਝੁਣਾ, ਮੋਕਲਾ, ਬਿਦਕੇ, ਹੜਬਾਂ, ਆਦਿ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇਸੀ ਸ਼ਬਦ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਸ ਲੰਬੀ ਸੂਚੀ ਵਿਚਲਾ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਵੀ, ਫਰੀਦ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਲਈ ਫਰੀਦ ਬਾਣੀ ਦੇਸੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਲਈ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਚੋਖੇ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਤੋਂ ਫਰੀਦ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਸਾਫ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹਨ। ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਦੀਆਂ ਇਤਨੀਆਂ ਖੂਬੀਆਂ ਸਾਂਭੀ ਬੈਠੀ ਫਰੀਦ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਹੀ 12ਵੀਂ-13ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਕੇ

- ਡਾ. ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ

ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਭਾਰਤ ਦੀ ਆਧੁਨਿਕ ਆਰੀਅਨ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਪਿਤਾਮਾ ਹੈ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੂਫੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਉਹ ਪਹਿਲਾ ਸੂਫੀ ਕਵੀ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਉੱਚ ਸੂਫੀ ਰਹਸਮਈ ਤੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾਤਾ ਗੰਜ ਬਖਸ਼ ਅਲੀ ਹੁਜਵੀਰੀ ਜੇਹੇ ਮਹਾਨ ਸੂਫੀ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਸੂਫੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਫਾਰਸੀ ਮਾਧਿਅਮ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਲੋਕਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯਤਨ ਕੀਤੇ। ਕੁਦਰਤੀ ਸੀ, ਕਿ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਖਿਆਲਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਛੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਭਾਰਤੀ ਕਵੀਆਂ, ਲੇਖਕਾਂ, ਸੰਤਾਂ, ਭਗਤਾਂ ਤੇ ਸੂਫੀਆਂ ਉਪਰ ਡੂੰਘਾ ਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੀਮਾਵਾਂ ਵਾਲਾ ਪੈਂਦਾ। ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਰੂਪ ਦੋਹਾਂ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਪਿਆ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦਿਸਦਾ ਹੈ।

ਈਰਾਨ ਵਿਚ ਸੂਫੀ ਮਤ ਵਧਿਆ ਤੇ ਫਲਿਆ ਫੁਲਿਆ, ਜਿਸ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਭਗਤੀ ਭਾਵਨਾ ਸੰਗ ਸਖਾ ਸਹੇਲੀਆਂ ਵਤ ਰਾਸ ਰਚਾਈ। ਇਸੇ ਸੂਫੀ ਮਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਇਸੇ ਸੂਫੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਧਰਤੀ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਗਾਇਆ। ਇਸ ਮਿੱਟੀ ਨੂੰ ਪੰਜ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਗੋਇਆ ਗਿਆ, ਇਸੇ ਲਈ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਭਗਤੀ ਭਾਵਨਾ ਤੇ ਗੁਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦੀ ਭਿੰਨੀ ਭਿੰਨੀ ਸੁਰਾਂਧੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀ ਕਵੀਆਂ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਭਗਤਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਰੰਗ ਪੱਕਾ ਤੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਫ਼ਰੀਦ ਜਿੱਥੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਮੋਢੀ ਹੈ, ਉਥੇ ਭਾਰਤੀ ਭਗਤੀ-ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਵੀ ਸੋਮਾ ਤੇ ਸ੍ਰੋਤ ਹੈ। ਦੋ-ਲਹਿਰੀਏ-ਰੰਗ ਦੀ ਇਹ ਅਭਰੀ ਤੇ ਅਸਚਰਜ ਭਾ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀ ਕਵਿਤਾ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਭਗਤੀ-ਕਾਵਿ ਤਥਾ ਗੁਰਮਤਿ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈ ਹੈ। ਇਸ ਪੱਖ ਤੋਂ ਜੇਕਰ ਫ਼ਰੀਦ ਨੂੰ ਭਗਤੀ ਗੁਰਮਤਿ ਤੇ ਸੂਫੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਤ੍ਰਿਮੂਰਤੀ ਤੇ ਤ੍ਰਿਐਕੀ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਅਨੁਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ।

ਇਬਨਿ ਅਰਬੀ (ਮ੍ਰਿਤੁ 1240 ਈ.) ਮਖਲੂਕ ਦੇ ਵਜੂਦ ਨੂੰ ਐਨ ਖਾਲਿਕ ਦੇ ਵਜੂਦ ਹੋਣ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਸੂਫੀ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਘੜਨ ਵਾਲਾ ਸੀ ਅਰਥਾਤ 'ਵਜੂਦਲ ਮਖਲੂਕਾਤ ਐਨ ਵਜੂਦਲ ਖਾਲਿਕ' ਕਹਿਣ ਵਾਲਾ ਇਬਨਿ-ਅਰਬੀ ਸੀ ਜਿਸਦਾ ਭਾਵ 'ਖਾਲਿਕ ਖਲਕ ਮਾਹਿ' ਹੀ ਹੈ। ਫ਼ਰੀਦ ਇਬਨਿ ਅਰਬੀ ਦਾ ਹੀ ਸਮਕਾਲੀ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਇਸ ਭਾਵ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਨੇ ਇਸੇ ਰਾਗ ਤੇ ਸੁਰ ਵਿਚ ਗਾਇਆ :--

‘ਫ਼ਰੀਦਾ ਖਾਲਕੁ ਖਲਕ ਮਹਿ,

ਖਲਕ ਵਸੈ ਰਬ ਮਾਹਿ’ ॥੭੫॥

ਇਸ ਲਈ ਕੌਣ ਭਲੇ ਕੌਣ ਮੰਦੇ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ?

‘ਮੰਦਾ ਕਿਸ ਨੇ ਆਖੀਐ

ਜਾਂ ਤਿਸੁ ਬਿਨੁ ਕੋਈ ਨਾਹਿ’ ॥੭੫॥ (ਮ.੫)

ਜੀਵ ਰੂਪੀ ਸੁਹਾਗਣ ਵੀ ਉਹ ਇਲਾਹੀ ਭਰਤੋ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਵਿਚ ਉਸਦਾ ਰੂਪ ਨਹੀਂ ਵੇਖਦੀ :--

‘ਢੂਢੇਦੀਏ ਸੁਹਾਗ ਕੂ ਤਉ ਤਨਿ ਕਾਈ ਕੋਰ ॥

ਜਿਨਾ ਨਾਉ ‘ਸੁਹਾਗਣੀ ਤਿਨਾ ਝਾਕ ਨ ਹੋਰ’ ॥੧੧੪॥

ਏਹੀ ਖਿਆਲ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੁਆਰਾ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ :—

‘ਹਉ ਢੂਢੇਦੀ ਸਜਣਾ, ਸਜਣੁ ਮੈਡੇ ਨਾਲਿ ॥

ਨਾਨਕ ਅਲਖੁ ਨ ਲਖੀਐ, ਗੁਰਮੁਖਿ ਦੇਇ ਦਿਖਾਲਿ’ ॥੧੨੧॥

ਫਰੀਦ ਦਾ ਸਮਕਾਲੀ ਭਗਤ ਜੈਦੇਅ (ਜਨਮ 1170 ਈ.) ਇਸੇ ਆਸ਼ੇ ਨੂੰ ਰਾਗ ਮਾਰੂ ਵਿਚ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅੰਕਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ :—

‘ਸਲਲ ਕਉ ਸਲਿਲ ਸੰਮਾਲਿ ਆਇਆ’

ਜਾਂ

‘ਬਦਤਿ ਜੈਦੇਉ ਜੈਦੇਉ ਕਉ ਰੰਮਿਆ

ਬ੍ਰਹਮੁ ਨਿਰਬਾਣੁ ਲਿਵਲੀਣੁ ਪਾਇਆ’

ਫਰੀਦ ਵੀ ਇਸ ਵਸਤ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਅਜਿਹੇ ਸਰੋਵਰ ਦੀ ਉੱਠਦੀ ਲਹਿਰ ਵਿਚੋਂ ਲਭਦਾ ਹੈ :—

‘ਫਰੀਦਾ ਸੋਈ ਸਰਵਰੁ ਢੂਢਿ ਲਹੁ

ਜਿਥਹੁ ਲਭੀ ਵਧੁ’ ॥੫੩॥

ਫਰੀਦ ਦੇ ਕਈ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਡੂੰਘੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪਿਛੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਭਗਤਾਂ ਨੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਸਮੋਇਆ, ਜਿਵੇਂ ਤ੍ਰਿਲੋਚਣ (ਜਨਮ 1267 ਈ.), ਨਾਮਦੇਵ (ਜਨਮ 1270 ਈ.), ਸਧਨਾ (13ਵੀਂ ਸਦੀ), ਬੇਣੀ (ਪੂਰਵ ਕਬੀਰ), ਰਾਮਾਨੰਦ (14/15ਵੀਂ ਸਦੀ), ਕਬੀਰ (ਜਨਮ 1398 ਈ.), ਰਵਿਦਾਸ (15ਵੀਂ ਸਦੀ), ਪੀਪਾ (ਜਨਮ 1425 ਈ.), ਸੈਣ (15ਵੀਂ ਸਦੀ), ਧੰਨਾ (ਜਨਮ 1415 ਈ.), ਭੀਖਣ (ਮ੍ਰਿਤੁ 1574 ਈ.), ਸੂਰਦਾਸ (ਜਨਮ 1586 ਈ.) ਤੇ ਪਰਮਾਨੰਦ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਵਚਨ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸੁਰਖਿਅਤ ਹਨ ।

ਫਰੀਦ ਨੇ ਬ੍ਰਿਹਾ ਨੂੰ ‘ਸੁਲਤਾਨ’ ਕਿਹਾ ਹੈ । ਬ੍ਰਿਹਾ ਜੀਵਆਤਮਾ ਦਾ ਰਸ ਤੇ ਤੱਤ ਹੈ । ਕਬੀਰ ਇਸੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਇਉਂ ਦੁਹਰਾਂਦਾ ਹੈ :—

‘ਕਬੀਰ ਬਿਰਹੁ ਭੁਯੰਗਮ ਮਨਿ ਬਸੈ

ਮੰਤੁ ਨ ਮਾਨੈ ਕੋਇ’ ॥੭੬॥

ਇਹੀ ਕਰਕ ਕਰੇਜੇ ਵਾਲੀ ਭੀਖਣ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਉੱਠਦੀ ਵੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ :—

‘ਮਾਥੇ ਪੀਰ ਸਰੀਰਿ ਜਲਨਿ ਹੈ

ਕਰਕ ਕਰੇਜੇ ਮਾਹੀ’ ॥ (ਪੰਨਾ ੬੫੯)

ਫਰੀਦ ਇਸ ਜੀਵ ਨੂੰ ਹੰਸ ਰੂਪੀ ਆਤਮਾ ਸਦਕਾ ਹੀ ਜਿਊਂਦਾ ਵੇਖਦਾ ਹੈ । ਉਸ ਬਿਨਾ ਤਨ ਢੇਰੀ ਹੈ :—

‘ਹੰਸ ਚਲਸੀ ਡੁੰਮਣਾ

ਅਹਿ ਤਨੁ ਢੇਰੀ ਬੀਸੀ’ ॥ (ਪੰਨਾ ੭੮੪)

ਅਤੇ ਕਬੀਰ ਦੇ ਸਲੋਕ ਵਿਚ ਇਸੇ ਪੰਛੀ ਨੂੰ ਉਡਦਾ ਵੇਖੋ :—

‘ਕਬੀਰ ਹੰਸੁ ਉਡਿਓ

ਤਨੁ ਗਾਡਿਓ ਸੋਝਾਈ ਸੈਨਾਹ’ ॥੧੧੮॥

ਬੇਨੀ ਲਈ ਵੀ ਜਦ ਇਹ ਪੰਖੀ ਉਡ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਤਨ ਦਾ ਤੇਜ਼ ਜਾਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਘਰ ਆਂਗਨ ਖਾਣ ਨੂੰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ :—

‘ਥਾਕਾ ਤੇਜ਼ ਉਡਿਆ ਮਨੁ ਪੰਖੀ

ਘਰਿ ਆਂਗਨਿ ਨ ਸੁਖਾਈ’ ॥ (ਪੰਨਾ ੯੩)

ਅਤੇ ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਵੀ ਇਸੇ ਸੁਰ ਵਿਚ ਗਾਉਂਦਾ ਹੈ :—

‘ਬਿਖਮ ਘੋਰ ਪੰਥਿ ਚਾਲਣਾ ਪ੍ਰਾਣੀ, (ਪੰਨਾ ੯੨)

ਵਾਟ ਹਮਾਰੀ ਖਰੀ ਉਡੀਣੀ’ (ਪੰਨਾ ੭੯੪)

ਇਹ ਬਿਖੜੀ ਵਾਟ ਖੰਨਿਓ ਤਿਖੀ ਤੇ ਬਹੁਤ ਪਿਈਣੀ ਹੈ :—

‘ਖੰਨਿਅਹੁ ਤਿਖੀ ਬਹੁਤ ਪਿਈਣੀ

ਉਸੁ ਉਪਰਿ ਹੈ ਮਾਰਗੁ ਮੇਰਾ’ (ਪੰਨਾ ੭੯੪)

ਫਰੀਦ ਦੀ ਏਹੀ ਵਾਟ ਪੁਰਸਲਾਤ (ਪੁਲ ਸਰਾਤ) ਵਾਲੀ ਹੈ ਜੋ ਵਾਲੋਂ ਨਿੱਕੀ ਹੈ :—

‘ਵਾਲਹੁ ਨਿਕੀ ਪੁਰਸਲਾਤ

ਕੰਨੀ ਨ ਸੁਣੀਆਇ’ ॥੧॥

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸੇ ਤਿਖੀ ਵਾਟ ਦਾ ਉਲੇਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ :—

ਖੰਨਿਓ ਤਿਖੀ ਵਾਲਹੁ ਨਿਕੀ

ਏਤੁ ਮਾਰਗਿ ਜਾਣਾ’ ॥ (ਪੰਨਾ ੯੧੮)

ਏਹੀ ਭਾਵ ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਮੁਖਾਰਬਿੰਦ ਤੋਂ ਸੁਣੋਂ — ਪਰ ਇਸ ਪੁਰ ਜੀਵ ਨੂੰ ਇਕੱਲਮ ਇਕੱਲੇ ਟੁਰਨਾ ਪਵੇਗਾ :—

‘ਪੁਰਸਲਾਤ ਕਾ ਪੰਥੁ ਦੁਲੇਹਾ ॥

ਸੰਗਿ ਨ ਸਾਥੀ ਗਵਨੁ ਇਕੋਲਾ’ ॥ (ਪੰਨਾ ੭੯੩)

ਜਗਿਆਸੂ ਨੂੰ ਸਦਾ ਸਦ ਜਾਗਤ ਰਹਿਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ । ਭਿੰਨੀ ਰੈਣ ਵਿਚ ਰਾਮ ਪਿਆਰੇ ਸੰਤ ਹੀ ਜਾਗਦੇ ਹਨ । ਇਹ ਭਾਵ ਪਹਿਲਾਂ ਫਰੀਦ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ :—

‘ਫਰੀਦਾ ਰਾਤਿ ਕਬੂਰੀ ਵੰਡੀਐ ਸੁਤਿਆ ਮਿਲੈ ਨ ਭਾਉ ॥

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੈਣ ਨੀਂਦਰਾਵਲੇ ਤਿਨਾ ਮਿਲਣ ਕੁਆਉ’ ॥੮॥

ਤੇ ਸੰਤ ਕਬੀਰ ਵੀ ਚੇਤਾਵਨੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਹੇ ਜੀਵ ਵੇਖੀਂ ਕਿਧਰੇ ਤੇਰੀ ਵੀ ਸੁਤਿਆ ਹੀ ਨਾ ਵਿਹਾ ਜਾਵੇ :—

‘ਕਬੀਰ ਸੂਤਾ ਕਿਆ ਕਰਹਿ

ਜਾਗੁ ਰੋਇ ਭੈ ਦੁਖ’ ॥੧੨੭॥

ਇਹ ਜੀਵ ਵਿਚਾਰਾ ਇਕ ਪੰਖੀ ਹੈ । ਪਰ ਇਸ ਨੂੰ ਫੜਨ ਵਾਲੇ ਸੈਂਕੜੇ ਸੱਯਾਦ ਹਨ । ਇਹ ਗਰੀਬ ਕੀ ਕਰੇ? ਫਰੀਦ ਨੇ ਇਸ ਖਿਆਲ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਹੈ :—

‘ਸਰਵਰ ਪੰਖੀ ਹੇਕੜੇ

ਫਾਹੀਵਾਲ ਪਚਾਸ’

ਤੇ ਕਬੀਰ ਇਸੇ ਖਿਆਲ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ :—

‘ਕਬੀਰ ਹਰਨਾ ਦੂਬਲਾ ਇਹੁ ਹਰਿਆਰਾ ਤਾਲੁ ॥

ਲਾਖ ਅਹੇਰੀ ਏਕੁ ਜੀਉ ਕੇਤਾ ਬੰਚਉ ਕਾਲੁ’ ॥੫੩॥

ਫਰੀਦ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਸਰੀਰ ਦਾ ਅੰਤ ਬੜਾ ਦੁਖਦਾਈ ਦਸਿਆ ਹੈ। ਤਨ ਤਨੂਰ ਵਾਂਗ ਤਪਦਾ ਹੈ ਤੇ ਹੱਡ ਬਾਲਣ ਵਾਂਗ ਬਲਦੇ ਹਨ :—

‘ਤਨ ਤਪੈ ਤਨੂਰ ਜਿਉਂ, ਬਾਲਣ ਹਡ ਬਲੰਨਿ’ ॥੧੧੯॥

ਅਤੇ ਕਬੀਰ ਉਸੇ ਸੈਲੀ ਤੇ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿਚ ਇਉਂ ਬੋਲਦੇ ਹਨ :—

‘ਕਬੀਰ ਹਾਡ ਜਰੇ ਜਿਉਂ ਲਾਕਰੀ

ਕੇਸ ਜਰੇ ਜਿਉਂ ਘਾਸੁ’ ॥੩੬॥

ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਛਿਜਣਹਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਅੰਤ ਨਾਸ਼ਮਈ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਅੰਗ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਜਵਾਬ ਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਭਾਵ ਨੂੰ ਫਰੀਦ, ਕਬੀਰ, ਬੇਣੀ, ਭੀਖਣ ਸਭ ਨੇ ਇਕ ਸਮਾਨ ਤੇ ਇਕੋ ਸੁਰ ਵਿਚ ਗਾਵਿਆ ਹੈ :—

ਫਰੀਦ : ‘ਫਰੀਦਾ ਅਖੀ ਦੇਖਿ ਪਤੀਣੀਆਂ ਸੁਣਿ ਸੁਣਿ ਗੀਣੇ ਕੰਨ ॥

ਸਾਖ ਪਕੰਦੀ ਆਈਆ ਹੋਰ ਕਰੋਂਦੀ ਵੰਨ ॥੧੧॥

ਭੀਖਣ : ‘ਨੈਨਹੁ ਨੀਰੁ ਬਹੈ ਤਨੁ ਖੀਨਾ ਭਏ ਕੇਸ ਦੁਧਵਾਨੀ ॥

ਰੂਧਾ ਕੰਨੁ ਸਬਦੁ ਨਹੀਂ ਉਚਰੈ, ਅਬ ਕਿਆ ਕਰਹਿ ਪਰਾਨੀ’ ॥ ਪੰਨਾ ੬੫੯॥

ਬੇਣੀ : ‘ਪੁੰਡਰ ਕੇਸ ਕੁਸਮ ਤੇ ਧਉਲੇ ਸਪਤ ਪਾਤਾਲ ਕੀ ਬਾਣੀ ॥

ਲੋਚਨ ਸੂਮਹਿ ਬੁਧਿ ਬਲਿ ਨਾਨੀ ਤਾ ਕਾਮੁ ਪਵਸਿ ਮਾਧਾਣੀ’ ॥ (ਪੰਨਾ ੬੩)

ਸੂਹੀ ਸੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਕੀ : ‘ਤਪਿ ਤਪਿ ਲੁਹਿ ਲੁਹਿ ਹਾਥ ਮਰੋਰਉ ॥

ਬਾਵਲਿ ਹੋਈ ਸੇ ਸਹੁ ਲੋਰਉ’ ॥ (ਪੰਨਾ ੭੯੪)

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ : ‘ਸਿਰੁ ਕੰਪਿਓ ਪਗ ਡਗਮਗੇ

ਨੈਨ ਜੋਤਿ ਤੇ ਹੀਨ’ ॥ (ਪੰਨਾ ੧੪੨੮)

ਫਰੀਦ : ‘ਬੁਢਾ ਹੋਆ ਸੇਖ ਫਰੀਦੁ ਕੰਬਣਿ ਲਗੀ ਦੇਹ’ ॥੪੧॥

ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਹਿਰਦਾ ਸੱਚਾ ਸੁਚਾ ਮਾਣਕ ਮੋਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਜੋਤਿ ਹੈ। ਕੰਚਨ ਕਾਇਆ ਕੋਟ ਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਇਹ ‘ਹਰਿ ਹਰਿ ਸੀਧਾ’। ਇਹ ਸਭਨਾ ਵਿਚ ਇਕ ਸਮਾਨ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਹਦਾ ਢਾਹੁਣਾ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ :—

‘ਸਭਨਾ ਮਨ ਮਾਣਿਕ, ਠਾਹਣੁ ਮੂਲਿ ਮਚਾਂਗਵਾ ॥੧੩੦॥

ਭੀਖਣ ਦੇ ਪਦ ਵਿਚ ਵੀ ਏਹੀ ਰਤਨ ਚਮਕਦਾ ਦਿਸਦਾ ਹੈ :—

‘ਐਸਾ ਨਾਮੁ ਰਤਨੁ ਨਿਰਮੋਲਕੁ ਪੁੰਨਿ ਪਦਾਰਥ ਪਾਇਆ’ ॥ (ਪੰਨਾ ੬੫੯)

ਬੇਣੀ ਭਗਤ ਨੇ ਇਸੇ ਮਨੁ ਮਾਣਕੁ ਨੂੰ ਰਤਨਾਂ ਵਿਚ ਗੁੰਦਿਆ ਹੈ :—

‘ਸਰਬ ਕਲਾ ਲੇ ਆਪੇ ਰਹੈ ॥

ਮਨੁ ਮਾਣਕੁ ਰਤਨਾ ਮਹਿ ਗੁਹੈ’ ॥ (ਪੰਨਾ ੯੭੪)

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿਧ ਹੋਇਆ ਕਿ ਫਰੀਦ ਦਾ ਮਾਰਗ, ਪਿਛੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਭਗਤਾਂ, ਸੰਤਾਂ, ਸੂਫੀਆਂ

ਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਆਸੇ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਾਉਣ ਵਾਲੇ ਪਰਮ ਪੁਰਖਾਂ ਦਾ ਹੀ ਮਾਰਗ ਸੀ, ਇਹ ਮਾਰਗ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦਾ ਦਰਸਾਇਆ ਪੱਥ ਹੈ। ਮਾਲਿਕ ਦਾ ਦਸਿਆ ਮਸਲਿਕ ਹੈ। ਮੁਰਸ਼ਦ ਦੀ ਦੱਸੀ ਹੋਈ ਵਾਟ ਹੈ। ਮੁਰੀਦ ਤੇ ਸਿਸ਼ ਉਸੇ ਉਪਰ ਚਲਦੇ ਹਨ। ਸਤਿਗੁਰ ਬਿਨਾਂ ਇਹ ਵਾਟ ਹੋਰ ਕੌਣ ਦਸੇ?

ਫਰੀਦ : 'ਜੋ ਗੁਰੁ ਦਸੈ ਵਾਟ ਮੁਰੀਦਾ ਜੋਲੀਐ' ॥ (ਪੰਨਾ ੪੮੮)

ਬੇਣੀ : ਕਹੁ ਬੇਣੀ ਗੁਰਮੁਖਿ ਧਿਆਵੈ ॥

ਬਿਨੁ ਸਤਿਗੁਰ ਵਾਟ ਨ ਪਾਵੈ ॥ (ਪੰਨਾ ੧੩੫੧)

ਗੁਰਬਾਣੀ : ਬਿਨ ਸਤਿਗੁਰ ਕਿਨੈ ਨ ਪਾਇਓ

ਬਿਨੁ ਸਤਿਗੁਰ ਕਿਨੈ ਨ ਪਾਇਆ ॥ (ਪੰਨਾ ੪੬੬)

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸਾਂ ਵੇਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਵਿਸ਼ੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੇ ਦੱਸੇ ਹੋਏ ਭਾਵ ਤੇ ਦਰਸਾਇਆ ਮਾਰਗ ਸਾਰੇ ਭਗਤੀ, ਸੂਫੀ ਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਆਸੇ ਵਾਲਾ ਹੀ ਹੈ।

ਰੂਪ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵੀ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਦੀਵੀ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਬੇਸ਼ਕ 'ਸਬਦ ਸਲੋਕ' ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲ ਰਚਣ ਵਾਲੇ ਫਰੀਦ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਥ ਜੋਗੀ ਵੀ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇਵੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਰਾਗ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਮਰ ਸੰਜੋਗ ਤੇ ਸੁਹਾਗ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਪਰੰਤੂ ਸਬਦ ਸਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕ-ਕਾਵਿ, ਲੋਕ ਛੰਦ ਤੇ ਲੋਕ-ਰਾਗਾਂ ਦੁਆਰਾ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਿਯ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲਾ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਹੀ ਸੀ। ਪਿਛੋਂ ਆਏ ਭਗਤਾਂ, ਸੂਫੀਆਂ ਤੇ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਸਬਦ ਸਲੋਕਾਂ ਤੇ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੀ ਰੂਪ ਰੇਖਾ ਵੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁਲਤਾਨੀ ਜਾਂ ਕਾਫੀ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਵੀ ਪਿਛੋਂ ਆਏ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚ ਉਘਾੜੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਸਬਦ ਸਲੋਕ ਦੇ ਅੰਤ ਉਤੇ ਕਵੀ ਆਪਣਾ ਨਾਮ ਜਾਂ ਉਪਨਾਮ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਈਰਾਨੀ ਪਰੰਪਰਾ ਹੈ। ਫਰੀਦ ਨੇ ਇਸਦਾ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲ ਲੋਕ-ਕਾਵਿ ਤੇ ਲੋਕ ਭਾਖਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ। ਇਸੇ ਪਰੰਪਰਾ ਤੇ ਪ੍ਰਥਾ ਨੂੰ ਪਿਛਲੇ ਸਾਰੇ ਭਗਤਾਂ, ਸੂਫੀਆਂ ਤੇ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਅਪਣਾਇਆ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਹਰ ਪਦ ਤੇ ਸਬਦ ਦੀ ਅੰਤਲੀ ਤੁਕ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਨਾਮ ਜਾਂ ਉਪਨਾਮ ਲਿਆਂਦਾ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸਾਂ ਵੇਖ ਲਿਆ ਕਿ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਨਾ ਕੇਵਲ ਪਹਿਲੇ ਪੰਜਾਬੀ ਤਥਾ ਪਹਿਲੇ ਭਾਰਤੀ ਸੂਫੀ ਕਵੀ ਹੀ ਹੋਏ ਹਨ ਤੇ ਨਾ ਕੇਵਲ ਭਗਤੀ ਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਆਸੇ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਾਉਣ ਵਾਲੇ ਪਰਮ ਭਗਤ ਜਾਂ ਪਰਮ ਸੰਤ ਹੀ ਹੋਏ ਹਨ ਸਗੋਂ ਉਹ ਪਹਿਲੇ ਮਹਾਨ ਕਵੀ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਸੇ, ਭਾਵ ਮਤ, ਸਿਧਾਂਤ, ਕਾਵਿ-ਰੂਪ, ਕਾਵਿ-ਛੰਦ ਤੇ ਸਬਦ-ਸੰਜਮ ਤੇ ਸਬਦ ਨੂੰ ਪਿਛੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਭਗਤਾਂ, ਸੂਫੀਆਂ, ਸੰਤਾਂ ਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਆਈਆਂ ਨੇ ਅਪਣਾਇਆ, ਪੁਨਰ-ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਪਕੇਰਿਆਂ ਕੀਤਾ ਤੇ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੀਆਂ ਪਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਲੀਹਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਡੂੰਘੇਰਿਆਂ ਕੀਤਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਰਗ ਨੂੰ ਗਾਡੀ-ਰਾਹ ਬਣਾਇਆ ਹੈ।

ਇਕ ਗੱਲ ਹੋਰ ਵੀ ਵਚਿਤਰ ਹੈ, ਜੋ ਕਿਸੇ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਘੱਟ ਵੱਧ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਸੂਫੀ, ਸੰਤ, ਕਵੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਬਚਨਾਂ ਤੇ ਵਾਰਤਕ ਪਰਵਚਨਾਂ ਦੇ ਇਕ ਸਮਾਨ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਏ ਹੋਣ।

ਕਾਵਿ-ਪ੍ਰਭਾਵ ਤਾਂ ਉਪਰ ਦਿਤੇ ਜਾ ਚੁਕੇ ਹਨ, ਵਾਰਤਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਛੋਂ ਆਈ ਵਾਰਤਕ ਉਤੇ ਵੀ ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਏ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਮੁੱਚੇ ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਬੋਲੀ ਤੇ ਲਿਖੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਮਧਕਾਲੀ ਗਦ ਉਤੇ ਵੀ ਉਨੇ ਹੀ ਪਏ। ਵਾਰਤਕ ਨਾਵਾਂ ਥਾਵਾਂ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਪਰਖੀ ਜਾਂਦੀ, ਸਗੋਂ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ,

ਕ੍ਰਿਆ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣਾਂ, ਵਿਭਕਤੀਆਂ, ਸਬੰਧਕੀ ਯੋਜਕਾਂ ਨੇ ਹੀ ਆਦਿ ਕਾਲ ਦੀ ਤੇ ਮਧਕਾਲੀ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਯੋਗ ਅਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਵਾਰਤਕ ਦੇ ਨੈਣ ਨਕਸ਼ ਉਘਾੜੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਆਏ ਵਾਰਤਕ ਦੇ ਟੋਟਿਆਂ ਵਿਚ ਹੀਰਾ ਜਵਾਹਰਾਤ ਜੜੇ ਦਿਸਦੇ ਹਨ।

ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਲਹਿੰਦੀ ਦੇ ਰੂਪ ਪੁਰਾਤਨ ਵਾਰਤਕ ਤੇ ਕਵਿਤਾ, ਗਦ ਤੇ ਪਦ, ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਅਜ ਤਕ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਪੜ੍ਹਨਾ, ਲਿਖਣਾ, ਲਿਖਾਵਣਾ, ਗਾਵਣਾ, ਕੀਜੈ, ਕੀਹੈ, ਥੀਵਣਾ, ਹੋਵਣਾ, ਹੋਣਾ, ਕੜਣਾ, ਕੜਕਾਵਣਾ, ਸਮਝਾਵਣਾ, ਪਵਣਾ, ਦੇਖਣਾ, ਧੁਖ ਧੁਖ ਉਠਣਾ, ਛਿਜਣਾ, ਬੀਜਣਾ ਆਦਿ ਅਨੇਕਾਂ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਕਵਿਤਾ ਤੇ ਵਾਰਤਕ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਆਦਿ ਕਾਲ ਤੋਂ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਸੰਬੰਧਕੀ ਕਾ, ਕੇ, ਕੀ ਪੁਰਾਤਨ ਪੰਜਾਬੀ ਰੂਪ ਹਨ।

ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਾ, ਕੇ, ਕੀ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੀ ਬਦਲਿਆ ਰੂਪ ਦਾ, ਦੇ, ਦੀ — ਦੋਵੇਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਕਾ, ਕੇ, ਕੀ ਸਿੱਖ ਧਰਮ, ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਨਾਮਾਵਲੀ ਵਿਚ ਇਸਦੇ ਜਨਮ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਕੇ, ਬਾਬਿਆਂ ਕੇ, ਬਾਬਰ ਕੇ, ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕਾ ਖਾਲਸਾ, ... ਕੀ ਫਤਹਿ, ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ, ਸਾਕਾਂ ਨਾਲ ਵੀ : ਜਿਵੇਂ ਪੇਦ-ਕੇ (ਪਿਕੇ) ਮਾਈ-ਕੇ (ਮੈਕੇ) ਦਾਦਕੇ, ਨਾਨਕੇ, ਆਦਿ।

ਬਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਵਿਚ :- ਕਾਮੇਲੇ ਨਾਗੋਕੇ।

ਕਵਿਤਾ ਤੇ ਵਾਰਤਕ ਰਚਨਾ ਦੇ ਸ਼ੀਰਸ਼ਕ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਟੁੰਡੇ ਅਸਰਾਜੇ ਕੀ ਧੁਨੀ ਪਿ ਗਾਵਣੀ, ਤਤਕਰਾ ਰਾਗਾਂ ਕਾ, ਫਿਰ ਸਾਖੀਆਂ, ਪਰਚੀਆਂ, ਮਸਲਿਆਂ ਬਚਨ, ਪਰਵਚਨਾਂ ਟੀਕਿਆਂ ਜਪੁ ਪਰਮਾਰਥਾਂ — ਪੁਰਾਤਨ ਵਾਰਤਕ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਵੀ ਸਿਰਲੇਖ ਏਹੀ ਹੋਏ, ਜਿਵੇਂ ਮਸਲੇ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਕੇ, ਸਾਖੀਆਂ ਗੁਰੂ ਕੀਆਂ, ਆਦਿ, (ਇਸ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੇ ਅੰਸ਼ ਲਈ ਵੇਖੋ 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਵਾਰਤਕ — ਖੋਜ ਨਿਬੰਧ : ਗੁ.ਨਾ. ਯੂਨੀ.)

ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਨੇ ਆਦਿ ਅਧਿਆਪਕ ਵਾਂਗ ਪੰਜਾਬੀ ਗਦ ਤੇ ਪਦ — (ਇਕੋ ਪੱਟੀ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ) ਉਪਰ ਜਿਹੜੇ ਪੂਰਨੇ ਵਾਹੇ, ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਭੋਲੇ ਬਾਲਕ ਨੇ ਉਹੀ ਲਿਖੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਮੁੜ ਮੁੜ ਵਾਹਿਆ — ਗਦ ਤੇ ਪਦ ਵਿਚ ਤੇ ਉਸ ਪਟੀ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਬਾਰ ਬਾਰ ਭਰਦਾ ਗਿਆ, ਲਿਖਦਾ ਗਿਆ।

ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦੇ ਕੁਝ ਨਾਂ

ਹਜ਼ਰਤ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦੇ ਇਕ ਸੌ ਇਕ ਨਾਮ ਹਨ

ਜਿਹੜੇ ਸਿਯਰੁ ਅਕਤਾਬ ਵਿਚ ਦਿਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਥੇ ਕੁਝ ਇਕ ਨਾਮ ਦਿਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ : ...

ਖੁਜਾ ਫਰੀਦ	ਮੁਖਲਿਸ ਫਰੀਦ
ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ	ਆਰਿਫ ਫਰੀਦ
ਮੌਲਾਨਾ ਫਰੀਦ	ਮੁਆਜ਼ਮ ਫਰੀਦ
ਦਰਵੇਸ਼ ਫਰੀਦ	ਮਹਿੰਦੀ ਫਰੀਦ
ਆਜਿਜ਼ ਫਰੀਦ	ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ
ਗਰੀਬ ਫਰੀਦ	ਗੌਸ ਫਰੀਦ
ਮਸਊਦ ਫਰੀਦ	ਸਯਾਹ ਫਰੀਦ

ਮਕਸੂਦ ਫਰੀਦ	ਕਬੀਰ ਫਰੀਦ
ਹਮੀਦ ਫਰੀਦ	ਮਕਬੂਲ ਫਰੀਦ
ਮਤਵਕੱਲ ਫਰੀਦ	ਫਾਜ਼ਿਲ ਫਰੀਦ
ਆਬਿਦ ਫਰੀਦ	ਅੱਵਲ ਫਰੀਦ
ਸਾਦਿਕ ਫਰੀਦ	ਨੂਰੁੱਲ ਅਲਾਹ ਫਰੀਦ
ਮੁਤੱਕੀ ਫਰੀਦ	ਸਿਰੁੱਲ ਅਲਾਹ ਫਰੀਦ
ਮੁਜਤਹਿਦ ਫਰੀਦ	ਮੁਸਕਲ ਕੁਸ਼ਾ ਫਰੀਦ
ਮੁਰਸਿਦ ਫਰੀਦ	ਯਾ-ਹੱਕ-ਫਰੀਦ ਫਰੀਦ
ਵਕੀਲ ਫਰੀਦ	

ਦੋਹਾਂ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ

ਬਖਸ਼ਿਸ਼ੇ ਕੇਨੈਨ ਅਜ ਸ਼ੈਸ਼ੇਨਸੁਦ ਦਰ ਬਾਬੇ ਤੂ ।
 ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਯਾਫਤੀ 'ਜ਼ੀ' ਬਾਦਸ਼ਾਹਾ ਨੇ ਜਮਾ ।
 ਮਮਲਕਤੇ ਦੁਨੀਆ-ਵ-ਦੀਨ ਗ਼ਸਤਮ ਮੁਸੱਲਮ, ਮਹ, ਤੁਰਾ,
 ਆਲਮੇ ਕੁਨ ਗ਼ਸਤਾ ਅਕਤਾਏ ਤੇ ਐ ਸ਼ਾਹੇ ਜਹਾਂ ।
 ਦੋ ਸ਼ੈਖਾਂ ਨੇ ਦੋ ਆਲਮ ਤੈਨੂੰ ਬਖਸ਼ੇ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਪਾਸੋਂ
 ਤੂੰ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਲੈ ਲਈ ਹੈ ।
 ਬੇਸ਼ਕ ਦੋਵੇਂ ਦੁਨੀਆਂ ਤੇਰੇ ਅਧੀਨ ਹਨ
 ਐ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ।

ਇਹ ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੈਨੂੰ ਹੀ ਅਰਪਣ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ।

(ਅਮੀਰ ਖੁਰਦ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਵਜੋਂ)

ਜੀਵਨ-ਦਰਪਣ

ਜਨਮ : 571 ਹਿ: 1175 ਈ. (ਨਿਜ਼ਾਮੀ)

569 ਹਿ: (ਸਿਯਯਲ ਔਲੀਆ)

ਪਿੰਡ : ਕੋਠੇਵਾਲ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਮੁਲਤਾਨ (ਮਹਾਰਾਨ ਤੇ ਅਜੋਧਨ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ)

ਸਿਯੁਰੁਲ ਔਲੀਆ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ 'ਕਹਿਤਵਾਲ' ਤੋਂ ਕਾਹਤਵਾਲ, ਖੈਰੂਲਮ ਜਾਲਿਸ ਨੇ ਕੋਠੀਵਾਲ
 ਸਿਯੁਰੁਲ ਆਰਫੀ' ਨੇ 'ਖੁਲੂਵਾਲ ਗੁਲਜ਼ਾਰਿ-ਅਬਬਾਰ' ਨੇ 'ਕੋਤਵਾਲ' ਮਿਰਤੁੱਲ-ਅਸਰਾਰ ਨੇ 'ਖਤਵਾਲ'
 ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਸਿਯੁਰੁਲ ਅਕਤਾਬ ਨੇ 'ਖਾਨੀਵਾਲ' ਦਿਤਾ ਹੈ । ਪਰ ਸਾਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚੋਂ ਸੂਚਨਾ ਮਿਲੀ ਹੈ
 ਕਿ ਪਿੰਡ ਦਾ ਅਸਲ ਨਾਮ 'ਕੋਠੇਵਾਲ' ਹੈ । ਇਹ ਪਿੰਡ ਚਾਵਲੀ ਸ਼ੇਖ ਮਸ਼ਾਇਖਾਂ ਤੋਂ 100 ਮੀਲ ਦੀ ਵਿਥ ਤੇ
 ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਸਨੂੰ ਚਾਵਲੀ ਸ਼ੇਖ ਮਸ਼ਾਇਖਾਂ ਕਹਿਣਾ ਵੀ ਭੁਲ ਹੈ ।

ਪਿਤਾ : ਜਮਾਲੁਦੀਨ ਸੁਲੇਮਾਨ (ਕੋਠੇਵਾਲ ਦਾ ਕਾਜ਼ੀ)

ਮਾਤਾ : ਕਰਸੂਮ ਬੀਬੀ ਸਪੁਤ੍ਰੀ ਸ਼ੇਖ ਵਜੀਹੁੱਦੀਨ ਖੁਜ਼ੀਦੀ

ਭਰਾ : ਵੱਡਾ : ਇਜ਼ੱਦ-ਦੀਨ ਮਹਿਮੂਦ : ਜਾਂ ਨਿਜ਼ਾਮ'

ਛੋਟਾ : ਨਜੀਬੁਦ-ਦੀਨ ਮੁਹੰਮਦ ਮੁਤਵਕਿੱਲ

ਮੁਢਲੀ ਸਿਖਿਆ : ਕੋਠੇਵਾਲ ਵਿਖੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਫਿਰ ਮੁਲਤਾਨ ਸਰਾਏ ਹਲਵਾਈ ਦੇ ਨੇੜੇ ਮੌਲਾਨਾ
ਮਿਨਹਾਜ਼ਦ-ਦੀਨ ਤਿਰੀਮਿਜ਼ੀ ਦੀ ਮਸਜਿਦ ਦੇ ਮਦਰੱਸੇ ਵਿਚ ।

ਮੁਰਸ਼ਿਦ : ਹਜ਼ਰਤ ਖ਼ਾਜ਼ਾ ਬਖ਼ਤਯਾਰ ਕਾਕੀ

ਅਜ਼ੋਧਨ (ਪਾਕਪਟਨ) : ਚਿਸ਼ਤੀਆਂ ਗੋਦੀ ਪੁਰ ਬੈਠਣ ਉਪਰੰਤ ਆਪ ਦਿਲੀ, ਪਿਛੋਂ ਅਜ਼ੋਧਨ
(ਪਾਕਪਟਨ) ਆ ਟਿਕੇ । ਇਥੇ ਹੀ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕੀਤਾ ।

ਵਿਆਹ : ਬੈਰਲ-ਮਜ਼ਾਲਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪ ਦੀਆਂ ਦੋ ਜਾਂ ਤਿੰਨ ਬੇਗਮਾਂ ਸਨ ।

ਮੁਖ ਮੁਰੀਦ : ਹਜ਼ਰਤ ਨਿਜ਼ਾਮ-ਦੀਨ ਔਲੀਆ ਦਿਹਲਵੀ ਜੋ ਆਪ ਪਿਛੋਂ ਚਿਸ਼ਤੀਆਂ ਸਿਲਸਲੇ
ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਬਣੇ ।

ਦੇਹਾਂਤ : ਪ੍ਰ. ਮੁਹਰੱਮ 664 ਹਿ: (15 ਅਕਤੂਬਰ 1265 ਈ.) ਪਾਕਪਟਨ ਵਿਖੇ ।

ਖਾਣਾ ਤੇ ਨਾ ਖਾਣਾ

“ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦੁੱਦ-ਦੀਨ ਸ਼ਕਰਰਜ਼ਿ ਰੋਜ਼ਾ ਰਖਦੇ ਸਨ, ਸਰਘੀ ਵੇਲੇ ਕੁਝ ਨਾ ਖਾਂਦੇ ਤੇ ਸਾਰਾ ਦਿਨ
ਨਮਾਜ਼ ਤੇ ਇਬਾਦਤ ਅਥਵਾ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਾਰ ਦਿੰਦੇ, ਉਹ ਸ਼ਰਬਤ ਦੇ ਪਿਆਲੇ ਦਾ ਤੀਜਾ
ਜਾਂ ਅੱਧਾ ਹਿੱਸਾ ਪੀ ਲੈਂਦੇ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਦਾ ਉਪਸਥਿਤ ਸਜਣਾਂ ਨੂੰ ਪਿਆ ਦਿੰਦੇ, ਉਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਘਿਉ ਨਾਲ
ਚੋਪੜੀਆਂ ਦੇ ਰੋਟੀਆਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ ਵੰਡ ਕੇ ਖੁਆ ਦਿੰਦੇ ਤੇ ਦੂਜੀ ਸ਼ੇਖ ਜੀ ਅਗੇ
ਰੱਖੀ ਜਾਂਦੀ । ਉਹ ਆਪਣੀ ਰੋਟੀ ਨੂੰ ਖਾਂਦੇ । ਸ਼ੇਖ ਦੀ ਰੋਟੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਜਵਾਰ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ।

ਇਹ ਅੱਧਾ ਜਾਂ ਤੀਜਾ ਹਿੱਸਾ ਸ਼ਰਬਤ ਦੇ ਪਿਆਲੇ ਦਾ, ਕੁਝ ਇਕ ਮੁਨੱਕੇ ਦੇ ਦਾਣੇ ਅਤੇ ਅੱਧੀ ਰੋਟੀ
ਜਵਾਰ ਦੀ ਇਹ ਸੀ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਖੁਰਾਕ ਚੜ੍ਹੀਆਂ ਘੰਟਿਆਂ ਦੀ ਜਦ ਰਾਤ ਨੂੰ ਜਮਾਇਤ ਖਾਨਾਂ ਲਈ
ਦਸਤਰਖਾਨ ਵਿਛਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮੁਰੀਦਾਂ ਸੰਗ ਅਸਲੋਂ ਕੁਝ ਨਾਂ ਖਾਂਦੇ ।”

(ਨਿਜ਼ਾਮੀ : ਲਾਈਫ ਐਂਡ ਟਾਈਮਜ਼ ਆਫ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ)

ਮੁਰਸ਼ਿਦ ਦੇ ਦਿਹਾਂਤ ਪਿਛੋਂ

“ਉਸ ਵੇਲੇ ਸ਼ੇਖ ਸਾਹਿਬ ਨੇ .... ਇਹ ਗਲ ਸੁਣਾਈ ਕਿ ਮੇਰੇ ਖ਼ਾਜ਼ਾ, ਅਰਥਾਤ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਸ਼ੇਖ
ਫ਼ਰੀਦੁਲ-ਹੱਕ-ਵੱਦ-ਦੀਨ ਸ਼ੇਖ ਕੁਤਬੁਦ-ਦੀਨ ਬਖ਼ਤਯਾਰ ਕਾਕੀ ਦੇ ਦੇਹਾਂਤ ਉਪਰਾਂਤ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ (ਦਿੱਲੀ)
ਵਿਚ ਪਧਾਰੇ ਸਨ ।

ਉਹਨੀ ਦਿਨੀ, ਸ਼ੇਖ ਬਦਰੁਦ-ਦੀਨ ਗ਼ਜ਼ਨਵੀ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਹੀ ਸਨ । ਇਕ ਖ਼ਲੀਫ਼ੇ, ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਸ਼ੇਖ
ਕੁਤਬੁਦ-ਦੀਨ ਬਖ਼ਤਯਾਰ ਦੇ ਉਹ ਸਨ । ਲੋਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਾਅਵਤਾਂ ਉਤੇ ਬੁਲਾਉਂਦੇ ਤੇ ਬਰਕਤਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ
ਸਨ । ਉਹ ਸਾਡੇ ਖ਼ਾਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਹੋਰ ਦਾਵਤ ਉਤੇ ਬੁਲਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ।

ਸਾਡੇ ਹਜ਼ਰਤ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸੋਚਿਆ, ‘ਓ ਮਸਊਦ ! ਤੂੰ ਆਪਣਾ ਢਿੱਡ ਮਿੰਨੀਆਂ ਤੇ ਚੋਪੜੀਆਂ ਰੋਟੀਆਂ
ਖਾ ਖਾ ਕੇ ਮੋਟਾ ਕਰੀ ਜਾ ਰਿਹੈਂ, ਖੁਦਾ ਪਾਸ ਤੇਰੀ ਰਸਾਈ ਕਿਵੇਂ ਹੋਵੇਗੀ?

ਇਸ ਸੋਚ ਦੇ ਫ਼ੁਰਦੇ ਸਾਰ, ਕਿਸੇ ਪਾਸੋਂ ਵਿਦਾਇਗੀ ਲਏ ਬਿਨਾਂ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਾਂਸੀ ਚਲੇ ਗਏ, ਪਰ
ਪੱਕਾ ਟਿਕਾਣਾ ਓਥੇ ਵੀ ਨਾ ਬਣਾਇਆ ਕਿਉਂਕਿ ਓਥੇ ਵੀ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਬਹੁਤ ਸਨ । ਸੋ ਅਜ਼ੋਧਨ ਜਾ ਪਹੁੰਚੇ ਜਿਥੋਂ
ਦੇ ਬੰਦੇ ਬੜੇ ਰੁਖੇ ਤੇ ਕੰਜੂਸ ਸਨ ।

ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਨ ਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਮੈਂ ਇਥੇ ਰਹਿ ਕੇ ਬੇਖਟਕ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਕਰ ਸਕਾਂਗਾ ।

ਨੀਰ ਦੇ ਫੁਲ ਪੀਲੂ ਤੇ ਡੇਲੇ ਖਾਇਆ ਕਰਾਂਗਾ ਤੇ ਭਜਨ ਬੰਦਗੀ ਕਰਦਾ ਰਹਾਂਗਾ ।

ਜਦੋਂ ਸਾਡੇ ਖੁਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਰੀਰ ਉਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਪੱਸਿਆ ਤੇ ਸਾਧਨਾ ਲਾਗੂ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਖੁਜਾ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਸ਼ੇਖ ਬਦਰੁੱਦ-ਦੀਨ ਗਜ਼ਨਵੀ ਵਿਚ, ਜੋ ਹਜ਼ਰਤ ਦੇ ਇਕ ਖਲੀਫੇ ਸਨ, ਜ਼ਮੀਨ ਅਸਮਾਨ ਦਾ ਫਰਕ ਪੈ ਗਿਆ ।”

ਅਤੇ ਉਸਤਤ ਹੈ ਉਸ ਔਲਾਹ ਦੀ ਜੋ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਪਾਲਣ ਹਾਰ ਪ੍ਰਭੂ ਹੈ ।

(ਖੈਰੁਲਮਜਾਲਿਸ-- ਪਚਵੀਜਵੀ ਗੋਸਟ)

ਦਿਲਹੁ ਮੁਹਬਤਿ ਜਿਨ੍ਹ

ਆਸਾ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀਉ ਕੀ ਬਾਣੀ

ੴ ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ॥

ਦਿਲਹੁ ਮੁਹਬਤਿ ਜਿਨ੍ਹ ਸੇਈ ਸਚਿਆ ॥

ਜਿਨ੍ਹ ਮਨਿ ਹੋਰੁ ਮੁਖਿ ਹੋਰੁ ਸਿ ਕਾਂਢੇ ਕਚਿਆ ॥੧॥

ਰਤੇ ਇਸਕ ਖੁਦਾਇ ਰੀਗੀ ਦੀਦਾਰ ਕੇ ॥

ਵਿਸਰਿਆ ਜਿਨ੍ਹ ਨਾਮੁ ਤੇ ਭੁਇ ਭਾਰੁ ਬੀਏ ॥੧॥ ਰਹਾਉ ॥

ਆਪਿ ਲੀਏ ਲੜਿ ਲਾਇ ਦਰਿ ਦਰਵੇਸ ਸੇ ॥

ਤਿਨ ਧੰਨੁ ਜਣੇਦੀ ਮਾਉ ਆਏ ਸਫਲੁ ਸੇ ॥੨॥

ਪਰਵਦਗਾਰ ਅਪਾਰ ਅਗਮ ਬੇਅੰਤ ਤੂੰ ॥

ਜਿਨਾ ਪਛਾਤਾ ਸਚੁ ਚੁੰਮਾ ਪੈਰ ਮੂੰ ॥੩॥

ਤੇਰੀ ਪਨਹ ਖੁਦਾਇ ਤੂੰ ਬਖਸੰਦਗੀ ॥

ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦੈ ਖੈਰੁ ਦੀਜੈ ਬੰਦਗੀ ॥੪॥ (ਪੰਨਾ ੪੮੮)

ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦੇ ਮੁਹਬਤ

ਹਜ਼ਰਤ ਕੁਤਬੁੱਦ-ਦੀਨ ਖੁਜਾ ਬਖਤਯਾਰ ‘ਕਾਕੀ’

ਸ਼ੇਖ ਕੁਤਬੁੱਦ-ਦੀਨ ਦਾ ਅਸਲੀ ਨਾਮ ਬਖਤਯਾਰ ਸੀ ਤੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਵਾਲਾ ‘ਕੁਤਬਦ-ਦੀਨ’ । ‘ਕਾਕ’ ਤੁਰਕੀ ਵਿਚ ‘ਨਾਨ’ ਜਾਂ ‘ਰੋਟੀ’ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ । ‘ਕਾਕੀ’ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ‘ਰੋਟੀਆਂ ਵਾਲਾ’ ਖੁਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਘਰ ਵਿਚ ਭੁਖ ਵਿਆਪਕ ਸੀ ਜਾਂ ਇੰਜ ਕਹੋ ਕਿ ਭੰਗ ਭੁਜਦੀ ਸੀ । ਪਰ ਰੋਟੀ ਦਾ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਜਿਵੇਂ ਕਿਵੇਂ ਤੁਰਦਾ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਪ੍ਰਸਿਧ ਸੀ ਕਿ ਜਦੋਂ ਵੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਸੀ ਆਪ ਆਪਣੇ ਮੁਸੱਲੇ (ਨਮਾਜ਼ ਦੀ ਚਟਾਈ) ਦੇ ਬਲਿਓਂ ਪੱਕੀ-ਪਕਾਈ ਰੋਟੀ ਕੱਢ ਲੈਂਦੇ ਸਨ । ਇਸੇ ਤੋਂ ਆਪ ਦੀ ਔਲ ‘ਕਾਕੀ’ ਪੈ ਗਈ । ਆਪ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਦੇ ਵੱਡੇ ਅਭਿਆਸੀ ਸਨ । “ਸੀਅਰੁਲ-ਅੌਲੀਆ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪ ਨੇ ਸ਼ੇਖ ਮੁਈਨਦ-ਦੀਨ ਹਸਨ ਪਾਸੋਂ ਸੰਨ 522 ਹਿ: (1128 ਈ.) ਦੇ ਰਜਬ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਬਗਦਾਦ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਖੇ ਦੀਖਿਆ ਲਈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁਖ ਖਲੀਫੇ ਵਜੋਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਸਥਾਪਤ ਹੋਏ, ਆਪ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਹੀ ਕੱਵਾਲੀ ਤੋਂ ਉਪਜੀ ਭਾਵੁਕ ਤੇ ਸਰੀਰਕ ਉਤੇਜਨਾ ਤੇ ਖਿਚਾਉ ਦੇ ਕਾਰਨ 633 ਹਿਜਰੀ (1233 ਈ.) ਨੂੰ ਹੋਇਆ । ਆਪ ਦੇ ਮੁਰੀਦਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਮੁਖ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੰਤ ਵੇਲੇ, ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੀ ਗੱਦੀ ਦਾ ਵਾਰਿਸ ਨਾਮਜ਼ਦ ਕੀਤਾ ।” (ਖੈਰੁਲ ਮਜਾਲਿਸ)

ਬਾਂਹ ਫੜਾਈ

‘ਮੈਰੂਲ-ਮਜਾਲਿਸ’ (ਪੰਝੀਵੀਂ ਗੈਸਟ) ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਵਾਰੀ ਜਨਾਬ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦੁਲ-ਹੱਕ-ਵਦ-ਦੀਨ ਦਾ ਇਕ ਮੁਰੀਦ ਸ਼ੇਖ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਇਆ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲਗਾ, ਮੇਰੇ ਕਈ ਬੱਚੇ ਹਨ, ‘ਮੇਰੇ ਲਈ ਕੁਝ ਕਰੋ।’

ਸ਼ੇਖ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਫਰਮਾਇਆ, ‘ਜਾਓ ਤੇ ਸਬਰ ਕਰੋ’ ਉਹ ਬੋਲਿਆ, ‘ਸ਼ੇਖ ਸਾਹਿਬ ਜੇ ਕਿਤੇ ਆਪ ਦੀ ਇਕ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੀ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਜਾਂ ਉਹ ਕੁਆਰੀ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਆਪ ਮੇਰੀ ਹਾਲਤ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝ ਸਕਦੇ।

ਉਸ ਦੀਆਂ ਪੰਜ ਜਾਂ ਛੇ ਕੁੜੀਆਂ ਸਨ। ਸ਼ੇਖ ਸਾਹਿਬ ਪੁਛਣ ਲੱਗੇ, ‘ਤੂੰ ਕਹਿ ਕੀ ਰਿਹਾ ਹੈ? ਤੂੰ ਦਸ ਮੇਰੇ ਪਾਸੋਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਕੀ ਹੈ?’

ਕਹਿਣ ਲਗਾ, ‘ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਮੇਰੀ ਬਾਂਹ ਫੜਾਓ’ ਏਨੇ ਨੂੰ ਜ਼ਫਰ ਖਾਂ ਦਾ ਪੋਤਰਾ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਇਆ। ਸ਼ੇਖ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉਸ ਨਾਲ (ਸੂਫੀ ਦੀ) ਗਲ ਕਰ ਦਿਤੀ।

ਜ਼ਫਰ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਪੋਤਰੇ ਨੇ ਅਰਜ਼ ਕੀਤੀ, ‘ਮੇਰਾ ਘਰ ਹਾਜ਼ਰ ਹੈ। ਆਪ ਮੌਲਾਨਾ ਨੂੰ ਫਰਮਾ ਦਿਓ ਕਿ ਉਥੇ ਚਲਣ ਜੋ ਸੇਵਾ ਮੈਥੋਂ ਬਣ ਸਰ ਆਵੇਗੀ, ਜ਼ਰੂਰ ਕਰਾਂਗਾ।’

ਸ਼ੇਖ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮੁਰੀਦ ਨੂੰ ਜ਼ਫਰ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਪੋਤਰੇ ਨਾਲ ਤੁਰ ਜਾਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ।

ਮੌਲਾਨਾ ਉਥੇ ਚਲਾ ਗਿਆ।

ਉਥੇ ਉਸ ਦੇ ਦਿਨ ਸੁਖੀ-ਸਾਂਤੀ ਬੀਤਣ ਲੱਗੇ।

ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਦੋਹਰੇ

- ਪ੍ਰੋਮ ਭੂਸ਼ਣ ਗੋਇਲ

ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਕੁਲ 4 ਸ਼ਬਦ ਤੇ 112 ਸਲੋਕ ਦਰਜ ਹਨ, ਭਾਵੇਂ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਆਖਰੀ ਸਲੋਕ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ 130 ਦਾ ਅੰਕ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ 130 ਸਲੋਕਾਂ ਵਿਚੋਂ 18 ਸਲੋਕ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਇਹ ਸਲੋਕ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਸਲੋਕਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਪੜਚੋਲ ਕਰਨ ਲਈ ਹੀ ਲਿਖੇ ਹਨ। ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਇਹ ਸਲੋਕ ਆਮ ਕਰਕੇ ਦੋਹਰੇ ਛੰਦ ਵਿਚ ਹੀ ਲਿਖੇ ਗਏ ਹਨ। ਦੋ ਚਾਰ ਸਲੋਕ ਹੀ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਛੰਦ ਦੋਹਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਜੰਮੇ ਇਸ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੂਫੀ ਫਕੀਰ ਨੇ ਜਿਥੇ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ, ਬੋਲੀ, ਘਰੇਲੀ ਤੇ ਬਨਸਪਤ ਨੂੰ ਸਜੀਵ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਥੇ ਦਰਵੇਸ਼ ਕਵੀ ਨੇ ਨਿਰੋਲ ਭਾਰਤੀ ਛੰਦ ਦੋਹਰੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਵਾਹਨ ਬਣਾਇਆ ਹੈ।

ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਲਈ ਦੋਹਾ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣਾ ਛੰਦ ਹੈ। ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤ, ਅਭਹਟ, ਰਾਜਸਥਾਨੀ, ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਆਦਿ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਆਮ ਵਰਤੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਤੋਂ ਬਾਦ, ਕਬੀਰ, ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਦੋਹੇ, 14ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ 'ਢੋਲਾ ਮਾਰੂ ਦਾ ਦੂਹਾ' ਅਵਧੀ ਵਿਚ ਮਲਿਕ ਮੁਹੰਮਦ ਜਾਇਸੀ ਦਾ ਪਦਮਾਵਤ ਤੋਂ ਗੋਸਵਾਮੀ ਤੁਲਸੀ ਦਾਸ ਕ੍ਰਿਤ 'ਰਾਮ ਚਰਿਤ ਮਾਨਸ' ਤੇ ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਬਿਹਾਰੀ ਦੇ ਦੋਹੇ ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ ਅੰਦਰ ਆਪਣਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਥਾਂ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਦੋਹਾ ਜਾਂ ਦੋਹੜਾ ਤਾਂ ਆਮ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ ਤੇ ਅੱਜ ਵੀ ਇਥੋਂ ਦੀਆਂ ਸੁਆਣੀਆਂ ਵਿਆਹ-ਸ਼ਾਦੀਆਂ ਦੇ ਸ਼ੁਭ ਮੌਕੇ ਉੱਤੇ 'ਦੋਹੇ' ਹੀ ਲਾਉਂਦੀਆਂ ਸੁਣੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਫ਼ਰੀਦ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਦੋਹਾ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋਵੇ।

ਦੋਹਾ ਕੀ ਹੈ : ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਸਲੋਕਾਂ ਦੀ ਦੋਹੇ ਉੱਤੇ ਪਰਖ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਵੇਖ-ਸਮਝ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਕਿ ਦੋਹਾ ਕੀ ਹੈ।

ਦੋਹਾ ਇਕ ਮਾਤ੍ਰਕ ਛੰਦ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਵਿਚ ਦੋ ਚਰਣ (ਤੁਕਾਂ) ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀ ਚਰਣ 24 ਮਾਤਰਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਹਿਲਾ ਵਿਸਰਾਮ 13 ਪਿਛੋਂ ਤੇ ਦੂਜਾ 11 ਪਿਛੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਲਘੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੱਛਣਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਨਿਯਮ ਥਾਪਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਆਦਿ ਵਿਚ ਜਗਣ ਨਾ ਆਵੇ। ਛੰਦ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਇਹ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਕਿ ਦੋਹੇ ਜਾਂ ਦੋਹਰੇ ਦੀ ਚਾਲ ਤਦ ਤਕ ਸੁੰਦਰ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਜੇ ਦੋਹੇ ਦੇ ਆਦਿ ਵਿਚ ਡਗਣ ਅਥਵਾ ਢਗਣਾ ਰਖੀਏ। ਦੋ ਮਾਤ੍ਰਕ ਗਣਾ ਦੇ ਸੰਯੋਗ ਕਾਰਣ ਹੀ 'ਦੋਹਾ' ਨਾਂ ਪਿਆ ਹੈ।²

1. ਡਗਣ — ਚਾਰ ਮਾਤਰਾਂ ਦਾ ਇਕ ਗਣ (ਪਿੰਗਲ ਅਨੁਸਾਰ),

ਢਗਣ — ਪਿੰਗਲ ਅਨੁਸਾਰ ਤਿੰਨ ਮਾਤਰਾਂ ਦਾ ਇਕ ਗਣ

2. ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ, ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ, ਪੰਨਾ 488

ਇਸ ਮਾਤ੍ਰਿਕ ਛੰਦ ਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਲੱਛਣਾਂ ਨੂੰ ਸੂਤਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਉਂ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ :--

ਵਿਸ਼ਮ ਚਰਣ ਤੇਰਾਂ ਕਲਾਂ ਕਲਾਂ,
ਸਮ ਗਿਆਰਾਂ ਨਿਰਧਾਰ ।
ਪ੍ਰਿਥਮ ਤੀਜੇ ਬਰਜਿਤ ਜਗਨ,
ਦੋਹਾ ਵਿਵਿਧ ਪ੍ਰਕਾਰ ।¹

ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਅਮਰ ਰਚਨਾ ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ (ਪੰਨਾ 488-89) ਉੱਤੇ ਦੋਹੇ ਦੇ 18 ਭੇਦਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ, “ਮਾਤ੍ਰਿਕ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਹੋਰ ਫੇਰ ਕਰਕੇ ਦੋਹੇ ਦੇ ਅਨੰਤ ਭੇਦ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਕਲਪੇ ਹਨ ।” ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ 18 ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਦੋਹਰਿਆਂ ਦਾ ਹੀ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ :--

1. ਵਯਾਲ ਦੋਹਾ ਇਸ ਵਿਚ ਚਾਰ ਗੁਰੂ ਤੇ 40 ਲਘੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ।
2. ਹਿਵਰ ਇਸ ਦੋਹਰੇ ਵਿਚ 5 ਗੁਰੂ ਤੇ 38 ਲਘੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ।
3. ਸਾਰਦੂਲ ਜਿਸ ਵਿਚ 6 ਗੁਰੂ 36 ਲਘੂ ਹੋਣ ਉਸਨੂੰ ਸਾਰਦੂਲ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ।
4. ਮੱਛ ਦੋਹਾ ਇਸ ਵਿਚ 7 ਗੁਰੂ ਤੇ 34 ਲਘੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ।
5. ਕਛੱਪ ਜਿਸ ਵਿਚ 8 ਗੁਰੂ ਤੇ 32 ਲਘੂ ਹੋਣ ਉਸ ਨੂੰ ਕਛੱਪ ਸੰਗਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ।
6. ਤ੍ਰਿਕੱਲ ਜਿਸ ਵਿਚ 9 ਗੁਰੂ 30 ਲਘੂ ਹੋਣ ਉਹ ਤ੍ਰਿਕੱਲ ਦੋਹਾ ਹੈ ।
7. ਵਾਨਰ 10 ਗੁਰੂ ਅਤੇ 28 ਲਘੂ ਵਾਲਾ ਦੋਹਾ ਵਾਨਰ ਹੈ ।
8. ਚਲ ਜਾਂ ਬਲ ਦੋਹਰੇ ਵਿਚ 11 ਗੁਰੂ ਅਤੇ 26 ਲਘੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ।
9. ਚਾਰਣੀ ਜਾਂ ਪਯੋਧਰ ਦੋਹੇ ਵਿਚ 14 ਗੁਰੂ ਅਤੇ 24 ਲਘੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ।
10. ਮਾਰਕਟ ਦੋਹੇ ਵਿਚ 17 ਗੁਰੂ ਅਤੇ 14 ਲਘੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ।
11. ਗਾਯੰਦ ਜਾਂ ਮਦਕਲ ਦੋਹਰੇ ਵਿਚ 13 ਗੁਰੂ ਅਤੇ 22 ਲਘੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ।
12. ਹੰਸ ਦੋਹੇ ਵਿਚ 14 ਗੁਰੂ ਤੇ 20 ਲਘੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ।
13. ਨਰ ਦੋਹੇ ਵਿਚ 15 ਗੁਰੂ 18 ਲਘੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ।
14. ਕਰਭ ਦੋਹੇ ਵਿਚ 16 ਗੁਰੂ ਅਤੇ 16 ਲਘੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ।
15. ਮੰਡੂਕ ਦੋਹੇ ਵਿਚ 18 ਗੁਰੂ ਅਤੇ 12 ਲਘੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ।
16. ਸਯੋਨ ਦੋਹੇ ਵਿਚ 18 ਗੁਰੂ ਅਤੇ 10 ਲਘੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ।
17. ਕ੍ਰਾਮਰ ਦੋਹੇ ਵਿਚ 21 ਗੁਰੂ ਅਤੇ 6 ਲਘੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ।
18. ਸਰਬ ਲੋਹ ਜਾਂ ਵਡੇ ਦੋਹਰੇ ਵਿਚ ਇਹ 25 ਮਾਤਰਾਂ ਦਾ ਦੋਹਾ ਛੰਦ ਹੈ ।

ਇਸ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾ ਵਿਸ਼ਰਾਮ 15 ਤੇ ਦੂਜਾ 13 ਉੱਤੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਅੰਤ ਗੁਰੂ ਲਘੂ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ।

ਦੋਹੇ ਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਲੱਛਣਾਂ ਤੇ ਭੇਦਾਂ ਉੱਤੇ ਫਰੀਦ-ਬਾਣੀ ਦੀ ਪਰਖ ਕਰਨ ਲਈ ਅਸੀਂ ਕੁਝ ਉਦਾਹਰਣ

ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ :-

1. ਅਜ ਨ ਸੁਤੀ ਕੰਤ ਸਿਉ ਅੰਗ ਮੁੜੇ ਮੁੜਿ ਜਾਇ ॥
ਜਾਇ ਪੁਛਹੁ ਡੋਹਾਗਣੀ ਤੁਮ ਕਿਉ ਰੈਣਿ ਵਿਹਾਇ ॥੩੦॥

1. ਰਘੁਨੰਦਨ ਸਾਸਤਰੀ, ਅਲੰਕਾਰ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ਿਕਾ, ਪੰਨਾ 243 ਦੋਹੇ ਵਿਚ ਚਾਰ ਚਰਣ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਦੋ ਦੋ ਚਰਣਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਸਤਰ ਵਿਚ ਲਿਖਣ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਹੈ । ਇਸ ਲਈ ਦੋ ਚਰਣ ਹੀ ਸਮਝੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ।

2. ਸਾਹੇ ਲਿਖੇ ਨ ਚਲਨੀ ਜਿੰਦੂ ਕੂ ਸਮਝਾਇ ॥
ਜਿੰਦੂ ਵਹੁਟੀ, ਮਰਣੁ ਵਰੁ, ਲੈ ਜਾਸੀ ਪਰਣਾਇ ॥੧॥
3. ਫਰੀਦਾ ਮਨੁ ਮੈਦਾਨੁ ਕਰਿ ਟੋਏ ਟਿਬੇ ਲਾਹਿ ॥
ਅਗੈ ਮੂਲਿ ਨ ਆਵਸੀ ਦੋਜਕ ਸੰਦੀ ਭਾਹਿ ॥੨੪॥

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਰਿਆਂ ਵਿਚ :—

- (1) ਦੋ ਤੁਕਾਂ ਹਨ ।
- (2) ਪਹਿਲੀ ਤੁਕ 24 ਮਾਤਰਾਂ ਹਨ ।
- (3) ਦੂਜੀ ਤੁਕ 24 ਮਾਤਰਾਂ ਹਨ ।
- (4) ਪਹਿਲੀ ਤੁਕ 13, 11 ਤੇ ਵਿਸ਼੍ਰਾਮ ਹੈ ।
ਦੂਜੀ ਤੁਕ 13, 11 ਤੇ ਵਿਸ਼੍ਰਾਮ ਹੈ ।
ਤੁਕਾਂਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫਰੀਦ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਦੋਹੇ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਲੱਛਣਾਂ ਉੱਤੇ ਪੂਰੇ ਉਤਰਦੇ ਹਨ ।

ਕਈ ਦੋਹਰਿਆਂ ਵਿਚ ਮਾਤਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਧ ਵੀ ਗਈ ਹੈ । ਇਹ ਆਮ ਕਰਕੇ ਉਹ ਦੋਹਰੇ ਹਨ

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ‘ਫਰੀਦ’ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ :—

ਫਰੀਦਾ ਦਰ ਦਰਵੇਸੀ ਗਾਖੜੀ, ਚਲਾਂ ਦੁਨੀਆਂ ਭਤਿ,
ਬੀਨ੍ਹਿ ਉਠਾਈ ਪੋਟਲੀ, ਕਿਥੈ ਵੰਞਾ ਘਤਿ ॥੨॥

ਜੇ ਇਸ ਦੋਹੇ ਵਿਚੋਂ ਸਬਦ ‘ਫਰੀਦ’ ਨੂੰ ਇਕ ਤਰਫ ਕਢ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਬਾਕੀ ਦਾ ਦੋਹਰਾ ਪਿੰਗਲ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਬਿਲਕੁਲ ਸਹੀ ਉਤਰਦਾ ਹੈ । ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਨੇ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਿਆਂ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ਹੋਵੇ ਤਦ ਆਪਣਾ ਨਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਨਾ ਜੋੜਿਆ ਹੋਵੇ ਤੇ ਇਹ ਨਾਂ ਬਾਦ ਵਿਚ ਬਾਣੀ ਦੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕਰਤਾ ਨੇ ਹੀ ਜੋੜਿਆ ਹੋਵੇ ਕਿਉਂ ਜੋ ਹੋਰ ਕਵੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਨਿਖੇੜਨ ਲਈ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨਾ ਯੋਗ ਸੀ ਤੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਵੀ । ਇਸ ਕਰਕੇ ਅਜਿਹੇ ਦੋਹਰਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪਿੰਗਲ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ੁਧ ਦੋਹੇ ਹੀ ਸਮਝਣਾ ਠੀਕ ਹੋਵੇਗਾ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਫਰੀਦ ਦੇ ਸਮੇਂ ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਦ (ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸੰਪਾਦਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ) ਕਵਿਤਾ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਯਾਦਦਾਸ਼ਤ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਸਾਡੇ ਤਕ ਪੁੱਜੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਦੋਹਿਆਂ ਵਿਚ ਪਿੰਗਲ ਅਨੁਸਾਰ ਕਈ ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੂੰ ਕਈ ਕਚਿਆਈਆਂ ਦਿਸੀਆਂ ਹਨ । ਪਰ ਜੇ ਅਸੀਂ ਉਪਰੋਕਤ ਸਚਾਈ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਪਰਖ ਕਰਨ ਲਗੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰਖੀਏ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਆਲੋਚਕਾਂ ਵਲੋਂ ਦਰਸਾਏ ਗਏ ਫਰੀਦ ਦੇ ‘ਕੱਚੇ’ ਦੋਹਿਆਂ, ਵਿਚ ਵੀ ਕੋਈ ਕਚਿਆਈ ਨਹੀਂ ਦਿਸਦੀ । ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ ਨਿਮਨ ਦੋਹਾ ਹੀ ਲਵੋ :—

‘ਫਰੀਦਾ ਜੇ ਤੂੰ ਅਕਲਿ ਲਤੀਫ, ਕਾਲੇ ਲਿਖ ਨ ਲੇਖੁ ॥

ਆਪਨੜੇ ਗਿਰੀਵਾਨੁ ਮਹਿ, ਸਿਰ ਨੀਵਾਂ ਕਰਿ ਦੇਖੁ ॥੬॥

ਇਸ ਦੋਹੇ ਨੂੰ ਪਿੰਗਲ ਅਨੁਸਾਰ ਸਹੀ ਦੋਹਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕੇਵਲ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਲਤੀਫ ਉੱਤੇ ਬਿਸਰਾਮ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ । ਲਤੀਫ ਉੱਤੇ ਬਿਸਰਾਮ ਕਰਨ ਨਾਲ ਦੋਹਾ ਪਿੰਗਲ ਦੇ ਲੱਛਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਠੀਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਅੰਦਰ (,) ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਬਿਸਰਾਮ ਤਾਂ ਪਾਠਕ ਜਾਂ ਰਾਗੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਮਝ ਅਨੁਸਾਰ ਖੁਦ ਹੀ ਲਾਉਣਾ ਬਣਦਾ ਹੈ । ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਬਾਦ ਤੀਕ ਵੀ ਕਵਿਤਾ ਤੇ ਰਾਗ ਦਾ ਅਟੁੱਟ ਸਬੰਧ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਕ ਦੋ ਮਾਤਰਾਂ ਦੀ ਕਮੀ ਵੇਸੀ ਨੂੰ ਗਾਇਕ ਜਾਂ ਰਾਗੀ ਪੂਰਾ ਕਰ

ਲਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਲਮਕਾਂ ਨਾਲ ਪੂਰੇ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਦੋਹਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸਹੀ ਦੋਹੇ ਹੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਫ਼ਰੀਦ ਦਾ ਇਹ ਦੋਹਾ ਜਦ ਕਿਸੇ ਚੰਗੇ ਰਾਗੀ ਜਾਂ ਗਾਇਕ ਤੋਂ ਸੁਣੇ ਤਾਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕਮੀ ਨਹੀਂ ਵਿਖਾਈ ਦੇਵੇਗੀ :-

ਏਨੀ ਲੋਇਣੀ ਦੇਖਦਿਆਂ ਕੇਤੀ ਚਲ ਗਈ ॥

ਫ਼ਰੀਦਾ ਲੋਕਾਂ ਆਪੋ ਆਪਣੀ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਪਈ ॥੮੪॥

ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਕਈ ਦੋਹਿਆਂ ਵਿਚ ਮਾਤਰਾ ਵਧ ਵੀ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ :-

ਲੰਮੀ ਲੰਮੀ ਨਦੀ ਵਹੈ ਕੰਧੀ ਕੋਰੈ ਹੇਤਿ,

ਬੇੜੇ ਨੇ ਕਪਰੁ ਕਿਆ ਕਰੇ ਜੇ ਪਾਤਣ ਰਹੈ ਸੁਚੇਤ ॥੮੬॥

ਪ੍ਰੋ. ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਨੇ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਦੋਹਰਿਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਠੀਕ ਹੀ ਇਹ ਨਤੀਜਾ ਕੱਢਿਆ ਹੈ -- “ਆਪਣੇ ਸਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਦੋਹਰੇ ਦੀ ਬਾਹਲੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪਹਿਲਾ ਚੌਂਹ ਦੁਹਰਿਆਂ ਦਾ, 87ਵਾਂ ਡੇਢ ਦੁਹਰਿਆਂ ਦਾ, 98ਵਾਂ ਦੋਹਰਾ ਚਾਰ ਪੰਕਤੀਆਂ ਦਾ ਅਤੇ ਸੱਵਾਂ ਤਿੰਨ ਦੋਹਰਿਆਂ ਦਾ, ਸਲੋਕ ਨੰ. 16 ਚਾਰ ਪੰਗਤੀਆਂ ਦੇ ਅੱਧੇ ਦੋਹਰ ਹਨ।” ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜੇ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਦੋਹਾ ਛੰਦ ਨੂੰ ਦੇਣ ਸਮਝਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਕੋਈ ਅਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਫ਼ਰੀਦ ਜਿਹੇ ਮਹਾਨ ਕਵੀ ਹੀ ਕਈ ਵੇਰ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾਵਾਨ ਕਲਮ ਰਾਹੀਂ ਪਿੰਗਲ ਸ਼ਾਸਤਰ ਨੂੰ ਕਈ ਨਵੇਂ ਰੂਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਡਿਊਢੇ ਤੇ ਅੱਧੇ ਦੋਹੜੇ ਵੀ ਪਿੰਗਲ ਨੂੰ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਹੀ ਦੇਣ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਦੋਹਾ ਛੰਦ ਇਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਔਖਾ ਛੰਦ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਤਾਂ ਗੋਸਵਾਮੀ, ਤੁਲਸੀ ਦਾਸ ਜਿਹੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਤੇ ਮਹਾਨ ਕਵੀ ਨੂੰ ਵੀ ਕਈ ਵੇਰ ਟਪਲਾ ਲਗ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਜਿਥੇ ਪਿੰਗਲ ਦੇ ਮਾਹਿਰ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਸਲੋਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੋਹੇ ਦੇ ਪੱਖਾਂ ਕੋਈ ਉਣਤਾਈ ਵੀ ਕਢਣਗੇ ਤਾਂ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ ਕਿ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਫਲ ਦੋਹਾਕਾਰ ਹਨ। ਮ. ਗ. ਮ.

ਸਫਲ ਦੋਹਾਕਾਰ ਕੌਣ ਹੈ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਸਫਲ ਦੋਹਾਕਾਰ ਉਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਪੂਰਣ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇ, ਠੀਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਰੂਪੀ ਮੋਤੀਆਂ ਨੂੰ ਚੁਣਨ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਹੋਵੇ ਤੇ ਇਕ ਨਿਪੁੰਨ ‘ਜੜਨਹਾਰ’ ਵਾਂਗ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਭਾਵਾਂ ਰੂਪੀ ਸੋਨੇ ਦੀ ਅੰਗੂਠੀ ਵਿਚ ਜੜ ਸਕਦਾ ਹੋਵੇ। ਫਿਰ ਸਿਮਟਵੇ ਤੇ ਥੋੜੇ ਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਕਾਰਜ-ਵਿਹਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਰੱਖਦਾ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਕੁੱਝੇ ਵਿਚ ਸਮੁੰਦਰ ਨੂੰ ਬੰਦ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰਥ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਤਾਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੇ ਉਸਦਾ ਗਿਆਨ ਭੰਡਾਰ ਅਤੁਲਵਾ ਹੋਵੇ ਤੇ ਕਲਪਣਾ ਸ਼ਕਤੀ ਤੀਖਣ ਹੋਵੇ। ਮਹਾਨ ਹਿੰਦੀ ਆਲੋਚਕ - ਰਾਮਚੰਦ੍ਰ ਸੁਕਲ - ਨੇ ਮੁਕਤਕਕਾਰ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਰਹੱਸ “ਸਮਾਸ ਭਾਸ਼ਾ ਔਰ ਕਲਪਣਾ ਕੀ ਸਮਾਹਰ ਸ਼ਕਤੀ” ਨੂੰ ਹੀ ਦੱਸਿਆ ਹੈ।

ਦੋਹਾਕਾਰ ਲਈ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੋਣਾ ਹੋਰ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਦੋਹਾਂ ਛੰਦ ਦੇ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਢਾਂਚੇ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਹਿਣ ਲਈ ਦੋਹਾਕਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਇਉਂ ਕਾਂਟਣਾ ਛਾਂਟਣਾ ਜਾਂ ਸਮੇਟਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਇਕ ਜਾਦੂਗਰ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਭੋਣ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਗੁੱਛਾ ਮੁੱਛਾ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਸੁੰਗੜਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਕਵੀ ਰਹੀਮ ਨੇ ਦੋਹੇ ਦੀ ਬਾਬਤ ਇਹੋ ਤਾਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :-

ਦੀਰਘ ਦੋਹਾ ਅਰਥ ਕੇ, ਆਖਰ ਬੋਰੇ ਆਹਿ, ਜਯੋ ਰਹੀਮ ਨਟ ਕੁੰਡਲੀ, ਸਿਮਿਟ ਕੂਟਿ ਚਲਿ ਜਾਹਿ,

ਦੋਹੇ ਦੇ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਸੰਚੇ ਵਿਚ ਸਾਰੀ ਸਮਗਰੀ ਤੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਪਾ ਕੇ ਪੂਰੇ ਕਾਵਿ-ਚਕਰ ਨੂੰ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨਾ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਤਿਭਾਵਾਨ ਕਵੀ ਦਾ ਹੀ ਕੰਮ ਹੈ। ਫਰੀਦ ਦੇ ਸਲੋਕ ਆਪਣੀ ਗਠਵੀਂ ਭਾਸ਼ਾ, ਢੁਕਵੇਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਚੋਣ, ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਭਰਪੂਰਤਾ ਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਲਈ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਆਦਰਸ਼ ਹਨ। ਮਨੁੱਖੀ ਕਾਰ-ਵਿਹਾਰਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਕ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸੱਜਣ ਦਾ ਘਰ ਦੂਰ ਹੈ, ਰਾਹ ਵਿਚ ਚਿੱਕੜ ਹੈ, ਉੱਤੇ ਮੀਂਹ ਵੀ ਵਰ੍ਹ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਾਣਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ, ਜੇ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੇ ਤਾਂ ਬਚਨਾਂ ਤੋਂ ਝੁਠੇ ਪੈਣ ਦਾ ਡਰ ਹੈ, ਪ੍ਰੀਤ ਵਿਚ ਵਿਘਨ ਪੈ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰੀਤ ਟੁੱਟ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਦੋਹੇ ਵਿਚ ਫਰੀਦ ਜਿਹਾ ਕਾਮਿਲ ਕਵੀ ਹੀ ਬੰਨ੍ਹ ਸਕਦਾ ਹੈ :-

ਫਰੀਦਾ ਗਲੀਏ ਚਿਕੜ ਦੂਰ ਘਰਿ ਨਾਲਿ ਪਿਆਰੇ ਨੇਹੁ ॥

ਚਲਾ ਤ ਭਿਜੈ ਕੰਬਲੀ ਰਹਾ ਤ ਝੁਟੈ ਨੇਹੁ ॥੨੪॥

ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਜਵਾਬੀ ਦੋਹਾ ਵੀ ਵੇਖਦੇ ਹੀ ਬਣਦਾ ਹੈ :-

ਭਿਜਉ ਸਿਜਉ, ਕੰਬਲੀ, ਅਲਹ ਵਰਸਉ ਮੇਹੁ ॥

ਜਾਇ ਮਿਲਾ ਤਿਨਾ ਸਜਣਾਂ ਤੁਟਉ ਨਾਹੀਂ ਨੇਹੁ ॥੨੫॥

ਫਰੀਦ ਦੇ ਸਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਇਉਂ ਚੁਣ ਕੇ ਰਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਵੀ ਕੱਢ ਕੇ ਦੂਜਾ ਸ਼ਬਦ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦੋਹਾ ਇਕ ਪਿਰਾਮਿਡ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਰੂਪੀ ਪੱਥਰ ਨੂੰ ਹਿਲਾਉਣ ਜਾਂ ਕਢਣ ਨਾਲ ਸਾਰਾ ਪਿਰਾਮਿਡ ਹੀ ਢਹਿ ਢੇਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :-

(1) ਫਰੀਦਾ ਪਾੜਿ ਪਟੇਲਾ ਧਜ ਕਰੀ ਕੰਬਲੜੀ ਪਹਿਰੇਉ ॥

ਜਿਨੀ ਵੇਸੀ ਸਹੁ ਮਿਲੈ, ਸੇਈ ਵੇਸ ਕਰੇਉ ॥੧੦੩॥

(2) ਫਰੀਦਾ ਦਰੀਆਵੈ ਕੰਨੈ ਬਗੁਲਾ, ਬੈਠਾ ਕੇਲ ਕਰੇ ॥

ਕੇਲ ਕਰੇਂਦੇ ਹੰਝ ਨੇ, ਅਚਿੰਤੇ ਬਾਜ ਪਏ ॥੯੬॥

ਇਹ ਫਰੀਦ ਦਾ ਭਾਸ਼ਾ ਉੱਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮੌਤ ਜਿਹੇ ਸੂਖਮ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਸਥੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਤੇ ਸ਼ਬਦ-ਚਿਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਇਉਂ ਉਲੀਕ ਜਾਂਦੇ ਹਨ :-

ਫਰੀਦਾ ਦੁਹੁ ਦੀਵੀਂ ਬਲੰਦਿਆਂ ਮਲਕੁ ਬਹਿਠਾ ਆਇ ॥

ਗੜ੍ਹ ਲੀਤਾ, ਘਟੁ ਲੁਟਿਆ ਦੀਵੜੇ ਗਇਆ ਬੁਝਾਇ ॥੪੮॥

ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੇ ਕਈ ਦੋਹੇ ਤਾਂ ਲੋਕ ਅਖੌਤਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਗਏ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ :-

ਕੰਧੀ ਉਤੇ ਰੁਖੜਾ, ਕਿਚਰਕੁ ਬੰਨ੍ਹੈ ਧੀਰ ॥੯੬॥

ਰੁਖੀ ਸੁਖੀ ਖਾਇਕੈ ਠੰਢਾ ਪਾਣੀ ਪੀਉ ॥

ਫਰੀਦਾ ਦੇਖਿ ਪਰਾਈ ਚੋਪੜੀ ਨ ਤਰਸਾਏ ਜੀਉ ॥੨੯॥

ਫਰੀਦਾ ਰੋਟੀ ਮੇਰੀ ਕਾਠ ਕੀ.....

ਘਣੇ ਸਹਿਨਿਗੇ ਦੁੱਖ ॥੨੮॥

ਗੁਨਹੀ ਭਰਿਆ ਮੈਂ ਫਿਰਾ, ਲੋਕ ਕਹੈ ਦਰਵੇਸੁ ॥੬੧॥ ਆਇ ।

ਫਰੀਦ ਦੇ ਦੋਹੇ ਸਮੁੱਚੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਲੋਕ ਪ੍ਰਿਯ ਹਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਵੀਆਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਕਬੀਰ ਦੇ ਕਈ ਦੋਹੇ ਫਰੀਦ ਦੇ ਦੋਹਿਆਂ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਮਾਤਰ ਹੀ ਦਿਸਦੇ ਹਨ। ਫਰੀਦ ਦੇ ਇਸ ਦੋਹੇ :-

ਫਰੀਦਾ ਖਾਲਕ ਖਲਕ ਮਹਿ, ਖਲਕ ਵਸੈ ਰਬ ਮਾਹਿ ॥ (ਫਰੀਦ)

“ਖਾਲਿਕ ਖਲਕ ਖਲਕ ਮਹਿ ਖਾਲਿਕ ਪੂਰਿ ਰਹਿਓ ਸ੍ਰਬ ਠਾਂਈ ॥ (ਪੰਨਾ ੧੩੫੦) (ਕਬੀਰ)

ਕਾਗਾ ਕਰੰਗ ਢੰਢੋਲਿਆ ਸਗਲਾ ਖਾਇਆ ਮਾਸੁ ॥

ਏ ਦੁਇ ਨੈਨਾ ਮਤਿ ਛੂਹਉ, ਪਿਰ ਦੇਖਨ ਕੀ ਆਸ ॥੯੧॥

ਇਸ ਨੂੰ ਮੀਰਾ ਨੇ ਇਉਂ ਦੁਹਰਾਇਆ:—

ਕਾਗਾ ਸਭ ਤਨ ਖਾਇਓ, ਚੁਣ ਚੁਣ ਖਾਇਓ ਮਾਸੁ,

ਇਹ ਨੈਨਾਂ ਮਤ ਖਾਇਓ, ਪਿਯ ਦੇਖਣ ਕੀ ਆਸ ।

ਫਰੀਦ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਸ਼ਬਦ ਚੋਣ, ਸ਼ਬਦ ਚਿਤਰਾਂ, ਘਰੇਲੂ ਰੂਪਕਾਂ, ਘਰੇਲੀ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਮੁਲਤਾਨੀ ਜਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਇਕ ਪੂਰਨ ਵਿਕਸਤ ਭਾਖਾ ਸੀ । ਇਸ ਤੋਂ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਸਲੋਕ ਜਾਂ ਦੋਹੇ ਲਿਖਣ ਦੀ ਦ੍ਰਿੜ ਪਰੰਪਰਾ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਵੇਗੀ । ਪ੍ਰੋ. ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ “ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ (1173-1266 ਈ.) ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਚਾਸਰ ਜਾਂ ਰੁਦਰੀ ਸਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਰੂਪ ਜਾਂ ਪਰਵਾਨ ਰੂਪ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਹੈ । ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਹੋਰ ਕੋਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀ ਉਹ ਸਾਹਿਤਕ ਪਦਵੀ ਸਿੱਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਹੈ। ਨਾ ਉਹ ਰਸ, ਨਾ ਮਿਠਾਸ, ਨਾ ਦਰਦ, ਨਾ ਤੜਪ, ਨਾ ਉਹ ਮੁਹਾਵਰੇ ਦੀ ਬੋਲੀ ਦੀ ਠੇਠਤਾ ਨਾ ਉਹ ਬਿਆਨ ਦਾ ਸੰਕੋਚ ਤੇ ਨਿਮਰਤਾ, ਨਾ ਉਹ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਉੱਚਤਾ ਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ, ਨਾ ਉਹ ਜੀਵਨ ਤਜਰਬਾ ਤੇ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਪਕਿਆਈ, ਇਹ ਸਭ ਗੁਣ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹਨ । ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਕਾਵਿ ਮਹਾਨਤਾ ਨੇ ਇਹ ਸਿਧ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਬਾਕੀ ਭਾਰਤੀ ਬੋਲੀਆਂ ਹਿੰਦੀ, ਗੁਜਰਾਤੀ, ਮਰਾਠੀ, ਬੰਗਾਲੀ ਆਦਿ ਨਾਲੋਂ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮੁਢਲਾ ਵਿਕਾਸ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਤੇਰਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਤਾਂ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਰਗੀ ਰਚਨਾ ਉਪਜਾਣ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋ ਗਈ । ਡਾ. ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ ਅਨੁਸਾਰ “ਫਰੀਦ ਤਕ ਪੁੱਜਣ ਤੀਕ ਰਾਹ ਵਿਚ ਕਿੰਨੇ ਤੇ ਕਿਹੜੇ ਕਿਹੜੇ ਪੜਾਓ ਆਏ ਹੋਣਗੇ — ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਖੋਜ ਹੀ ਦਸ ਸਕੇਗੀ । ਪਰੰਤੂ ਅਨੁਮਾਨ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਫਰੀਦ ਦੀ ਠੇਠ ਲਹਿੰਦੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਰਲਵੀਂ ਮਿਲਵੀਂ ਬੋਲੀ ਟਕਸਾਲੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪੁਜਦੀ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨੂੰ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾ ਵਰਤਦੀ ਇਸ ਗੱਲ ਵਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਬੋਲੀ ਕਈ ਇਕ ਕਲਾਕਾਰਾਂ, ਉਸਤਾਦਾਂ ਹਥੋਂ ਲੰਘੀ ਹੋਵੇਗੀ । ਵਰਨਾ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਚਿਲਕਵੇਂ ਮਾਂਜੇ ਸਵਾਰੇ ਪਿੱਤਲ ਦੇ ਭਾਂਡ ਦੀ ਲਿਸ਼ਕ ਵਾਲਾ ਝਾਉਲਾ ਕਿਵੇਂ ਪੈ ਸਕਦਾ ਹੈ ।”

ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੇ ਦੋਹਿਆਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਨਿਗਰਤਾ, ਸੰਜਮ, ਚਿਤਰਾਤਮਕਤਾ, ਮਧੁਰਤਾ, ਸਪਸ਼ਟਤਾ, ਠੇਠਤਾ ਤੇ ਸੰਕੋਚ ਹੈ ਉਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਵਿਚ ਗੰਭੀਰਤਾ, ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ ਤੇ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਤੀਖਣਤਾ ਹੈ । ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਗੀਤੀ ਕਾਲੀਨ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਵੀ ਬਿਹਾਰੀ ਦੇ ਦੋਹਿਆਂ ਬਾਰੇ ਇਹ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸੁਹਿਰਦ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਨੂੰ ਧੂਹ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਹਨ । ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਦੋਹੇ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਦੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਰੰਗ ਸਕਦੇ ਹਨ । ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਦਿਲ ਤੇ ਘਾਓ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਪਰ ਫਰੀਦ ਦੇ ਦੋਹਰਿਆਂ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ, ਮਾਨਵ ਦੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ, ਪ੍ਰਭੂ ਪਿਆਰ ਗੁਰੂ ਦੀ ਮਹਿਮਾ, ਆਪੇ ਦੀ ਪਛਾਣ,

ਰੱਬ ਦੀ ਰਜਾ ਆਦਿ ਅਜਿਹੇ ਗੰਭੀਰ ਤੇ ਉਚ ਵਿਚਾਰ ਹਨ ਜੋ ਮਾਨਵ ਹਿਰਦੇ ਨੂੰ ਬੜੀ ਡੂੰਘਿਆਈ ਨਾਲ ਸੋਚਣ ਤੇ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਕਿਹੜਾ ਮਨੁੱਖੀ ਦਿਲ ਹੈ ਜੋ ਫਰੀਦ ਦੇ ਇਸ ਦੋਹੇ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਫੜ ਕੇ ਸੋਚਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ :—

ਕੰਧੀ ਉਤੈ ਰੁਖੜਾ, ਕਿਚਰੁ ਬੰਨੈ ਧੀਰੁ ॥

ਫਰੀਦਾ ਕਚੈ ਭਾਂਡੈ ਰਖੀਐ ਕਿਚਰੁ ਤਾਈ ਨੀਰੁ ॥੯੬॥

ਜਾਂ

ਫਰੀਦਾ ਜਿਨ੍ਹ ਲੋਇਣ ਜਗੁ ਮੋਹਿਆ ਸੇ ਲੋਇਣ ਮੈ ਡਿਰੁ ॥

ਕਜਲ ਰੇਖ ਨ ਸਹਦਿਆ ਸੇ ਪੰਖੀ ਸੁਇ ਬਹਿਰੁ ॥੯੭॥

ਇਸ ਲਈ ਫਰੀਦ ਦੇ ਦੋਹਿਆ ਬਾਬਤ ਬਿਹਾਰੀ ਦੀ ਪਰਥਾਏ ਇਉਂ ਕਹਿਣਾ ਵਧੇਰੇ ਠੀਕ ਜਾਪਦਾ ਹੈ:—

ਫਰੀਦਾ ਤੇਰੇ ਦੋਹਰੇ ਜਿਓ ਨਾਵਿਕ ਕੇ ਤੀਰ,

ਦੇਖਣ ਮੈ ਛੋਟੇ ਲਗੇ, ਘਾਉ ਕਰੋ ਗੰਭੀਰ ॥

‘ਦਰ ਦਰਵੇਸ਼ੀ ਗਾਖੜੀ’

- ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ

ਪੰਜੇ ਪਾਣੀ ਆਖਦੇ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਣਾਮ,
ਮਲ ਮਲ ਨਾਵਣ ਗੋਰੀਆਂ, ਲੈਣ ਗੁਰਾਂ ਦਾ ਨਾਮ
ਇਸ਼ਕ ਤਪੇ ਤੰਦੂਰ ਜਿਉਂ ਜਿੰਦਾਂ ਬਾਲਣ ਪਾਣ
ਪੇੜੇ ਟੁਕਣ ਦਿਲਾਂ ਦੇ, ਹੁਸਨ ਪਲੇਥਣ ਲਾਣ
ਸੁਣ ਨੀ ਭੈਣੇ ਮੇਰੀਏ ! ਇਹ ਮੇਰਾ ਪੰਜਾਬ
ਬੈਠ ਹਜ਼ੂਰੀ ਏਸ ਦੀ, ਇਹ ਇਕ ਪਾਕ ਕਿਤਾਬ
ਹਰਫ਼ ਸੁਨਹਿਰੀ ਏਸ ਦੇ, ਅਮਨ, ਅਹਿੰਸਾ, ਤਿਆਗ
ਸਮਿਆਂ ਵਾਲੀ ਰਾਤ ਵਿਚ ਜਗਦੇ ਜਿਵੇਂ ਚਿਰਾਗ
ਰੰਗ ਜੁ ਇਸ਼ਕ ਖੁਦਾਇ ਦਾ, ਰਤਾ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ
ਖੈਰ ਜੁ ਮੰਗੀ ਬੰਦਗੀ, ਆਸ਼ਕ ਪਾਈ ਦੀਦ
‘ਦਰ ਦਰਵੇਸ਼ੀ ਗਾਖੜੀ, ਦੇਂਦਾ ਇਸ਼ਕ ਆਵਾਜ਼
ਰਾਤ ਕਬੂਰੀ ਵੰਡੀਐ, ਲਈ ਫਰੀਦ ਵਿਹਾਜ਼’

(ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆਂ - ‘ਫਰੀਦ ਅੰਕ’)

ਦੇ ਧੰਨਵਾਦ ਸਹਿਤ

